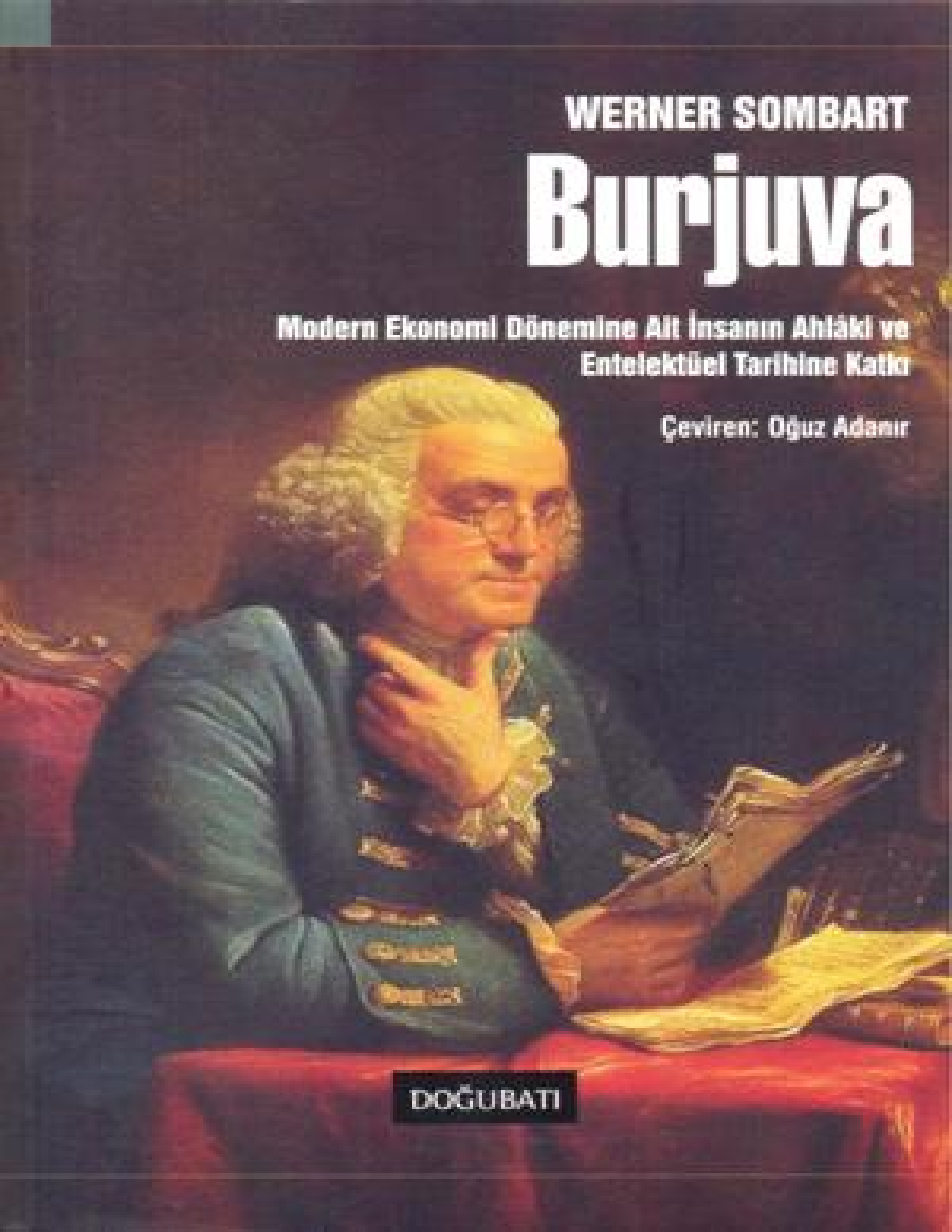
WERNER SOMBART

Burjuva

Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâki ve Entelektüel Tarihine Katkı

Çeviren: Oğuz Adanır

DOĞUBATI

Burjuva

Werner Sombart

Burjuva

Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâki ve Entelektüel Tarihine Katkı

Werner Sombart

Çeviren: Oğuz Adanır

DOĞUBATI

Werner Sombart (1863-1941)

Alman iktisat tarihçisi ve sosyolog. Toprak sahibi zengin bir siyasetçinin oğlu olan Sombart. Berlin. Piza ve Roma'da öğrenim gördü. Doktorasını 1888'de Berlin Üniversitesi'nde tamamladı. Aynı üniversitede 1918'de profesörlüğe atandı. Sombart. ilk dönemlerinde Marksizmi benimsemişken giderek Marksizm karşıtı bir çizgiye kaydı. Sınıfları ve toplumların evrimini inceleyen yapıtlarında, metodolojik açıdan büyük ölçüde Marksizmin etkisi görülür. Sombart. kapitalizmin üç aşamadan geçtiğini düşünmüş ve bu aşamaların Sanayi Devrimi öncesinin serüvenci tüccarlarına, girişimcilere ve kamu mülkiyetinin yaygın olduğu kooperatiflere dayalı olduğunu ileri sürmüştür. Görüşleri, Nasyonal Sosyalizmin ekonomik yaklaşımlarına yakın olsa da, Sombart, Nazi Partisi'nde aktif olarak yer almamıştır.

Başlıca Yapıtları:

Der moderne Kapitalistmus (Modern Kapitalizm. 1902)

Die Juden und das Wirtschaftsleben (Kapitalizm ve Yahudiler. 1911)

Almanca Özgün Metin

Der Bourgeois: zur Geistesgeschichte des modernen Wirtsclaftsmenschen Munich: Duncker & Humblot. 1913.

Çeviride Kullanılan Metin

Le Bourgeois: Contribution â l'histoire morale et intellectuelle de l'homme economique moderne, Editions Payot,

Fransızcaya çeviren: Dr. S.Jankelevitch, 1928.

Fransızcadan Çeviren

Oğuz Adanır

Genel Yayın Yönetmeni

Taşkın Takış

Yayma Hazırlayan

Şermin Korkusuz

Kapak Tasarımı

Aziz Tuna

Baskı

Cantekin Matbaacılık Mart 2008

Doğu Batı Yayınları
Selanik Cad. 23/8 Kızılay- Ankara
Tel: 0 312 425 68 64 - 425 68 65
Faks: 0 312 425 68 65
e-mail: dogubati@dogubati.com
www.dogubati.com
Doğu Batı Yayınları-34 Sosyoloji-11
ISBN 978-975-8717-37-8
Kapak Resmi: "Benjamin Franklin©
Ressam. David Martin, *Beyaz Saray Koleksiyonu.*

İçindekiler

Çevirenin Önsözü

İlk kez günümüzden yaklaşık yüz yıl önce yayımlanmış olan bu metin kapitalist zihniyet, burjuvazi ve kapitalizmin oluşumu konusunda yazılmış en önemli metinlerden biri olma ayrıcalığını hâlâ korumaktadır.

Ülkemizde her şeyi basite indirgeme, klişeleştirme alışkanlığı nedeniyle derinlemesine ve okuyucudan çaba harcamasını bekleyen çalışmalar ne yazık ki henüz hak ettikleri ilgiyi görememektedirler. Örneğin, burjuva ve burjuvazinin de derdest edilip, birer klişeye dönüştürülerek üzerinde bile durmaya gerek duyulmamış konular rafına kaldırılmış oldukları söylenebilir. Oysa tarihle biraz ilgilendiğimizde devrim ve devrimcilik; Aydınlanma, nesnel bilimsel bilgi, modern teknoloji, modern demokrasi, insan hakları vs. gibi kavramların tarih sahnesine onunla birlikte ve onun sayesinde çıkmış olduklarını görmezden gelmemiz olanaksızdır. Modern toplumların yaratıcısı olan burjuvazileri günümüzde istediğimiz gibi eleştirip yerden yere vurabilir ve bunda da o kadar haksız olmayabiliriz. Ancak bir an için burjuvazinin tarih sahnesine çıkmamış olduğunu düşündüğümüzde, evrensel düzeyde büyük bir olasılıkla XV. yüzyılın ötesine geçememiş bir inanç dünyasıyla birlikte bir de toplumsal, politik, ahlâki, teknolojik, bilimsel, kültürel ve ekonomik yaşamla karşılaşacağımız söylenebilir. Avrupalı toplumların da bir seçim yapma durumuyla karşılaştıklarında çoğunlukla burjuvaziden yana tavır koymuş oldukları görülmektedir.

Türkiye, sözcüğün gerçek anlamında henüz ulusal bir burjuvaziye sahip değildir. Ulusal bir burjuvaziye sahip olabilmek hiç de kolay bir iş değildir. Bunun için muazzam bir enerji ve çaba harcanması gerekmektedir. Sombart, *Burjuva*'da modern bir kapitalist zihniyet, kapitalizm ve burjuvazinin oluşması için yaklaşık beş yüzyıllık bir süreye gerek duyulmuş olduğunu göstermektedir:

> *Kapitalist zihniyet sorununun doğası ve kökenleri olağanüstü bir şekilde karışık olup, bugüne kadar sanılandan ve sandığımdan çok daha karmaşık bir şeydir.*

Günümüzde teknoloji, bilim, iletişim ve demokrasinin ulaşmış olduğu aşamaya bakıldığında bu sürenin istenildiği takdirde çok kısalabileceği

söylenebilir.

Ülkemizde daha çok zihniyetle ilgili çalışmalarıyla tanınan Sabri Ülgener, *Burjuva* dan çok etkilenmiş ve Sombart'ın başvurduğu yöntemden esinlenip yararlanmıştır. Ancak Anadolu'da kapitalist zihniyet, burjuvazi ve kapitalizmin ortaya çıkamayışını özellikle din üzerinden açıklama gayreti nedeniyle somut, nesnel bir sonuca ulaşmakta zorlanmış hattâ ulaşamamış olduğu söylenebilir.

Sombart'ın *Burjuva*'sı, M. Mauss'un *Armağan* başlıklı çalışmasıyla aynı döneme ait olup büyük ölçüde Mauss un iddialarını doğrular niteliktedir. Örneğin, senyörvari yaşam armağan kültürünü çağrıştırırken, burjuva yaşam biçimi bunun tam tersini, yani akılcı düşüncenin ön plana çıktığı bir yaşam biçimini çağrıştırmaktadır.

Yazar, kapitalist zihniyet, burjuva ve kapitalizmin oluşmasını iki aşamalı bir olgu şeklinde değerlendirmektedir. Birinci dönemin burjuvaları çoğunlukla namuslu, dürüst, dinine bağlı, kanaatkar, çalışkan, aklın gösterdiği yoldan ayrılmayan insanlardır. Bu dönem yaklaşık XIV. yüzyıldan XIX. yüzyılın başı ya da ortalarına kadar gitmektedir. Sanayileşmiş kapitalizmle birlikte devasa şirketlerin ortaya çıkması büyük burjuvazinin ahlâk anlayışında radikal bir dönüşüme yol açmıştır. İlk başlarda Amerika'da ortaya çıkan bu devasa şirketler aynı zamanda toplumsal ahlâk anlayışında da önemli değişikliklere neden olmuşlardır ancak Sombart'a göre kapitalizmi (1913 yılında hâlâ) ayakta tutan olgu küçük burjuvazinin sahip olduğu ahlâk ilkelerine uygun bir yaşam sürdürüyor olmasıdır. Başka bir deyişle kapitalizm sanayileşme aşamasında bir bakıma mecburen ahlâksızlaşmak zorunda kalmış gibidir.

Marx ve Marksistlerin devrimden söz ettikleri, proletaryanın meydan ve sokakları doldurduğu günlerde Sombart, kendilerini nasıl bir geleceğin beklediği sorusuna şöyle bir yanıt vermektedir:

> *Kapitalizm adlı bu devin doğa ve insanları yok ettiğini düşünenler günün birinde onun denetim altına alınabileceğini ve yıkıp geçmiş olduğu duvarların gerisine itilebileceğini ummaktadırlar. Bu sonuca ulaşabilmek içinse insanların ahlâki açıdan ikna edilmelerinin yeterli olabileceği sanılmaktadır. Bana göre bunlar acınası türden girişimlerdir. Bu dev, gücünden bir şey yitirmediği sürece yapılabilecek tek şey insanların yaşamlarını ve sahip olduklarını koruyabilecek türden önlemler almaktır. İşçileri, yuvaları, vs. koruyabilecek itfaiye*

pompasına benzeyen türden koruyucu yasalar çıkartılarak, bunlar, iyi örgütlenmiş ve düzgün insanlardan oluşan bir personele emanet edilebilir. Böylelikle uygarlık sınırlarımız içindeki huzur dolu yuvalara sıçrayan ateş parçalarını söndürebilmek mümkün olabilir.

Bu dev gücünü sonsuza dek koruyabilecek midir? Günün birinde koşmaktan yorulmayacak mıdır? Bana göre er ya da geç bir gün yorulacaktır. Kanımca kapitalist zihniyet kendi yıkılış ve ***ölümüne yol açacak tohumu da bünyesinde taşımaktadır.***

Geçip giden zamana baktığımızda haklı olanın Sombart olduğu görülmektedir. Ancak yazarın bütün konularda haklı çıkmış olduğu söylenemez. Yaşadığı dönemin düşünce akımlarından etkilendiği belli olan Sombart kapitalist zihniyet, burjuva ve kapitalizmin bir yere kadar belli özellik, nitelik ve eğilimlere sahip etnik gruplar, ırklar aracılığıyla ortaya çıkabileceğini iddia etmektedir. Oysa bu iddialar günümüzde Japonya, Brezilya, Meksika, Türkiye, Arjantin, vs. pek çok ülkenin kapitalist bir süreç içine girmeleriyle birlikte geçerliklerini yitirmiş görünmektedirler. O günlerde bile Sombart tartışmayı bıçak sırtı denilebilecek bir zemin üzerinde sürdürmekte ve olayı elinden geldiğince soğukkanlı bir şekilde değerlendirip nesnel bilimsel bir düzeyde tutmaya gayret etmektedir.

Bu tarihî, klasikleşmiş olduğu söylenen metin güncelliğinden bir şeyler yitirmiş olmasına karşın hiç kuşkusuz gerçek bir başyapıt niteliğine sahiptir. Kapitalizm ve kapitalist zihniyetin oluşum süreçleriyle burjuvazinin ekonomik bir özne olarak tarih sahnesine nasıl çıkmış olduğunu merak eden herkesin mutlaka okuması gereken ve kendinden sonra gelen pek çok metne öncülük etmiş bir yapıt.

Oğuz Adanır İzmir, Kasım 2007

YAZARIN ÖNSÖZÜ

1913

Bu kitapta, zamanımızın güncel ve geleceğe yönelik düşünce yapısını, en iyi şekilde temsil eden kişi olan burjuvanın ortaya çıkışını betimleyip sergilemeye çalışıyorum. Bu çalışmanın okuyucuda uyandırabileceği düşüncelerin soyut ve boşlukta kaybolup giden türden bilgilere benzememesi; gerçek yaşamla sürekli iç içe olduklarını gösterebilmek amacıyla da yaşayan ve hareket eden insanı araştırmalarımın merkezine yerleştirmiş bulunuyorum ki, bu da bize kitabın başlığının neden böyle konulmuş olduğunu açıklıyor. Alt başlıksa ilgi alanımızın burjuva olduğunu gösteriyor ancak onunla toplumsal bir tipin temsilcisi olarak değil pek çok ahlâki ve entelektüel yeteneğe sahip değişik bir insan türü olduğu için ilgileniyoruz.

Bu “modern ekonomi dönemine ait insanın ahlâki ve entelektüel tarihi/geçmişi” zamanla çağımıza yönelik gerçek bir zihniyet eleştirisine dönüştü. Elimizde, kimileri “çok zekice” sayılabilecek bol miktarda eleştirel çözümleme var ve bunlardan birkaçı hiç kuşkusuz benim bugün okuyucuya sunduğum bu kitaptan çok daha ilginçler. Ancak bu “çok zekice” yazılmış yapıtların tam da bu özellikleri nedeniyle kimseyi tatmin etmedikleri ve düşünsel açıdan bizi etkileyip yönlendirme yeteneğinden yoksun oldukları kanısındayım.

Bugüne kadar zamanımızın ahlâki ve entelektüel özelliklerini ortaya koymaya çalışan girişimlerin somut bir temelden yoksun olduklarını düşünüyorum. Tarih tarafından oluşturulan bir altyapının psikolojik özelliklerinin çözümlenmesi ihmal edilmiştir. Olgular ve somut unsurların benim öngörmüş olduğumdan daha önemli bir yere sahip olduğu bu çalışmayla sözünü ettiğim boşluğu kapatmaya çalışıyorum. Çağımızda yaşayan insanların ruhsal yapısı gibi sorunları incelemeye kalkıştığımızda bunların köklerinin çok derinlerde olduğu; bu yüzden olgular ve olayların gidişatını çok yakından izlemek durumunda bulunduğumuzu ve ancak bunlara bakarak bir yargı ve sonuca ulaşabileceğimizi gözden hiç kaçırmamamız gerekmektedir. Çok zekice izlenimlerin asla öngöremedikleri şey tarihsel bir sürecin ürünü olan gidişatın özü ve

doğasıdır. Çünkü yalnızca tarihsel süreç “bir dönemin zihniyetini” ortaya koyabilir, en azından anlaşılmasını kolaylaştırabilir.

Olay sayısındaki çokluk bizim tarihsel olayların akılcı bir yorumunu yapmamızı engelleyemez. Biz çok sayıda belge sunmak yerine, okuyuculara bu belgelerin çözümlemesi ve yorumlamasından oluşan bir buket sunmaya çalışıyoruz.

Bu kitabın abartılı bir bilgelik düzeyi ve hiçbir yere götürmeyen akıl yürütmeler gibi iki engeli aşıp aşamadığını okuyucu söyleyecek.

GİRİŞ

I. EKONOMİK YAŞAMIN ZİHİNSEL UNSURLARI

Tinsel ve ruhsal unsurların ekonomik yaşama müdahaleleri o kadar açık ve seçiktir ki, bu olguyu yadsımak neredeyse bütün insanlarda ortaklaşa bulunan ruhsal bir özü reddetmek anlamına gelecektir. Tüm diğer insani etkinlik biçimleri gibi ekonomik etkinlik de yalnızca insan zihni dış dünyayla bağlantı kurup onu dönüştürdüğünde somutlaşmaktadır. Her türlü üretim, her türlü ulaşım doğanın değişmesini zorunlu kılarken, en anlamlısından en anlamsızına her türlü çalışmanın gerisinde insana özgü ruhsal bir boyutla karşılaşılmaktadır. Bunun nasıl bir şey olduğunu anlayabilmek için ekonomik yaşamı kafamızda bir beden ve bir ruhtan oluşan bir şey gibi canlandırabiliriz. İçinde her türlü örgütlenmenin yer aldığı ve insanın bunlar aracılığıyla ekonomik gereksinimlerini karşıladığı, aralarında dış çevre koşullarının da yer aldığı ekonomik yaşamı oluşturan biçimlerle üretim ve dağıtım biçimleri ekonomi adlı bütünü oluşturmaktadırlar. Bu bütünle ekonomik yaşamı belirleyen ve içinde zekâ, karakter özellikleri, amaç ve eğilimler, değer yargıları, ekonomik bir sisteme ait insanının davranışını belirleyen ve düzenleyen bütün insani yetenekler ve ruhsal etkinliklerin yer aldığı ekonomik zihniyet adlı şey zıtlaşmaktadır.

Çok sık yapıldığı üzere bu terimin uygulama alanını ekonomik etikle kısıtlamak yani ekonomik yaşamda geçerli olan ahlâki normların tamamını belirleme amacıyla kullanmak yerine, olabilecek en geniş anlamda ele alıyorum. Bu ahlâki normlar benim ekonomik yaşamın tinsel unsurları dediğim şeyin yalnızca bir bölümünü oluşturmaktadırlar.

Tinsel unsurlar iki türlüdür. Bir yanda belli bir meslekî alanla sınırlı dikkat ya da çalışkanlık, namuslu ya da dürüst olma gibi konularda önemli sayılabilecek ruhsal özellikler ya da genel geçer deyişler varken; diğer yanda yalnızca ekonomik girişimler esnasında ortaya çıkan hesabı kuvvetli olma, belli bir muhasebe yöntemi uygulama, vs gibi ruhsal davranış

biçimleri (bunlar genel yetenekler ya da genel ilkeler arasında da yer alabilirler) vardır.

Bütün bu saptamalar bizi çok yakından ilgilendiren bir soruyla karşı karşıya getirmektedir. Bu soruyu ortaya atış biçimim pek çok yanıtlama girişimi ve dolayısıyla çok değişik bakış açılarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Soru şöyledir: Ekonomik yaşam her zaman *aynı* düşünce biçimi tarafından mı yönlendirilmektedir, daha doğrusu insanlar ekonomik bir yaşantı mı sürdürmek istemektedirler? Yoksa düşünce biçimi bireyler, meslekler, ülkeler, dönemler, vs.ye göre değişen bir şey midir?

Sonuç olarak oldukça ilginç bir durumla karşı karşıya kalmış olduğumuz söylenebilir.

Çünkü bu soruyu nedense önce usta tarihçiler yanıtlamış ve ekonomik ilişkiler konusunda ısrarla ta başlangıçtan bugüne insanın hep aynı düşünce biçimi tarafından yönlendirilmiş olduğunu iddia etmişlerdir. Ben bu yaklaşım biçiminde bir tuhaflık olduğunu düşünüyorum çünkü tarihçilerin (haklı olarak!) "gelişmenin genel ilkelerini" oluşturmak gibi tarihsel genellemelere başvurmaktan kesinlikle kaçındıklarını biliyoruz. Windelband gibi tarihçiler gerçekten de tarihin akışının soyut genel önermelere indirgenerek, bunlardan bir dizi basit formüller üretilebileceğini düşünmektedirler. Oysa aynı tarihçilerin bütün güçleriyle benim ekonomik yaşamı belirleyen düşünce biçiminin geçmişten bu yana hep değiştiği ve her zaman değişebileceği savıma karşı çıktıkları görülmektedir. Ekonomik yaşamla fırsat düştükçe ilgilenenlerin (iktisatçıların çok uzun bir süre önce yanlış olduğunu söyledikleri) insanın "ekonomik doğası" denilen, o bir türlü kendisinden kurtulamadıkları, eski düşünce biçimine uygun bir şekilde düşündükleri söylenebilir. Bu klasik düşünürler *economical man* yaklaşımından yola çıkarak insanı genel bir ekonomi anlayışının içine yerleştirmektedirler. Oysa bu yaklaşımın uzun bir süre önce kapitalist ekonomi biçimine ait insanla ilgili olduğu ortaya konulmuş bulunmaktadır. Ekonomik süreçler konusunda doğru bir kavramsallaştırma için kesinlikle ekonomik yaşama (tinsel ve ruhsal unsurlar anlamında demek istiyoruz) ait düşünce biçiminin içine derinlemesine dalmak ve bunun sonsuz değişkenlerden oluşabileceğini görmek gerekmektedir. Bir başka deyişle ekonomik eylemlerin gerçekleşmesini sağlayan ruhsal nitelikler tıpkı ekonomik yaşamın bütününü belirleyen belirleyici düşünceler ve genel ilkeler gibi bir durumdan diğerine değişebilmektedir. Bana göre eskiden bir

esnafı yönlendiren düşünce ile bugün modern bir Amerikalı girişimciyi yönlendiren düşünce birbirlerinden tamamen farklı olduğu gibi; günümüzde bile ekonomik yaşam konusunda bir küçük dükkân sahibiyle bir büyük sanayici ve bir bankacının tavırları arasında muazzam bir fark vardır.

Tarafsız bir okuyucu bu türden basit şeylerin altını bando mızıkayla çizerek "doğrulama" girişimimi çocukça bulup itiraz edebilir. Ancak benim "ekonomik yaşamın tinsel unsurları" kuramım hakkında yazılmış olanlardan haberdar olanlar bu kuramın herkes tarafından kabul görmemiş olduğunu ve pek çok eleştirmenimizin hiç duraksamadan onu "yanlışlarla dolu" olarak nitelendirdiğini bilmektedirler. Bu kurama karşı takınılan tavrın nedenlerini anlayabilmek için bu konuda yapılan itirazları bilmek gerekiyor. Bu çok önemli bir konu olup bu itirazların belli başlı olanlarını sıralayıp bana neden dayanaktan yoksun göründüklerini açıklamaya çalışacağım. Bu arada umarım bu isimleri açıklamadığım için okuyucu bana kızmaz.

Hiç taviz vermeyenler ekonomik yaşamın her zaman tek ve aynı bir zihniyet tarafından yönlendirildiğini; yaşamlarını herhangi bir ekonomik alana adamış olan insanların her zaman için tek bir amaç yani kazanç ve çıkar peşinde olduklarını ve gelecekte de bunun böyle olacağını iddia etmektedirler. Bu eleştirilere bakılacak olursa Orta Çağ'da hesabını bilen bir köylüyle modern bir bankacı, gündelik kazancın peşinde koşan bir esnaf ve bir Amerikan tröstünün iş peşinde koşması arasında bir derece farkından başka bir şey yoktur.

Bunlara vereceğim yanıtlar (bu çalışma sayfaları boyunca yavaş yavaş ortaya çıkacak olup):

1.Bu her zaman ve yalnızca "derece farkıyla" sınırlı olmaktan uzak bir durumdur;

2.Örneğin, temelinde ampirik olan bir ekonomik etkinlik ve temelinde akılcı olan bir ekonomik etkinlik arasında yalnızca bir derece farkı" yoktur. Ekonomik girişimleri tamamen duygusallığa dayanan bir insanla katı mantık kurallarına uygun bir şekilde davranan insan arasında da bir " derece farkından" başka şeyler vardır;

3. Bütün ekonomik özneler arasındaki farkları " derece farklarına" indirgediğimizi varsaysak bile bunların kimi durumlarda insan doğasındaki farklılıklardan" kaynaklandığını kabul etmek durumunda kalabiliriz. Burada mantıksal ve psikolojik unsurların varlığını hatırlatmak durumundayız. Bir devle bir cüce, sıcakla soğuk, yaşlılıkla çocukluk, yoğun bir nüfusla seyrek

bir nüfus, başkentle bir taşra kenti, güçlü bir sesle yumuşak bir ses arasındaki "derece farklarının aslında "onların doğaları arasındaki farklar" anlamına geldiğini yadsıyabilmek mümkün müdür?

Başka eleştirmenler ekonomik etkinliği yönlendiren zihniyetin bir kişiden diğerine, bir meslekten diğerine, bir dönemden diğerine değişebileceğini kabul etmekle birlikte, her şeye rağmen, insan doğasının "hiç değişmediğinin" yalnızca dışavurum biçimlerinin, içinde bulunulan koşullara göre değişebileceğinin altını çizmektedirler. Bütün insanlık tarihinin "bir ve aynı" olan insan doğasının değişik görünümlerinden oluştuğunu söylemektedirler ki, bu olguyu kimse tartışmadığı gibi insan olmadan herhangi bir tarihsel süreklilikten de söz edebilmenin mümkün olmayacağı söylenebilir. İnsan yaşamını oluşturan: doğum ve ölüm, aşk ve nefret, sadakat ve ihanet, yalan ve hakikat, acıkma ve susama, yoksulluk ve zenginlik gibi temel olaylarla başlangıçtan bugüne karşılaşılmaktadır. Ekonomik bir etkinlik girişiminde bulunma gereksiniminde de bir değişiklik olmadığı gibi ekonomik sürecin ulaştığı nokta konusunda da aynı şey söylenebilir. İnsanlık tarihinin sabit ve değişmeyen özünü ortaya çıkarmak ve betimlemek çok çekici bir konu olabilir ancak tarihçinin görevi bu değildir, zira tarih yazmak demek, ister kabul edin ister etmeyin, değişen olguları sunmak ve farklılıkları ortaya çıkartmak demektir. Son yıllarda yapılan çok sayıda çalışma yadsınması olanaksız bir şekilde ekonomik yaşamın "farklılıklardan" oluştuğunu göstermekle kalmayıp bu durumun maddi unsurlar kadar zihinsel unsurlar için de geçerli olduklarını göstermiştir. Bunlar oldukça önemli ve derinlere inen farklılıklar olup incelenmeye değer konulardır. Eğer istenirse bunların bir ve aynı olan "insan doğasının" farklı görünümleri oldukları ancak bu farklı "görünümlerin" incelenip betimlenmesi gerektiğinden söz edilebilir.

Ancak tarihçilerle benim aramdaki görüş ayrılıkları bununla sınırlı değildir. Asıl itiraz ettikleri ve bütün bilgi birikimlerini üstüne oturttukları nokta şudur: ekonomik zihniyet gerçekten de bir kişiden diğerine ve bir dönemden diğerine değişiyorsa, bu durumda belli bir döneme ait zihniyetten ve çeşitli dönemlere özgü ekonomik zihniyetlerin tarihsel dönemlerle sınırlandırılmasından söz edebilmek mümkün müdür? O zaman da her dönemde farklı bir şekilde yönlendirilmiş birbirlerinden farklı ve ayrı zihniyetlere sahip ekonomik öznelerin varlığından söz etmek daha doğru olmaz mı?

Bu sözler karşısında bir açıklama yapmak zorunda olduğumu hissediyorum. Ekonomik dönemler arasında oluşturduğum farklılıklar kimi zihinsel unsurların *egemenliği* üstüne oturuyor. Kimi zihinsel unsurların egemenliği belli bir dönemin bütünüyle açıklanması konusunda yetersiz kalabilir zira bu işi başarabilmek için bu döneme özgü ekonomik yaşamın dış yapısının da bilinmesi gerekmektedir. Hiç kuşkusuz bir ekonomik yapının biçimi ve onu oluşturan zihniyet arasında belli bir ilişki, bir bağlantı vardır ancak Max Weber'in, Benjamin Franklin konusunda göstermiş olduğu gibi bu ilişki ve bu bağlantı kesin ve değişmez olmayıp, şu biçimin zorunlu olarak bu zihniyete ait olduğunun ya da tersinin iddia edilmesini sağlayamaz. Max Weber: "Herhangi bir zanaatkar atölyesinden bir farkı olmayan bir basımevine sahip olan Benjamin Franklin, kapitalist bir zihniyete sahipti" demektedir. Bu olguyu benim kullandığım terimlerle ifade etmek gerekirse: Bir ekonomik dönemi belirleyen şey onu egemenliği altına almış olan ekonomik sistemdir. Bu tümcenin tam olarak ne anlama geldiğini bilmek istediğimiz takdirde "belli bir zihniyet" deyimi ile "egemen olmak" sözcüğünü yakından incelemek durumundayız.

Kuramsal ve uygulamaya/deneye dayalı bakış açılarını birbirinden ayırmak gerekiyor. Birinci bakış açısına dayanarak:

1 - Ekonomik yaşama özgü bir meslekle iştigal eden kişilerin sahip oldukları belirli özellikleri çözümleyebilir ve kavramsal açıdan çok açık ve seçik bir şekilde ifade edebiliriz. Örneğin beslenme fikri, kazanç tutkusu, ekonomik akılcılık, gelenekçilik, vs.;

2 - Zihnimizde biçimlendirdiğimiz düşünceye dayanarak belli bir ekonomik tipi temsil eden bu özellikleri uyumlu bir bütün haline getirebiliriz;

3 - Bu özellikleri önceden tespit etme koşuluyla bir kısmını ya da tamamını, kendisine bunlarla doğru orantılı psişik özellikler atfetmiş olduğumuz belli bir ekonomik özne tipine mâl edebiliriz.

Az sayıdaki belli belirsiz özellikler veya kendileriyle sık sık karşılaşılan diğer özelliklerin oluşturduğu bütünler veya bilincin bu özelliklere dayanarak oluşturduğu içerikleri birbirlerinden ayırabildiğimiz ölçüde, bu zihniyetin içinde oluşmasını sağlayan pratik yaşam biçimi konusunda herhangi bir açıklama yapmadan "ekonomik yaşama ait belli bir zihniyetten" söz edebiliriz. Ancak şu ya da bu zihniyet "egemen oldu", "belirleyici oldu" dediğimiz an bu zihniyetle o insan arasında bir ilişki

kurmuş ve o gerçeklik evreninde bu zihniyetin yaygınlığı konusunda bir yargıda bulunmuş oluyoruz. Daha doğrusu bu zihniyetin geçici ya da kalıcılığı ya da yüzeysel bir şekilde mi yoksa insanların içine işleyerek mi yaygınlaştığı konusunda bir değerlendirme yapmış oluyoruz.

Bu gelişme bir yandan ekonomik zihniyetin şu ya da bu özelliklerinin birey tarafından hangi düzeyde içselleştirilmiş olduğuyla ilgiliyken; diğer yandan herkeste sık sık karşılaşılanların hangi özellikler olduğuyla ilgilidir. Bir başka deyişle, örneğin, ekonomik akılcılıkla belli bir ekonomik özne tipinde daha çok karşılaşabilir ve bunu abartılı bir kazanç tutkusuna veya gevşek ya da katı bir ticari dürüstlük anlayışına bağlayabiliriz, vs.

Belli bir ekonomik zihniyetin ne kadar yaygın olduğu bu zihniyetten esinlenen insan sayısıyla ölçülebilir. Bir ekonomik zihniyet çok fazla yaygınlaşmadan da kimi ekonomik özneleri derinden etkilemiş olabileceği gibi, çok yaygın belli bir zihniyetin özelliklerinin bireylerin bilincinde yüzeysel bir şekilde yer edebileceği ancak aralarından birkaçının derinlemesine etkili olabileceği söylenebilir.

Belli bir ekonomik zihniyet, belli bir dönemde sözcüğün genel anlamında çok yaygınlaşmışsa "egemen" bir konuma sahip olduğunu ve ekonomik öznelerin pek çoğu ekonomik girişimlerinde bu zihniyetten esinlendikleri takdirde o zaman da "belirleyici" olduğunu söylüyoruz. Bu "egemen" ve "belirleyici" zihniyet anlayışına yalnızca paradoks meraklıları ya da kafası karışık olanların aynı dönemde farklı şekilde yönlendirilmiş, başka bir ekonomik zihniyete sahip bireylerin varlığından söz ederek karşı çıkabilecekleri söylenebilir.

Bu ayrıntılı açıklamalar bizim Avrupa Uygarlığı ve Amerika tarafından temsil edilen tarihsel döneme ait ekonomik zihniyet değişiklikleriyle ilgili betimlemelerimizi biraz kuşkuyla karşılayan okuyucuların, özellikle de günümüzde egemen olan kapitalist zihniyetin doğuşunu göstermeyi amaçlayan çalışmamızı izlemelerini kolaylaştırmak açısından zorunluydu.

Biz, Germano-Slavo-Kelt halkların tarih sahnesine çıkışlarından bu yana ekonomik zihniyetin radikal bir dönüşüme uğramış olduğu, geçici olarak kapitalizm öncesi olarak adlandırdığımız zihniyetin yerini kapitalist zihniyete bırakmış olduğu savını destekliyoruz. Başlangıcı Orta Çağ’ın ilk yüzyıllarına kadar uzanan bu modern kapitalist zihniyetin bizim Avrupalı dünyamız açısından yepyeni bir olgu olduğu söylenebilir ancak bu olgu benzer bir zihniyetin eski dünya uygarlıkları arasında bulunmadığı ve belli

bir ölçüde modern kapitalist zihniyetin doğuşuna katkıda bulunmadığı anlamına gelmez. Daha ileriki bölümlerde bu olası etkilerden söz edeceğiz ancak şimdilik bu etkileri göz önünde bulundurmadan, Avrupa uygarlığı bünyesinde, ekonomik zihniyetin bağımsız bir olay olarak gelişimini betimlemeye ve ortaya koymaya çalışacağız. Öte yandan modern kapitalist zihniyeti anlayabilmek için Orta Çağ'a kadar uzanmak gerektiğini göstermeye çalışacağım.

Bana sık sık ekonomik zihniyetin mi ekonomik bir yaşamın oluşmasına yol açtığı yoksa tam tersine ekonomik yaşamın mı ekonomik bir zihniyetin oluşmasına yol açtığı sorusu soruluyor. Bu sorunun yanıtını bu kitabı okumayı bitirdiğinizde alacağınızı umuyorum. Kökenlere inen bu çalışmanın amacı kapitalist zihniyetle sınırlıdır. İşe önce, (kökenlerine inemeden) kapitalizm öncesi zihniyeti, kapitalist zihniyetin gelişmesinde başlangıç görevi yapmış bir olgu olarak betimlemekle başlayacağım. İkinci bölümde işte bunun açıklamasını yapmaya çalışacağız.

II. KAPİTALİZM ÖNCESİ EKONOMİK ZİHNİYET

Kapitalizm öncesine ait insanı doğal insan olarak nitelendirebiliriz. Tanrının yarattığı haliyle sağlam bir kafa ve sağlam bacaklara sahip, bugün bizim yaptığımız gibi, dünyanın bir yerinden bir yerine çılgınca koşturmayan, yavaş hareket eden, acelesi olmayan bir insan. Böyle bir insanın ekonomik zihniyetini açıklamak zor olmasa gerek. Bu zihniyeti o insanın doğası sanki kendiliğinden oluşturmuştur.

Bütün çabaların ve meşguliyetlerin merkezinde etiyle kemiğiyle insanın bulunduğunu unutmamak gerekiyor. Her şeyin başı ve her şeyin ölçüsü insandır: *mensura omnium rerum homo*. İnsanın ekonomiye [1] karşı tutumunun kökeninde de bu ölçü bulunup, ekonomi de, insan üretimi her şey gibi insani amaçlara hizmet etmek durumundadır. Bu anlayışa dayanarak her türlü ekonomik etkinliğin başlangıç noktasının insani ve doğal maddi gereksinimler olduğu söylenebilir. Maddi tüketim ne kadar çok olursa o kadar çok üretmek gerekir. Ne kadar çok harcanırsa o kadar çok kazanılması gerekir. Kazanılan miktarla harcanan miktar arasında belli bir denge vardır. Ben bu ekonomik örgütlenmeyi harcama ekonomisi olarak

adlandırıyorum. Kapitalizm ve burjuvazi öncesi her türlü ekonominin harcamaya dayalı bir ekonomi olduğu söylenebilir.

Gereksinimler kişi tarafından keyfî bir şekilde belirlenemez. Bunlar çeşitli toplumsal grupların bünyesinde zaman içinde belli bir biçim ve yaygınlığa sahip olduktan sonra sabit ve değiştirilemez hale gelmişlerdir. *Bu, insanın kendi gereksinimlerini toplumsal konumuna uygun bir şekilde karşılama düşüncesidir.* Bu, kapitalizm öncesi ekonomi anlayışını belirleyen bir düşüncedir. Yaşamın uzun ve yavaş bir gelişme süreci sonucunda üretmiş olduğu şeyler konusunda hak ve ahlâk konusunda öncülük yapan otoriteler bir kısım insanın başka bir kısım insana hizmet etmesini resmen sürekli hale getirmişlerdir. Toplumsal konuma uygun bir gereksinimleri karşılama düşüncesi Aziz Thomas'nın felsefesinin temel taşlarından biridir. İnsanın dış dünya ile olan ilişkileri sınırlandırılmalı ve bunun bir ölçüsü olmalıdır. Bu ölçü ise gereksinimleri toplumsal konuma[2] uygun bir şekilde karşılamadan ibarettir.

Gereksinimler kişilerin konumuna uygun bir şekilde karşılanmak, yani bir toplumsal kategoriden diğerine değişik olmak durumundadır. Kapitalizm öncesi döneme ait iki belirgin yaşam biçimi ve iki kesimle karşılaşılmaktadır: Efendiler ve halk kitlesi, zenginler ve yoksullar, senyörler ve köylüler, zanaatkârlar ve dükkân sahipleri, özgür ve bağımsız bir şekilde yaşayıp herhangi bir ekonomik getirisi olan iş yapmayanlar ve alınlarının teriyle geçinerek ekonomik üretimde bulunan insanlar.

Bir *senyör gibi yaşamak demek* dolu dolu ve bolluk içinde yaşayıp çevresinde pek çok insan beslemek; günlerini savaşarak ya da avlanarak, gecelerini ise arkadaş ve dost çevresiyle birlikte zar atıp, güzel kadınların kolları arasında eğlenerek geçirmek; şatolar ve kiliseler inşa ettirmek; turnuvalar ve benzeri etkinlikler sırasında şatafat ve gösterişe önem vermek; çoğu kez sahip olunan olanakların üstünde lüks bir yaşantı sürdürmek demektir. Bu yaşam biçiminde giderler her zaman gelirlerden çok olduğundan hiç durmadan gelirleri yükseltmenin yolları aranmaktadır. Kâhya sürekli olarak köylülerden toplanan vergileri; senyöre vekalet eden yönetici ise kiralanan toprakların kirasını artırmaya ya da (daha ileride göreceğimiz gibi), açıkça, normal sayılamayacak yollardan kapatmaya çalışmaktadırlar. Senyör parayı küçümsemektedir. Ona göre para ve bütün

para kazanma yolları ahlâksızcadır. Aziz Thomas[3], para, harcanmak içindir der.

Laik senyörler hattâ uzun bir süre boyunca Kilise senyörleri bile bu şekilde yaşamışlardır. L. B Alberti, Floransa'da 1400'lü yıllarda yaşamış olan Kilise senyörlerinin yaşam biçimleri konusunda güzel bir tablo sunmaktadır ki, bu tablonun kapitalizm öncesi dönemin tamamı için geçerli olduğu söylenebilir: "Rahipler şatafat ve gösteriş konusunda herkesi geçmek istiyorlar. İyi bakılan ve çok güzel donatılmış atlara sahip olmak, halkın arasına peşlerine pek çok insanı takarak çıkmak ve her geçen gün daha keyif verici ve alenen daha günahkâr bir yaşantı sürdürmek istiyorlar. Talihin kendilerine sunmuş olduğu sayısız olanakları küçümsüyor ve ne kenara para koymaya ne de yararlı bir şeyler yapmaya çalışıyorlar. Aç gözleri doymak bilmiyor ve isteklerini gerçekleştirmeye çalışmaktan başka bir şey yapmıyorlar. Gelirleri asla abartılı masraflarını karşılamıyor bu yüzden aradaki farkı kapatmanın bir yolunu bulmaya çalışıyorlar", vs.[4]

Böyle bir yaşantının ekonomik bir çöküşe yol açması kaçınılmazdı. Tarih bize birçok ülkede bolluk içinde, yarını düşünmeden ve saçıp savurarak yaşayan çok sayıda eski soylu ailenin yok olup gittiğini söylüyor.

Kapitalizm öncesi dönemin kısıtlı olanakları nedeniyle halkın büyük çoğunluğu geliriyle gideri ve gereksinimleriyle üretilen mallar arasındaki orantının bozulmamasına dikkat etmek zorundaydı. Hiç kuşkusuz burada ilk sırayı alan gereksinimler gelenekler tarafından belirlenmiş olup, karşılanması gerekenler de bunlardı. Kapitalizm öncesi ekonomi oluşumuna damgasını vurmuş olan *geçim düşüncesinin de* bu şekilde ortaya çıkmış olduğu söylenebilir.

Geçim düşüncesi Avrupa'nın ortasındaki ormanlarda yaşayan ve göçebelikten yerleşik yaşama geçen genç halklar döneminde ortaya çıkmıştır. Bu düşünceye göre her köylü ailesi gereksinimleriyle orantılı bir parça toprak, bir parça otlak ve ormanın bir bölümüne sahip olabiliyordu. Bu üretim araçları ve olanaklarına eski Almancada "saban" denilmekteydi ki, Germencedeki en kusursuz karşılığı G*ewanndorf*'tur. Bu ekonominin temel özelliklerine aşağı yukarı bütün Slav ve Kelt halklarının yaşadıkları bölgelerde rastlanmaktadır. Bireysel gereksinimlerin karşılanmasının resmen kabul edilip onaylandığı bir biçim zamanla yaygınlaşarak belirleyici hale gelmiştir. Burada ekonominin tek bir amacı vardır: gereksinimlerin

karşılanması. Bu ekonomi anlayışı gereksinimlerin karşılanması ilkesine boyun eğmekteydi.

Geçim düşüncesi köylülerin dünyasından manifaktür, ticaret ve diğer değiş tokuş alanlarına doğru yayılmış ve zanaat ilkesi bu ekonomik dalları belirlediği sürece de egemenliğini sürdürmüştür.

Bu dönemin düşünce ve isteklerine egemen olmuş temel fikri anlayabilmek için, el emeğine dayalı üretim sistemini az önce betimlemiş olduğumuz kırsal kesime özgü örgütlenme biçiminin, ticaret ve sanayi alanlarının koşullarına uygun bir şekilde genişletilmesi olarak düşünmemiz gerekir. Temeli "sabana" dayanan bir kırsal cemaat ile bir meslek birliği şeklinde örgütlenmiş olan zanaat loncası arasındaki benzerlik en küçük ayrıntılara kadar fark edilebilmektedir. Her ikisinin de başlangıç noktası, belli bir düzeydeki gereksinimlerin karşılanması ve bu gereksinimlerin karşılanması için gerekli olan çalışma miktarıdır. Gerçek zanaatkâr kadar, zanaatkâr dostlarının da paylaştığı ve herkes için geçerli olan düşünce şudur: yaptığı meslek insanın karnını "doyurmalıdır". Zanaatkâr kendi geçimini sağlayacak kadar çalışmak istemektedir; tıpkı Goethe’nin sözünü ettiği İenalı zanaatkâr gibi: "Kendisine keyifli bir yaşam sağlayacak kadarından fazlasını istemeyecek kadar sağduyu sahibidir." Sigismund’un ünlü *Reformation* düşüncesi her türlü mesleki örgütlenmenin temel çalışma felsefesini klasik bir şekilde dile getirmektedir: "Aptal oldukları söylenemeyecek atalarımızın şu güzel sözlerini dinleyin: Meslek, herkesin çalışarak ekmeğini kazanması ve başkasının mesleğine el atmaması için vardır. Herkes mesleği sayesinde gereksinimlerini sağlar ve karnını doyurur.[5]"

Kişiler ve geçim kaynakları arasındaki fark nedeniyle "geçim koşulları" kavramının köylü ve esnaf için aynı anlama sahip olamayacağı söylenebilir. Köylü bir avuç da olsa bir toprak parçasının sahibi olup başkalarıyla ilgilenmeden kendi geçimini sağlamaya çalışır. Oysa esnaf, tam tersine, geçimini sattığı ürünlerle sağladığından yaşamı bu ürünlerin diğerleri tarafından beğenilmesine bağlıdır. O hem bir üretim hem de değiş tokuş örgütlenmesinin bir parçasıdır. Köylü için toprağının büyüklüğü neyse, esnaf için gerçekleştirdiği gündelik değiş tokuş hacmi de odur. Her iki durumda da temel düşünce aynıdır.

Daha önce aynı düşünceleri bir başka çalışmamda sunma fırsatı bulmuş ve insanların tarihin herhangi bir döneminde yalnızca geçinmeye yani yalnızca karınlarını doyurmaya, temel geleneksel ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştıklarını söylemenin çok büyük bir yanılgı olduğu itirazıyla karşılaşmıştım. İnsan doğasının her zaman daha çok kazanmak ve elden geldiğince zenginleşmek gibi bir özelliğe sahip olduğunu kabul etmemizi engelleyen bir şey yok denilmektedir. Ben bu sonuncu iddiaya karşı daha önceki kadar kati ve kararlı bir şekilde karşı çıkıyor ve kapitalizm öncesi dönemde ekonomik yaşamın gereksinimlerin karşılanması ilkesine bağımlı olduğunu; köylüler ve esnafın olağan ekonomik çabalarının amacının yalnızca geçinmeye yönelik olduğunu söylüyorum. Benim şeyleri açıklayış biçimime karşı yapılan birbirinden tutarsız itirazları özünde iki başlık altında toplayabiliriz:

1. Tarihte "geçinecek kadarıyla" yetinmemiş ve daha çok kazanabilmek amacıyla işleri büyüterek yoğun bir ekonomik yaşantıya sahip olmuş esnafla her zaman karşılaşılmıştır. Kesinlikle doğru. Ancak bu iddia olsa olsa istisnalar bulunduğunu ve bunların kaideyi bozmadıklarını gösterir. Bu konuda okuyucudan belli bir zihniyetin "egemenliği" konusunda söylediklerimi anımsamasını rica ediyorum. Hiçbir zihniyet tek başına insanlara egemen olamamıştır.

2. Avrupa’nın Orta Çağ tarihi bize her zaman ve her dönemde ekonomik yaşamda aktif bir yere sahip olan insanlar arasında para tutkusuyla yanıp tutuşan kişiler bulunduğunu göstermektedir. Bu olguyu da tartışmayı düşünmüyorum. Ben de ilerideki sayfalarda giderek artan para tutkusu konusuyla ilgileneceğim. Benim sözünü ettiğim şey bu insanların varlığının, özünde, kapitalizm öncesi ekonomik yaşama ait zihniyette herhangi bir kıpırdanmaya yol açamamış olduklarıdır. Bu da salt kazanç anlayışının kapitalizm öncesi ekonomik düzeni belirleyemediğini kanıtlamaktadır. *Her türlü kazanç tutkusuyla her türlü açgözlülüğün üretim, ulaşım ve mal ticareti alanlarının sınırları dışında aranması daha doğrudur.* İnsanların hazine bulmak amacıyla madenlere koşması, her tarafı kazması, simya ve başka sihir yöntemlerine başvurmasının nedeni, gündelik yaşam ekonomisi sınırları içinde istedikleri kadar para kazanamıyor olmalarıdır. Kapitalizm öncesi ekonominin doğasını herkesten daha iyi kavramış olan Aristo, doğal gereksinimlerin ötesine geçen bir sermaye sahibi olmanın ekonomik etkinlikle uyuşmadığını düşünmektedir. Parasal

zenginlik kesinlikle ekonomik amaçlara hizmet etmez (Tanrı Orkos gereksinimlerin karşılanmasına nezaret etmektedir), bu yalnızca "ahlâk ve ekonomi dışı" alanlarda kullanılan bir şeydir. Her ekonominin sınırları ve bir ölçüsü vardır. Servet edinmek bu ikisinin de dışında kalan bir şeydir (*Politika*, Kitap 1).

Bu düşüncelerin doğruluğuna güvenerek köylüler ve esnafın ekonomik yaşantılarını nasıl bir zihniyetle sürdürdüklerini gerçekten öğrenmek istediğimiz takdirde; yönetim, örgütleme, işbölümü, çalışma gibi görevleri tek başlarına ya da çalışanlarıyla birlikte yerine getiren ekonomik öznelerin niteliklerini mercek altına almakta yarar vardır. Bu insan içtepilerinin egemenliği altında olan, kolaylıkla etkilenen, çok gelişkin bir duygusal yapıya sahip, entelektüel açıdan hiç gelişmemiş bir insandır. Zekâ sorunları olan, zihinsel bir enerji ve disiplinden yoksun bir varlıktır. Yalnızca kırsal kesimde değil, çok uzun yüzyıllar boyunca tamamen organik bir şekilde gelişmiş büyük bir köyü andıran kentlerde de durum aynıdır.

Bu insanlara özgü ortalama zekâyla başka alanlarda da karşılaşılmaktadır. Orta Çağ hukuk anlayışının oluşumu konusunda, Kentgen, bu durumu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır:

> *En eski hukuki çözümlerdeki zihinsel enerji eksikliği derhal hissedilmekte; bunların entelektüel çalışma alışkanlığına sahip olmayan kişiler tarafından yazıldığı görülmektedir...Bu konuda yalnızca eski belediye yönetmeliklerindeki çarpıcı boşlukları dile getirmekle yetineceğim. Bunlarda bazen hukuki yaşantının en önemli yanlarıyla ilgili çok büyük boşluk ve unutkanlıklarla karşılaşıyoruz.*[6]

Ekonomi alanında bu entelektüel yetersizlik kendini hesaplama, ölçme ve rakamların doğru kullanımı konusundaki beceriksizlikte göstermektedir. Bu beceriksizlikle tüccarda bile karşılaşılmaktadır. Aslında bu insanların hiçbir şeyi gözden kaçırmama gibi bir sorunları yoktur. Hesapların hatasız olma zorunluluğu tamamıyla modern bir düşüncedir. Kapitalizm öncesi döneme ait sayısal tahmin ve sayılar aracılığıyla ifade etme çok yeni bir şey olduğundan, insanlar, miktar ilişkilerini yaklaşık veriler aracılığıyla dile getirmekteydiler. Orta Çağ'da yapılmış hesaplarla ilgilenmiş olan herkes deftere yazılı olan rakamlarla bunların sonuçlarının birbirlerinden tamamıyla farklı olduklarını görmüştür. Hesap hatalarıyla dolu olan bu defterlerdeki yanlışlıkların dikkatsizlikten kaynaklandığı çok açıktır. Bu

hesaplama hatalarının bulunmadığı bir defter, bir kayıt bulabilmek neredeyse imkânsız gibidir. Eski insanların tıpkı çocuklar gibi az çok karışık sayılabilecek rakamları çok kısa bir süreliğine bile olsa akıllarında tutma konusunda zorluk çekmiş oldukları kesindir.

Hesap konusundaki bu aldırmazlık ve beceriksizlik hiçbir alanda Orta Çağ muhasebesindeki kadar açık ve seçik değildir. Tölner, Viko von Geldersen, Wittenberg, Otto Ruhland gibi kişilerin tuttuklara notlara bakıldığında insan bunların birinci sınıf tüccarlar olduklarına inanmakta zorluk çekiyor. Muhasebeleri düzensiz bir şekilde tuttukları notlardan ibaret olup yalnızca aldıkları ve sattıkları şeylerle ilgili rakamlardan oluşmaktadır. Günümüzde, kırsal kesimde dükkânı olan bir kimse çok daha düzenli ve akıllıca bir muhasebe düzenine sahiptir. Sözü edilen belgeler sözcüğün gerçek anlamında günlükler ve anı defterleridir. Bu defterlerin kent pazarına giden köylünün mendiline attığı düğümlerin yerini tuttuğu söylenebilir. Bu notlar hesap hatalarıyla dolu olup verecek ya da alacakla ilgili rakamlar sanki öylesine yazılmış gibidir.

Hesaplama konusundaki bu beceriksizliğin doğası tamamıyla ekonomik özne ve ticari mal evreni arasındaki ilişkilerin niteliğine bağlıdır. Sözünü ettiğimiz dönemde (modern bir terim kullanmak gerekirse) henüz değişim değeri diye bir şey üretilmemektedir. Bu evrende yalnızca tüketime yönelik yani birbirlerinden nitelikleri aracılığıyla ayrılabilen nesneler vardır.

Gerçek bir köylüyle gerçek bir zanaatkârın çalışma düzeni tekil üretime dayalı olup her ikisi de kendi köşelerinde yalnızca çalışabilmek amacıyla yaşamaktadırlar. Ressam gibi köylü ve zanaatkâr da ürettikleri şeyleri kendilerinden bir parça olarak saymakta ve üretmiş oldukları o nesneden ayrılmak istememektedirler. Köylü en sevdiği ineğinin mezbahaya götürülmesini nemli gözlerle izlemekte ve yaşlı Bourras’da tüccarın satın almak istediği pipo başlığını satma konusunda direnmektedir. Bir şey satılacağı zaman (değiş tokuş üzerine oturan bir ekonomik evrende) bu işlem en azından üreticisinin şanına layık bir şekilde gerçekleştirilmelidir. Köylü ve zanaatkâr sonuna kadar ürünlerinin arkasında durmakta ne kadar nitelikli olduklarını göstermekten gurur duymaktadırlar. Zanaatkâr ve köylünün hile hurda, kötü ve kusurlu ürüne karşı neredeyse içgüdüsel denilebilecek bir tiksinti duydukları söylenebilir.

Kapitalizm öncesi insanında zihinsel enerji yetersizliğinin yanısıra bir de irade yetersizliği olduğu söylenebilir. Ekonomik yaşantıdaki inanılmaz

yavaşlığın nedeni de budur. Amaç, her şeyden önce rahat yaşamaktır. Bu insanlar hiçbir şölen, eğlence fırsatını kaçırmamaktadırlar. Çocuklar okula gitmeyi ne kadar seviyorsa onlar da işe gitmekten o kadar hoşlanmaktadırlar. Başka türlü yaşamak mümkün olmadığı zaman, gerçekten paraya ihtiyaç duydukları zaman çalışmaktadırlar. Hakikaten para kazanma aşkıyla yanıp tutuşan insanlarla karşılaşmak mümkün görünmemektedir. Bu tutum ve zihniyetle ilgili olarak söylediklerimizin gerçekliği konusunda kapitalizm öncesi bayram günlerinin çokluğu sanırız bir fikir verebilir. H. Poetz,[7] XVI. yüzyılda madencilerin izin kullandıkları günler konusunda ilginç bir liste sunmaktadır. Bu günlerin duruma göre değiştikleri görülmektedir:

203 günlük bir süre içinde çalışılan gün sayısı: 123 gün
161 günlük bir süre içinde çalışılan gün sayısı: 99 gün
287 günlük bir süre içinde çalışılan gün sayısı: 193 gün
366 günlük bir süre içinde çalışılan gün sayısı: 260 gün
366 günlük bir süre içinde çalışılan gün sayısı: 263 gün

Çalışıldığı zaman bile bu iş hiç acele edilmeden yapılmaktadır. Belli ya da en kısa süre içinde olabilecek en yüksek miktarda üretmek için bir neden yoktur. Üretim dönemiyle ilgili süreyi belirleyen iki unsur vardır: olabildiğince iyi ve sağlam bir nesne üretebilmek için yeterince zaman ve çalışanın doğal gereksinimleri. Ekonomik üretim yaşayan, canlı kanlı insanların eseri olup ortaya koydukları ürünlerde onun izlerini görebilmek mümkündür. Bu üretim biçimi o canlı kanlı insanların yaşamlarını yönlendiren yasalara uygun olmak durumundadır; tıpkı bir ağacın büyümesinin ya da bir hayvanın üreme biçiminin kendi amaç ve ölçüleri doğrultusunda bu canlıların kendi iç gereksinimlerine uygun olması gibi.

Çalışma ritmiyle ilgili sözler bir meslekte ilerlemek için gerekli olan aşamalar konusunda da geçerlidir. Bu konuda da belirleyici olan insan doğasıdır: *mensura omnium rerum homo.*

Oldukça yaygın olduğu söylenebilecek bu kişisel ekonomik tutumu *ampirizm ya da* daha modern bir terim kullanarak *gelenekçilik* olarak adlandırabiliriz. Ampirik ya da gelenekçi ekonomi demek yalnızca size verilmiş olandan yararlanmak, öğrenilmiş olanı uygulamak, alışık olunanı yapmak demektir. Kendilerine bir proje, bir kural sunulduğunda bu insanların önce geleceğe yönelik bir şekilde bu projenin neyi amaçladığı,

nasıl bir yarar sağlayacağı gibi sorular sormak yerine geçmişte bu projenin benzerleri, örnekleri ve deneyim sahibi olunup olunmadığıyla ilgilendikleri görülmektedir.

Bu gelenekçi tavırla bütün doğal insanlarda karşılaşılmaktadır. Önceki dönemlerde bütün alanlar, bütün meslekler ve insanın varoluşuyla ilgili bütün etkinliklerde bu tavırla karşılaşılmaktadır. Bunun insan doğasıyla ilişkili bir şey olduğu ve son çözümlemede insan ruhuna özgü güçlü bir atalet duygusundan kaynaklandığı söylenebilir.

Doğduğumuz gün hattâ doğmadan önce çevremiz, içinde bulunduğumuz ortam karşımıza dikilmekte ve bizim yapmak istediklerimizi ve gerçekleştirme gücümüzü karşı konulmaz bir otoriter tavırla istediği şekilde yönlendirmektedir. Örneğin hiç sorgulamadan, itiraz etmeden ve eleştirmeden yakınlarımız ve ustalarımızın söylediklerini kabul ediyoruz. "Bir insan ne kadar az gelişmişse model, gelenek, otorite ve imâ gücüne o ölçüde boyun eğer.[8]"

İnsan yaşamının ilerleyen yıllarında geleneğin bu etkisine, en az onun kadar güçlü bir başkası eklenmektedir. Bu, insanı daha önce yapmış olduğunu, bildiğini tekrarlamaya ve kendi bildiğinden şaşmamaya iten alışkanlık adlı şeydir.

Tönnies,[9] alışkanlık konusunda çok zekice bir tanımlama yapmakta ve bunun: Deneyimden kaynaklanan istek ya da arzu olduğunu söylemektedir. Başlangıçta insana anlamsız ya da ters gelen fikirler zaman içinde kendisine hoş görünen ilkel fikirlerle kaynaşıp iç içe geçerek sonunda insana hoş görünmeye başlamakta ve yaşamının akışı deyim yerindeyse insanın kanma karışmaktadır. Deneyim demek tekrarlar demektir ve burada tekrar demek yaratıcı/üretici etkinlik demektir. Başlangıçta insana zor gelen şey zamanla tekrarlana tekrarlana kolaylaşmakta, insan o başlangıçtaki beceriksizliklerinden zaman içinde kurtulmakta ve kendine güvenmeye başlamakta, bu iş için kimi organlarını geliştirmekte ve gücünü idareli bir şekilde kullanmayı öğrenmektedir. Ancak bütün bunlar hareketli bir varlık olan insanı kendine kolay gelen hareketleri tekrarlamaya, bir başka deyişle öğrendiğiyle yetinmeye ve her türlü yeniliğe karşı duyarsız kalmaya hattâ düşmanlık beslemeye kısaca gelenekçi olmaya itmektedir.

Bütün bunlara Vierkandt'ın haklı olarak üzerinde durduğu bir olgu yani bir grubun üyesi olan bireyin bu gruba layık olmaya çalışması gelip

eklenmektedir. Birey bu işi özellikle ve yalnızca ait olduğu grubun ötekilerden ayrılmasını sağlayan zihinsel ve diğer etkinlikleri yaşatarak yapmaktadır. Bunun sonucundaysa, birey, yenilik peşinde koşturmak yerine var olan biçimi daha da kusursuz hale getirmeye çalışmaktadır.

Öyleyse insan kendine rağmen, doğum anından başlayarak psikolojik gelişmesini yönlendiren belli bir uygarlık tarafından koşullandırılmaktadır. "Pek fazla karşılaşılmayan doğallık, girişimcilik ruhu ve bağımsızlık duygusu gibi şeyler yeteneklerin ancak uygun koşullar altında gelişebileceği düşüncesine bağlı olarak kullanılmamaları nedeniyle sönüp gitmektedirler.[10]"

Kapitalizm öncesi uygarlık ve ekonomik yaşama ait bütün bu belirgin özellikler topluma özgü temel bir anlayış biçiminin içinde sentezlenmiş bir haldedirler. Buna göre toplum yan yana dizili, belli bir mekânda toplanmış bireyler daha doğrusu tekil ruhlardan oluşurken bu arada her birey kendi çapında kusursuz olmaya çalışmaktadır. Bu Aziz Thomas'nın dünyaya bakış sisteminin en kusursuz halidir. Yaşamın dayattığı tüm zorunluluk biçimleri bu ideal bakış açısına boyun eğmek durumundadır. Bu ideal bakış açısı insanları bütüne oranla eşdeğer kabul ederek sınıflara ve loncalara bölmekte; bireylere kendilerini geliştirip kusursuzluk aşamasına çıkartabilecekleri, sınırları belli çerçeveler sunmaktadır. Ekonomik yaşamı belirleyen düşünceler de aynı ideale boyun eğmektedirler. Gereksinimlerin karşılanması ve gelenekçilik ilkeleri gibi. Her ikisi de daha genel bir ilke olan ataletin ifadesidirler. Kapitalizm öncesi yaşamın temel özelliği genelde hiçbir şeyin gelip bozamayacağı bir dinlenme halini andıran organik yaşamınkiyle aynıdır. Bize düşense bu dinlenme halinin nasıl olup da tedirgin bir çırpınışa dönüştüğünü, çok uzun bir süre yerinde saymış olan toplumun birdenbire bütünüyle nasıl dinamik bir görünüme kavuştuğunu açıklamaktır.

Bu dönüşümün gerçekleşmesini sağlayan ve eski dünyayı paramparça eden şey kapitalist zihniyettir (belirlediği ekonomik sisteme bakarak onu bu şekilde adlandırıyoruz). Bu günümüzde geçerli olan, dolar zenginlerinden seyyar satıcıya kadar herkesin düşünce yapısı ve eylemlerini yönlendirmeye çalışan ve dünyanın yazgısını etkileyen bir zihniyettir. Biz bu çalışma boyunca iki ayrı şekilde, başlangıcından günümüze hattâ geleceğe kapitalist zihniyetin gelişimini göstermeye çalışacağız. Kitabın birinci bölümünde

tarihsel verilere dayanarak kapitalist zihniyetin kökenlerini araştıracağız. Bu görevi yerine getirirken kapitalist zihniyetle kaynaşarak onun oluşmasına yol açan unsurları ortaya koymaya gayret edeceğiz. Özellikle iki nokta üstünde durarak onların oluşum ve gelişmesini izleyeceğiz. Bunlar: girişimcilik ruhu ve burjuva zihniyetidir. Zira bunlar olmasaydı kapitalist zihniyet diye bir şey var olamazdı. Ancak bu iki unsurun da doğaları çok karmaşıktır. Örneğin girişimcilik ruhu para tutkusu, serüven aşkı, yaratıcılık ruhu, vs. gibi şeylerin bir sentezidir. Oysa burjuva zihniyeti düşünceye dayalı bir dikkat, sözlerini tartarak söyleme, akılcı bir ölçülülük, düzen ve idareli olma gibi niteliklere sahiptir.

Rengârenk bir kapitalist zihniyet kumaşı üzerinde burjuva zihniyeti değişken bir yün atkı ipine benzerken, girişimcilik ruhu da ipek çözgü ipine benzemektedir.

Kitabın ikinci bölümünde kapitalist zihniyeti doğuran ve gelişmesine yol açan neden ve koşulları sistematik bir şekilde sergilemeye çalışacağız.

Başka bir deyişle kitabın birinci bölümü şeylerin nasıl ortaya çıkmış olduklarını göstermeye çalışırken; ikinci bölüm neden ortaya çıktıklarını ve onları neden alışkın olduğumuz şekilde algılayıp, başka bir şekilde algılamadığımızı gösterecektir.

Kitabın başından itibaren bilinçli olarak "kapitalist zihniyet" ile "Burjuva zihniyetinin" kesin bir tanımı ve çözümlemesini yapmaktan kaçınıyorum çünkü İkincisi birincisine can veren varlıktır. Böyle bir çalışma bizi çok sayıda can sıkıcı tekrarlara götürebilir. Ben herkesin kafasındaki belirsiz imgeden yola çıkarak, tarihsel çözümlemenin de yardımıyla "kapitalist zihniyeti" oluşturan çeşitli unsurların oluşumunu izledikten sonra dördüncü bölümde bunlara bütünsel ve geçerli bir görünüm kazandırıp sunmak ve "kapitalist zihniyet" ile "Burjuva zihniyetinin" kendiliğinden ortaya çıkmasını istiyorum. İlk bakışta biraz abartılı görünen bu yöntemin zaman içinde bereketli ve etkili olduğunun anlaşılacağını umarım.

BİRİNCİ KİTAP

KAPİTALİST ZİHNİYETİN GELİŞME SÜRECİ

Birinci Bölüm: GİRİŞİMCİLİK ANLAYIŞI / RUHU

III. ALTIN TUTKUSU VE PARA AŞKI

Tarihsel açıdan Avrupa genelinde geçerli olmayan hiç kuşkusuz kapitalist zihniyet tarihi açısından geçerli olup, kökenleri, pek çok mutsuzluğun nedeni ve kaynağı olan altın denilen uğursuz madene sahip olabilmek için tanrılar ve insanların giriştikleri tarih öncesi amansız mücadeleye kadar gitmektedir.

Völuspa,[11] sular dünyasının sahip olduğu altının, toprağın derinliklerinde yaşayan altın hırsızları ve usta kuyumcular olarak bilinen cüce cinler aracılığıyla Asellerın eline geçmesi yüzünden, Wanelara ait olan ilkel sular krallığıyla Aseların ışık krallığının kaynaşmak durumunda kalması sonucunda her türlü kavga, cinayet ve günahın nasıl ortaya çıktığını anlatmaktadır. Toprağın simgesi olan altın gün ışığında şıkır şıkır parıldayan hasat ve ürünlerini göz önüne sererek bütün kıskançlık ve kavgaların kaynağı haline gelmekte ve uğruna her türlü suç ve günahın işlenmesine yol açmaktadır. Altın, bize göre, duyguları okşayan bir güç ve gösteriş aracı olmasının yanısıra karşı konulması zor, sınırsız olanaklar[12]sağlama özelliği nedeniyle insanların en çok arzulayıp, peşinden koştukları ve aradıkları şeydir. Derin bir düşünce sürecinin ürünü olan *Eddalar* altın peşinden koşmayı herhalde bu yüzden evrensel tarihin merkezine yerleştirmektedirler.

Oysa efsane gerçekliği yansıtmaktan başka bir şey yapmamaktadır. Avrupa’nın genç halklarının, en azından üst tabakaların, çok erken dönemlerden bu yana altın için yanıp tutuşmuş oldukları ve karşı koyamadıkları güçler tarafından bu değerli madenin peşinden koşarak ona sahip olmaya itildikleri söylenebilir. Bu tutkunun kökenleri en karanlık tarih

öncesi çağlara kadar gitmektedir. Ancak Avrupa toplumları da dünyanın diğer toplumlarındakine benzer aşamalardan geçmiş olabilir.

Uygarlığın başlangıç dönemlerinde bir süsleme sevgisiyle karşılaşıyoruz. Soylu madenler o zamanlar gösterişli görünümleri nedeniyle süsleme aracı olarak kullanılmaktaydı.

Günün birinde insanlar her yeri süslerle donatmaya kalkıştıklarında, yani çok fazla miktarda altına gereksinim duyduklarında, işte o zaman altına karşı ilgisizlik sona erdi ve insanlar yalnızca gözlere verdiği zevkle yetinmeyip altını ele geçirme sevdasına kapıldılar. Her türlü mücevher/kuyum ve süs nesnesi görünümünde elden geldiğince çok altın istemeye başladılar.

Bu gelişmenin en üst aşaması altının artık mücevher/kuyum ya da süs, yani estetik nedenlerden dolayı ele geçirilmek istenen bir maden olmaktan çıkarak, değerli bir maden haline gelmiş olması nedeniyle biçimine bakılmadan elde edilmek istenilen bir nesneye dönüşmüş olduğu aşamadır.

Bu, hâzinelerin *biriktirildiği* dönemdir. Germen halklarının altına (ve gümüşe) karşı takındıkları tavırdan ilk söz eden belgeler tam da bu biriktirme dönemine denk gelenlerdir. Avrupa halkları tarihinde hazine biriktirmek öylesine önemli bir olaydır ki, biraz ayrıntılı bir şekilde ele alınmasında yarar vardır. Bu konuda bir fikir verebilmek amacıyla Gustav Freytag'ın, bu konuda Orta Çağ[13] başlarını kapsayan renkli betimlemelerden bir bölüm aktarmaktan daha iyi bir seçenek göremiyorum:

> *Germenler, Roma İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinde akınlara başladıklarında altınları olmayan bir halktı. Üçüncü yüzyıldan sonra Romalıların gümüş paraları giderek kötüleşmeye başlamıştı. Üstü ince bir gümüş tabakasıyla kaplanmış, değersiz bakır parçasından başka bir şey değildi. Bu yüzden altın Germenlerin ilk ele geçirmek istedikleri nesne haline gelmiştir. Bununla birlikte peşinden koştukları, altın para şeklinde dökülmüş metal parçası değil savaşçı süsleri ya da değerli kap kacak şeklindeki altındı. Bu genç halk varlıklarını ve zenginliklerini göstermeyi sevmenin yanısıra gerçek Germenler olarak bu nesneleri yararlılık ve kullanışlılıklarına bakarak idealleştirme nedenleri de buluyorlardı. Üzerinde değerli bir süs eşyası taşımak savaşçıyı onurlandırırken, aynı zamanda bir gurur kaynağı oluyordu. Bu savaşçının bakımından sorumlu olan senyör için değerli nesnelere*

sahip olmanın önemi çok daha büyüktü. Şef, adamlarına karşı cömert olmakla yükümlüydü, bu yüzden cömertliğini ancak onları süs eşyalarıyla donatarak gösterebilirdi. Bu yükümlülüğü yerine getirebilen şefin birlikte yemek yedikleri masada şarkıcı ve arkadaşları tarafından övülüp yüceltilmesi ve istediği kadar yandaş bulabilmesi kesindi.

Bu yüzden büyük bir hâzineye sahip olmanın büyük bir güce sahip olmak anlamına gelmesi gibi, geleceği gören bir prens de hâzinesini asla boş bırakmayacak önlemler alması gerektiğini biliyordu. Bu hâzineyi emin bir yerde saklamak zorundaydı çünkü düşmanlarının onun peşinde olduklarını ve elinden kaçırmadığı sürece her türlü felâketin üstesinden gelip kendisine sadık yandaşlar bulabileceğinin farkındaydı. Göçler döneminde bütün halklarda her prens ailesinin bir hâzineye sahip olması artık sıradan bir âdet halini almıştı. Leuvigild (568'e doğru) bir hazine oluşturup, kraliyet giysileri diktiren ve bir taç yaptıran son prenslerden biriydi. Ondan önceki Vizigot kralları gerek giyinme gerekse yaşam biçimleri konusunda kendi tebaalarından çok daha kötü durumda olurlardı. Bu tarihten sonra kraliyetin gücü imparatorluk, hazineler ve halk üzerine oturmaya başlamıştır.

Bir prensin hâzinesi mücevherler ve altın kap kacaktan (daha sonralarıysa buna gümüş kap kacak da eklendi) ibaretti. Bir kısmı Roma topraklarında yapılmış, bir kısmı da yerel üretim olan bilezikler, küpeler, alınlıklar, zincirler, kadehler, içki konulan boynuzlar, leğenler, taslar, ibrikler, masa tabaklan, at süslemelerinin yanısıra imparatorluk imalâthanelerinde üretilmiş değerli taş ve inciler, pahalı kumaşlarla bandırılmış ve ince ince işlenmiş çelik kılıçlardan oluşmaktaydı. Kimi zaman prensin altın paraları da olurdu, özellikle çarpıcı boyutlar ve görünümlere sahipseler. Ancak çoğunlukla külçe altınları olurdu.

Kral da işlenmiş ve altınla süslenmiş değerli madenleri tercih ederdi. O göçler döneminde bile değerli taşlarla süslenmiş ve ince bir işçiliğe sahip zarif ve kırılgan nesnelere neredeyse paha biçilemezdi. Nesnelerin boyut ve ağırlıklarının da gösterişli olması istenirdi. Bu nesnelerin kimileri anormal boyutlara sahip olabiliyordu. Örneğin bir masa üzerine ancak vinç türü bir makine aracılığıyla kaldırılıp, konulabilen altından leğenler gibi. Prensler bu değerli eşyalardan bir kısmını ziyaretler, elçiler, barış anlaşmaları nedeniyle kabul ya da

armağan ederlerdi. Diğerleri kısmen Romalıların ödemek zorunda oldukları büyük haraçlar (yılda 300 ile 700 altın lira arası), yağma ve haydutluktan; kalan kısmıysa prensin gelirleri ve tebaasının katkılarından oluşurdu. Yeni kurulan Germen imparatorluklarının hâzinelerinde bulunan bol miktardaki altın para çoğu kez işlenmiş eşyaya dönüştürülürdü. Bunların sahipleri değerli eşyaları ve paralarını sakladıkları kasaların büyüklüğünden dem vurarak hava atmaktan hoşlanırlardı.

Bir hazine peşinden yalnızca krallar ve şefler koşmuyorlardı. Yapabilen herkes bir hâzineye sahip olmaya çalışıyordu. 584 yılında Fredegond'un iki yaşındaki oğlu öldüğünde ipekli giysilerin yanısıra o kadar çok altın ve gümüş süslemeleri olan mücevheri vardı ki, bunları taşımak için dört at arabası gerekmişti. Kralların kızları evlendikleri zaman düğünlerinde çeyiz olarak o kadar çok mücevher, kuyum ve başka değerli eşyalar verilirdi ki, balayı seyahati sırasında kendilerini soymak için pusuda bekleyen haydutların saldırısına uğrarlardı. Her dük ve her kraliyet görevlisi krala öykünerek bir hazine sahibi olmaya çalışırdı. Çoğu kez görevlinin zenginliği şefinkine gölge düşürdüğünden bu zenginleşmiş görevlinin bir tür suyla şişen sünger misali ceplerini doldurmasına göz yumulur, sonra da sahip olduğu her şey en son damlasına kadar suyu sıkılarak elinden alınır ve cepleri boşalıp beş kuruşsuz kalan bu kişi hayatta kaldığına şükrederdi. Kral Langobard Agilulph, hâzinesini Komo gölündeki bir adada gizleyen âsi Dük Gai-dolph'u bu servetten mahrum bırakıp "kendisine zarar veremeyecek" bir konuma soktuktan sonra yaşamasına izin vererek ne kadar cömert olduğunu göstermiştir. Şef, vassalının hâzinesini zamanında eline geçiremediği takdirde günün birinde güç ve iktidarıını ona karşı korumak zorunda kalabiliyordu.

Kilise ve manastırlarda da durum farklı değildi. Onlar da gelir ve bağışlarını kadehlere, leğenlere, kutsal kâsenin içinde saklandığı üstleri altın ve değerli taşlarla kaplanmış dolaplara dönüştürüyorlardı. Bir piskopos bir savaş nedeniyle sıkıştığında kilise hâzinesinden altın bir kadeh alarak onu altın paraya dönüştürüp hem kendini affettirmeye hem de çevresindekileri kazanmaya çalışıyordu. Bir azize ait hazine en azılı hırsızlarda bile dinî bir çekingenliğe neden olmaktaydı, zira sahibinin Tanrıya şikâyetlerde bulunarak hâzineyi

alana büyük kötülükler yapabileceğine inanılırdı. Ancak yağmacıların açgözlülüğü karşısında kimi zaman saygın bir azizin bile elinden bir şey gelmezdi, vs.

Bir hâzinenin değerini belirlemede büyüklük ve miktar kadar nitelik de önemliydi. Büyüklük ve miktarın somut bir şekilde kavrandığını, tartılıp ölçülmesinden anlayabiliyoruz. Hâzinenin çok daha geç, yani ekonominin para üstüne dönmeye başladığı dönemlerde maddi bir değere sahip olduğunu biliyoruz. Geç Orta Çağ yüzyıllarına kadar Avrupalı halkların sürdürdükleri bu hazine biriktirme tutkusunun aşk ve paradan daha önemli olduğu söylenebilir. Bu tutku antik çağda çok yaygın olup günümüz ilkel toplumlarında da varlığını sürdürmektedir.

X. ve XI. yüzyıllarda gümüş kalıntılarından oluşan hazineler gümüş külçelerin dilimlenmesi ve küçük parçalara bölünmesiyle elde edilmekte ve bu hâzinelerle Avrupa'nın doğusundaki Silezya'dan Kuzey Denizi'ne kadar her yerde karşılaşılmaktaydı. Bu da bize önemli olanın kesilmiş paralar değil maden olduğunu göstermektedir. Aynı dönemde Almanya, Fransa hattâ İtalya'da zenginlerin servetlerinin altın ve gümüş kap kacaktan oluştuğunu, bunların maddi değerlerinden bağımsız bir şekilde beğenildiğini ve elde edilmek istendiklerini biliyoruz.

Örneğin İspanya gibi kimi ülkelerde hazine biriktirme âdeti modern döneme kadar süregelmiştir. Frias dükü öldüğünde geride üç kız ve 600.000 gümüş ekü bırakmıştı. Bu miktar üç ayrı sandığa pay edilmiş olup her sandık üzerinde bir kızının ismi yazıyordu. En büyük kızı yedi yaşındaydı. Anahtarlar bir vâsiye teslim edilmiş ve sandıklar kızların düğün zamanı açılarak içindeki paralar her birinin kocasına teslim edilmişti. Bu istisnai durumlardan biridir çünkü XVI. ve XVII. yüzyıllarda her yerde olduğu gibi Ispanya'da da insanlar evlerini altın ve gümüşten kap kacakla doldururlardı. Albuquerque dükünün ölümünden sonra miras olarak bıraktığı değerli madenlerden oluşan metal nesnelerin tartılıp envanterinin çıkartılabilmesi için altı hafta gerekmişti. Pek çok şey arasında 1400 düzine tabak, 50 küçük 700 büyük tepsi ve büfelerin üst bölümlerine ulaşmak için 40 gümüş merdiven. Çok zengin bir adam olmadığı söylenen Alba dükü öldüğünde geriye 600 düzine gümüş tabak, 800 adet gümüş tepsi, vs. bırakmıştı.[14] İspanya'da hazine biriktirme tutkusu öylesine yaygındı ki, III. Felipe 1600

yılında ülkedeki bütün altın ve gümüş nesnelerin toplanıp paraya dönüştürülmesini emretmişti.

XVI. yüzyılda her yerde çağdışı hale gelmiş bu tutku İspanya'da hâlâ çok yaygındı. Avrupa'da genel olarak gelişen zihniyet bu aşamayı XII. yüzyılın sonunda geride bırakmıştı. Zira bu dönemde insanların değerli madenlere karşı olan tutumlarında bir değişme görülmektedir. Hattâ değerli madenlerle giderek daha çok ilgilenildiği bile söylenebilir ancak bu kez değerli madenleri nesne olarak toplamak yerine bir değiş tokuş ve ödeme aracı olan ve malın eşdeğerlisi olarak görülen paraya dönüşmüş değerli madenlere doğru bir eğilim görülmektedir.

Altın tutkusunun yerini bu kez para tutkusu almıştır. Bu konuda seçtiğimiz birkaç önemli örneği aktarmak istiyoruz.

> *'Maddi kazanç tutkusu' (bundan böyle la "lucri rabies" olarak adlandıracağız) ilk kez kiliseye mensup mevki sahibi din adamları arasında görülmüştür (şimdilik Yahudileri bunun dışında tutuyoruz). Elimizdeki oldukça eski, rahiplerin "yüz kızartıcı maddi kazanç tutkusunu" kanıtlayan belgeler var. Daha IX. yüzyıldan başlayarak rahiplerin uyguladıkları faize karşı Konsillerde şikâyetlerin yükseldiği görülmektedir. Öte yandan Geç Orta Çağ'da kilise görevlerine atanmada paranın nasıl bir rol oynadığını biliyoruz. L. B. Alberti gibi soğukkanlı ve tarafsız bir gözlemci bile yaşadığı çağda paraya aşırı tutkun olmayan bir rahip bulmakta zorlanılacağını iddia etmektedir. Örneğin Papa XXII. Jean hakkında şunları söylemektedir: "Pek çok kötü huyu arasında bugün bütün rahiplerde karşılaşılan para tutkusu vardı. Bu öylesine bir tutkuydu ki ona sahip olabilmek için eline ne geçerse satardı.[15]"*

Ancak Alberti'nin bu satırları yazdığı sırada para tutkusu yalnızca (tabii öyle bir şey varsa) rahip ve Yahudilere özgü bir tutku olmaktan çoktan çıkmış, neredeyse bütün toplumsal sınıfları sarıp sarmalamıştı.

Anlaşıldığı kadarıyla (bu sözcüklerin altını çiziyorum zira bu türden olaylar söz konusu olduğunda tarihte ilk ortaya çıkmış oldukları anı belirleyebilmek son derece zordur) tarihsel dönüm noktası XIII. yüzyıldır. En azından Almanya, Fransa, İtalya gibi ilerlemiş ülkelerde böyle olduğu söylenebilir. Giderek artan para tutkusuna karşı ilk protesto eylemleriyle yine XIII. yüzyılda özellikle Almanya'da karşılaşılmaktadır. "Dünya aşk ve

para üzerine kurulmuş ancak çoğu insan parayı aşka tercih ediyor. İnsanlar istedikleri kadar karıları ve çocuklarını sevdiklerini söylesinler. En çok sevdikleri şey kesinlikle paradır. İnsanlar para kazanmaktan başka bir şeyle ilgilenmiyorlar."

Freidank, şarkılarında dönüp dolaşıp bu türden şeyler söylüyor. Walter von der Vogelweide'nin metinlerinin birçok yerinde benzer şikâyetlerle karşılaşıyoruz.[16] Zamanın din ve ahlâk bilimcileri örneğin (Benediktin rahiplerine atfedilen şarkılardan derlenmiş olan)[17] *Carmina Burana* gibi bir şiirin yazarı ya da popüler bir konuşmacı olan Berthold von Regensburg bu tutkuyu mahkûm edebilmek amacıyla çok daha ağır sözcükler kullanıyorlar.

Aynı dönemlerde Dante, Trecento boyunca İtalyan kentlerinin paraya doymak bilmeyen yırtıcı soylu ve burjuvalarını aforoz etmekteydi. 1339 yılından kalma "Floransa'nın Betimlenmesi" başlıklı metinde: "İşleri güçleri para, sanki paraya sahip olmaktan başka bir şey düşünemiyor gibiler" sözcükleriyle karşılaşılmaktadır.

Aynı dönemde Beato Dominici: "Büyükler ve küçükler, rahipler, zenginler ve yoksullar, keşişler ve yüksek rütbeli din adamlarının hepsinin gözü paradan başka bir şey görmüyor. Para her istediğini yaptırıyor. Bu lanet para tutkusu ruhlarda çok çeşitli çöküntülere neden oluyor. Aklı körleştirip vicdanı boğuyor, belleği zayıflatıyor, iradeyi yoldan çıkartıyor. Paraya doymak bilmeyen insanların dostu olmuyor, yakınlarını sevmiyorlar, Tanrıdan korkmuyorlar ve diğer insanlar karşısında utanma gibi bir duygu hissetmiyorlar" demektedir.

L. B. Alberti'nin aile defterleri XIV. yüzyıl Floransa'sında benmerkezciliğin ne kadar yaygınlaşmış olduğunu gösteren betimleme ve düşüncelerle doludur. Her sayfada zenginliğin herkes tarafından en güzel ve vazgeçilmez bir şey olarak görüldüğü; her sayfada para kazanma aşkının halkın genel ve doğal bir özelliği gibi kabul edildiği ve gösterildiği söylenmektedir: "Herkes para kazanmak ve zenginleşmekten başka bir şey düşünmüyor"; "herkesin kafasını kurcalayan düşüncelerin tek konusu var: kazanç"; "herkesin işi gücü nasıl servet sahibi olurum", vs. gibi.

Elimizdeki tanıklıklara bakarak XV. ve XVI. yüzyıllarda paranın Batı Avrupa ülkelerinde egemen bir konuma gelmeye başladığını söyleyebiliriz. Erasmus, bu durumu *Pecunioe obediunt omnia* sözcükleriyle eleştiriyor; Hans Sachs: "yeryüzünün tanrısı paradır" diyor; Wimpheling, paraya

tapılan hüzünlü bir dönemde yaşamaktan şikâyetçi olduğunu söylüyor. Kraliçe lsabelle'e göndermiş olduğu ünlü mektupta Colon, paranın sağladığı avantajları şu sözcüklerle dile getirmektedir: “El oro es excellentimo, con el se hase tesoro y con el tesoro qui en lo teine, hace quanto quiere en el mundo y llega que echa las animasal paraiso.[18]”

Paraya sahip olmak amacıyla giderek çılgınlaşan bir yarışın semptomları, her şeyi en kısa sürede paraya tahvil etme düşüncesinin giderek yaygınlaştığı bir dönem. Resmî ödemeler parayla yaptırılmaya, soylular zengin tefecilere benzemeye başlamış; devletler kasalarına olabildiğince çok para sokacak (merkantilist) politikalara doğru yönlenmiş; para sahibi olma yolları giderek çoğalmış ve daha ince zekâ gerektiren bir hale gelmiştir (bu konuyu bir sonraki bölümde işleyeceğiz).

Zihnimizde önemli ve uğursuz/kötü bir yüzyıl olarak canlandırdığımız XVII. yüzyılda para kazanma tutkusu azalacağına tam tersine kimi çevrelerde daha da artmıştır. Bu konuda İtalya, Almanya, Hollanda gibi ülkelerde inim inim inleyen insanların şikâyetleriyle karşılaşılmaktadır. XVII. yüzyılın sonuna doğru Hollanda'da çok ilginç bir küçük kitap yayımlanmıştır (kısa bir süre sonra da bir Hamburglu Alman tarafından Almancaya çevrilmiştir). Kitap alaycı özelliğine karşın (belki de bu özelliği nedeniyle) o dönemde tamamen paranın esiri olmuş bir toplum manzarası çizmektedir. Bildiğim kadarıyla ilk kez yararlanılan bu önemli kaynağın başlığı: *Para Aşkına Övgü. Satir. Yazar: M. von Decker, Felemenkçeden çevrilmiş olup Hamburg'da Benjamin Schillen ve Leipzig'de Fr. Groschuff yayınevleri tarafından basılmıştır.* 1907 yılında basılmış olan bu oldukça uzun ve eğlenceli kitaptan birkaç bölüm aktarmak istiyorum. Kitabın başında ne amaçla yazılmış olduğu şu sözcüklerle dile getirilmiştir: *Quid rides? Mutato nomine, de te fabula narratur.*

Yazar, içinde yaşadığı dünya ve insanları iyi tanıyan, zamanına özgü ahlâk düşkünlüklerini çok açık ve seçik bir şekilde gören birine benzemektedir. Bu yapıtın Mandeville'in *Arılar Masalı*'nın bir benzeri olduğu söylenebilir ancak o metne özgü sert mizah anlayışı yerini HollandalIlara özgü hoş bir sözünü sakınmamaya bırakmıştır (ben bu metnin yalnızca Almanca çevirisini gördüm. Bunun uydurulmuş bir çeviri olma, yani Felemenkçesi asla var olmamış bir metin olma olasılığı da vardır. Yazar kitabın çeşitli yerlerinde sözde Felemenkçe metinden aynı

dilde alıntılar yapmaktadır). Bu metin, dönemin en sevilen vezniyle yazılmış 4113 mısradan oluşan bir şiirdir. İşte size birkaç örnek:

Açgözlülük konuşuyor:

Bana küfredenleri yanıtlamak ve onlara: bütün bu düzenbazlıkların kaynağı ben olmadığım gibi, bir mutsuzluk ve ahlâksızlık kuyusu da değilim. Tam tersine ben sizin mutluluk nedeniniz, her türlü zevkin vazgeçilmez refakatçisi, büyük onur kaynağı, sanatların temel taşı, gençlik rehberi ve daha da güzeli en yüce tanrıça, dünyanın en büyük kraliçesiyim demek istiyorum (23-31. mısralar arası).

Açgözlülük daha sonra yakınlarını takdim ediyor: Annesi Bayan Tedbir ve babası Gereksiz. Sonra da altına övgü ezgisiyle devam ediyor:

Kırmızı altına övgüler yağdırmayacağım. Hayır, hayır altına tamahkârlık, gözü doymazlık burada bütün güzelliğiyle ortaya çıkıyor. Bu yüzden övgüler düzmek için çok zorlanmayacağım. Para peşinden koşarken bitap düşen, ona erdem, onur ve akıldan daha çok saygı duyan, sanatlar, sağlık, her türlü mal hattâ yaşamdan daha çok değer veren insanların benim övgülerime ihtiyacı yok (145-153. mısralar arası).

Sonuç olarak açgözlülük övülmemekten şikâyet etmektedir:

Sizin en iyi yanınız olan kalbiniz bana aittir. Dudaklarınızın da aynı şekilde benim olmasını isterdim (1158-1163. mısralar arası).

Bu satırların ardından insanlara sunduğu bütün hizmetleri sıralamaktadır (özünü sunuyoruz):

T*oplumları yaratan açgözlülüktür; düğün anlaşmaları yapılmasını, dostluklar kurulmasını sağlayan; birlik ve beraberliklere öncülük eden odur. Devletleri ve kentleri refaha kavuşturan ve refah içinde yaşamalarını, onlara şeref ve saygı duyulmasını...keyif ve zevk alınmasını sağlayan hep odur. Sanat ve bilim ...ticaret, simya, fınans, tıp alanlarını destekleyen odur. Eğer hasta insanlara yardıma gidiliyor ve neler yapmaları gerektiği söyleniyorsa bu insanlık aşkıyla yapılmıyor. Bir Galien/hekimin gelip iyilik olsun diye sizi iyileştireceğini sanmayın. Yattığınız yatağın başına gelmesinin nedeni para aşkı, kazanç umududur (1 158-1 163. mısralar arası).*

Diğer mesleklerin de yalnızca kazanç umuduyla icra edildiği söylenmektedir. Berber, eczacı, hâkim, rahip, herkes para için çalışmaktadır. Değişik sanatlara özgü mesleklerin ortaya çıkmasını sağlayan; felsefeyi,

resmi, gösteri sanatlarını ve her türlü oyunla matbaacılığı kışkırtan hep açgözlülüktür.

Bu sonuncu meslek konusunda yazar şöyle demektedir:

> *Bastığınız o yığınla kâğıt için de aynı şey söylenebilir. Onların içlerinde bilgece düşünceler yerine yalnızca bir günde meşhur olan sıradan bir salak yazarın bir işe yaramayan boş sözleri vardır. Yayınevleri bu tür metinleri neden kabul eder ki? Çünkü bunlar üzerinde uzun uzadıya düşünülüp taşınıldıktan sonra yazılmış bilgece bir öze sahip çalışmalardan çok daha fazla kazandırdıkları için basılıyorlar. Size yutturulmaya çalışılan şeyin kaba saba olması gerekiyor. Bilgelik övülürken saçmalıkları okumak yeğleniyor (1544-1553. mısralar arası).*

Açgözlülük bunlardan başka askerlik sanatını da kayırmaktadır. “Gemiciliğin gelişmesini ve gümüş madenlerinin keşfedilmesini sağlamıştır” (1742. mısra). Kolomb kadar Kraliçe Isabelle ve Kral Ferdinand’da bu keşifleri ona borçludurlar.

> *Dünyanın daha kusursuz bir şekilde betimlenmesini, sanatların yaygınlaşmasını, kaba saba toplumların uygarlaşmasını, dillerin yaygınlaşmasını, halkların bir araya gelmesini, pek çok efsanenin unutulmasını sağlayan hep odur. Bütün devlet işlerinin başı yine odur.*
>
> *Neden bu kadar sık büyük toplantılar yapıyorsunuz? Devletin ba-L şanları ve gelirlerinden söz etmek için değilse neden? İmparatorluk hâzinesinin büyümesi için değil mi? Hükümet toplantısının gündeminde yer alan işler arasında hiç kuşkusuz adalet ve haklarla ilgili yararlı konular da varken siz önceliği kâr ve başarıya veriyorsunuz (1915-1968. mısralar arası).*
>
> *Dürüst Aristides iyi ve doğru olan yerine başarıyı ön plana çıkartan bir toplantıya başkanlık etmeyi reddetmişti. Ancak bugün kimse onun gibi yapmayı düşünmüyor...Doğruyu söylemek gerekirse Devlet sırları hakkındaki merakı yalnızca kazanç hırsıyla açıklayabilirisiniz (1985-1989. mısralar arası).*

Açgözlülük, “yaşlı ve bilge insanlardan oluşan bir toplumu hor görmemekte; erdemli bir toplum yaratmak, bu toplumun bakılması ve yaşaması, meslekleri desteklemek için çalıştığını söyleyerek övünürken; aynı zamanda ortalıkta çok sayıda eğitim gören insan bulunmasından şikâyet etmektedir”:

İster dinî isterse hukuki bir yükümlülük olsun yük her zaman için, ne yapılır edilir ve patrona en büyük maddi desteği sağlayan kişinin üstüne yıkılır. Eskiden erdemleri ödüllendirmeye yarayan ve böylelikle de adalet duygusunun günümüzde de sürüp gitmesini sağlamaya yönelik yükümlülükler hemen her kentte açık arttırmayla satılır hale gelmiştir. Birinin yalnızca en büyük miktar parayı ödediği için bir günde kilise malları yöneticiliğine getirildiği artık nadiren görülen bir durum değildir.

Açgözlülük, tutumluluk ve savurganlıktan da söz etmektedir. Parayı küçümseme tekelini kimi stoist ve kinik filozoflara bırakmaktadır. Cömertliği mahkûm ederken, alçakgönüllü olmayı, cesaret ve sabrı desteklemekte, Hıristiyan doktrinini yaymaya çalışmaktadır zira açgözlülük öteki dünyada sonsuza dek sürecek bir rahata erme/kurtuluş aracıdır. Sapkın değil saf Lutherci olduğundan bir tanrıçaya dönüşmektedir.

Yazar şiirini coşkulu bir "paraya övgü" bölümüyle sona erdirmektedir (3932. satır ve devamı).

XVIII. yüzyılın ilk yarısında İngiltere ve Fransa ilk kez, Hollanda'nın 1634 yılına doğru geçirmiş olduğu hastalıklı bir para tutkusu döneminden geçmişlerdir. Daha sonra bu kadar güçlü olmasa bile zaman zaman yine benzer dönemler yaşamış olan bu toplumlarda, sonunda bütün ulus baştan aşağı bu duygu tarafından etkilenmiş ve para tutkusu modern insanın ruhunun ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Hollanda'nın lâle saplantısı, Fransa'nın Law dönemi, İngiltere'nin ("bubbles") "sahtekârlar" dönemine denk gelen bu volkanik patlamalara benzeyen para hastalığından daha ileride söz edeceğim. Bu betimleme, para bulmak için en kolay yöntemlerden biri olan borsa oyunlarından söz edeceğim bölüm okunduktan sonra daha iyi anlaşılacaktır. Şimdilik insanların zenginleşmek amacıyla başvurdukları yöntemleri çözümlemek ve aralarından hangilerinin kapitalist ekonominin ortaya çıkmasına katkıda bulunduklarını, hangilerinin kuruyan dallar gibi dökülüp gittiklerini göstermekle yetineceğim.

IV. ÇEŞİTLİ ZENGİNLEŞME ARAÇLARI

Altın veya gümüş tutkusunun doğrudan ekonomik yaşantıyı etkileyerek, kapitalist bir zihniyet ve kapitalist şirketleşme sisteminin ortaya çıkmasına yol açtığını sanmak çocukça bir düşüncedir. Modern ekonomik sistemimizin ve özellikle de modern ekonomik zihniyetin ortaya çıkması sanıldığından çok daha karmaşık bir olaydır.

Her geçen gün daha çok kazanma hırsının başlangıçtaki genel ekonomik yaşam üzerinde hiçbir etkisi olmamıştır. Altın ya da gümüşe sahip olabilmek için normal ekonomik etkinliklerin dışında kalan yollara başvurulmuştur. Bunun için çoğunlukla kişisel ekonomik çıkarlar ihmal edilmiş ya da geri plana itilmiştir. O zamanlar saf köylü, ayakkabıcı, tüccar gündelik çalışmasıyla zengin olabileceğine inanmıyordu.

Alberti gibi iş hayatının içinde olan ve hiç kuşkusuz kapitalist bir zihniyete sahip bir insan bile toptan ticaret dışındaki servet edinme yollarını şöyle sıralamaktadır:

1. Hazine aramak
2. Mirasların ele geçirilmesi (bu yönteme çok sık başvurulduğunu eklemektedir)
3. Müşteri edinme: “servetlerinden herhangi bir şekilde yararlanabilme umuduyla zengin burjuvaların gözünde itibar sahibi olmak”,
4. Tefecilik (borç para vermek),
5. Yük taşıyacak koşumlu at sürüleri kiralamak,vs.[19]

Oldukça tuhaf bir sıralama! XVIII. yüzyıldan kalma bir başka tuhaf sıralamaya göre, zengin olmanın üç yolu vardır:

1. Saraya hizmet etmek,
2. Savaşlara katılmak,
3. Simya

Yüzyıllar konusunda yapılan daha düzgün bir araştırma bu derlemelerin yazarlarının iyi gözlemci olduklarını göstermektedir. O dönemlerde önerdikleri zengin olma yollarının çok moda olduğu ve zengin olmak isteyenlerin gözünde ticaret, sanayi ve ziraattan çok daha önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Normal ekonomik etkinlik dünyasının dışında kalan başka kazanç yollarının uzun bir listesini yapmak oldukça kolaydır.

Bizi burada ilgilendiren başlıca kazanç yolları kapitalist ekonomi anlayışının oluşumuna katkıda bulunanlar olduğu için diğerlerini yorumlamaya gerek görmeden kısaca geçeceğim.

Bunlar:

1.*Memurluk:* Çalma çırpma, yolsuzluk ve gizli işler çevirme olanakları sunması nedeniyle memurluğu kısa yoldan büyük servet edinme biçimlerinden biri olarak kabul ediyoruz. Burjuva servetinin oluşumundan söz ederken rakamlar aracılığıyla memurluk kariyerinin sunduğu zengin olma olasılıklarının ne kadar çok ve büyük olduğunu göstereceğim. Buna bağlı olarak:

2.*Yükümlülüklerin satın alınması* aslında rant satın almaktan başka bir şey değildir.

Bu iş yükümlülükle orantılı bir şekilde ödenecek belli bir teminat karşılığında elde edilecek gelirler ve beklenmedik gelirlerden yararlanma hakkına sahip olmak demektir. Böyle bir yükümlülük altına girmek özellikle beklenen gelirler yatırılan miktarı aşmadığında bu insanların sık sık iflas etmelerine yol açardı.

3.*Alberti'nin sözünü ettiği müşterilere gelince,* bu XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bir tür uşaklık olarak görülebilir. Zenginlere hizmet etmek için gelen yoksul insanların birkaç yıl sonra cepleri dolu bir halde işi bırakmaları.

4. *XVII. Yüzyıldan sonra giderek yaygınlaşmaya başlayan Devletten rant elde etme yöntemi.*

Bütün bu zenginleşme yöntemleri kapitalist zihniyetin (yani girişimci kapitalist zihniyet) gelişmesine katkıda bulunmaktan uzak olup, ileride göreceğimiz gibi daha çok onu yok etmeye yarayan, en azından atılım yapmasını engelleyen yöntemlerdir. Yine bu neden yüzünden çalışmamda özellikle Fransa ve İngiltere'de XVII. ve XVIII. yüzyıllarda gelişmiş haliyle eski moda "büyük finans" olayından söz etmeyeceğim. Bu büyük finans temsilcileri olan insanlar çoğunlukla burjuva kökenli olup ya devlete borç vererek ya da vergi mültezimliği sayesinde zenginleşmiş; çorbanın yüzeyinde dolanan yağ toplarına benzeyen ve ekonomik yaşam denilen olguyla çok uzaktan ilişkileri olan kişilerdir. Fransa'da bunlar genel mültezimler, çeteciler, diğer mültezimlerdir (bunlara bu ülkede Le Sage'ın 1709 yılında sahneye konulmuş, baş kahramanın sonradan zenginleşen Turcaret adlı bir uşak olduğu oyundan esinlenilerek *Turcaret*'ler gibi bir

takma ad verilmiştir. Turcaret: “zihinsel yapısı ve eğitim düzeyi sahip olduğu servetle aynı düzeyde olmayan finans adamıdır”). XVIII. yüzyıl İngiltere’sinde bunların sayıları yaklaşık 17.000 olup “Stockholders’, “the monied interest” olarak adlandırılmışlardır.

Şimdi sözünü edeceğim uygulamalardaysa tam tersine kapitalist şirketleşmenin çekirdeği ve sundukları gelişme olanaklarıyla karşılaşıyoruz. Bu yüzden onlarla daha yakından ilgileneceğiz. Şimdi ilgileneceğimiz çeşitli zenginleşme biçimlerine bir çekidüzen verebilmek amacıyla şiddet, sihir, zihinsel yöntem (yaratıcılık yeteneği) ve para gibi belirleyici unsurlardan hangisinin egemen olduğuna bakarak bunları dört gruba ayıracağım.

a) Şiddet Aracılığıyla Zenginleşme

Şiddet yoluyla dediğimde, bununla söylemeye çalıştığım şey yöneticilerin para bulabilmek amacıyla başvurdukları her türlü haraç ve vergi gibi yöntemler değil; yüzyıllar boyunca itibar görmüş ve saygın bir yere sahip olmuş bir yöntem yani eşkıyalıktır. Elimizdeki pek çok özgün ve otantik belgeye dayanarak eşkıyalığın, Orta Çağ boyunca birçok ülkede ve özellikle de Almanya, Fransa ve İngiltere’de fırsat düştükçe yapılan bir çılgınlıktan çok, gerçek bir toplumsal kurum görünümüne sahip olduğunu söyleyeceğim.

Zorn, *Worms Vakayinamesi* (XIV. yüzyıl) başlıklı çalışmasında: “Almanya'da ve özellikle de Ren nehri üzerinde kimin gücü kime yeterse kanunu geçerliydi. Şövalyeler ve soylular başkalarının sırtından geçiniyorlar, öldürebildiklerini öldürüyor, geçit ve sokak girişlerine saklanarak, eşyalarıyla birlikte dolaşmak durumunda olanlara tuzaklar kuruyorlardı” demektedir.

Bir halk ozanı genç soyluya şu öğüdü vermektedir:[20] “Genç soylu hiç çalışmadan zengin bir kişi gibi yaşamak istiyorsan, sana vereceğim öğüdü iyi dinle: yeşil ormana gizlen ve odun toplamaya gelen köylüyü görür görmez hemen üstüne saldır. Boğazını sık ki keyfin yerine gelsin, atıyla birlikte neyi var neyi yoksa al ve git.”

Ayakkabıcı, ayakkabı yapmayı nasıl öğreniyorsa soyluların da aynı şekilde eşkıyalık yapmayı öğrendiklerini biliyoruz. Şövalyelikten

söz edilen bütün ülkelerde aynı manzarayla karşılaşılmaktadır.)acques de Vitry, Fransa’da: “soylular av peşinde koşmaktan yorulmuyorlar” diye yazmaktadır.

İtalya ve İngiltere'de eşkıyalık korsanlık dediğimiz özgün bir biçim kazanmıştı. Gerçek bir yatırım alanına benzeyen bu sonuncu biçime yeniden döneceğiz. Oysa girişimciliğin eşkıyalıkta olsa olsa tohum halinde bulunduğu söylenebilir. Burada eşkıyalıktan söz edilmesinin nedeni korsanlığın yolunu açmış olmasıdır.

b) Sihir Yoluyla Zenginleşme

Zenginleşmek amacıyla sihirli yöntemlere başvurmak için bambaşka bir zihinsel yapıya sahip olmak gerekmektedir. Bu anlayış dünyanın ruhlar ve şeytanlarla dolu olduğuna, bu ruh ve şeytanlarla ilişki içinde olunabileceğine, kendilerinden yararlanılıp desteklerinin alınabileceğine inanmaktadır. Tanrılardan destek istemektedir. Hastalıklı ve sürekli üretim halinde olan bir düş gücü, ruhları, işe yarayacak bir şekilde işin içine sokmanın bir yolunu bulmaktadır.

Herkesin peşinde koştuğu altını ele geçirmenin mucizevi bir yolu aranmakta ve bu iş ya altını bularak ya da üreterek bir çözüme kavuşturulmaktadır. Hazine arayıcılığı ve simya tutkusunun kökeninde bu vardır.

Hazine arayıcılığı çok eski bir tutkudur. “Halkların göç etmeye başladıkları günden bugüne, Germenlerde hazine arayıcılığı gerçek bir tutkudur. XV. yüzyıl boyunca hep aynı şeytan kovma, aynı batıl inançla karşılaşıyoruz.[21]”

Gerçekte, o dönemlerde saklı hazineleri ortaya çıkarma düşüncesi sanılabileceği kadar saçma bir düşünce değildi, zira özellikle savaş dönemlerinde, paraya dönüştürülmüş olsun ya da olmasın büyük miktarda soylu maden toprağa gömülmekteydi. Uygulanan sihirli yöntemlerse bu hazineleri bulup onları hapsedilmiş oldukları yerden kurtarmayı amaçlamaktaydı. Gizemlerin ortaya konulmasına daha uygun bir zaman dilimi olduğundan araştırmalar gece yapılmaktaydı.

Çalışmaktan hiç hoşlanmayan, gündelik çalışma düzeninin zorunlu kıldığı enerjiden yoksun, saplantılı arzuların kurbanı, önlerine çıkan her

şeyi ele geçirmeye hazır, sabit bir fikrin peşinden gitmekten bıkıp usanmayan, bu saf ve abartılı bir düş gücüne sahip (hep aynı) insanlar yaşamlarını hazine aramakla tüketmekteydiler. Yeni altın ve gümüş madenleri bulunduğu söylentileri ülkeye yayılır yayılmaz karılarını, çocuklarını, atölyelerini, dükkânlarını, sabanlarını terk edip gözlerinin pırıl pırıl parlamasına yol açan hayaletin peşinden koşarlardı. Orta Çağ'dan kalan pek çok belge zaman zaman bu kazma ve araştırma ateşinin ne kadar yükseğe çıktığını ve yaygın olduğunu göstermektedir. XIII. yüzyılda Rammelsberg, XVI. yüzyılda Freiburg, XV. yüzyılda İnn vadisi ya da XVI. yüzyılda Peru'da olan bitenler, belgelerin ve günlüklerin bize aktardıkları kadarıyla; 1850'li yıllarda Kaliforniya ya da Klondike'ta geçen (XIX.) yüzyılın sonunda yaşananların birebir aynısıdır. Aradaki tek fark Kaliforniya ya da Klondike'taki altın arayıcılarının Orta Çağ'daki kardeşlerinden daha gerçekçi olmalarıdır. Onlar altınlara bezenmiş büyülü prens ya da altından güneş evi gibi masallara inanmamaktadırlar. Ancak her iki durumda da zihniyet aynıdır.

Peki, ya altın *imâl edebilmek* mümkünse? Bu düşünceyi gerçekleştirmek amacıyla insanlar sihre başvurdu, simyacı oldu. Bu işler gündelik çalışma düzenine ait bir iş gibi değil, kutsal bir saygı gerektiren İlahî bir hizmet gibi yapıldı. İnsanlar ilkel bir davranış sergileyerek farklı bir doğaya ait güçler tarafından simyaya doğru itilmiş olabilirler. Ancak bunun gerisinde yatan asıl ve etkin gücün bir zenginleşme arzusu olduğu kısa sürede ortaya çıktı. "Bin yıldan uzun bir süre boyunca kimyayla ilgili bilgilerimiz simyanınkilerden ibaretti zira yapay soylu maden imâlatının ancak bu şekilde gerçekleştirilebileceğine inanılıyordu."[22]

XV. yüzyıldan itibaren simya yalnızca bu işe yarayan bir şey gibi görüldü. Gerçek "simyacılar" şanslarını denemek amacıyla her önüne gelenin eritme potası kullanmaya kalkışıp, kafasına göre iş yapmasına çok kızdılar. İşte bir şikâyet örneği:[23]

> *Herkes kendini simyacı sanıyor. Akılsız salaklar. Gençler, yaşlılar, berberler, yaşlı kadınlar, gülünç danışmanlar, kafası kazınmış rahipler, din adamları ve askerler.*

Bir başka şikâyet örneği:

> *Herkes yazılanlara bakarak çok kısa bir süre içinde büyük miktarlarda altın ve gümüş imâl edilmesini sağlayacak simya*

yöntemleri ve basit numaralar öğrenmek istiyor.[24]

Bu değerli maden imâl etme hastalığı ilk kez XVI. yüzyılda büyük bir tırmanışa geçiyordu. Gizli metinleri ele geçirme tutkusu bütün halk kesimlerini sarmış görünüyordu. Prensten köylüye herkes simyanın gücüne inanıyordu. Kısa bir sürede zengin olma arzusu, yaygınlaşan örnekler herkesi sanki simyacı olmaya itiyordu. Sarayda, köylü kulübesinde, küçük zanaatkârın atölyesi ya da zengin burjuvanın evinde kurulan düzenekler ve âletler aracılığıyla herkes yıllar boyunca diğer madenleri altına, gümüşe dönüştürecek tözü arıyordu. Simya manastır duvarlarının bile içine yerleşmişti. Altın imalatına yarayan bir fırının bulunmadığı tek bir manastır bile yoktu.

Çok ünlenen kimi simyacıların bilgilerini prenslerin hizmetine sundukları bilinmektedir. "Saray astrologları" gibi "saraylı simyacıların" da XVI. ve XVII. yüzyıllara özgü bir olgu olduğu söylenebilir. Bu olgu Kolonya "büyücüsü" Cornelius Agrippa için olduğu kadar, XVII. yüzyılda Viyana sarayında şansını denemeye gelip, civayı "dondurmayı" öneren Venedikli astrologlar için de geçerlidir.[25] John Joach Becker çağdaşı olan bu maceraperest simyacıların bir listesini çıkartmıştır: "Herkesin sahtekâr ve safsatacı oldukları konusunda hemfikir olduğu günümüz simyacıları arasında: Rochefort, Marsini, Croneman, Marsali, Gasner, Gamsan gibi isimlerin yanma *Clavicula Salomonis*(Büyü Kitabı) aracılığıyla hazineler bulabileceğini iddia eden Saraylı Jacobi'yi de ekleyebiliriz."

Bu "saray simyacıları", başka bir kategoriye ait ve karanlık yüzyıllarda büyük bir rol oynamış şimdi tanışacağımız "proje üreticileriyle" pek çok ortak özelliğe sahiptirler. Bu sonuncuları mercek altına alarak "sarayın isli fırınlarından" modern bankaya giden yolda yapmış oldukları köprü görevinden söz edeceğiz.

c) Zihinsel Yönteme (Yaratıcılık Yeteneğine) Başvurarak Zenginleşme

Kapitalizmin başlangıç dönemine özgü teknikten söz ettiğim bir çalışmamda Rönesans ve özellikle de Barok dönemin her türlü teknik fikir konusunda ne kadar çok yaratıcı beyin, bereketli ve durmak bilmeyen bir düş gücüne sahip insanlarla dolu olduğunu göstermeye çalışmıştım.

Toplumun her kesimine yayılmış olan bu müthiş yaratıcılık yeteneğinden yalnızca teknik sorunların çözümü konusunda yararlanılmıyordu. Ekonomi ve yaşamın diğer alanlarında da sayısız miktarda reform ve dönüştürme düşüncesi içeren yaratıcı fikirler sunuluyordu. Bunlar daha çok kamu finansmanı ve kişisel ekonomik yaşamla ilgiliydi. Bu konuyla ilgili olarak bizim asıl ilgimizi çeken olgu şudur. Yüzyıllar boyunca binlerce insan yaratıcı güçlerini bir mesleğe dönüştürmüş ve gerçekleştirilmesi mümkün olan olmayan fikir ve projelerini para karşılığında satmışlardır. Bu gerçek bir meslektir. Prensleri, ülkenin büyükleri ve zenginlerini şu ya da bu projeye ortak ederek gerçekleşmelerini sağlamak amacıyla oluşturulmuş bir proje hazırlayıcıları meslek grubu vardı. Etkili insanların bulunduğu her yerde bu proje üreticileriyle karşılaşılmaktadır: Saray, Parlamentolar gibi yerlerde. Ancak onlarla projelerini pazarlarda, sokak ortalarında satmaya çalışırken de karşılaşıyoruz. Bu çok önemli olay, bildiğim kadarıyla bugüne kadar hiçbir tarihçi tarafından derinlemesine incelenmedi. Burada, kendi yaşadıkları dönemde "proje üreticileri" olarak adlandırılmış bu tuhaf kategoriye ait insanların özellikleri ve nasıl çoğaldıkları konusunda biraz ayrıntılı bilgi sunacağım.

Bu "proje üreticileriyle" XVI. yüzyıldan itibaren özellikle de İspanya krallarının saraylarında karşılaşılmaktadır. Ranke bize bu insanlardan biri hakkında şunları söylemektedir:

> *"Bu dönemde henüz kamusal ekonominin ne anlama geldiğini söyleyebilecek bir bilim dalı yoktu. Hattâ iyi bir malî yönetimin gerektirdiği bilgi ve yetenekten bile söz edebilmek mümkün değildir. Ortalıkta yalnızca düşüncelerinin sonuçlarını bir sır gibi saklayarak dolaşan ve bunları başkalarına ancak para karşılığında veren insanlar vardı. Bunların çoğu Floransalı maceraperest ve yoldan çıkmış insanlardı. Venedik Sinyorluğu'na "Halktan herhangi bir ek vergi talep etmeden ve mevcut durumda pek fazla bir değişiklik yapmadan gelirlerini büyük ölçüde artırabileceğini, bu işi sağlayacağı yüzde beşlik bir tasarruf sayesinde gerçekleştirebileceğini" söyleyen Benevento adında biri çok saygı görüyordu. İmparator Ferdinand bu adamı sarayına çağırmıştı. Aynı kişi Kral Felipe'nin de sarayına giderek kendisine kârlı bir proje sunmuştu. Onun öğütleri üzerine Kral Felipe, Zelanda'daki tuz*

işletmelerinin sahiplerinden bu şirketin işletme hakkını satın almıştı, vs.[26]*"*

Bu ilişkilerin inanılmaz bir şekilde yoğunlaştığı XVII. yüzyıl, proje üreticilerinin altın yüzyılı olarak nitelendirilebilir. Elimize bir rastlantı sonucu geçmiş olan bir belge sayesinde bu yüzyıl İngiltere'sinde bu alanda görülen büyük gelişme konusunda bir fikir sahibi olabiliyoruz. Bu, Defoe'nun 1697 yılında yayımlanmış olan projelerle ilgili çalışmasıdır *(An Essay on Projects).*

Yaşadığı dönemi bütün çağdaşlarından çok daha iyi tanıyan Defoe, çalışmasında, bu dönemi: "projeler dönemi" olarak adlandırmakta ve başlangıç noktasını 1680 yılına kadar götürmektedir: "Proje üretim sanatı ve sırlarının varlığı dünyada ilk kez bu tarihte kabul edilmiştir" demektedir. Bununla söylemeye çalıştığı şey: "en azından ticari işler ve devlet idaresinde" daha önce hiçbir zaman bu kadar yoğun bir proje üretim ve buluş tutkusuyla karşılaşılmamış olduğudur.

O dönemde insanlar (ölü doğan ya da daha düşünce aşamasındayken ışığı görünce düşük yapanlar bir kenara koyulacak olursa) her gün daha önce hiç kimsenin düşünmemiş olduğu kendilerine para getirecek yeni numaralar, yöntemler ve planlar peşinde koşmaktaydılar.

Bir başka bölümde yazarımız proje üreticisini biraz daha ayrıntılı bir şekilde betimlemektedir:

> *"Altın peşinden koşan kimi çok uyanık insanların suç olarak nitelendirilemeyen ancak en az onlar kadar ayıplanabilecek, hattâ çok daha kötü sayılabilecek sır ve yalanlar üzerine kurulu özel hırsızlık yöntemlerine başvurdukları görülmektedir. Bu kişiler namuslu insanları, paralarını kendilerine teslim etmeleri konusunda ikna ettikten sonra paraları alıp ortadan kaybolmakta, dürüst insanları kandırmış ve yasaları atlatmış olmanın keyfini çıkarmaktadırlar. Başka insanlarsa namuslu ve dürüst keşiflere yönelmektedirler. Yalnızca bu sonuncu kategoriden insanları "proje üreticiler" olarak adlandırıyorum. Kaz sayısı her zaman kuğu sayısından daha çok olmuştur yani namuslu insanların sayısı namussuzlara oranla her zaman daha az olmuştur... Bir proje üreticisi aşağılık bir varlıktır, içinde bulunduğu maddi durum nedeniyle kurtuluşunu bir mucizeye bağlayan ve kafası sürekli bir şeylerle dolu*

olan bu kişi sonunda oynattığı kuklalara tumturaklı ve can sıkıcı sözler söyleterek kendini dinleyecek olana olağanüstü bir keşif yaptığını söyleyen birine benzemektedir. Çok kısa bir süre içinde buluş belgesini alarak bunu saf insanlara satmaktadır. Buluşunu süsleyip püsleyip abartmaktadır. İnsanlara yapacakları minicik kârlar sayesinde nasıl binlerce, yüz binlerce hattâ kendini tutamayıp milyonlarca lira kazanacaklarının formülünü sunmakta ve bu işi hırslı bir salak gelip parasını kendine teslim edinceye kadar sürdürmektedir. Sonrası nascitur ridiculus mustur. Zavallı sersem elinde projeyle ortalıkta dolaşırken, bizim proje üreticimiz keyifle avuçlarını ovuşturmaktadır. Dalgıç Thames nehrinin dibine gitmeyi, barut imalatçısı ev inşa etmek için Tom T. nehrini kullanmayı önerirken, mühendisler yel değirmenleriyle su çekme maketleri yapmaktadırlar, vs."

Çalışmasının bir yerinde, Defoe, şöyle bir noktaya dikkat çekmekte ve: “Buluş ve çözüm üretme konusunda Fransızlar, İngilizler kadar üretken değildirler” demektedir. Oysa bu konuda yanılmaktadır. Tam tersine XVII. yüzyıl ortası ya da sonundan XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Fransa’nın klasik proje üreticisi bir ülke haline gelmiş olduğu görülmektedir. Denizin o ya da bu tarafında aşağı yukarı aynı süreçlerle karşılaşılmakta ancak duygusal yapıları nedeniyle durumun Fransa’da daha dramatik olduğu görülmektedir. O dönemi yakından bilen kişiler Fransa’da XVII. yüzyılın başlarından itibaren “keşif yaparak kısa sürede zengin olma” tutkusunun müthiş bir hızla yaygınlaştığını söylemektedirler. O dönemde bu kişiler “görüş bildiriciler” ve “iş yapıcılar” olarak adlandırılmaktaydılar.

XVII. yüzyılda Paris’teki meydanın “görüş bildiricilerle” kaynadığı söylenmektedir.[27] Sabahın onunda bu insanlar Change meydanındaki Saray kapısında bir araya gelerek saatlerce sohbet etmektedirler. Büyük bir çoğunluğu zavallı, sırtında bir palto bile olmayan (bu yoksunluk onların itibarını sarsmaktadır) aç ancak inançlı heriflerdir. Bunlarla tam da dahiyane bir düşünce buldukları sırada karşılaşırsınız. Kapı kapı dolaşmakta, kamu kurumlarına ait kapı eşiklerini aşındırmakta ve hafif meşrep hanımlarla gizemli konuşmalar yapmaktadırlar. Bugün için sefil perişan bir halde olabilirler ama vaat dolu, parlak bir geleceğin onları beklemediğini kim bilebilir ki? Fikirleri çoğunlukla çocuksu, tuhaf, kaba,

olağanüstü olmasına karşın sonuçlarını matematiksel bir kesinlikle açıklayabilmektedirler. Verdikleri danışmanlık hizmeti o günkü düşüncelerini içermekte olup, bu düşünceleri aktarma, satma karşılığında bir danışmanlık ücreti almaktadırlar. Aralarından kimileri müthiş düşünceler (birkaç kişi tarafından ortaya konulan paranın sonunda birine kalması türünden bir fikrin sahibi olan Tonti) üreterek zenginleşmiş; diğerleriyse kendileri kadar zengin bir düş gücüne sahip olmamakla birlikte işten anlayan ve ilişkileri sayesinde kolaylıkla gerekli parayı bulabilenler tarafından sömürülmüş ve sürünmüştür. Bunlar sürekli tedirgin, çevresini kollayan, her an için patlamaya hazır, bakışlarıyla etrafı rahatsız eden, açgözlü, sürekli para peşinde koşan insanlar gibi betimlenmektedirler. Aralarında isimsiz mucitler, duygusal eylemciler, geniş kenarlıklı şapkaları olan düzmece iflâs kahramanları, ait oldukları burjuva çevresinden kaçmış olup yeniden o çevreye geri dönmeye çalışan derbederler, bir kebapçı köşesinde ekmek kırıntılarıyla oyalanır gibi görünüp defteri dürülecek enayi kurbanı bekleyen gözü pek ve paralı insanlar, yaşamları ya sokaktaki çöp yığını üstünde ya da büyük bir finans kuruluşunun sahibi olarak sona eren ahlâksız maceraperestler vardır.

Proje üreticisi denilen tipin Fransa’da çok yaygın olduğunun kanıtı Moliere’in *Can Sıkıcı Bir Adam* başlıklı oyununda kendisine biçtiği rolden anlaşılmaktadır. Oyun kahramanı Paris sosyetesinde sürekli karşılaşılan bir kişiliktir. Eraste, onu şu şekilde anlatmaktadır:

(alçak sesle) “Meteliğe kurşun atan bu insanlar karşınıza geçip dünyalar vaat ediyorlar;

(yüksek sesle) “Bayım yeryüzündeki bütün kralları tek başına zengin edecek bu kutsal taşı siz mi yaptınız?”

“Hayır” diye yanıtlar Armine, değersiz taşları değerli hale getiren tözü o bulmadı ve kâhyaları dinleye dinleye canlarından bezdiren şu aptal projelerle de hiçbir ilişkisi yok. Onun projesi olabilecek en sağlam projelerden biri olup, krala bir kuruş vergi vermeden 400 milyon frank kazandırabilir. Onun projesi Fransa’nın bütün uygun sahillerini güzel limanlarla donatmaktır.

Elimizdeki betimlemelere bakarak proje üreticisi denilen tipin XVIII.[28] yüzyılın sonuna kadar Fransa’da varlığını sürdürmüş olduğu söylenebilir.

Proje hastalığı başka ülkeleri de sarıp sarmalamıştı. Avusturya’da Caratto denilen biri XVIII. yüzyılın ortasına doğru Sarayda önemli bir yere sahipti. Stupan, Caratto dan şöyle bahsetmektedir. 25 Ocak 1765 tarihinde bazı ticari projelerle ilgili olarak bir dilekçe veren Caratto, kırk yıldan daha uzun bir süredir proje üretim işiyle ilgilenmektedir. İlkeleri doğru ve tartışılmaz olmakla birlikte, yaptığı çıkarsamalar çok abartılıdır.” Ayrıntılı bir çözümleme yapıldığında gerçekleşmesi olanaksız pek çok düşünceyle karşılaşılmaktadır. Burada herkesin bildiği ve dikkat çekici hiçbir özelliğe sahip olmayan yerlerden söz edilmektedir. Devlete sözle değil somut şeyler aracılığıyla destek olunabilir.

Son olarak proje üreticilerinin genel özelliklerinden söz edildiğinde akla ilk gelenleri aktarabilmek amacıyla Cagliostro’dan söz etmek istiyorum. Cagliostro yalnızca bir proje üreticisi değil aynı zamanda bir maceraperest, hattâ katıksız bir dolandırıcıdır. Bütün dünyayı ve başkentlerin yanısıra Avrupa’daki bütün sarayları dolaşmış olan bu ilginç adam her şeyden önce bir proje üreticisi, kadınların da kendisine önemli ölçüde katkıda bulunmuş oldukları altından dağlar vaat eden biridir. Bir yandan ürettiği cesurca ve işitilmedik projelerini büyüklere kabul ettirmeye çalışırken; diğer yandan insanın yaşamını uzatan şuruplar, evrensel özler ve güzellik suları satmaya çalışmaktadır**.**

Proje üreticilerinin kapitalist zihniyetin gelişmesine nasıl bir katkıda bulunmuş olduklarını anlamak zor değildir. Bu insanlar yalnızca Law, Pereire, Lessesps, Strousberg, Saccard gibi isimlerin değil, içinde yaşamakta olduğumuz döneme ait binlerce küçük mucidin de atalarıdır. Onlarda eksik olan ve kendi yetenekleriyle yaratmaya çalıştıkları şey (bununla ilgili pek çok gösterge vardır) bir etkinlik alanı, yani bir iş yeridir. Ancak onlar henüz bir iş adamı, bir girişimci sayılamayacaklarından bu alanın dışında kalmışlardır. Kapitalizmin doğmasına hizmet edecek olan fikirleri henüz yaşama geçmeyip boşlukta salman, gerçeklikle bir bağlantısı olmayan ve iş yeri kurmak için uygun zamanı bekleyen gölgelere benzemektedirler. İleriki sayfalarda bunun nasıl gerçekleşmiş olduğunu ve yol açtığı inanılmaz sonuçları betimleyeceğiz. Şimdilik kapitalizm öncesi ve ötesi sayılabilecek bazı zenginleşme yollarıyla ilgili birkaç söz söyleyelim. Bunların da kapitalist zihniyetin oluşmasına önemli katkılarda bulunmuş oldukları söylenebilir.

d) Para Aracılığıyla Zenginleşme

Parası olan zaten daha önceden de özel bir konuma sahipti. Soygun yapmak ya da sihirli yöntemlere başvurmak zorunda değildi. Parasını çoğaltmanın pek çok yolu vardı. Sıcakkanlı insan oyun oynamaktan hoşlanırken; araya bir mesafe koymayı bilen soğukkanlı insan borç para veriyordu. Bu ikisinin başkalarıyla ortak olmalarına hiç gerek yoktu. İkisi de evden bile çıkmadan fırsatları değerlendirebilir ve servetlerine servet katabilirlerdi. *Modern Kapitalizm* başlıklı çalışmamda dikkati bu olguya çekmiş olduğumu, bütün Orta Çağ ve Klasik dönem boyunca ödünç para verme işinin ne kadar önemli bir role sahip olduğunu bugün artık herkes bilmektedir.

Bu yüzden adı geçen uygulamanın ne kadar yaygın olduğu konusunda ısrar etmenin bir anlamı yok. Bu soruyu daha ileride yeniden ele alıp derinlemesine inceleme hakkımı saklı tutma koşuluyla bir-iki şey söylemek istiyorum. Ödünç para verme işi kapitalist zihniyetin oluşmasına iki şekilde katkıda bulunmuştur: 1. Bu işi yapanlarda kapitalist zihniyetin oluşmasında önemli bir rol oynayacak belli psikolojik özelliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur; 2. Kapitalist girişim için bir başlangıç noktası oluşturmuştur ki, bu da doğrudan kapitalist zihniyetin doğuşuna katkıda bulunmuştur. Ödünç para özellikle üretime yönelik bir amaçla verildiğinde bu durum, tüm açıklığıyla karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bu sayede ödünç paranın kapitalist girişimle çok yakın bir ilişki kurmuş olduğu görülmektedir. Hattâ daha ileride göreceğimiz gibi aracı yatırım kuruluşu sayesinde ortaya çıkmış olduğu söylenebilir (“Verglasunternehmung”)**.**

Kumar, oyun tutkusunun da kapitalist zihniyetin oluşumuna en az ödünç para vermek kadar önemli bir katkıda bulunmuş olduğu söylenebilir. Gerçeği söylemek gerekirse zar ve kâğıt oyunlarının kapitalist zihniyeti olağan gelişim çizgisinin dışına itebilecek türden oyunlar oldukları söylenebilir. XVII. yüzyıldan sonra hızla yayılan tombala oyunları da bu zihniyete çok ama çok az bir katkıda bulunmuşlardır. Buna karşın XVII. yüzyılda bir patlama yaşayan borsa oyunlarının XVIII. yüzyıl başında her yeri sarmış oldukları söylenebilir. Sanılanın tersine borsa oyunu kendi başına kapitalist zihniyeti ifade etmekten yoksun bir etkinliktir. Tıpkı zar ve kâğıt oyunları gibi özgün bir kapitalist etkinlikle herhangi bir ilişkisi yoktur.

Bununla birlikte ileriki sayfalarda dolaylı yollardan kapitalizmin oluşumunda çok önemli bir rol oynadığını göreceğiz.

Borsa oyununa özgü özel psikolojik süreçler konusunda bir fikir edinme zorunluluğu nedeniyle kısaca Hollanda'daki lâle çılgınlığına değineceğim. Bu çılgınlığın çok daha büyük boyutlu tüm diğer çılgın spekülasyon dönemlerinde karşımıza çıkan klasik özelliklerin hepsine sahip olduğu görülmektedir.

Doğa bilimci Busbecq, 1554 yılında Edirne'den dönerken lâle alıp Batı Avrupa'ya götürür. Bilinmeyen nedenler sonucunda 1630'lu yıllara doğru Hollanda'da bu çiçeğe karşı hastalıklı bir tutkunun doğuşuna tanık olunur. Herkes lâle soğanlarının peşinde koşmaya başlar. Bir süre sonra insanlar sahip olmakla yetinmeyerek kısa sürede zengin olabilmek amacıyla aldıkları soğanları üstüne kâr koyarak satmaya başlarlar. Kısa bir sürede lâle ticareti örgütlü hale gelir ve herkesin katılabildiği bir lâle borsası oluşturulur. Yine kısa bir süre içinde oyun tutkusu tüm toplumsal sınıflara yayılır. *Deopkomst en ondergang van Flora* (Amsterdam, 1643) başlıklı eski bir kitapta soylu, tüccar, esnaf, denizci, köylü, kömür taşıyıcı, kürekçi, uşak, hizmetçi, eskici hemen herkes bu lâle hastalığına yakalanmış gibidir. Her kentte bir han lâle borsası işine ayrılmakta soylu ve soysuz herkes lâle ticareti yapmak amacıyla burada toplanmaktaydı. John Francis'e göre 1634 yılında Hollanda'nın belli başlı kentleri zenginlerin ağzının suyunu akıtan ve yoksulları mahveden bu oyunu engelleme girişiminde bulunmaktan kaçınarak gerçek ve sağlam ticaret alanlarının çökmesine yol açmışlardı. Zira bu oyun da bir çiçeğin fiyatını akıl almaz rakamlara yükselterek buna benzer dönemlerin hepsinin sonunda görüldüğü gibi ardında inanılmaz bir yoksulluk ve vahşice umutlar besleyen insanlar bırakmıştı. Bu arada zengin olmayı başarmış birkaç istisna varken, iflâs edenler sayılamayacak kadar çoktu. 1634'te lâlelerin peşinden tıpkı 1844'teki demiryolu hisselerinin peşinden koşulduğu gibi koşulmuştur. 1844'te olduğu gibi spekülasyon aynı ilkelere boyun eğmiştir. Kimi lâle türleri konusunda anlaşmalar yapılmakta ve bir örnekte olduğu gibi pazarda aynı cins lâleden yalnızca iki adet bulunması ve paranın yetmemesi durumunda evler, tarlalar, atlar ve inekler satılarak aradaki fark ödenmektedir. Ne aracıların, ne alıcıların ne de satıcıların hiç görmedikleri lâleler için sözleşmeler imzalanarak binlerce florin ödenmiştir. Böyle dönemlerde her zaman olduğu gibi başlangıçta herkes biraz kazanıyor,

kimse kaybetmiyordu. Kimi yoksul insanlar bu sayede zenginleşmişlerdi. Büyük, küçük herkes lâle alıp, satıyor ve şansını deniyordu. Noterler bu sayede servet sahibi oldular. Hollanda'nın soğuğu bile bu çılgınlık derecesine ulaşan zengin olma tutkusunun bir parçası haline gelmişti. Her kesimden insan sahip olduğu ev ve ev eşyalarını yok pahasına satıyordu. Bütün ülke bu lâle tutkusunun sonsuza dek sürüp gideceğini sanıyordu. Üstüne bir de yabancı ülkelerin aynı hastalığa yakalanmış olduğu haberi ortalığa yayılınca bütün dünyanın elindeki paranın Zuiderzee kıyılarında toplanacağı ve kısa bir süre sonra Hollanda'da yoksulluğun tarihe karışacağı sanılmıştı. Bunun ciddi ve sağlam bir inanç haline gelmiş olduğunu gösterebilmek amacıyla ödenen para miktarları konusunda birkaç örnek vereceğiz. Bir türe ait tek lâleye karşılık olarak 2500 florin değerinde mal veriliyordu. Bir başka türe ait tek lâle için nakit 2.000 florin ödenmişti. Yine bir başka türe ait tek lâle karşılığında yeni bir araba ve koşumlarıyla birlikte iki at verilmişti. Amiral Liefken adlı bir türe ait 440 ass (1/2 gr) 4.400 florin ediyor; Amiral van der Eyk türünün 446 ass'ı 1.620 florin; Schilder türünün 1.600 ass'ı 1.615 florin; Kral Naibi türünün 410 ass'ı 3.000 florin; Semper Augustus türünün 20 ass'ı 500 florin; vs. Alkmar'ın kayıtlarından 1637 yılında "Kentteki Öksüzler Yurdu" yararına yapılan satışta 120 lâle soğanının 90.000 florin ettiğin öğreniyoruz. İki yıl içinde lâle ticareti tek bir Hollanda kentinde 10 milyon florine ulaşmıştır.

Ancak 1637 yılında işler âniden ters gitmeye başlar. Güven yitirilir, sözleşmeler iptal edilir, hacizler gündemden düşmez olur.

> *Sınırsız servet edinme düşleri uçup gider ve on beş gün öncesine kadar sahip olduğu birkaç lâleyi satarak bir prens kadar zengin olacağı beklentisiyle mutlu bir yaşantı sürenlerin önlerinde duran ve artık beş kuruş etmeyen küçük soğancıklara bakışları hüzün ve düş kırıklığıyla doludur.*

Hollanda'daki bu lâle çılgınlığı çok eğitici bir olaydır. Bunun nedeni yalnızca ilk büyük boyutlu spekülasyon hastalığına yol açmış olması değil aynı zamanda spekülasyon nesnesi olan şeydir. Daha sonraları hisseler konusunda spekülasyona gidilecektir. Lâle çılgınlığından sonra insanlık benzer iki başka çılgınlık tarafından sarsılacaktır. Bu sarsıntıların en şiddetlileri arasında Fransa'daki Law bankasının kurulması, diğeriyse İngiltere'deki Pasifik Kumpanyası olayıdır

(1719-1721). Bu bulaşıcı oyun hastalığı konusunda doğru bilgi sahibi olabilmek için onun hisse senediyle olan ilişkilerinin soyutlanması gerekmektedir.

Hisse demek ticari bir kuruluşun getirdiği kârın bir bölümünün hak sahibi olmak demektir. Bu durumda bir hissenin değerini yükselten şey, görünüşe göre, kuruluşun yapacağı kârdan hissedara düşeceği umulan paydır. Kazanma umudu ya da beklentisine yol açan itkinin tamamen dışsal olup kâğıda olan ilginin asıl nedeninin oyun içgüdüsü olduğu söylenebilir. Fiyatların yükseldiği dönemlerde, birkaç dakikalığına durup düşünüldüğü takdirde, belli bir noktadan sonra hisse fiyatlarıyla getirebilecekleri kâr arasında hiçbir orantı bulunmadığını görmek için uzman olmaya gerek yoktu. Örneğin, 30 Eylül 1719'da Law Bankası'nda bir genel kurul toplantısı yapılır. Daha önce nominal sermaye üzerinden taahhüt edilen % 17'lik payın, hisselerin borsadaki fiyatlarına bakıldığında efektif sermayenin % 1/2'sini temsil ettiği görülür. Law, bu rakamların açıklandığı gün kurduğu yapının çökmesinden endişe ederek % 40'lık bir kâr payı taahhüt eder ki, bunun tamamıyla düşsel bir kâr olduğu ve sermayenin % 12/3'üne denk düştüğü ortadadır.

Bütün bu düzenleme ve kararlar insanların gözünü açtı mı diye sorulacak olursa yanıt kesinlikle hayırdır. Tam tersine bu genel kuruldan sonra hisse senetleri değerinin 8 gün içinde iyice yükselerek tavan yaptığı ve 18.000'e ulaştığı görülmektedir.

Görüldüğü gibi bu türden durumlar gerçek kolektif psikozlara benzemekte; bir anda bir ateş, bir sarhoşluk, bir çılgınlık nöbetinin insanları sarıp sarmalayarak mantıklı bir şekilde akıl yürütme yetilerini yitirmelerine yol açtığı görülmektedir. Karşılıklı imâlar yoluyla sıradan bir nesne (Hollanda'daki klasik olayda bu bir lâledir) herkesin gözünde olağanüstü bir değere sahip olmakta ve inanılmaz paralara satılmaktadır. Oyun tutkusunun ortalığı sarmasına yol açan şey de işte bu fiyat yükselmesidir. Bu olay giderek öyle bir boyuta ulaşmaktadır ki, insanlar başlangıçta neden bu işe kalkıştıklarını yani kazanç tutkusunu unutarak olayı tamamen bir oyuna/kumara dönüştürmektedirler.

Kendi başına ele alındığında borsa oyunu (daha doğrusu oyun tutkusunun borsa spekülasyonu şeklinde dışavurumu) ister olağanüstü fiyat yükselişleri isterse gündelik borsa işlemlerindeki gibi küçük küçük yükselişler şeklinde olsun, hiçbir şekilde kapitalist zihniyetin oluşmasına

yeşil örtülü bir masada oynanan poker ya da bakara partisinden daha büyük bir katkıda bulunmamıştır (ya da böyle bir zihniyetin ortaya çıkmasıyla bir ilişkisi yoktur). Tam tersine kapitalist ekonominin gelişmesine bu oyun tutkusundan daha çok zarar veren bir şey olamaz. Kumar türünden oyunun her yanı kapladığı dönemlerde yani XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ticaret ve sanayi kötü bir durumdaydı. Çünkü ekonomik yaşamı sırtlanmış olanlar kendi işleriyle ilgileneceklerine zamanlarını üstünde spekülasyon yaptıkları nesne hakkında konuştukları ya da moda olan hisse senetlerini alıp sattıkları kabare ve hanlarda geçiriyorlardı.

Bununla birlikte bu tuhaf kazanç tutkusunun kapitalist zihniyetin gelişmesinde belli bir etkisi olduğu yadsınamaz. Bunun iki nedeni vardır:

1.Öncelikle borsa oyununa dönüşen kumar tutkusu sonuçta asıl kapitalizmle ilişkili nesne ve çıkarlara kayarak girişimcilik anlayışıyla (kapitalist zihniyeti oluşturan temel unsurlardan biri budur) birbirine karışmıştır. Daha ileride göreceğimiz gibi oyun aşkı ve tutkusu bütün modern spekülasyon girişimlerinin temelinde yer almaktadır. İşi kuranlar ve hisse senedi alıcıları arasındaki bağlantı kimi şirketlerin varlığı ve zenginleşmesi açısından zorunlu olup çoğunlukla farkında olunmayan ve itiraf edilmeyen bir oyun eğilimi sayesinde sürdürülmektedir.

2.Borsa oyunu olmadan kapitalist zihniyetin oluşmasını sağlayan pek çok başka zihinsel güç belki de hiçbir zaman ortaya çıkarak gelişme olanağına sahip olamayacaktı. Bu hiç kuşkusuz tamamen dışsal bir etki olarak nitelendirilebilir. Özellikle de XVII. yüzyıl Avrupa'sında, her yerde mantar gibi biten sayısız proje düşünüldüğünde, bazılarının hiç tartışmasız birçok büyük kapitalist şirketin kurulmasına yol açmış olduğu görülmektedir.

Ancak bütün bu projeler aynı dönemde belli bir gelişme kaydetmiş olan borsa oyunu olmadan asla bir sonuca ulaşamazlardı. Bu oyun yalnızca projelerin dışsal biçimler aracılığıyla nasıl gerçekleştirilebileceğini göstermekle kalmayıp kimi zihinlerin proje üreticilerinin iddialarına kulak vermesini de sağlamıştır. Genel anlamda geçerli olan düşünce ve gözlemlerden yola çıkarak bu konuda varmış olduğumuz sonuçların daha önce tanıklığından yararlanmış olduğumuz ve bu dönemi çok iyi bilen Defoe tarafından doğrulandığını görüyoruz:

XVII. yüzyılın sonlarına doğru (yazarın görüşlerinin başka belgeler tarafından da doğrulandığı görülmektedir zira burada HollandalI

Yahudilerin Londra Borsası'nı ele geçirmiş oldukları bir dönemden söz edilmektedir) borsa spekülatörlüğü *(stock jobbing)* İngiltere'de belli bir düzeye ulaşmış bulunuyordu.

> *Başlangıçta bir kişiden diğerine şeklinde olan rastlantısal, basit rant ya da hisse transferi olayından ibaret bir şeydi. Ancak bu tür işlemlerin gerçekleştirilme işini üstlenme konusunda aracıların (bu aracıların çoğu Yahudi'ydi) harcadıkları çabalar sayesinde bu transferler dürüstlük maskesinin gerisinde bol entrika ve dolap çevirmeye yol açarak her türlü kaçma ve kovalamacanın yer aldığı gerçek bir kazanç kapısına dönüşmüştür. Oyun kuralının aracılar tarafından belirlenmesi nedeniyle Borsaya gelip giden herkese bu oyunu dayatarak, hisselerin değerini keyfî bir şekilde saptıyorlar ve paralarını yalancı vaatlerde bulunan yeminli aracılara teslim edecek alıcı ve satıcılar buluyorlardı. Yeni olan her şeye bağlanabilen bu yapay ticaretin başarısı sözünü ettiğim (proje yaratma) şu çok biçimli ve meşruiyet-ötesi mesleğin ortaya çıkarak borsa spekülatörlerinin ekmeğine yağ sürmesine neden olmuştur. Spekülasyon bu yoldan proje sanayi için güçlü bir uyarıcı görevi yaparak berikini etkilemiş ve bu iş ülke açısından insanların öfke ve sabırsızlıkla ahlayıp, oflayarak dayanmaya çalıştıkları gerçek bir baş belasına dönüşmüştür.*[29]

Burada, ileride ele almayı ve ilk ortaya çıkış tarihlerine kadar izlerini sürmeyi düşündüğümüz başka gelişme çizgilerine daha fazla müdahale etmek istemiyoruz. Bu yaklaşım özellikle sonraki bölümlerde ele alacağımız şirketlerin doğuşu için geçerlidir. Şu ana kadar betimlemiş olduğumuz bütün uygulama ve yöntemler içinde girişimcilik ruhunun henüz belli bir ağırlığa sahip olmadığı görülmektedir. Gerçekten de bu uygulama ve yöntemlerin bireysel girişimlerin bir sonucu oldukları ve yaşama geçirilmeleri için herhangi bir işbirliği gerektirmedikleri görülmektedir. Şimdi oldukça önemli ve belirleyici bir olgu olan, belki de kapitalist girişimcilik anlayışının gerçek kaynağı olarak gösterilebilecek girişim ve kazanç hırsı arasındaki birliktelikten söz etmek istiyoruz.

V. GİRİŞİMCİLİK ANLAYIŞI / RUHU ÜZERİNE

Girişim dediğimde, bununla, geniş anlamda aynı ve tek bir iradeye boyun eğen birçok insan arasında süreklilik taşıyan bir işbirliğinin uzun vadede gerçekleştirilmesini anlıyorum.

“Uzun vadeli bir plan” demek her türlü içtepisel, düşüncesizce alınan âni kararların dışlanması demektir. Girişim dediğimizde de bununla söylenmeye çalışılan şey, iki üçkâğıtçının ayak üstü aldıkları bir kararla sokaktan geçen birini kandırıp soymalarına benzeyen bir olay değildir. Girişimcilik ruhuna uygun olan daha çok hırsızlık örgütüne benzeyen bir derneğin önceden planlayarak şu tarihte bir soygun yapacağına karar vermesidir. Bu derneğin bir dizi soygun planı yapmasının girişimcilik ruhuna daha da uygun olduğu söylenebilir.

Önemli olan önceden bir plan ya da program yapılması ve gerçekleştirme kararı alınması değildir. Önemli olan bu planın hayata geçirilmesidir.

Bir girişimden söz edilebilmesi için yapılan plan gerçekleştirilme aşamasında birçok insan arasında uzun süreli bir işbirliğini zorunlu kılmalıdır.” Uzun vadeli olsa bile tek bir kişi tarafından hayata geçirilen bir plan için girişim sözcüğü kullanılamaz. Bu yüzden zanaat ve sanata değin hiçbir şeyin modern bir işyeriyle uzak yakın ilişkisi olamaz.

Bir planın hayata geçirilebilmesi için aynı amacı paylaşan birçok insanın bir araya gelmesi ancak bunun tamamıyla soyut bir birliktelik olması ya da girişimde payı olan herkesin gerçekten yoldaşlarının tutkusunu paylaşması gerekmektedir. Ortaklaşa kararlaştırılmış ve gerçekleştirilmiş bir gezi bir girişim değildir. Buna karşın Afrika ya da Kuzey Kutbu’na düzenlenen bir sefer bir girişimdir.

Girişim alanı insanın tüm etkinlik alanları kadar geniştir, bir başka deyişle girişim her zaman yalnızca ekonomik olur diye bir şey yoktur. Ekonomik girişimcilik daha çok genel girişimciliğin bir değişkenidir. Tıpkı kapitalist girişimin bir ekonomik girişim biçimi olması gibi.

“Girişimcilik ruhu” dediğimizde bununla söylemeye çalıştığımız şey bir girişimin gerçekleştirilme aşamasında sahip olunması gereken tüm ruhsal niteliklerdir. Bu nitelikler bir yandan girişimciye düşen işlerin doğası, diğer yandan ise girişimin hacmi ve kişinin önüne çıkardığı güçlüklere göre

değişmektedir. Başarıdan emin olmak isteyen bir girişimci aynı zamanda bir fatih, bir örgütleyici, bir müzakereci olmak durumundadır.

1. Fatih

Bir girişimin zorunlu kıldığı belli başlı nitelikler şunlardır:

a) Planlar yapabilecek bir kapasiteyle belli bir düş gücü zenginliğinin yanısıra, girişimci, aynı zamanda belli bir *zihinsel özgürlüğe* de sahip olmak durumundadır.

b) Bir planı gerçekleştirecek arzu ve iradeye sahip olmak. Bu anlamda girişimci mucit ile yalnızca "yaratma" süreciyle yetinen "mucit" kişi arasında fark vardır. Dayanması güç bir kuvvet, girişimci kişiliği kendi (ya da başkasının) icat ettiğini çeşitli yollardan yaşama geçirmeye itmektedir. Ürettiği planı yaşama geçirmek onda bir saplantıya dönüşmektedir.

c) Girişimci kişilik planını gerçekleştirebilecek kapasiteye sahip olmalıdır, başka bir deyişle düşüncelerinden vazgeçmeyen ve hedeflediği amaçtan şaşmayan, azimli bir kişiliğe sahip olmalıdır. Gerçek girişimci (fatih!) yolu üstüne çıkacak bütün engelleri aşıp geçme konusunda yeterince güçlü ve kararlı olmak durumundadır. Ancak bu kişi aynı zamanda bir fatih yani çok cüretkâr, girişimin başarısı için her şeyi göze alabilecek biri olmalıdır. Bu risk tutkusu konusunda kumarbazla benzerlik göstermektedir. Risk tutkusuysa entelektüel esnekliği ahlâki enerjiyi, çok güçlü bir sinir sistemini, azimkar bir iradeyi zorunlu kılmaktadır.

2.Örgütleyici

Eserini gerçekleştirebilmek için girişimcinin her zaman iradesine boyun eğecek başka insanların yardımına ihtiyacı vardır ki, başarının en önemli koşullarından biri budur. Başka iradelerin onunkine boyun eğmesi için girişimci her şeyden önce iyi bir ö*rgütleyici*olmalıdır.

Örgütlemek demek: belli sayıdaki insanı bir araya getirmek ve ortaya somut bir şey çıkarmak adına onların çabalarını düzenlemek; maksimum düzeyde yarar elde edilmesini sağlayacak sayıda insan ve gerekli şeye sahip olmak demektir. Bunun için belli sayıda yetenek ve belli eylemin

gerçekleştirilmesi gerekmektedir. İlk olarak örgütleyici kişinin birlikte çalışacağı insanları yeteneklerine göre seçmeyi ve benzer yeteneklere sahip bir yığın insan arasından yapılacak işe en uygun olanı bulmayı bilecek bir kapasiteye sahip olması gerekmektedir. İkinci olarak, onları kendi yerine çalıştırmayı becerebilme yeteneğine sahip olması gerekmektedir ancak bu iş öyle bir şekilde yapılmalıdır ki, herkes bulunduğu konumda en üst düzeyde hizmet verebilmeli ve herkes gücü ve yetenekleri doğrultusunda verebileceğinin en çoğunu vermeye teşvik edilmelidir. Son olarak girişimci ortaklaşa yapılacak belli bir iş için bir araya getirdiği insanların esnek ve kolay kolay dağılmayacak bir bütün oluşturmasına; bu insanlar arasında tam bir uyum sağlamaya; gerek yatay yapılanma gerekse dikey hiyerarşinin iyi bir şekilde düzenlenmiş olmasına ve yaptıkları işler arasında mantıksal bir bağlantı bulunmasına dikkat etmelidir.

Clausewitz'in askerî lidere öğütlediği: "güçlerin mekânsal kümelenmesi", "güçler arasındaki zamansal bağlantı" girişimci için de geçerlidir.

3.Müzakereci

Girişimci ile çalışma arkadaşları arasındaki ilişkiler yalnızca "örgütlenme" süreciyle sınırlı değildir. Girişimcinin, kendilerinden yararlanacağı, etkin ya da edilgin bir şekilde amaçlarına hizmet edecek bu insanları kendisine yardımcı olma konusunda hiç zorlamadan ikna etmesi, başka bir deyişle bu insanları işe alması gerekmektedir. Belli bir ülkeye düzenlenen bir sefere liderlik yapan kişinin herhangi bir sorunla karşılaşmadan ve yiyecek bulma sıkıntısı çekmeden bu ülkenin topraklarını yoldaşlarıyla birlikte özgürce bir uçtan diğerine kat etmeye çalışması gibi, ürettiklerini satmak isteyen kapitalist bir girişimci; ticari bir anlaşma yapmak isteyen bir devlet adamı da aynı yolu izler, vs. Bütün bu durumlar "müzakere edilmesini" başka bir deyişle ikna etme amacıyla karşısındaki insanın itirazlarını reddedip, bazı argümanları ön plana çıkartarak konuşmayı; bir öneriyi kabul ederek belli bir eylemi gerçekleştirmeyi ya da kimi müdahalelerden sakınmayı zorunlu kılmaktadır. Müzakere etmek demek zihinsel silahlar aracılığıyla mücadele etmek demektir.

Öyleyse girişimci (yeteneği farklı sözcüklerle ifade etmiş olmak için) iyi bir müzakereci, iyi bir tartışma ustası, iyi bir *tüccar*[30] olmak zorundadır. Sözcüğün dar anlamında tüccar yani ekonomi alanındaki müzakereci, karşı karşıya kaldığı pek çok müzakere fırsatlarından yalnızca birini değerlendirmektedir. Özellikle ticari müzakerenin bizi ilgilendirmesi nedeniyle konu üzerine biraz daha fazla eğiliyoruz ancak burada okuyucuyu uyarmak ve "tüccar" sözcüğünü tacir gibi mal değiş tokuşuyla ilgili özel bir meslek alanını ifade etmek amacıyla değil; girişimin temelinde yer alan etkinliğin değişik şekillerdeki dışavurumlarıyla ilgili bir işlevi belirlemek amacıyla kullanıyoruz.

Öyleyse ticaret yapmak demek bir malın (hisse, iş yeri, borç alma) alım ya da satımının müzakere edilmesi demektir. Sözcüğün özellikle bu anlamından yola çıkarak bir ev kadınına bir tavşan derisi satmaya çalışan seyyar satıcıyla kendisine bir pantolon satmak amacıyla bir köylü arabacıya bir saat dil döken Yahudi eskici ya da oldukça karmaşık koşullarda Prusya temsilcisiyle günlerce süren müzakerelerden sonra milyonlarca liralık borç vermeyi kabul eden Nathan Rothschild arasında koşutluklar kurabiliriz. Küçük seyyar satıcı, eskici ya da Nathan Rothschild kendi alanlarında ve sahip oldukları olanaklar ölçüsünde birer tüccardır. Fiyat tarifelerinin belirlenmesi konusunda Birleşik Devletler'in genelindeki demiryolları şirketleriyle bir anlaşma sağlanması amacıyla müzakere eden Standart Oil Company'nin temsilcileri ya da Carnegie'nin temsilcileriyle J. Pierpont Morgan'ınkilerin bir araya gelerek Carnegie'nin bütün şirketlerini devralma karşılığında ödenmesi gereken milyarlar konusunda müzakere eden kişiler için de aynı şey söylenebilir. "U.S. Steel Corporation" tarihinin yazarı bu konuda: "Amerikan sanayi tarihindeki en güzel diplomatik müzakereydi" demektedir. Bütün bu müzakereler arasındaki fark yalnızca niceldir. İşin özünde değişen bir şey yoktur. Kendimizi hiç zorlamadan (modern) "ticaretin" özünü oluşturan şeyin müzakere olduğunu söyleyebiliriz. Hiç kuşkusuz müzakere için her zaman müzakerecilerin karşı karşıya gelmesi gerekmemektedir. Müzakere, satıcının malını müşteri kitlesine satabilmek amacıyla sahip olduğu özellikleri överek her türlü numaraya başvurması durumunda, üstü örtülü (zımni) bir şekilde de sürdürülebilir. Bu numaralara reklam denilmektedir. Mal değiş tokuşunun gerçekleştirildiği ilk evrelerde yaşanmış olaylarla bir karşılaştırma yaparak, söz ve imgeyle

yapılan ilân biçimine “sessiz” denilebilirse, buna “sessiz değiş tokuş” diyebiliriz.

Her zaman ve her durumda söz konusu olan şey alıcıyı (ya da satıcıyı) yapılan işin kendisi açısından kârlı olduğuna ikna etmektir. Satıcının ulaşmak istediği ideal nokta, sattığı şey konusunda ileri sürdüğü argümanların herkes tarafından kabul görmesi ve övdüğü malın üstüne insanların çullanmaları ve geç kaldım, mal bitmeden yakalayayım korkusuyla hepsini satın almalarıdır (borsadaki hisse senetleri pazarındaki coşkulu hareket dönemlerinde de aynı durumla karşılaşılmaktadır).

Bir malın satış miktarı, satıcının, alıcı kitlesinin dikkatini mal üzerine çekerek, bu mala sahip olmanın kesinlikle kendi çıkarlarına olduğuna inandırmasıyla ilişkilidir. “Bir milyon kazanmak isteyen biri ya bin kişiyi kendisinden biner liralık mal satın alma kararı vermeye zorlamak ya da alıcı kitlesi üzerinde güçlü bir etki yaratarak yüz bin kişinin onar liralık mal almasını sağlamak durumundadır. Bin ya da yüz bin kişinin bu malı tamamıyla kendi özgür iradelerine dayanan bir seçim yaparak seve seve aldıkları söylenemez, zira uzun zamandan beri almak istedikleri pek çok şeyi almaktan vazgeçmek durumundadırlar aksi takdirde satıcının mahnı satması mümkün değildir” (W. Rathenau).

Bir satıcı, bir tüccarın başarılı olmasının önkoşulu: insanların ilgisini çekmek, güvenlerini kazanmak, satın alma arzusu uyandırmaktan geçmektedir. Bu koşulların gerçekleşmesi için hangi yöntemlere başvurulduğunun bir önemi yoktur. Bununla birlikte bu yöntemlerin alıcı üzerinde dışsal bir zorlamaya yol açmadığı ve alıcının oyun kuralını kabul etmesi durumunda bu malı tamamıyla kendi özgür iradesi, kendini zorlaması yani kendi rızasıyla aldığı söylenebilir.

Satıcının en önemli silahı imâ yöntemi olup, bu çok çeşitli şekillerde yapılabilir.

En etkili imâ yöntemlerinden biri karşınızdaki insanı yapacağı alış verişten çok kârlı çıkacağına inandırmaktır. Finliler, “Kar yağıyor, arkadaşlar!” diyorlardı çünkü ellerinde satmaları gereken *aander* (bir tür kar çizmesi) vardı. İsa’dan 1006 yıl sonra Magnus-Barford-Sage bunları yazıyordu. Bunları söyleyen kişinin hiç değişmeyen bir tüccar prototipi çizdiği ve Norveçli alıcılara zaman geçirmeden kar çizmeleri almalarını öğütlemesininse bir reklam prototipi olduğu söylenebilir. Benjamin de Tudela’nın yaşadığı dönemde kaleden dışarı

çıkmayan Cenovalı atalarının tersine günümüz tüccarı reklam adlı bu silahtan yararlanmaktadır. Öte yandan tüccar kendisiyle artık alışveriş yapmak istemeyen Yerlilerin köylerini (ileride göreceğimiz gibi XVII. yüzyılda Doğu Hindistan'a giren seyyahlar böyle yapmışlardır) top ateşiyle tehdit edemez.

Bir girişimin gelişmesi önceden öngörülmesi olanaksız pek çok rastlantıya bağlıdır. Bu yüzden girişimci soğukkanlı bir insan olmak ve her an daha başarılı olmasına katkıda bulunacak olan unsurları diğerlerinden ayıracak yeteneğe sahip olmak durumundadır. Büyük Frederik sık sık askerî lider bir bakışta her şeyi görebilecek yeteneğe sahip olmalıdır derdi. Bu söz kendi çapında bir lider olan girişimci için de geçerlidir. Tıpkı bir ordu komutanını bizim anladığımız anlamda bir girişimci olarak kabul etmenin mümkün olması gibi. Bu doğru olanı doğru olmayandan hızlı bir şekilde ayırma yeteneğinin durumla ilgili ve alınması gereken zorunlu önlemleri alma gibi bir yetenekle, yani karar vermeyle örtüşmesi gerekir.

İhtiyar Faust, klasik bir girişimci tipidir:

> *"Aklıma müthiş bir fikir geldi, tasarladığım şeyi bir an önce gerçekleştirmek istiyorum. Yalnızca efendinizin sözünü dinleyeceksiniz. Uşaklar, hepiniz ayağa kalkın! Benim cüretkâr düşüncelerime güzel bir biçim kazandırın! Âletlerinizi, kazmanızı ve küreğinizi alın. Planımı bir an önce gerçekleştirelim! En büyük ödül en disiplinli ve en çalışkanın olacak. Ortaya çok büyük bir eser koyabilmek için bin eli olan bir baş gerek!"*

Girişimcilik ruhu herhalde bundan daha güzel bir şekilde ifade edilemezdi.

VI. İLK GİRİŞİM BİÇİMLERİ

Girişimcilik ilk olarak kendini hangi alanlarda göstermiştir. Başka bir deyişle ilk girişim biçimleri hangileridir?

Avrupa tarihine baktığımda, girişimciliğin temeli olarak kabul edilebilecek ve daha sonraki tüm gelişmeleri etkilemiş olan, dört örgütlenme biçimi görüyorum.

Bunlar**:**

1.Askerî seferler

2.Büyük toprak mülkiyeti

3.Devlet

4.Kilise

Doğal olarak burada bu dört biçimin, bütün yapısal karmaşıklıklarının özetlenmiş bir betimlemesi ya da tarihsel gelişmelerinin kısa bir açıklamasını yapabilmem mümkün değil (ekonomik gelişmenin bütünsel açıdan anlaşılmasını kolaylaştırdıkları için her iki konuyla ilgili açıklamaları *Modern Kapitalizm* başlıklı çalışmamın yeni baskısında bulabilirsiniz). Şimdilik okuyucunun dikkatini bu örgütlerle girişim düşüncesi arasındaki önemli bağlantılara çekecek birkaç söz söylemekle yetineceğim.

1.Askeri Seferler

Bizim burada sunduğumuz anlamda, askeri seferlerin anlam ve doğasını en iyi şekilde açıklayan sözcük olarak “girişim” kalemin ucuna kendiliğinden gelmektedir. Askerî seferler genel olarak en ilkel girişim biçimlerinden biridir. Hattâ biçimsel açıdan en ilkelidir. Bütün diğer girişim biçimlerinin kendisinden kaçamayacağı bir biçimdir. Bir birey (ya da bir bireyler grubu) askeri bir sefer planladığında bu askerî bir girişim sayılır, zira bu seferin gerçekleştirilmesi için yeterli sayıda yandaş bulmak ve onları yaptığı plana uygun bir şekilde peşinden sürüklemek durumundadır. Örneğin, Germen kabilelerinin Romalıları geri püskürtmek amacıyla güç birliğine gitmeleri askerî bir girişim değildir. Askerî girişimden anlaşılması gereken şey, özellikle de deniz aşırı ülkelere düzenlendiğinde bir yağma

seferidir. Çünkü bu sefer (zaten önemli olan da budur) düşünen ve hesap kitap yapabilen bir aklın eseri olup cüretkâr ve girişken bir kişilik tarafından düzenlenmiştir. Öte yandan bir girişim olarak nitelendirilebilmesi için askerî bir seferin zorunlu olarak maddi bir getirisi olması da gerekmemektedir. Efsaneler bize idealist amaçlara uygun bir şekilde gerçekleştirilmiş olan askerî girişimlerden söz etmektedirler. Yukarıda söylemiş olduklarımıza bakarak bu girişimlerin, girişimde bulunma tutkusuyla yanıp tutuşan güçlü kişiliklerin miskin kalabalığın başına geçerek onlara kendi iradelerini dayattıkları "Kahramanlar Çağında" gerçekleşmiş oldukları söylenebilir. Yönetenler ve yönetilenler, şefler ve peşlerinden gidenler, özne ve nesne, zihin ve beden arasındaki bu farklılaşma her türlü girişimin asal unsurudur.

Savaş amaçlı sefer macera ruhu denilen kişisel özelliğe gönderme yaptığı sürece bir girişim olarak kabul edilebilir. Keza Orta Çağ da karşımıza çıkan silahşorların şefleri de örnek girişimci savaşçı temsilcileri olarak nitelendirilebilirler. Bu şekilde nitelendirilmelerinin nedeni yapılacak seferin çıkar amaçlı olmasından çok *(kapitalist*sözcüğündeki nüans ona böyle bir anlam yüklenmesine yol açmaktadır) uç aşamalara götürülen bireyselleşme olgusuyla değişik savaşçı ve iktidar gruplarında şefin yine uç sınırlara taşınan güç ve iktidarıdır. Burckhardt'ın haklı olarak dikkati çekmiş olduğu bu şeflerden kimilerinin ilkesiz, her türlü kutsallığı küçümseyen, insanlara karşı acımasız ve iki yüzlü oldukları görülmektedir.

> *Bunlardan kimilerinin kişilik ve yeteneklerinin çok nadiren de olsa deha düzeyine ulaştığı ve bu özelliklerin askerleri tarafından onaylanıp hayranlık duyulduğu görülmektedir. Bunlar modern tarihin ilk orduları olup, şefin kişisel saygınlığına duyulan sorgusuz sualsiz güven sayesinde ayakta kalmışlardır. François Sforza'nın yaşamında bu olgunun varlığı müthiş bir şekilde göze çarpmaktadır. Örneğin, sınıf ya da kasta dayalı önyargıların hiçbiri onun bütün insanların gözünde inanılmaz bir kişisel popülariteye sahip olmasını engelleyememiştir. Bu popülaritesini bazen en zor anlarda kullanmış ve düşmanların bile onu gördüklerinde silah bırakarak* ***bütün savaşçıların atası***[31] *olarak selamladıklarına tanık olunmuştur.*

Bu çete şeflerine bir girişimci özelliği kazandıran şey, daha çok göze aldıkları risktir. Silahşorların işe alınmasından tutun da, bunların silah ve

donanımlarına, gündelik beslenme ve muhtemel kaçıp saklanma yerlerine kadar, şef, seferin başarılı olabilmesi adına ordusu için gerekli olan her şeyi tek başına sağlamak zorundaydı.

İyi bir askerî liderin sahip olması gereken niteliklerle tipik bir girişimcinin sahip olması gereken erdemler arasındaki ilişkiler konusunda daha kapsamlı bilgi sahibi olmak isteyenleri Clausewitz'in *Askeri Deha* başlıklı metnindeki bu konuyla ilgili bölüme gönderiyoruz.[32]

2. Büyük Toprak Mülkiyeti

Savaş girişimine koşut bir şekilde ortaya çıkarak zaman içinde gelişen ve çok önemli bir örgütlenme biçimi haline gelen büyük toprak mülkiyeti adlı barışçıl kurumdan söz etmek istiyoruz. Büyük toprak mülkiyeti ya da senyörlük denilen şeyle Orta Çağ boyunca bütün Avrupa ülkelerinde karşılaşılmaktadır. Senyörlük bu halkların gelişme, uygarlaşma süreçlerindeki en etkili kurum olup, sanırız bu olgunun gerçekliğini artık[33] kimse yadsımamaktadır. Yapısal ve örgütsel açıdan bu kurum Avrupa'nın her yerinde aynı özelliklere sahiptir. Söz konusu olan ister İtalya'daki Bobbio ya da Farfa manastırları, Grado patrikliği ya da Ravenne başpiskoposluğunun toprakları; ister Fransa'daki Clairvaux, Corby ya da Saint-Remy manastırları; ister İsviçre'deki Saint-Gall manastırı; ister Almanya'daki Prüm ve Weissemburg manastırları ya da Büyük Karl'a (Charlemagne) ya da büyük Reichenau, Fulda, Lorsch manastırına ait topraklar; ister İngiltere'de Ramsay, Malmesbury, Worcester ve Peterborough manastırlarına; isterse Liege yakınındaki Saint-Troud manastırına ait topraklar olsun her yerde genel ya da ayrıntılar düzeyinde aynı manzarayla karşılaşılmaktadır. Bu tek biçimliliğin nedenleri arasında sıralanan Roma'dan devralman miras, tek biçimleşme ve "şeylerin içinde bulundukları durum" konusunda Kilise'nin oynadığı rol şu an için bizi ilgilendirmemektedir. Bunların bütün ülkelerde gelişmenin aynı doğrultuda olmasına eşit düzeyde katkıda bulunmuş oldukları kuşku götürmez bir olgudur. Tacitus zamanında yaşamış olan Germenlerde büyük toprak mülkiyetinin çekirdeğini oluşturan bir örgütlenme biçimiyle karşılaşılmaktadır.

Burada bizim açımızdan önemli olan konu büyük toprak mülkiyetinin nasıl örgütlenmiş olduğu konusunda derli toplu bir fikir sahibi olabilmektir.

Büyük toprak mülkiyeti, senyörlük her şeyden önce ekonomik bir yapı demektir. Zengin insanlar, başkalarının emeğinin sırtından geçinen büyük toprak sahipleri, zenginler sınıfının belirlediği ve yönlendirdiği bir ekonomi. Öyleyse bu (büyük toprak mülkiyetinin özü de budur) ortak bir iş yapabilmek amacıyla pek çok kişinin bir araya getirilerek çalışma biçiminin örgütlenmesi demektir. Böylesine büyük ölçekli bir işçi örgütlemesi büyük toprak mülkiyetini birinci sınıf bir girişime dönüştürmekte ve sonraki gelişmeler açısından hayati bir öneme sahip olmaktadır. Ekonomiyi düzenleyen ilke gereksinimlerin karşılanması üzerine oturtulduğundan, başka bir deyişle büyük toprak mülkiyeti ekonomisi sayesinde karınlarını doyuran tüketici sayısı ne kadar büyük olursa olsun, bu toprakların işletilme biçimi ve yöntemi tüketicilerin gereksinimleri tarafından belirlenmekteydi.

Büyük toprak sahibi yaşama geçirmek istediği ekonomik plan konusunda her zaman yeterli düzeyde bir işgücüne sahip olamayabiliyordu. Dolayısıyla bu sisteme özgü çalışma biçiminin "zorunlu çalışma" şeklinde olduğu söylenebilir. Köylüler bağımlı oldukları senyör için bazı angarya işler yapmak ya da aynî katkılarda bulunmak zorundaydılar. Bu da toprak sahipleriyle işçiler arasında çok değişik ilişki biçimlerine yol açmıştır. Bizim konumuzla ilgili olmadığı için bu ilişkiler mevzusunu ele almayacağız. Bizim için en önemli olgu düzenlilik arz eden belli bir işin ortaklaşa yapılması konusunda büyük toprak sahiplerinin belli sayıda insanı bir araya getirerek, onların büyük bir şefin iradesine boyun eğmelerini sağlıyor olmalarıdır. Bu olgu yalnızca dışsal açıdan ele alındığında bile yüzyıllar boyunca süren çalışma sonunda sahip olunan deneyimin bilgiye dayalı, karmaşık bir örgütlenme biçimine yol açmış olduğu ve bunun istenildiği an gereksinimlerin dışında kalan amaçlar için de kullanılabildiğidir. Bu türden durumlarla nadiren karşılaşamadığı söylenebilir. Bu örgütlenme biçiminin belli bir zihniyetin ürünü olduğu ve kapitalizmin oluşmasına büyük bir katkıda bulunduğu söylenebilir. Özetleyecek olursak, o zamana kadar girişimciliğe yabancı olan bir dünyada ortaya çoğunlukla büyük toprak sahipleri yararına büyük iş hacmine sahip şirketlerin çıktığı ve bunların kapitalizm öncesi, eski yöntemlerin dağılıp gitmesine katkıda bulunmuş oldukları söylenebilir.

3. Devlet

Modern devlet hem bir savaş hem de bir barış girişimi olarak nitelendirilebilir. Bu görüş doğal olarak Orta Çağ sonunda ortaya çıkan Devlet için geçerlidir. Bu devletin girişimcilikle olan ilişkisini anlamak için ortaya çıkmasından önce nasıl bir zihniyetin egemen olduğunu incelemek yeterli olacaktır. Bu evrende karşılaştığımız ilk özellikler şunlardır.

Bu devletin elle dokunulabilen ve gözle görülebilen ilk özelliği, ki bu bir Prensin Devleti ya da Mutlak yönetime dayalı bir Devlet olup, çok sayıda insanın (yani kentte bir yerel yönetim ya da kırsal bir yerleşim birimi düzeyine ait insan sayısını aşan) bir kişinin (senyör ya da temsilcisinin) iradesine, iktidarı elinde tutanların çıkarlarına boyun eğmek durumunda kalmasıdır.

Bu çok sayıdaki insanın tek bir insanın irade ve iktidarına boyun eğmesi çok önemli sonuçlara yol açmıştır. İlk olarak mutlak Devlet olabilmek için, ülkenin büyük bir parçasına sahip efendinin toprakları üzerinde yaşayan nüfusun onun çıkarlarına boyun eğmesi gerekmiştir. Bu da insanların alınyazılarını belirleyebilecek, güçler arasında bir uyum sağlayabilecek, onlara kimi eylemleri zorunlu kılıp kimilerini yasaklayacak derecede etkileyici olanaklara sahip bir sistemin varlığını zorunlu kılmıştır. Bu büyük boyutlu bir yönetim mekanizmasıyla içinde yaşanılan dünyada yaşamın hem zamansal hem de mekânsal, hem yüzeysel hem de derinlemesine tüm ayrıntılarına kadar uzanabilen bir örgütlenmeyi de zorunlu kılmıştır. Bu yönetim sistemi kısa bir süre içinde daha küçük boyutlu girişimler için örnek bir örgütlenme biçimine dönüşerek, özerkliğini kazanmış ve tarih içinde karşımıza hem özne hem de nesne şeklinde çıkmıştır.

İkinci olarak, “tebaanın” yaşama biçimi yani Devletin amaçlarına ulaşmak için yararlandığı olanaklar konusunda önemli bir değişim olmuştur. Devletin iradesi tebaanın yaşantısının en özel alanlarına kadar sızarken, bu arada, her uyuşuk bireyden bir kıvılcımın sıçramasını ve bütün bu tekil kıvılcımların bir araya gelerek aleve dönüşüp çevreye dağılmasını ve iletişim kurmasını sağlamaya çalışmıştır. Politik amaçların peşi sıra gidilirken ortaya çıkan girişimci ruh örnekleri oldukça çok sayıdadır. Bu zihniyetin bireysel örneklerinin Devletin etkisine borçlu olunmadığını kim söyleyebilir ki?

Kanımca, modern Devlet fikri on üç ve on dördüncü yüzyılda var olmuş zorba İtalyan hükümetleri döneminde ortaya çıkmıştır. Mutlak, modern Devletle ilgili iki temel ilke olan akılcılık ve yaşamın tüm alanlarına müdahale bu dönemde büyük bir gelişme göstermiştir. "Olanakların seçimi hesaplanıp düşünülüp usa vurularak yapılmaktadır. İtalya dışında hiçbir prensin bunlardan haberi yoktur. Bu seçim Devlet içinde mutlak bir iktidarın yolunu açarak özel bir insan türüyle çok özgün yaşam biçimlerinin oluşmasını sağlamıştır." Bir fikir verme açısından bundan önceki Devleti (sözcüğün mecaz anlamında) prensin şirketi olarak adlandırmak yeterli olacaktır. İktidarı isteyen prens cesur ve cüretkâr bir girişimci olmayı kabul etmek, her an için tepetaklak gidebileceğini öngörüp sürekli yeni olanaklar yaratma peşinde koşmak durumundadır. Bütün bu niteliklere sahip olabildiği takdirde her güçlüğü yenip başarılı olabilecek birinci sınıf bir örgütleyici gibi algılanacaktır. Çünkü yalnızca kendi gözüpekliği, zekâsı, karar verme kapasitesi, sebatkârlığına güvenmek durumundadır. XV. yüzyılda karşılaşılan zorba yönetim biçimiyle ilgili olarak Burckhardt şunları söylemektedir:

> *İyi düşünüldüğünde büyük küçük herkesin daha dikkatli, daha akılcı ve bilinçli bir şekilde davranmak; insanları isyana teşvik edecek zalimce davranışlardan kaçınmak zorunda oldukları söylenebilir. Kötü bir davranış biçimine, o da bir bahane olarak, ancak gerçekleştiremedikleri projelerde, yani amaçlar zorunlu kıldığında başvuruyorlardı. Batılı yasal yönetimlerin yararlandıkları dindarlık adlı sermayenin burada esamisine bile rastlanmadığı söylenebilir. "Dindarlık olsa olsa başkent surlarını aşmayan bir popülariteye sahip olabilirdi. İtalyan Prens başarısını her şeyden önce kendi yetenek ve soğukkanlılığına borçludur."*[34]

Zaman içinde bütün büyük mutlak monarşilerin bu ilkeleri benimsemiş oldukları söylenebilir.

4. Kilise

Burada Kiliseden söz etmemin nedeni, Devletin yanısıra insan elinden çıkmış en büyük örgüt olmasıdır. Bu örgütün başka bir yerde karşılaşılmayan, girişimlere özgü, akılcı bir eğilimin egemenliği altında

bulunduğu söylenebilir. Zaten Kilise adlı bu kurumu ortaya çıkaran ve temsil eden insanların girişimcilik ruhuna sahip olduklarını yadsıyabilmek mümkün değildir. Kiliseyi genelinde bir girişim olarak görmek belki biraz abartılı gelebilir ancak sözcüğün dar ve gerçek anlamında pek çok şirketin onun bağrında doğmuş olduğu söylenebilir. Yeni bir manastır ya da yeni bir piskoposluğun kurulması temelde bir pamuk işletmesi ya da bir banka kurmaktan çok farklı bir şey değildir.

VII. BELLİ BAŞLI KAPİTALİST GİRİŞİMCİLİK ÇEŞİTLERİ

Bu bölümde kazanç tutkusu ve girişimcilik ruhu arasındaki özgün ilişkileri ortaya koyarak, bu ilişkilerin nasıl olup da kapitalist şirketin doğumuna katkıda bulunduklarını göstermeye çalışacağız. Başlangıçta kapitalist girişimlerin oluşmasına katkıda bulunmuş çok değişik ilişki biçimlerinden dolayısıyla da çok değişik kapitalist girişimci tiplerinden söz edebilmek mümkündür. Biz de burada zaten onların zaman içinde değişip dönüşen "zihniyetlerini" çözümlemeye çalışacağız. Bana göre kapitalizmin doğuş ve gelişme süreciyle ilgili açıklamalar kapitalist şirketlerin kökeninde bulunan önemli farklılıkları yeterince göz önünde bulundurmamaktadırlar çünkü bu farklar genelde sanılanın aksine ortaya aynı "zihinsel yapıya" sahip olmayan çok farklı ekonomik özne tiplerinin çıkmasına neden olmuşlardır.

Bizim burada yapmaya çalıştığımız gibi eğer kapitalist ekonomilerin başlangıçta sahip oldukları zihniyetin doğası ve içinde bulundukları koşullar hakkında bir fikir sahibi olmak isteniyorsa, bu durumda, onların ilk başlangıç aşamasına özgü tamamen dışsal koşullar ve yapılarının yanısıra örgütlenme biçimleriyle ilgili mekanik/düzenlenmiş unsurların da birbirlerinden açık seçik bir şekilde ayrılması gerekiyor. Dışsal koşullar ve ortamın belirlediği unsurlar günümüz kadar geçmiş için de geçerli olup; söylenmeye çalışılan şey belli miktardaki bir paranın piyasaya iş üretmek amacıyla (bu durumda para miktarı bir sermayeye dönüşmektedir) belli üretim araçlarının satın alınmasına ayrılması demektir. Birisi gereken miktarda parayı vermekte, "yatırım yapmakta" ve bu para çeşitli yerlerde harcanabilmektedir. Örneğin, bir fabrikanın bakım ve işletme masrafları için harcanabileceği gibi, bir dokumacının ham madde satın almasını da sağlayabilir, vs. İlk bankalar kendilerine emanet edilmiş olan şahsi paralarla işe başlamışlardı. Ticaret ve deniz taşımacılığına yatırılan sermayelerin ilk kaynakları ortaklıklar, daha sonraysa hisse senetleri alımı şeklindedir. Bazen de yeterli miktarda sermaye sahibi olan bir girişimcinin kapitalist bir düzen kurabildiğine tanık olunmaktadır. Ancak (en azından başlangıçta) bir girişimin nasıl yönetileceğini belirleyen şey bu sermayenin oluşum ya da

dağılım biçimi değildir. Bir şirketi yöneten kişi ona para yatıran kişi değil ona bir değer kazandıran kişidir. Genelde sermaye koyan kişiler akla gelebilecek en kural dışı insanlardır.

Yukarıda söylemiş olduklarımız doğrultusunda işte size gelişigüzel bir şekilde seçilmiş birkaç örnek.

XIV. yüzyılda Peruzzi ve Bardi iflâs ettiklerinde yalnızca Kilise mensuplarının kendilerine emanet ettikleri paranın miktarı 550.000 Florine ulaşıyordu. 1328 yılında Scali ve Amieri hileli iflâslarını ilân ettiklerinde 400.000 Florin kaybetmişlerdi. Villani, "Floransa da kimin parası varsa batmıştı" demektedir. Lastig de: “Döviz büroları ve bankalar bu dönemde her türlü ticari değer alışverişi ve dolanım merkezi görevini yerine getiriyorlardı”[35] dediğinde bir yere kadar haklıydı. Şahıslar paralarını bunlara emanet ederek para kazanmaya çalışıyorlardı. Bir kişinin parasını bir başkasının işine yatırarak sermayesini (servetini şeklinde okuyunuz) artırmaya çalışması tamamıyla yasal bir yöntemdi. İtalyan kentlerinde birçok kapitalist şirket hiç kuşkusuz bu şekilde kurulmuştu; tıpkı daha sonraki yüzyıllarda Kuzey kentlerinde kurulan şirketlerin ortaya çıkış sürecinde Höchstetter ve diğerlerine emanet edilen paraların bulunması gibi. “Prensler, kontlar, soylular, burjuvalar, köylüler, hizmetçiler ve uşaklar (XV. yüzyılın sonundan itibaren) sahip oldukları bütün paraları kendilerine % 5 faiz veren Ambrosius Höchstetter’e emanet etme alışkanlığını edinmişlerdi. Cebinde 10 Florinden başka para olmayan pek çok çiftlik işçisi bunu getirip Höchstetter bankasına yatırıyordu...Bu bankacı uzun süre kendisine emanet edilmiş olan bir milyon Florinin faizini ödemişti...Bu para onun mal satın alıp stoklayarak piyasadaki fiyatları yükseltmesini sağlıyordu.[36]” XV. ve XVI. yüzyılda maden işletmeciliği bütün ülkelerde yaşayan tüm toplumsal kesimlere ait insanların paralarıyla yapılıyordu. 1478-1487 yılları arasında Goslar bölgesindeki maden ocaklarında yeni galeriler kazılması konusunda Krakovlu burjuva ve danışman Johann Thurzo’nun dışında Nürembergli, Chmenitzli ve Leipzigli burjuvalarla da sözleşmeler imzalanmıştı. Aynı Thurzo, Fuggerler, vs. başka Krakovlu burjuvalarla birlikte Macaristan’da iki madene yatırım yapmıştı. Avusturya Devletinin HollandalI alacaklıları XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Neusohl ve Schmölnitz’deki bakır madenlerine ortak olmuşlardı. İdria’daki civa madenlerini yabancı tüccar ve soylular işletiyorlardı; tıpkı XVI. yüzyıldaki

Wieliczka tuzlaları, Schackenthal madenleri, Cornouialles'da-ki kalay madenleri konusunda olduğu gibi. Radhausberg, Salzbourg civarı gibi yerlerdeyse altın işletmelerinin kapanmaması için bir başpiskopos ödünç para vermişti. Başka yerlerde demir tüccarları (Carinthie'de) demirhaneler kurulması için gerekli miktarda parayı avans olarak vermişlerdi. Bohemya kralı, Joachimstahl'deki madenlere yardımcı olmak amacıyla bir "yedek akça kasası" oluşturmuştu.

Tekstil sanayi, mücevherat, hırdavat gibi sanayi dallarında kimi zaman zengin tüccarlar, "toptancılar" sermaye yatırıyorlardı. "Bir imalâthaneyi madden desteklemeyen bir toptancı uzun süre ayakta kalamaz" denilmekteydi.

"Sabit faizli kâğıt" sayısının henüz abartılı bir düzeye ulaşmamış olduğu bir dönemde, ticarete yatırım yapan toplumun üst katmanlarına ait insan sayısı günümüze oranla çok daha fazlaydı. Doğu Hindistan Şirketi 1664 yılında kurulduğunda, yatırılan sermayenin kaynağı büyük bir çoğunlukla ticaret dışı[37] alanlardan gelmişti. Doğu Şirketi'nin en büyük hissedarı Melleraye düküydü, vs.

Bir kez daha yineliyorum, eğer ilk kapitalist girişimlere egemen olan zihniyet konusunda doğru bir görüşe sahip olmak istiyorsak bu şirketlere para yatıran insanların niteliği, kişiliği ve toplumsal konumunu göz ardı etmemiz gerekiyor. Tıpkı modern kapitalist şirketin doğası ve eğilimleri konusunda bir fikir sahibi olmak isteyen kişinin hissedarların toplumsal kökenlerini tamamen unutması gibi. Asıl yapılması gereken şey girişim ruhunun ayrıntılarına nüfuz ederek dışsal görünüm[38] ve yapısının içsel unsurlarının çözümlenmesidir.

Bu keşif yolculuğunda daha doğru bir yönde ve daha hızlı bir şekilde ilerlemek amacıyla önceki iki bölümde sunulmuş verileri rehber olarak almakta yarar var.

Değişik kapitalist girişimci tipleri arasındaki farkların bir yandan zenginleşme amacıyla yapılan yatırımın tür ve doğasına diğer yandan bu yatırımların yapıldığı (kapitalizm öncesi ya da ötesi) girişimlerin türü ve doğasına bağlı olup olmadığına özellikle dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu konuda başvurulabilecek en doğru yöntem girişimlerin en ilkel üç biçiminin ele alınarak zaman içinde kapitalist zihniyet tarafından ne kadar etkilendiklerini, yani zamanla nasıl birer gelir kaynağına dönüştüklerini

anlamaya çalışmaktan ibaret olandır. Başlangıçta bu dönüşüm sürecine ait amaçlara uyumlanma konusunda duyarsız kalmış olan üç ilkel biçim şunlardır:

1.Korsan/Hırsız
2.Feodal beyler
3.Bürokrasi

1. Korsan/Hırsız

Askerî seferlerin yalnızca ve zorunlu olarak kazanç tutkusuyla yapılmış oldukları söylenemez. Hiç kuşkusuz pek çok sefer bu amaçla yapılmıştır. Örneğin, antik çağlarda Fenikeliler, Kartacalılar ve Romalıların İspanya'yı ele geçirmek istemelerinde bu gerekçe önemli bir rol oynamıştır. Orta Çağ'da Bohemya'yı ele geçirmek için yapılan savaşlarda bu gerekçe önemli bir rol oynamıştır. Modern dönemlerde altın madenlerini ele geçirmek amacıyla İspanya'yla yapılan savaşlar konusunda da benzer şeyler söylenebilir. Ancak bu askeri seferleri kapitalist girişimin ilk biçimleri arasında değerlendirmek bir yanılgıya düşmek olacaktır.

Buna karşın tamamıyla kazanç tutkusu nedeniyle gerçekleştirilmiş olan askerî seferleri başka bir bakış açısından yorumlamaya kalkıştığımızda anlaşılmaz hale geldikleri görülmektedir. Bunlar askerî yiğitlik ve örgütlenmenin zenginleşmeye hizmet ettiği yağma ve özellikle de *korsanlık girişimleridir.*

Toplumsal bir kurum olarak korsanlıkla Orta Çağ'dan itibaren Amalfi, Cenova, Pisa, Venedik gibi İtalyan sahil kentlerinde karşılaşılmaktadır. Bunlar örgütlenmiş korsanlık merkezleridir (sık sık ülke içinde de yağmalar yapmaktadırlar). Bu kentler servetlerinin önemli bir bölümünü korsanlığa borçlu olup yapılan bu yağmalama seferleri ilk kapitalist girişimler olarak nitelendirilebilir. Örneğin, Cenova'da:[39]

> *Savaşlar ve mücadelelere devlet gözetimi altında ancak kendi çıkarları adına katılan burjuvalar ile gerçek korsanlar arasında bir fark olduğunu söylemek* ***cursales, praedonesve pyrate*** *terimleri arasında bir fark olduğunu söylemek kadar zordur. Aynı şekilde ilân edilmiş bir savaşla barış zamanında başvurulan şiddet olayları arasında da bir fark yoktur. Cenevizlilerin eylemleri sırasında*

kullandıkları korsan terimi ayıplanan ya da küçümsenen türden bir terim değildir...O günlerde bu mesleğin ***(“pyraticarn artem exercens****, s. 54, 5) bir dereceye kadar kötü bir nâma sahip olmadığı söylenebilir. Cenovalının sefere çıkacak bir gemiyi silahlandırması ya da bu konuda destek olması hükümetin iznine bağlı olup, kent, hukuki açıdan yasal yetkilerini ona devretmiştir. Yasa dışı bir iş için maddi kaynak sağlamış olan biri bu parayı geri aldığı takdirde hakkında açılan soruşturma işleminden paçasını kurtarabilirdi* ***(Stat. Di Pera, CCVI)****. Buna karşın belli bir kişiye ait maddi kaynak, onun haberi olmadan, yasa dışı bir iş için kullanıldığı takdirde parası kullanılan kişi parasını geri isteyebileceği gibi, gerçekleştirilen kârdan pay da alabilirdi.Bir Yunanlıya borç verip parasını geri alamayan pek çok İtalyan tüccarı paralarını ancak korsanlık yaparak geri alabiliyorlardı. Görünüşe göre Yunan kara sularında en çok Cenova ve Pisalı korsanlarla karşılaşılıyordu. Bizans donanmasının içinde bulunduğu kötü durum onları geniş çaplı korsanlık eylemlerine itmekten başka bir işe yaramıyordu.*[40]

Korsan gemileri çoğu kez filo halinde dolaşıyorlardı. Tıpkı 1194 yılında Abydos çevresini yağmalayan Pisalı korsanların beş gemilik filosu gibi.

Modern dönemin ilk yüzyıllarında bütün Batı Avrupa ulusları profesyonel bir şekilde örgütlenmiş korsanlığı teşvik ediyorlardı. XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca hiç durmayan savaşlar sırasında o dönemde geçerli olan deniz hukukuna uygun bir şekilde korsanlar savaşı da önemli bir yere sahip olmuştu. Korsan savaşları ve korsanlık arasında ince bir çizgi vardır. Buna göre *Privateer* kısa bir sürede *Korsana* dönüşebilmekte ve Devlet bu kişiden korsan gemilerinde kaptan olarak yararlanmaktadır. Fransa’da örneğin, XVI. yüzyılda “kırsal kesim soyluları (!) olarak nitelendirilen özellikle Protestan mezhebinden insanlar Fort Coligny ve Fort Caroline’de gerçekleştirilen katliamların intikamlarını almak amacıyla zaman zaman İspanyol ve Portekiz ticaret gemilerine saldırmaları için bu korsan ordularını kendi hizmetlerine alıyorlardı.[41]” XVII. yüzyılda Fransız korsanlığı muazzam bir gelişme göstermişti. Colbert’in en tanınmış “korsan kaptanlar” konusunda istemiş olduğu iki rapor sayesinde Fransa’daki korsanlığın durumu ve konumu hakkında ayrıntılı bilgilere sahibiz. Çünkü Colbert, Dunkerqueli korsanları bir araya getirerek, Jean Bart komutasında

krala hizmet edecek bir filo oluşturmak istiyordu.[42] Bu raporlar 15 firkateyn ve 12 uzun gemiye komutanlık yapan 33 kaptanla ilgili bilgiler sunmaktadırlar.

Özellikle İspanyol kolonilerine ait sularda, Jameyka, Haiti, vs. denizlerinde faaliyet gösteren korsan ve yağmacılar da Fransız kökenliydiler.[43]

XVII. yüzyılda örnek olarak gösterilebilecek korsan uluslar İngiltere ve Amerika'daki Yeni-İngiltere Devletleridir.

XVI. yüzyıl ortalarına doğru İngiltere ve İskoçya kıyıları İngiliz korsanlar tarafından durmadan yağmalanıyordu. Sir Thomas Chaloner'e göre 1563 yazında 400 korsan Pas-de-Calais Boğazı'nda 600 ya da 700 Fransız gemisini ele geçirmişlerdi.[44] Bindiği gemi Manş denizinde batınca korsanların saldırısına uğrayan Erasmus'un hangi tehlikelere maruz kalmış olduğunu yapmış olduğu betimlemelerden anlamak mümkündür. İngiliz tarihçiler korsanlığın böylesine yaygınlaşmasını Marie Stuart dönemindeki zulme bağlamaktadırlar. En iyi ailelere mensup insanların işsiz güçsüz balıkçılarla doldurdukları, kendi çetelerini kurup korsanlığa başladıkları ve Elizabeth tahta geçtikten uzun bir süre sonrasına kadar bu işi sürdürdükleri görülmektedir. Ne dediğini bilen Campbell, "Neredeyse bütün Batı sahilinde yaşayan centilmenler bu işi yapmışlardır" demektedir. Burada kullanılan deyim *in the business* olup herhalde daha uygunu bulunamazdı, zira korsanlık faaliyeti gerçek bir iş gibi örgütleniyordu. Korsan gemileri "gentlemen adventurers" denilen parasız pulsuz insanlar tarafından silahlanmakta ancak bunların arkalarında paydan yüksek kâr isteyen başka yatırımcılar bulunmaktaydı. Ünlü soylu aile üyelerinin sık sık bu işlere bulaştıkları görülüyordu. İskoçya kraliçesi Mary zamanında Bothwell kontu, Stuartlar döneminde Derby kontu ve başka kralcıların pek çok korsana patronluk yapmış oldukları bilinmektedir. Amerikan kolonileri de kısa bir süre sonra anavatan örneğine uyarak korsanlık yapmaya başlamışlardır. Korsanlığın Amerika'da ve özellikle de New York Eyaletindeki yaygınlığı konusunda anlatılan inanılmaz öyküler, güvenilir tanıklar tarafından doğrulanmamış olsalardı, kesinlikle gerçek dışı oldukları söylenebilirdi. Pensilvanya Eyalet Sekreteri James Logan, 1717 yılında Karolayna sahili boyunca 1500 korsanın bir aşağı bir yukarı gidip

geldiklerini ve bunlardan 800'ünün merkez üs olarak Yeni Providans'ı seçmiş

Özellikle XV. yüzyıldan itibaren sıklaşan keşif yolculukları bir tür korsanlık olarak değerlendirilebilir. Bu yolculuklar çoğunlukla idealist olarak nitelendirilebilecek bilimsel merak, dinî itikatlar, hırs, macera tutkusu, vb. başka nedenler dolayısıyla gerçekleştiriliyordu ancak en güçlü (ve çoğu zaman da tek) bahane kazanç tutkusuydu. Bu yolculuklar aslında deniz ötesi ülkeleri yağmalamayı hedefleyen iyi örgütlenmiş seferlerdi. Kolomb'un keşiflerinden sonra yaptığı yolculuklar sonucunda getirdiği gerçek altın tozu ve vücudu altınla kaplı prens adlı peri masalından sonra gerçekleştirilen bütün seferlerin gerçek ya da somut amacı altın ülkesi Eldorado yu bulmaktı. Gizlenmiş hâzinelerin araştırılması ve yapay yöntemlerle altın elde etme gibi hurafelere bu tarihten sonra bir de kürekle altın toplanabilen bir ülkenin varlığına batıl inanç derecesine ulaşan bir kandırmaca eklenecek, bütün dünyayı dayanılmaz bir keşif tutkusu kasıp kavuracaktı.

Burada biz özellikle bu girişimlerin başında bulunan insanlarla yani güçlü kuvvetli, macera tutkusuyla yanıp tutuşan, zafere alışkın, kaba saba, vahşi, hiç ortadan kalkmayan bir insan türünü oluşturan fatihlerle ilgileniyoruz. Bu dâhi ve hayâsız korsanlarla özellikle XVI. yüzyıl İngiltere'sinde bol miktarda karşılaşıyoruz. Bunların İtalya'daki Can Grande, François Sforza, Cesar Borgia gibi çete şeflerinden tek farkı yalnızca mal ve servetlerin ele geçirilmesiyle ilgili olup kapitalist girişimciye daha bir yakın durmalarıdır.

Bunlar maceralı yolculuklar yapmakla ilgili düşler kurma konusunda son derece yetenekli olup tükenmeyen bir enerjiye sahip, romantik ancak aynı zamanda müthiş gerçekçi insanlardı. Bir korsan filosuna komutanlık yaptıktan sonra devleti yöneten saygın insanların arasına karışıyorlardı. Hâzinelerin peşinden büyük bir iştahla koştuktan sonra birinci sınıf politikacı olduklarını kanıtlıyor, yaşama, gösteriş ve şaşaaya tapan insanlar haline geliyorlardı. Ancak bu insanlar gerektiğinde, yani uzun ve tehlikeli yolculuklara çıktıklarında aylar boyunca her türlü mahrumiyete katlanmayı da biliyorlardı. Bunlar en üst düzeyde örgütleme yeteneğine sahip olmakla birlikte çocuklar kadar çok batıl inanç sahibi insanlardı. Kısaca bunlar Rönesans insanlarıydı! Bizim kapitalist girişimcilerimizin atalarını

oluşturan bir soya aittiler. Bütün isimleri saymak anlamsız çünkü pek çok tarih kitabında bunlardan söz ediliyor. Bunların en güçlüsü herhalde

Sir Walter Raleigh'tir, "the great Raleigh". Bunların hepsinin yaşam felsefeleri şu sözcüklerle ifade edilebilir: *Tam Marti quam Mercurio* yani "Hem Mars'a hem de Merkür'e hizmet ediyorum." Daha sonra 1598 yılında onu gemisinde ziyaret etmiş olan Hentzner'in taktığı lâkapla "soylu korsan" Francis Drake geliyor. Sir Martin Frobischer gözü pek bir korsan olduğu kadar büyük bir bilgin de sayılabilir. John Smith, *Virjinya Tarihi* başlıklı kitabında Sir Richard Grenville'i kahraman ("the valiant") olarak adlandırmaktadır. Thames nehrinden yukarı tayfaları ipek ve kadife giysiler giyinmiş, yelkenleri kaplanmış, altın kaplamalı bir orta direğe sahip bir gemiyle gerçek bir prens gibi çıkan Cavendish o güne kadar görülmüş olan en büyük ganimeti getirmişti, vs, vs. Bu adamlar hakkında daha çok bilgi edinmek isteyen okuyucuyu Hakluyt tarafından yazılmış *Yolculuklar Tarihi* başlıklı kitaba gönderiyoruz.

Bu fatih ve soyguncularla kapitalizm arasında nasıl bir ilişki kurduğumu soranlaraysa XVIII. yüzyıla kadar toptan ticaret ve koloni ekonomisi hangi düşünce yapısına uygun bir şekilde geliştiyse, bu özel bir girişimci tipi olarak gördüğüm insanların da aynı düşünce yapısına uygun bir şekilde davranmış olduklarını söyleyebilirim.

Bu dönemin bütün ticari ve kolonilere yönelik girişimleri aslında gerçekten de macera ve fetih heveslisi insanların yaptıkları seferlerden ibarettir. Tıpkı yukarıda sözünü etmiş olduğumuz korsanlık ve keşif seyahatleri gibi. Maceraperest, korsan ve toptancılık yapan tüccar arasındaki (büyük bir deniz yolcuğu yapmamış insan büyük tüccar olarak kabul edilmiyordu) farklar kimi zaman belli belirsiz denilecek kadar az oluyordu.

Benjamin de Tudela'nın Cenovalı "Burjuvalar" hakkında söylemiş olduklarına kulak verelim: "Her birinin evinde bir kule var. Aralarında bir savaş çıktığında bu kuleler üzerindeki platformlarda dövüşüyorlar. Denize hâkimler. Kadırgalar inşa ettirip olabildiğince uzak bölgelere giderek yağma girişimlerinde bulunuyorlar. Ganimetlerini Cenova'ya getiriyorlar ve durmadan Pisa'yla kavga ediyorlar." Bu satırları okuduktan sonra insan kendi kendine söz konusu kişilerin korsan mı yoksa tüccar mı olduklarını sormadan edemiyor. Bu insanlar hiç kuşkusuz hem korsan hem de tüccardılar. Örneğin, Doğu Akdeniz'le ticaret denildiğinde akla gelen nedir?

Heyd'in iki büyük ciltten oluşan betimlemelerinde karşımıza ne çıkıyor? Yalnızca savaş öyküleri. Yabancı ülkelerden bir şey getirmek isteyenler ya savaşçı ya da hizmetlerinde savaşçılar bulunduran ve Devletin örgütlemiş olduğu güçten yararlanan kişiler olmak durumundadırlar.

XVI. ve XVII. yüzyıl İngiltere'sinde[45] "Shipping-merchants" denilen benzer özelliklere sahip büyük tüccarlarla karşılaşıyoruz.

Örneğin Hawkinsler kimdir? Özellikle de John ve William. Bunlar sırasıyla seyyahlık, politikacılık, korsanlık, ticari gemi kaptanlığı yapmışlardır. İspanya savaşları sırasında John Hawkins ünlü bir askeri şef olduğu kadar ünlü bir tüccar olarak da tanınıyordu. Çağdaşları ona "a wonderful hater of the Spaniards" (İspanyolların amansız düşmanı) diyorlardı. Dönemin bir başka büyük ticari kuruluşunun temsilcileri olan Middletonlar konusunda da aynı şeyler söylenebilir. Onların da ticaretten anladıkları şey Doğu Afrika sahillerinde ilişki kurmuş oldukları halklarla bir dizi savaş, büyükelçilik, esirlikte geçirilen zaman, vs.'dir.

Aynı tiple Almanya'da bile karşılaşıyoruz. Örneğin Venezuela'ya yapılan Welser Seferi bir keşif seyahati mi, bir koloni oluşturma girişimi mi, bir korsanlık seferi mi yoksa bir ticari girişim midir? Hangisine daha yakın olduğunu söylemek oldukça güç. Manlich hesabına seyahatlere çıkan, yaşamı bir peri masalı prensininki kadar muhteşem serüvenlerle dolu olan, hiçbir şeyi dert edinmeyen bir adam olan Ulrich Krafft'ın, istediği kuru üzümleri çok geç getirdikleri için gemi kaptanlarıyla kavga ettiği görülmektedir. Bu adam bir tüccar mıdır yoksa bir maceraperest mi? Bize kalırsa her ikisidir.

Fransa'da "armatör" sözcüğü hem bir gemi kiralayıcısı hem de korsan ya da korsan gemisi kaptanı anlamına gelmektedir. Neden? Çünkü XVI. yüzyılda Dieppe, Havre, Rouen, Rochelle'den Afrika ya da Amerika'ya gemi gönderen insanlar hem biri hem de ötekiydiler.[46]

Asıl kolonilerle çalışan büyük ticari kumpanyaların, bu Orta Çağ kökenli gerçek ticari kuruluşların her biri birinci sınıf hırsızlık girişimi örnekleridir. Cenevizli "Maonaların" birinci sırada yer aldığı İtalyan ticari kumpanyaları bu türden şirketlerdir. 1347 yılında Sakız Adası'nda kurulan ve iki yüz yıl boyunca yalnızca Sakız ve Foça'nın değil aynı zamanda Sisam, Nikos, Onussa ve Santa-Panagia nın *do-minium utile*sini elinde

tutmuş olan en ünlü “Maona” yasal bir şekilde tanınmış ve güvence altına alınmış olan ünlü bir hırsız çetesinden başka bir şey değildi.

Bu kumpanyanın kurulması şöyle olmuştu. Özel armatörler tarafından donatılmış bir filo Sakız’ı fethettikten sonra geri dönerek hükümetin önceden kararlaştırılmış olan 203.000 lireti ödemesini isterler. Kendisinde bu miktarda bir para olmadığı için hükümet Sakız’da “Compera” ya da “Maona” kumpanyasının kurulmasına ve alacaklıların borca karşılık sermaye ve faiz olarak Sakız ve Foça’yı almalarına izin vermek durumunda kalır.

XVI. ve XVII. yüzyıldaki büyük ticari kumpanyalar da kraliyet tarafından verilmiş haklara ve politik güce sahip fetih şirketleridir, bir başka deyişle bunlar kalıcı bir örgütlenme biçimi haline gelen yağma seferleri düzenleyicisinden başka bir şey değildir. XVII. yüzyılın son yıllarına kadar bu kumpanyalar düzenli bir şekilde büyük çapta korsanlık girişimlerinde bulunuyorlardı. Örneğin Batı Hindistan Hollanda Kumpanyası 1623 ve 1636 yılları arasında 800 gemiyi donatabilmek için 4.5 milyon liret harcamış, buna karşılık taşıdıkları yüklerin değeri 6 milyon lireti bulan 450 gemiyi gasp etmişti. Bu miktara Portekizlilere yönelik yağma ve hırsızlıklar yoluyla elde ettiği 3 milyon lireti de eklemek gerekir. Büyük kumpanyaların kâr ve zarar bilançolarında her zaman için korsanlık ve gemilerin gasp edilmesiyle ilgili bir madde vardır.

Yerlilerle sözüm ona “normal” olarak nitelendirilen ticaret, aslında maskelenmiş bir hırsızlıktan başka bir şey değildi. Bu dönemde Yerliler ve Avrupalılar arasındaki her türlü değiş tokuşun dayatılmış bir ticaretten başka bir şey olmadığı söylenebilir. Bu sözüm ona “ticaretin” nasıl uygulandığını gösteren en güzel kanıt Yerliler üzerinde bırakmış olduğu umutsuzluk ya da öfke dolu şiddet gibi ırklara göre değişen ruhsal tepkilerdir. Moluk Yerlileri acı çekmelerine yol açtığını düşündükleri baharat bitkilerinin büyük bir kısmını yok etmişlerdi. Genellikle kaleler yabancı tüccarları Yerlilerin intikam eylemlerinden korumakla görevliydiler. “Gece kale kapısı açık unutulacak olursa, gündüz sakin bir şekilde tüccarlarla alışveriş yapmış olan Yerliler, gelip çekinmeden bütün o tüccarları öldürebiliyorlardı.” Bu alıntı Hudson-Bay Kumpanyasının ticaret yaptığı bölgedeki Avrupalı tüccarlara karşı takındıkları tutumlarla ilgili olmakla birlikte kendilerini haklı olarak açgözlü ve vahşi Avrupalı tüccarların kurbanları gibi gören bütün Yerlilere mâl edilebilir. Eğer

Avrupalı tüccarların niyeti yalnızca ticaret yapmak olsaydı büyük ticari kumpanyalar bütün *vakanüvislerin*sözünü ettikleri Yerlilere karşı koruma ya da korunma amacıyla ağır silahlarla donatılmış askerî bir güce ihtiyaç duyarlar mıydı?

Bu askerî güç doğal olarak başka türlü elde edilemeyenin güç kullanılarak elde edilmesini sağlıyordu. Yakın Doğu'da İtalyanlar böyle yapıyorlardı. Giovanni Bembo'nun yazdıklarına bakarak: "Venediklilerin Tana'da çok önemli bir mal varlığına sahip oldukları söylenebilir. Kentte oturdukları bölgenin çevresi kale duvarları ve kulelerle çevrili olmakla kalmayıp, kent dışındaki tepelerde iki kuleye sahip, çevresine derin hendekler kazılmış bir de kaleleri vardı[47]".

XVI. ve XVII. yüzyıla ait her ticari acente benzer bir görüntü sunmaktadır. Örneğin, Bengal'deki Hollanda acentesi konusunda şu türden sözler sarf edilmiş: "Bu daha çok bir kaleyi andırıyor, zira çevresine derin hendekler kazılarak suyla doldurulmuş, yüksek duvarlar ve top yerleştirebilmek amacıyla da burçlar yapılmış.[48]" XVIII. yüzyıldaki (1734) İngiliz kolonilerine ait şu türden verilere sahibiz: Jameyka'da 6 kale var, buradaki toplam 7664 beyazın 3000'i garnizon mensubu. Barbados'ta toplam 26 kale, 26 top bataryası ve 463 top var. 18295 beyazın 4812'si garnizon mensubu.

Deniz aşırı ülkelerle olan ilişkilerin başlangıcını oluşturan bu yağmacılık ve savaş zihniyetini büyük ticari kuruluşların başındaki insanlarda da görebilmek mümkün. Bu insanlar çoğunlukla kendi ülkelerinde savaşçı eğilimlerini gösterme olanağı bulamayan soylu ailelerin bireyleri arasından seçiliyorlardı. Her nedense Batı Hindistan İngiliz Kumpanyası zaman içinde bu soyluların hizmetlerinden vazgeçme yolunu seçti.

Hollandalı ticari kumpanya şeflerinin büyük bir çoğunluğu ya kahraman ya da maceraperestlerden oluşmaktadır. Burada Doğu Hindistan Hollanda Kumpanyası[49] genel valilerinin birer portresini sunmak istiyorum. Böylelikle okuyucular özellikle XVII. yüzyılda bu valilerin sıradan yün tacirlerinden çok acımasız ve girişimci savaşçı tiplere benzediklerini görebileceklerdir. Örneğin, yönetimi sırasında uyguladığı şiddetle ünlenmiş olan şu Coen denilen adamı anımsayın. Bir Kumpanya için çalışan valilerin aldıkları bu savaş önlemleriyle övünen Hollandalılar aslında, bizim

ilgilendiğimiz bu dönemde, halkın genel eğilimlerini yansıtmaktan başka bir şey yapmıyorlardı. İşte bu konuda size uzman bir kalemden betimlemeler:[50]

> *Özellikle XVIII. yüzyıl başlarında Hollandalılar savaş önlemleri almaya başladılar çünkü ticaret gerçek bir serüvene dönüşmüştü. Bu yüzden yeni keşfedilen bölgeler, olabilecek en kısa süre içinde sömürülüyor ve bir bölge artık büyük kazançlar sağlamadığında başka bölgelere gidilerek başka alanlarda sömürüye başlanıyordu.*

Geniş çaplı ticaret yapmak demek gemileri silahlandırmak ve donatmanın yanısıra savaşçıları işe almak, Yerlileri kırbaç ve tüfekle yola getirmek, ellerinde ne var ne yok aldıktan sonra kendilerini gemilere yükleyerek açık artırmayla metropolde en çok verene satmak demekti. Bu aynı zamanda korsanlığa başvurma konusunda hiçbir fırsatı kaçırmamak ve önüne çıkan gemileri gasp etmek demekti. Öyleyse ticaret ve tüm kolonyal girişimleri yönlendiren (ki, bununla yalnızca AvrupalIlara özgü bir kolonyalizmden söz etmiyoruz) zihniyet aslında yağma ve korsanlık zihniyetinden başka bir şey değildi. Müsaadenizle *Modern Kapitalizm* başlıklı çalışmamın yayımlanmasından bu yana çok sık kullanılmaya başlanmış olan Goethe'nin şu tanımını bir kez daha sunmak istiyorum çünkü bu paragrafta çözümlemeye çalıştığımız içeriği çok güzel bir şekilde ifade ediyor:

Savaş, ticaret ve korsanlık bölünmez bir üçlü oluşturuyorlar.

Goethe'ye göre bu aforizma hiç kuşkusuz küçük bir dükkân sahibi olan kayınbiraderi Wilhelm Meister için geçerli değildi. Zaten bu kitabın da yaymaya ve duyurmaya çalıştığı bir düşünce varsa o da kapitalizmin bambaşka bir zihniyetin ürünü olduğudur. Bu savaşçı unsurunu açıkladıktan sonra şimdi de kapitalist zihniyetin diğer kaynaklarını keşfetmeye çalışacağız.

2. Feodal Beyler

Savaş girişimciliği gibi feodal senyörlüğün de özünde üretim ya da kapitalizme özgü olan bir şey yoktur. Büyük toprak sahipliği kapsamı içinde ortaya çıkan ve angarya üstüne oturan ekonomik işletmeler, ilişkiler üstüne oturan ekonomik bir biçime sahip olmadıkları gibi, uzun bir süre boyunca

pazarda satışa sunabilecek miktarda ürün fazlası olmasına karşın (ki bu olguyla oldukça erken tarihlerde karşılaşılmaktadır) yalnızca sahiplerinin gereksinimlerini karşılamaya hizmet etmişlerdir.

Ancak zamanla büyük malikâneler eski özelliklerini yitirmişlerdir. Senyörün bireysel ekonomisi giderek daha büyük kısıtlamalarla karşı karşıya kalırken, buna koşut bir şekilde ancak yine senyörün egemenliği altında yavaş yavaş kapitalist bir ekonomiye dönüşen ilişkilere dayalı bir ekonomi oluşmuştur.

Bu gelişme toprak sahibinin emrindeki üretim güçlerini yalnızca ilişki amaçlı kullanması sayesinde, yani bir girişimin hizmetine koşmasıyla gerçekleşmiştir. Onun emrindeki güçleri şöyle sıralayabiliriz: bitkileri üreten toprak, yer altı zenginlikleri (madenler, vs.), ormanla kaplanmış topraklar, lifli tözler, vs.; senyörlüğün gücüne boyun eğen el emeği. Bu üretken biçimlerden salt kazanç amacıyla yararlanma isteği her türlü kapitalist şirketin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak bütün bu şirketlerin hepsi kısmen kurucularının, yani feodal zihniyetin etkisi altında kalmıştır.

Biz kısmen diyoruz çünkü bunlar diğer yandan da gereksinimlerin karşılanması ilkesine boyun eğmektedirler. Bu girişimler feodal senyörün sahip olduğu üretici güçleri sömürmeyi hedeflediğinden bunlarla elde edilen sonuç bu güçlerin üretkenliğinin ötesine geçemezdi. Gelişme yanlılarının bir kısmı bu durumun kapitalizmin özgürce gelişmesini engellediğini söylemişlerdir. Örneğin, XIX. yüzyılın başında Silezya'daki maden işletmeleri konusunda şunlar söyleniyordu:[51] "Burada toprak sahibi aynı zamanda demir madenlerinin de sahibi olup elindeki orman rezervi fazlası başka şekilde yararlanma olanağı tanımadığında bu odunu demir madenleri işletmesinde kullanmaktaydı."

Büyük toprak sahibi senyörlere ait olan bu girişimlerin feodal özellikleri araçlar konusundaki seçimde de ortaya çıkmaktadır.

Bu seçimde gözler Devlete ait politik güç üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu güçten ya özel amaçlar doğrultusunda ya insanlar ve şeyler üzerinde sahip olduğu güce dayanılarak ya da kârlı bir satış veya alımda terazinin ağır çeken kefesini etkilemek amacıyla yararlanılmaktadır. Kısaca ayrıcalıklar, tekeller, tahsis etmeler, vs. Bu yöntemle feodal-kapitalist girişime özgü bir türün doğuşuna tanık olunmaktadır. Etkili soyluların mali

güce sahip burjuvalarla hattâ yoksul mucitlerle ortaklığa gittikleri, iş yaptıkları görülmektedir. Soylu kişi gerekli lisansı ya da koruyucu hakları elde etmeye çalışırken mali gücü olan ortaya gerekli miktarda parayı, mucit ise fikir koymaktadır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Fransa ve İngiltere’de bu türden ortaklıklara çok rastlanmaktadır.

Kapitalist dönemin başlangıcında feodal senyörlerin girişimlerinin önemli bir rol oynamadıkları iddiası geçerli değildir. Hiçbir istatistik veriye sahip olunmayan bir dönemde hiç kuşkusuz bu ortaklıkların kapitalizmin oluşmasında nasıl bir rol oynadıklarını söyleyebilmek olanaksızdır. Ancak bu feodal özellikler taşıyan kapitalist girişimlerin bir kısmının incelenmesi kapitalist dönemin ilk evrelerinde bu tipten girişimlerin önemi konusunda bir fikir sahibi olmamızı sağlayabilir. Burada aktaracaklarımız uzun bir listeden gelişigüzel bir şekilde seçilmiş olup, örnekleri çoğaltabilmek mümkündür.

1.Öncelikle kırsal ekonominin başlangıçta ortaklaşa bir şekilde işletildiğini, daha sonra burjuvalara kiralanmayan toprakların soylu büyük toprak sahipleri tarafından işletildiklerini biliyoruz. Kapitalist girişimin bu örneği XVI. yüzyıldan sonra İngiltere ve Almanya'da giderek önem kazanmış ve XVIII. yüzyılın sonunda bugün bildiğimiz büyük kırsal işletmeye dönüşmüştür.

2.Sınai girişimlerin başında yer altı madenleri ve demir işletmeleri vardır. Büyük çiftlik sahipleri bu işlere kolaylıkla bulaşıyorlar, üstelik bunu basit kraliyet hakları elde ederek, yararlanma hakkı şeklinde değil gerçek girişimciler olarak yapıyorlardı. İşte size bu söylediklerimi doğrulayan birkaç veri, ancak bu verilerin konuyu bütünüyle açıklığa kavuşturduğu gibi bir iddiam yok. Kapitalist girişimin bu oldukça ihmal edilmiş yanlarıyla ilgili genel bir açıklama henüz yok. Bu konuyu ele alıp inceleyecek kişi önemli bir açığı kapatmış olacaktır.

XV. yüzyıl İngiltere’sinden elimizde Durham Piskoposluğu’na ait “Demirhane” var. Weardale’deki Bedburn “Demirhanesi” ise özellikle çalışan personel sayısına bakıldığında tipik bir kapitalist girişime benzemektedir. 1616 yılında bir saray musahibi işletmelerin hiç kuşkusuz kendi toprakları üzerinde yer aldığı demir tel üretimi konusunda iğne üreticileri birliğiyle bir sözleşme imzalamıştır. 1627 yılında Acre Lordu belli bir cins çeliğin üretim tekelini kendisine veren bir bröve almıştı. XVI.

yüzyıldan itibaren kimi büyük toprak sahipleri kendi maden ocaklarından çıkardıkları kalayı işleyecek fabrikalar kurmuşlardır. 1690 yılında pek çok lord ve centilmen kalay ve bakır madenlerini işletmeyi amaçlayan *The Mine Adventurers Co.*'nun kuruluşunda yer almışlardır. Yine pek çok lord, en azından başlangıçta, kömür madenlerinin işletilmesine katılmışlardır. XVIII. yüzyılda İngiltere ve özellikle İskoçya'da bulunan kömür ocaklarındaki çalışma düzeni hâlâ kölelik özellikleri taşımaktaydı.[52]

Fransa'da, Nevers dolaylarındaki demir işletmeleri, bu sanayi dalının merkezi olup, XVIII. yüzyıla kadar eski toprak sahibi soylulara aitti. Örneğin, Villemenant Lange'lı Arnault ve Château-Renard'a ait olup, bunlar XVI. yüzyılda önemli kuruluşlara imza atmışlardı. Komşuları yine toprakları üzerinde bir demir işletmesi ve bir yüksek fırın sahibi olan Bizy senyörüydü. Demeurs demir işletmeleri Gascoinglara aitti, vs. Bütün bu işletmeler XVIII. yüzyılda Parisli banker Masson'un eline geçmişti. Franche-Compte bölgesindeki demirhane sahipleri arasında eski soylu ailelere ait pek çok insan vardı.[53]

Demir aynı zamanda kısmen eski toprak sahiplerinin arazileri üzerinde işleniyordu. Örneğin (1715) F. C. Blumenstein şövalyesi şatosunun yakınında bir dökümhane inşa ettirmiştir.[54]Choıseul duku aynı dönemde bir çelik dökümhanesi işletirken,[55] Montroger senyörü de beyaz demir imal eden bir fabrikaya sahipti,[56] vs.

Fransız soylular kömür madenleri işletmeciliğine çok aktif bir şekilde katılmışlardır. II. Henri işletme tekelini Roberval Senyörü François de la Roque'a vermişti. Daha sonra bu tekel Saint-Julien senyörü olan Guillienli Claude Grizon'la birlikte başka senyörlere devredilmiştir. XIV. Louis, Montauzier düküne, Nevers'de bulunanlar hariç, 40 yıl süreyle kömür madenlerini işletme hakkını tanımıştı. Kömür madenlerinin işletme hakkını elde etmiş olan kral naibi, Jonc-quier beyi, Jean Gobelin adına bir şirket kurmuştu. Ancak soylular yalnızca işletme hakkına sahip değildiler. XIV. Louis döneminde Noailles dükü, Bournonville Dukalığı'nda bir maden işletmeye başlamış, Aumont dükü aynı şeyi Bourbonnais'de yapmış, Uzes dükü bir başka madeni işletirken, Meilleraye dükü de Giromagny'deki maden yataklarını işletmeye başlamıştır.[57]

XVIII.yüzyılın ikinci yarısında gerek kendi toprakları gerekse başkalarının toprakları üzerinde bulunan kömür madeni işletmesi hakkını

elde etmiş olan soylu sayısı inanılmaz miktarda artmıştı. Diğerleri arasında Croy ve Beauffremont prensleri; Chaulnes ve Charos dükleri, Mirabeau, Lafayette, Cernay, Villepinte, Balleroy, Foudras, Luchet de Traisnel, Gallet, Mondragon markileri; Flavigny, d'Entraigues kontları, Vesins vikontu, Vaux baronu ve Solages şövalyesini sayabiliriz.

Almanya ve Avusturya'da da durum farklı değildir. Başlangıçta, maden işletmelerini yönetenlerin hepsi soyludur ve kapitalist işletme biçimine geçiş dönemi (XVI. yüzyıl) boyunca da çoğunlukla soylulardan oluşmuştur. Örneğin Saint-Kathrein'de imparatorluk tarafından bağışlanan (İdria civa madenleri) işletmenin ilk efendi ve yöneticileri (1520-1526) arasında şu isimlerle karşılaşılmaktadır: Orten-burg Kontu Gabriel, Bernard von Cles, Trente başpiskoposu, Hans von Auersberg, Schönberg senyörü, Sigismund von Dietrischtein, Hollenberg ve Finkenstein baronları. 1536 yılına ait belgelerdeyse: Hans Jos. Von Egg, Franz von Lamberg zu Stein, Plankenstein Baronu Niclas Rauber, Thurn Baronu Niclas. 1537 yılına ait bir belgedeyse: Thurn Baronu Anton, Auersperg Baronu Wolf, Leouh. Von Siegsdorfer vardır. Son olarak 1569 ve 1574 yıllarından kalan belgelerdeyse Hans von Gallenberg, Franz Wagen von Wagensberg, Thurn zu Kreuz kontu Georg, Henvard von Hohenburg, vs. isimler yer almaktadır.

Bu soyluların yanısıra karşımıza Salzburg, Pette, Saint-Veit, Villachlı tüccarlar çıkmaktadır. Doğrudan soylular tarafından yönetilmeseler bile maden işletmeleri onların gözetimi altında bulunup, buralarda kendi yöneticilik anlayışlarının izlerini bırakmış oldukları söylenebilir. Elimizde XVI. yüzyılda Schwaz madenlerinde yöneticiler ve çiftçiler arasında vuku bulmuş bir örnek var.

> *Çiftçi Schwaz'daki madenlere ait bütün çukurları ziyaret etmiş ve bütün işletmelerin yönetimini üstlenmiş ve her türlü karar konusunda tek yetkili olduğunu iddia etmişti. Yöneticiler karşı çıkmışlardı. Ancak çiftçi krala başvurdu. Bu örnekte maden işletmeciliği anlayışında senyörlüğe özgü son izlerle karşılaşıyoruz.*[58]

Almanya'daki demir sanayii kapitalist dönüşümünü önemli ölçüde girişimci zihniyete sahip büyük toprak sahiplerine borçludur. Örneğin XVI. yüzyılda Stolberg kontu demirhanelerin, dökümhanelerin, vs kurulmasını doğrudan desteklemekteydi. XVI. yüzyılda Kont Wolfgang, Königshof demirhanelerini kurmuş ve Iselburg'u çelik sanayiinin merkezi haline

getirerek, ilk bronz dökümhanesini kurmuştu, vs. Rakibi komşusu Kont Julius von Braunschweig-Lüneburg'du. 1578 ile 1849 yılları arasında Harz bölgesinde bulunan demirhanelere ait muhasebe kayıtları son derece öğreticidir. İstirya'daki çelik sanayii yüzyıllar boyunca senyörler[59] tarafından işletilmiş ve Silezya'da-ki maden sanayii şu son zamanlara kadar büyük toprak sahiplerinin malı olmuştur.

İsveç'te çok sayıdaki maden ocağı başlangıçta büyük toprak işletmelerine bağlı basit işyerlerine benziyordu. Mal sahibi toprak işçileriyle maden işçileri arasında bir fark göremiyordu. Günümüzde madenler ve kırsal ekonomi birbirlerinden ayrılmış olmalarına karşın Dannemora'da eski bağımlılık biçiminin devam ettiği görülmektedir.

3.Tekstil sanayii de büyük toprak işletmesinin gölgesinde kapitalist bir temel üzerine oturtulmuştur.

Örneğin, İngiltere'deki tekstil sanayii tarihinin en büyük uzmanı konuyu şöyle özetlemektedir: "Büyük koyun sürülerinin sahipleri aynı zamanda çarşaf imalatçıları olup, kendi imalâthanelerinde yünü çarşafa dönüştürüyorlardı.[60]" İngiltere'deki büyük toprak sahipleri ipeği de aynı koşullarda imâl ediyorlardı.

Fransa'da büyük toprak sahipleri kendi koyun sürülerinden elde ettikleri yünü ya da ipek böceği kozalarını kendi tekstil işletmelerinde kumaşa dönüştürüyorlardı.[61] İşte size XVIII. yüzyıldan birkaç örnek:

Caulaincourt markisi bir "Muslin ve gaz bezi imalâthanesi" kurmuştu; Louvencourt markisi Longpre'de bir bez imalâthanesi işletmekteydi; Hervilly markisi şatosunun hemen yanında bir bez dokuma atölyesine sahipti; Choiseul-Gouffier düşesi Heilly de bir yün iplik imalâthanesine sahipti; Lameth kontesi Henencourt'da 100 adet dokuma çıkrığı dağıtmıştı. Gaulme beyi Bas'taki şatosunun yakınlarında bir çarşaf imalâthanesine sahipti; Ramel markisi de çarşaf imâl ediyordu; Sumene baronu bir ipek iplik imalâthanesinin sahibiydi, Hervilly markisi masa örtüsü imalâthanesine sahipti; Sel des Monts beyi bir yün imalâthanesine sahipti; Requin ve Desbois senyörleri bir yün ve kenevir ipi imalâthanesinin sahibiydiler; Marie de Perpignan beyi bir halı imâlathanesine sahipti; Carcassonnelu Ch. Pascal bir ince çarşaf imalâthanesine sahipti, vs. XVIII. yüzyılda Fransa'da soylulara ait tekstil işletmelerinin sayısı oldukça yüksekti.

Eğer XVIII. yüzyılda büyük sanayii, özellikle de tekstil sanayii Bohemya'da büyük bir atılım yaptıysa, bu iş, örnek aldıkları bölge başkanı kont Joseph Kinsky gibi yatırım yapan aristokratlar sayesinde olmuştur. Çünkü onlar da Başkan gibi kendi toprakları üzerinde çeşitli sanayi tesisleri kurmuşlardır. 1782 yılında Kont Kinsky, imparatoriçeye Waldstein kontu, prens Lobkowitz, Bozla kontunun da aralarında yer aldığı çok sayıda Bohemya senyörünün kendi toprakları üzerinde sınai işletmeler kurulmasına olumlu baktıkları müjdesini vermişti. Bu arada sınai bir burjuva kentinin yurttaşına inanmak gerekirse: “soylular tarafından kurulmuş olan bu işletmelerin çoğu hayatta kalmalarını sağlayacak iç dinamikten yoksundular. Ancak küçük bir boya imalâtçısının oğlu olan Joh. Jos. Leitenberger (17301782) devreye girince her şey değişti, vs...”

4.Büyük toprak sahipleri cam sanayiine de büyük destek veriyorlardı çünkü ellerindeki odun stoklarını kullanmalarını sağlıyordu. Fransa'da cam imalatı neredeyse soyluların tekelindeydi. Kimilerine “soylu camcılar” deniliyordu. Soylu olmayanların bu sanayi dalı ile ilgilenmeleri ve ona gönül vermeleri için özel ayrıcalıklara sahip olmaları gerekiyordu. Bu yüzden burada soylu isimlerden oluşan cam imalâtçılarının uzun bir listesini sunmayı gereksiz görüyorum. Fransa için geçerli olan bu durum diğer ülkeler için de geçerli olduğu gibi aynı zamanda cam sanayii için de geçerlidir.

5.Bu açıklama ayrıca büyük bir çoğunluğu soylular tarafından işletilen porselen sanayii için de geçerliydi.

Bu son iki sanayi dalı nasıl mal sahiplerinin kendi odunlarını tüketmelerine sağlıyorsa;

6.Buğday değirmenleri ve kâğıt imalathâneleri de başkalarının akarsuları ya da şelalelerini kullanmalarını sağlıyordu.

Burada toprakları üzerinde sahip oldukları her türlü ham madde ve doğal kaynaktan yararlanmaya çalışarak çok sayıda ikincil sanayi alanına yatırım yapmış olan soylulardan söz etmiyoruz. Yalnızca pek çok sanayi dalının ucuza gelen turba cinsi kömürü, vs. kullanabilmek amacıyla kurulmuş olduğunu söylemekle yetinelim.[62]

Özetle hemen her yerde ve Avrupa'daki ekonomik yaşamın tüm alanlarında feodal senyörün kapitalizmin oluşumuna katkıda bulunduğu görülmektedir ki, bu da bizim onu kapitalist dönemin başlangıcında özel bir

girişimci tipi olarak nitelendirmemiz için yeterlidir. Bu ilk izlenimi doğrulayan bir başka olgu varsa o da kolonyal kapitalizmin büyük ölçüde feodal kökenlere sahip olup, büyük toprak sahiplerine ait bir buluş olduğudur. Doğu Akdeniz'de İtalyanların gerçekleştirdikleri ekonomik örgütlenme biçimi feodal sistemi örnek almıştı. Çoğunlukla yalnızca efendi değişiyor ve Türk senyörün yerini Frenk senyör alıyordu. Kentler bile büyük toprak sahipliği yöntemine göre yönetiliyordu. İtalyalı fatihler kentin bütün zanaatkarlarını kendi aralarında sanki kendi tebaaları gibi bölüşüyorlardı. Sistemin tamamı zorunlu çalışma, angarya üzerine oturuyordu.

Amerikan halkı XVI. yüzyıla ait İspanyol ve Portekiz feodal sistemine uygun bir şekilde kolonilere yatırım yapan girişimcilere teslim edilmiş olup, ekonomik açıdan bu sonuncular Yeni Dünya'da tıpkı Eski Dünya'nın büyük toprak sahipleri, gerçek senyörler gibi davranıyorlardı. Portekizliler *Kapitanias* ve *Sesmariad*'dan söz ederlerken, İspanyollar*Encomiendas ve Repartiementod*'tan söz ediyorlardı. Önce serflik sonra da köleliğin çalışma örgütlenmesinin temelini teşkil ettiğini söylemeye bile gerek yok. Maden ve tarla sahiplerinin Avrupalı feodal senyörlerden hiçbir eksikleri yoktu.

Kuzey Amerika'nın Güney eyaletlerinde oluşturulan ilk tarımsal işletmeler konusunda da aynı şeyleri söyleyebiliriz. Burada sözünü ettiğimiz kişiler: 1606 yılında kurulmuş olan "Virginia Co. of London"un en büyük ortağı olan Lord Delaware; vahşiliğini hiç kimsenin tartışmadığı Maryland'in kurucusu olan Baltimore lordu; Virjin-ya ve Florida arasında kalan bölgelerin 1663 yılında kendilerine verilmiş olduğu, aralarında Albernarle dükü, Clarendon kontu, sir William Berkeley ve özellikle de Shaftesbury lordunun yer aldığı sekiz büyük toprak sahibidir. Bu soylu lordlar özünde feodal ve köle temelli girişimlerin sahipleridir. "Zenci eyaletlerin" ziraatçıları bu yarı-feodal özelliği İç Savaş dönemine kadar korumuşlardır. Yalnızca bu savaştan sonra "Güneyli centilmen" zihniyeti sona ermiş ve yerini burjuva ve tüccar zihniyeti almıştır. Ancak bu tarihten sonra gelenek adına büyük senyörler ve küçük taklitçilerinin çıkarına zorla sürdürülen bir sömürü sistemi sona ermiştir. Üstelik bütün bu işler çiftçiler ve tüccarlar; zanaatçılar ve ücretli işçilerin eşit derecede özgür oldukları bir cemaat yaşantısı içinde olup bitmiştir.[63]"

3.Devlet Memurları

Modern devlet, yöneticilerinin olabildiğince çok altın ve gümüşe sahip olmak istedikleri devasa bir kapitalist girişim olarak tanımlanabilir. İspanyol fetihleri ve keşiflerinin prenslerin zihniyetini; Hindistan'ın keşfininse dünyaya bakışlarını değiştirmesinden sonra AvrupalI devletlerin özellikle de denizci olanları, olabildiğince büyük yağmalar yapma politikasını benimsediler ve bu politika o Devletlerde kapitalist bir yönelmenin başlangıcını oluşturdu.

Açgözlü prenslerin iştahını kabartan gelip geçici her türlü keşif düşüncesiyle çok sayıdaki Eldorado masalının çekiciliğini bir kenara bıraksak bile, bunların, gerek Devletin zorunlu kıldığı âcil harcamalar nedeniyle gerekse ulusal ekonominin sürekliliği ve gelişmesinin sürdürülebilmesi amacıyla zamanlarını hiç durmadan nereden nasıl para bulacaklarını düşünerek geçirmiş oldukları söylenebilir. Colbert: "Sanırım herkes bir Devletin büyüklüğünün ve gücünün yalnızca sahip olduğu para miktarıyla sınırlı olduğu konusunda hemfikirdir" tümcesiyle merkantilist politikanın özünü açıklamıştır. "Para miktarı" yerine "faiz miktarı" konulduğunda bu düşünce aynı zamanda kapitalist zihniyeti de özetlemiş olmaktadır.

Ancak Devlet memurlarını kapitalizmin ilk evrelerinde girişimciler arasına koymamın bütün bunlarla bir ilişkisi yoktur. Devlet kasalarına elden geldiğince çok para sokmaya çalışma politikasıyla da henüz işim bitmedi. Belki de kapitalist zihniyetin doğmasına para kaynaklarının araştırılması yol açmıştır. Bu durumda merkantilist politika öncesindeki kuralların, öznelerde kapitalist bir zihniyetin oluşmasına yol açan tohumların yeşermesine katkıda bulunduklarını göstermek gerekmektedir.

Burada yalnızca bizzat prens ve vekillerinin kapitalist girişim zihniyetinin temsilcileri arasında yer aldıklarını göstermek istiyorum. İsveç Kralı Gustave Vasa hakkında zeki bir adamın sarf ettiği şu sözler tarihte az çok bir yere sahip olmuş bütün eski rejim prensleri için de geçerlidir: "Ulusundaki ilk girişimci oydu. İsveç toprağının altından nasıl metal hâzineleri çekip çıkarmayı bildiyse, tüccarlarına da izlemeleri gereken yolu gösterdi ve bu işi yalnızca ticari anlaşmalar imzalayarak ve gümrük

tarifeleri düzenleyerek değil aynı zamanda kendi hesabına deniz ticareti yaparak gösterdi. Her konuda öncülük yapıyordu."

Orta Çağ'dan bu yana kapitalist sanayiler ve başka ekonomi dallarının kurucusu olan modern prenslerin etkinlik alanlarının ayrıntılı bir açıklamasını yapmak gerekir. Bu etkinliklerin temel biçimlerini ve önemli sonuçlarını herkes biliyor. Burada bunları yalnızca anımsatmak ve Devletlerin girişimci etkinlik konusunda üstlendikleri özel ve önemli rolün nedenlerini açıklamak istiyorum. Kapitalist girişimci olarak nitelendirilen Devlet memurunun belli başlı özellikleri hangileridir?

Öncelikle bir girişimci olarak Devletin hemen her zaman bakir bir alanda faaliyet gösterdiğini ve çoğu zaman da öncü ve öğretici olduğunu söylemek gerekir. Manüfaktürlerin gelişmesi zekâ, dikkat, düşünce, para ve katılım gerektirir: "Bütün bu sorunları çözebilecek tek varlık Devlettir. Tüccar öğrendikleri ve alışkanlıklarıyla yetinir, vatanının genel çıkarlarıyla pek fazla ilgilenmez" diyen bir Alman maliye bakanı Devlete biçilen rolü çok güzel bir şekilde özetlemiştir. Bu tümce tek başına ciltler dolusu düşünceye bedeldir. Her ne kadar söylendiği dönemde oldukça geri kalmış bir Devletin bakanı tarafından dile getirilmiş olsa da kapitalist çağın başlangıcında yer alan ekonomik yaşamın bütün dalları için az çok geçerli bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Prensler, tam zamanında müdahale ederek, arabayı içine düşmüş olduğu bataklıktan çekip çıkarmasalardı maden sanayii tek başına işin altından kalkabilir miydi? Ruhr bölgesindeki maden sanayiinin tarihini anımsayalım. "XVIII. yüzyılın ortasına kadar yüzyıllar boyunca plansız programsız bir şekilde yapılan kazılar bir sonuç vermemişti. La Marche de Cleves adlı maden örgütü aracılığıyla Devlet 1766 yılında madenlerin teknik ve ekonomik işletmesini ele almıştı. Başında bir müdür bulunmayan çocuğu eğitme işini velisi üstlenmişti."

Buna benzer binlerce örnekten söz edebilmek mümkün. Ancak Devlet yalnızca girişimcilik düzeyinde değil, bu etkinliği sürdürme biçimi sayesinde de kapitalizmin bütünsel gelişimini muazzam bir şekilde etkilemiştir. Özellikle dış dünyada Devlet işletmelerinin örgütlenmesi her zaman büyük çaplı olmuştur. Sermaye sıkıntısı çekilen dönemlerde bir şirket kurmak ve yürütmek için gereken muazzam miktarlarda paraya yalnızca Devlet sahipti. Örneğin büyük ulaşım şirketleri XIX. yüzyıla kadar yalnızca Devletin koyduğu sermaye sayesinde kurulabilmiştir. Büyük inşaat şantiyeleri, vs. için de aynı şey söylenebilir.

Bunun dışında Devletin elinde eşi benzeri olmayan bir örgütlenme aracı vardı. Uzman ve nitelikli elemanların bulunmadığı yokluk dönemlerinde, Devleti üstün kılan özelliği, elinde her türlü yükümlülüğü yerine getirebilecek bir memur ordusu bulunması ve bu insanların verilen görevleri doğru dürüst bir şekilde yerine getirmeleriydi. Oysa diğer işletmelerin önce yöneticilerini ve gözetmenlerini yetiştirmeleri gerekiyordu.

Ayrıca Devlet girişimi ahlâken özel girişimden daha üstündü. Çünkü prens, geleceği öngörebilecek ve uzun vadeli yatırım gerektiren, sonuçları uzun vadede alınabilecek projeleri tasarlayıp yaşama geçirebilecek tek kişiydi. Bir şirketin gücü ve sağlamlığının temelinde geleceği açıkça görebilmek ve büyük bir ahlâki sebatın bulunduğu düşüncesi kabul edildiği takdirde; kapitalist dönemin başında yalnızca Devletin bu koşullara yanıt verebildiği söylenebilir.

Müthiş bir yaratıcı güç, üst düzey bir bilgi birikimi, kesinlikle bilimsel sayılabilecek bir zihinsel yapıya sahip olan modern Devletlerin sahip oldukları dâhi yöneticilerle kimleri karşılaştırabiliriz ki? Dâhilerin büyük bir çoğunluğu o zamanlar hükümet saraylarında yaşamaktaydı. O zamanlar yetenekli insanlar Devletin yönetildiği yerden pek uzağa gidemezlerdi. Benim sözünü ettiklerim büyük prenslerin Devlet adamları ve dertlerini anlatabilecek bir zekâ düzeyine sahip memurlarıdır. Her iki kesimin sayısının çokluğuna bakarak tarih boyunca bunun doğal bir olgu gibi göründüğü söylenebilir. Dönemindeki Fransızlar arasında kapitalist bir işletme kurabilecek en yetenekli kişi olan Colbert'i[64] ancak Büyük Frederik döneminde Yukarı Silezya maden işletmesini kurmuş olan Baron von Heinitz'le karşılaştırabiliriz.

Kapitalizm geliştikçe devlet girişimciliğinin yanlışları, özellikle de büyüklüğü, yavaşlığı, bürokratikleşme eğilimi giderek belirginleşmeye başlamıştır. Ancak kapitalist çağın başında durum böyle değildi. Örneğin memur tek girişimci tipi; bir girişimin uzun süreli, sağlam yapılı ve etkili bir çalışma düzenine sahip olabilmesini sağlayacak ahlâki ve entelektüel niteliklere sahip tek kişi olarak algılanıyordu.

4.Spekülatörler

Burada özel bir kapitalist girişimci tipinden, yani spekülasyona dayalı şirketlerin kurucu ve yöneticilerinden söz etmek istiyoruz. Spekülatör sahneye, bir proje üreticisinin fikrini gerçekleştirebilmek için para bulmaya çalıştığı, bir başka deyişle (bu konu üzerinde daha önce ısrarla durmuştuk) daha iyi bir terim bulamadığım için proje "sanayi" ve girişim dediğim şeyler arasında bir yakınlaşma olduğu sırada, yani XVII. yüzyılın sonuna doğru çıkmıştır. Gerçekten de bu dönemde sermaye sahiplerinin proje sahiplerine yavaş yavaş saygı göstermeye başladıklarını ve taraflar arasındaki anlaşmaların spekülasyon şirketinden başka bir şekilde adlandırmanın mümkün görünmediği çok sayıda şirketin kurulmasına yol açmış olduğunu biliyoruz. Kendisine çok değerli bilgileri borçlu bulunduğumuz Defoe, bu konuda da bizi kendisine özgü renkli ve canlı üslûbuyla bilgilendirmeyi sürdürüyor:

> *Ortalıkta maalesef bol şamata ve yaygarayla her türlü yeni keşif, buluş ve makineyi göklere çıkartan haddinden çok reklam var. Bunlara hak ettiklerinden fazla değer atfedilerek, projeyi gerçekleştirebilmek için gerekli paranın bulunması halinde insanlara çok para kazanacakları şeklinde bol keseden vaatlerde bulunulmaktadır. Bu türden hayalî buluşların saf insanların düş gücünü harekete geçirdiğini gören girişimciler bu umuda benzer şeyi sömürmek ve büyük sermayelere sahip olmak amacıyla şirketler kurarak, komiteler oluşturmak, memurlar çalıştırmak, hisse senetlerini satışa sunmak ve bir muhasebe oluşturmak konusunda hiç tereddüt etmediler. İnsanları, bu yoldan oluşturdukları hayalî şirketlerin hisselerini, yani havayı satın almaya teşvik ettiler. Mucitler bu kadar şaka yeter diyerek oyundan çekildiklerinde gök insanların başına çökmekte ve bu zavallı alıcılar işin içinden ya kendi çabalarıyla sıyrılmaya çalışmakta ya kendi aralarında tepişmekte ya da uyanık mucit önce bu insanların önlerine atıp açgözlülükle saldırmalarını istediği kemiği kapmak amacıyla adalete başvurmalarını beklemekte ve bir kez bilançolarla para transferleri ortaya konulduktan sonra başarısızlığın suçunu onların üzerine yıkmaktadır. Böylelikle hisse senetlerinin değeri yavaş yavaş düşerken, aldığı hisseyi değeri üç kuruşa düşmeden zamanında satabilen kendini şanslı saymaktadır. Bankaların yanısıra patent, makine ve başka şey üreten şirketlerin hisse senetlerinin sürekli reklam yapılarak artırıldığını gördüm. Bu işin sözüm ona saygıdeğer biri*

tarafından yürütüldüğünü ve bir hissenin değerinin önce 100 liraya çıkartılıp daha sonra 12, 10, 9, 8 liraya kadar inerek ortalıkta bir "alıcı" kalmaymcaya kadar sürdürüldüğünü ve sonunda pek çok ailenin mahvolmasına neden olduğunu gördüm. Görünüşe göre suçlu olan bazı kişilere haksızlık yapmadan ve hakikatten fazla uzaklaşmadan birkaç örnek aktarmak istiyorum. Bunlar arasında şu bez imalâthaneleriyle o barut imalâthanelerini, şuradaki bakır madenleriyle buradaki dalgıç âletleri imalâthanelerini, vs. sayabilirim. Bu konu üzerinde uzun uzadıya durarak borsa spekülatörleri, makine imalatçıları, bröve sahipleri, komite üyeleri ve "kur-tiye" denilen borsa palyaçolarının yaptıkları üçkâğıtçılıklar ve oynanan pis oyunlar hakkında açıklamalar yapabilirim ancak bu işe ayrılacak ne zamanım var ne de hevesim. Servetlerini bu sahte mucitlere kaptırmak istemeyenler ne idüğü belirsiz bir şirket tarafından gönderildiklerini söyleyerek söze: "Her şeyden önce paranıza ihtiyacım var!" diyerek başlayanlara dikkat etmelidirler. Size burada bröve satan tüccarla ilgili olarak aldatan kişi rolünü benim oynadığım, eğlenceli bir öykü anlatabilirim ancak bunu bir başka sefere saklamak istiyorum".

Yaşadığı dönemi iyi tanıyan bu kişinin sunduğu bilgileri açıkça doğrulayacak birini bulamasak bile, bizim ilgilendiğimiz dönem ve XVIII. yüzyılın birinci çeyreği benim bildiğim kadarıyla özellikle Fransa ve İngiltere'de büyük havalar atılarak kapitalist "şirket kurma" salgınının ortalığı kasıp kavurduğu ilk dönemdir. Bu İngiltere'de "Pasifik ateşi", Fransa'daysa Law sistemi dönemidir. Bunlar dönemlerinin en çok tanınan, en büyük iki şirketidir. Ancak bu devasa spekülasyon şirketlerinin yansıra pek çok başka şirketin kurulmuş olduğunu ve hep birlikte kendi dönemlerine damgalarını vurmuş olduklarını biliyoruz.

İnsanlığın karşısına çıkan bu yeni dünyayı, ilk kez karşılaşılan bu şirket kurma salgınını iyi anlayabilmek için bu dönemde harcanan çabaların boyutları ve ne yönde ilerlediklerini iyi bilmek gerekmektedir. Dönemin resmî araştırma komisyonları tarafından bir araya getirilen malzeme, bize sunulmuş olan tükenmek bilmeyen bir gerçek tanıklıklar kaynağıdır. Bunun dışında elimizde Anderson'un[65] "bütün gelecek kuşakların kulağına küpe olmalı" dediği İngiliz araştırmalarının bir bölümü var.

İngiltere’de birinci sırada Pasifik Kumpanyası yer almaktadır. Bu kumpanya o zamana kadar diğerleri gibi sıradan bir koloni kumpanyasıydı. Amerika’nın doğu sahillerinde, “Aranoca (Orenoque) nehriyle Yanan Toprak bölgesinin güneydeki uç noktası arasında kalan hatla; batı sahilinde Cap Horne’la Amerika’nın en kuzey bölgesi arasında yer alan hat üzerindeki ticaret tekelini elinde bulunduruyordu. Bütün diğer şirketler gibi ona da haklarını koruması için yetki belgeleri verilmişti.

Bu kumpanya sermaye piyasasının gelişmesi ve spekülasyon salgınının her tarafı sarması konusunda bir spekülasyon şirketi olarak çok etkili olamadı. Buna karşın insanları şirket kurmaya kışkırtarak o güne kadar kendini gizlemiş olan bir salgın hastalığa yol açtı. Bu sonuca kendi işleriyle Devlet mâliyesini birbirine karıştırarak ulaştı. Yeni oluşmaya başlayan bu âdete göre İngiltere’nin kamusal borçlarının büyük bir kısmını bu şirketler üstlenmeye başladılar ve bu işi 30 milyon sterlini aşan borçlanmaları sosyal sermayeye dönüştürerek yaptılar. Bunun sonucunda (benim asıl üzerinde durmak istediğim konu da zaten budur) İngiltere’nin taşınabilir servetinin büyük bir kısmını temsil eden bu sabit faizli kâğıtlar, paylardan oluşan, her türlü spekülasyona açık bir sermayeye dönüşmüşlerdir. Parayı elinde tutan çevreleri sarıp sarmalayan spekülasyon tutkusunun boyutlarını anlamak için rant sağlayıcı değerli kâğıtların işlem gördüğü kurlara bir göz atmak yeterlidir. Son ödemeler sırasında hisselerin **%** 800’ü bulan bir faizle satılıp alındığı görülmüştür. Aynı tarihlerde (1720 Ağustos ayı) aynı şirketin piyasaya % 100 faizle sürdüğü yeni hisse senetlerinin (alıcıların 200 sterlin kapora yatırma koşuluyla) kapış kapış gittiği görülmüştür.

Bütün bu işlemlerin toplumda oluşmasına yol açtığı oyun tutkusu uyanık iş adamları tarafından (önce kâğıt üzerinde) kurulan sayısız şirket aracılığıyla sömürülmüştür.

Bu sahte olarak nitelendirilen kuruluşlar yani *bubbles* (sabun köpüğü) listesinden birkaç tanesini aktaralım:

İngiliz bakır şirketi
Galler ülkesi bakır şirketi
Kraliyet balıkçılık şirketi
İngiliz demir madenleri şirketi
Kılıç bıçağı imâl etme şirketi
Örgü şirketi
Liverpool’a taze su getirme şirketi Londra’ya taze balık sağlama şirketi

Harburg ticaret şirketi
Yük gemisi inşaat şirketi
İngiltere keten ve kenevir üretmeyi teşvik şirketi
Pensilvanya'da benzer bir şirket
Ülkenin kalkınmasını amaçlayan şirket Balina avlama şirketi
Holyhead'de tuz çıkarma şirketi (2 milyon sterlin sermayeli)
"Büyük Balıkçılık" şirketi
Büyük serüvenlere ödünç verme şirketi
Bahama adalarını kolonize etme şirketi
Yangına karşı genel sigorta şirketi (1.200.000 sterlin)
Borsa risklerine karşı sigorta şirketi (500.000 sterlin)
Londra sigorta şirketi (3.600 000 sterlin)

Bunun dışında:
2 balıkçılık işletmeciliğine yönelik şirket 4 tuz çıkarma şirketi 8 sigorta şirketi
2 emanet şirketi *(Remittances of Money)*
4 su yolu inşaat şirketi
2 şeker imalât şirketi
1 ticaret yapma amacıyla Amerikan ülkelerini kolonize etme şirketi
2 inşaat şirketi
13 ziraat şirketi
6 yağ çıkartma şirketi
4 limanları geliştirme ve su yollarını onarma şirketi
4Londra şehri için levazım şirketi
6 bez imalâthanesi kurmaya yönelik şirket
5 ipek imalâthanesi kurmaya yönelik şirket
15 maden işletmeleri ve çelik işletmeleri kurulmasına yönelik şirket
Son olarak:
Londra'nın temizlenmesi (2 milyon sterlin), insan saçı ticareti, bulaşıcı hastalıkların tedavisi, yoksullara iş bulma, büyük bir eczane kurma (2 milyon sterlin), *perpetuum mobile* keşfi, İngiltere'de kimi malların ("certain commodities") alınıp satılması, bütün İngiltere'de ev inşaatı (3 milyon sterlin), cenaze levazım tekeli, vs. gibi çok değişik amaçlara hizmet eden 60 şirket.

Bir yılda toplam 200’den fazla şirket kurulmuştur ki, günümüzde de bir yılda kurulan toplam şirket sayısı aşağı yukarı bu kadardır. O günlerin İngiltere’si için bunun muazzam bir rakam olduğu söylenebilir. Çağımıza ait bu spekülasyon şirketlerinin aynı zamanda müthiş bir yaratıcılığın da kanıtı oldukları söylenebilir.

Burada bizi özellikle ilgilendiren konu bu plan ve projelerin ortaya çıkmasını sağlayan “zihniyettir”. Başka terimlerle ifade etmek gerekirse yapmaya çalıştığımız şey (basit bir oyun değil kapitalist girişimci zihniyetin bir kanıtı olabildiği ölçüde) “spekülasyon zihniyeti” denilen şeyin daha doğru bir betimlemesi, yani spekülatöre özgü bir psikolojik örgütleme çözümlemesidir.

Bu yeni kapitalist girişim biçimlerini daha önce sözünü etmiş olduklarımızdan tamamen farklı kılan özellik, bizim, bugüne kadar bildiklerimizden tamamıyla farklı psikolojik güçlerin bu şirketlerin ortaya çıkıp kendi ayakları üzerinde durmayı öğrendikten sonra gelişmelerini sağlayan koşulların oluşmasına öncülük etmiş olmalarıdır. Yukarıda incelemiş olduğumuz üç ayrı kapitalist girişim biçiminin temelinde aynı dışsal güç ilişkisinin bulunduğu görülmektedir. Bu girişimlerin sahipleri son çözümlemede proje ve niyetlerini ancak ya korsanlık seferleri gibi açıkça dışsal zorlama yöntemlerine başvurarak ya da diğer iki biçim gibi dolaylı ya da gizli yöntemlere başvurarak gerçekleştirmişlerdir. Bu sonuncu biçimlerde Devletin gücü ya da şirket yöneticilerinin Devlet içinde sahip oldukları gücün başarıda belirleyici bir role sahip olduğunu biliyoruz.

Spekülatörü farklı kılan özellikse yararlandığı (en azından şirketin kuruluş aşamasında) güç kaynağının dışsal değil psikolojik, içsel olmasıdır. Gerçekten de bu insanlar planlarını yalnızca imâ gücüyle gerçekleştirmişlerdir. Dışsal zorlamanın yerini içsel bir zorlamaya bırakmış olduğu görülmektedir. Tedirginlik ve korkunun da yerini umuda bıraktığı görülmektedir.

Spekülatör sonuca aşağı yukarı bu şekilde ulaşmaktadır. Kendini yapacağı işe bütün benliği ve tutkusuyla hasrederek daha işe başlamadan başarılı ve mutlu sona nasıl ulaşacağını düşünmektedir. Güçlü ve zengin olacağını, gerçekleştireceği akıl sınırlarını zorlayan anlı şanlı eylemler sayesinde hemşerilerinin kendisine hayran olacaklarını düşlemektedir. Önce şu işi, sonra bu işi yapacağını düşünerek kafasında bir şirketler sistemi oluşturmakta ve bütün dünyanın başarılarıyla çınlayacağını düşlemektedir.

Yalnızca devasa işler düşlemektedir. Sürekli sayıklar bir vaziyette dolaşmaktadır. Bu abartılı fikirler üstünde düşündükçe yerinde duramaz bir hale gelmekte ve durmadan sağa sola saldırmaktadır. Doğasının en önemli özelliği coşkulu bir duygusallıktır. Bu özellikleri sayesinde aklına koyduğu büyük işleri başarabileceği söylenebilir. Gerçekten türünün önemli temsilcilerinden biriyse sanatsal düş gücünün bütün olanaklarını zorlayarak başkalarının kafasında kendi yaratmış olduğu olağanüstü ve direnmesi güç manzaraların canlanmasını sağlamakta, gerçekleştirecek yetenekte olduğunu hissettiği mucizeler konusunda bir fikir vermeye çalışırken aynı zamanda eserinin yaşama geçirilmesine katkıda bulunacak olanlarla bütün dünyaya nasıl bir fayda sağlayacağından söz etmektedir. Karşısındakilere altın dağlar vaat etmekte ve vereceği sözlerin inandırıcı olmasına çalışmaktadır. İnsanların düş gücünü sarsmakta, inanmalarını sağlamaktadır. Güçlü içgüdüleri harekete geçirmekte ve kendi çıkarına kullanmaya çalışmaktadır. Her şeyden önce karşısındaki insanların oyun tutkusunu okşamakta ve bundan yararlanmaktadır. Borsa oyunu oynanmadan kurulmuş büyük bir spekülasyon şirketi yok gibidir. Oyun işin özü, eylemin sürüp gitmesini sağlayan ateştir. Saccard:

> *"Sevgili dostum, gördüğünüz gibi (bizim burada kendisine yüklediğimiz anlamda) spekülasyon olmadan iş yapabilmek mümkün değildir. Bana muazzam bir kâr vaat etmiyor, beni mutluluktan göklere uçuracak bir işten söz etmiyorsanız o zaman paramı neden yatırıp servetimi riske atmamı istiyorsunuz ki? Yasal ve mantıklı bir çalışmanın karşılığı olan ücretle gündelik yaşamda yapılması gereken işlere baktıkça yaşam inanılmaz kurak bir çöle ya da bütün güçlerin içine saplanıp yok olduğu bir bataklığa benziyor. Ama ufukta bir düşün belirmesine müsaade edildiği; insanlara bir kuruşlarını bile riske atmadan yüz kuruş kazanacakları söylendiği ya da bu pinekleyen ruhlara imkânsızın peşinde koşma olanağı tanındığı yani iki saatte kafalarını ya da bacaklarını kırma riski karşılığında kazanabilecekleri milyonların ucu gösterildiği zaman...yarışın hemen başladığını, pinekleyenlerin birden canlandıklarını ve inanılmaz bir itici gücün oluştuğunu görürsünüz. Yalnızca kendileri için çalıştıklarını düşünen bu insanların inanılmaz büyük ve güzel işler başardıklarını ve kalıcı eserler verdiklerini görürsünüz".*

İşin özü duygusal, düşünsel bir ortamın yaratılmasıdır. Özellikle dikkat, ilgi çekme ve satın alma tutkusu oluşturmak amacıyla başvurulan bütün yöntemler geçerlidir. Amaç herkesin sizden söz etmesini sağlamaktır.

Girişimini yaşama geçirebilmek amacıyla olabildiğince çok sayıda insanın kafasını karıştırıp onları yarı sarhoş bir hale, yani hisseleri satın alacak hale getirdiğinde spekülatör amacına ulaşmış, görevini yerine getirmiş demektir.

Bir girişim ne kadar büyükse insanları etkileme gücü de o kadar yüksek olacak ve spekülatöre sınırsız perspektifler sunma olanağı tanıyacaktır. İşte bu yüzden büyük bankacılık girişimleri, deniz aşırı büyük ticari girişimlerle büyük ulaşım girişimleri (demiryolları, Süveyş ve Panama kanallarının inşası) her zaman için spekülasyon yapmayı seven zihniyetin gözde konuları arasında yer almışlardır.

5. Tüccarlar

(Özel bir girişimci tipinin temsilcisi olarak) tüccar dediğimde bununla mal ve para ticaretini kapitalist girişimlere dönüştürmüş olan insanları anlıyorum. Bu, başlangıçta zanaatın bütün özelliklerini taşıyan küçük işletmelerin büyümesi ve gelişmesiyle sağlanmış olan bir dönüşümdür. Bu zamana yayılmış ve adım adım gerçekleşmiş bir büyümedir. Günümüzde de çok sık görüldüğü üzere bir ekonomik biçimden diğerine sanki farkına bile varılmadan geçilmekte ve “niceliksel fark, niteliksel farka dönüşmektedir”. Pek çok zanaatkâr (negotiatores) zaman içinde birer kapitalist girişimciye dönüşmüştür. Bunlar Floransalı yün tüccarları, İngiliz “tradesmen”, Fransız tüccarlar, Yahudi çerçilerdir. Böylesine önemli bir biçimsel dönüşümün gerçekleştirilebilmesi için hiç kuşkusuz bir dizi mutlu rastlantıya gerek vardır. Ancak biz olayın bu yönüyle ilgilenmiyoruz, bizim amacımız bu dönüşümün ne sıklıkla yinelendiğini tespit edebilmektir. Sıklık dediğimizde bunu nicelik açısından belirleyebilmekten aciz bir durumdayız çünkü bu konuda sahip olduğumuz herhangi bir bilgi yok.

Ancak tüccarlar başka yollardan da geçerek kapitalist girişimcilere dönüştüler. Bu işi özellikle mal üretim alanına sızarak gerçekleştirdiler. Çok önemliler arasında sayabileceğimiz ve sayısal olarak da en çok karşılaşılan kimi durumlarda olaylar şu şekilde gelişmekteydi: Bu insanlar el emeğiyle

geçinenlere (zanaatkârlar ya da küçük toprak sahibi olan köylülere) öylesine yüksek meblağlara varan avanslar veriyorlardı ki, borçlarını ödemekten âciz olan bu insanlar kısa sürede kapitalist bir şirketin ücretli işçilerine dönüşüyorlardı. En önemli “ortaklık” kurma yöntemlerinden biri buydu. Daha önce de zanaatkârlarla üretimlerine devam edebilmeleri amacıyla borç veren sermaye sahiplerinin çok değişik sosyal gruplara ait olduklarını gördük. Ancak bu sonuncular sözcüğün gerçek anlamında bir ortağa yani kapitalist bir girişimciye ancak kendileri de bir iş adamı olabildikleri takdirde dönüşebiliyorlardı. Kimi durumlarda bunlar yoksullaşan zanaatkarların paralı “iş arkadaşları” yani “koruyucularıydı”.

İşte size birkaç örnek: XIV. yüzyılda, Pisa’da bulunan “l’Arte della Lana” işçilere kentte 25, köyde 50 liradan fazla para emanet edilmesini yasaklamıştı. Pisa kentinin “lanaiuolarına” bizzat çalıştıkları kendi atölyelerinin dışında ücretli işçi çalıştırmaları yasaklanmıştı. 1537 yılında İngiltere’deki yün kırkıcıları loncasının kayıtlarında zengin zanaatkârların yoksul zanaatkarlara 50 ve 100 sterlin tutarında borç para verdikleri yazılıdır. Bu borçların pek çok tartışmaya yol açtığı çünkü borç verenlerin, borçluları çalıştırarak borçlarını ödemeye zorladıkları görülmektedir. 1548 yılında yayımlanan bir İngiliz yasası, deri loncasının zengin üyelerini yoksul üyelere deri vermekten men ediyordu. 1549-50 yıllarında bu yasa yürürlükten kaldırıldı. Gerekçede, bu yasağın sürdürülmesi işlere büyük zarar verecektir deniliyordu. Fransa’da da aynı dönemde aynı durumla karşılaşılmaktadır: Yoksul şapkacılar zengin şapkacılar için çalışmaktadırlar.

Ancak zanaatkârları maddi açıdan destekleyenler daha çok tüccarlar ve aracılardır. Bu olay öylesine yaygındı ki kimse bunda bir tuhaflık görmüyordu. Olayın sıklığı karşısında çarpılan tarihçiler kapitalizmin doğuşuyla ilgili soruyu çok basite indirgeyerek bunu “ticari sermayenin üretim dünyasını işgali” (Marx) şeklinde açıklıyorlardı. Bu kitap da zaten bu açıklamanın yetersizliğini ve yanlışlığını göstermek istemektedir. Ancak inanılmaz sayıda tüccarın üretici şirketlerin şefleri ve yöneticileri haline geldiklerini yadsıyabilmek mümkün değildir. Bu olguyla en sık karşılaşılan sanayi dalları şunlardır:

1.Tekstil sanayii: XVI. yüzyıldan itibaren hattâ daha öncesinde Calimala loncasının üyeleri, yani bir yandan çarşaf tüccarları, “Clothiers” ve ipek

tüccarları; diğer yandan tuhafiyeciler neredeyse bütün ülkelerde zanaatkârları desteklemektedirler.

2.Büyük toprak sahipleri tarafından işletilmeyen yer altı madenleri ve demirhaneler.

3.Bijuteri (tespih ve genelde dindar insanların kullanımına yönelik nesnelerin imalatı).

4.Giyim sanayi: bütün büyük kentlerde (çoğunlukla Yahudi olmak üzere) bütün giysi tüccarları XVII. yüzyıldan başlayarak konfeksiyoncuya" dönüşmüşlerdir.

Dünyayı fethetmek üzere sessiz sedasız bir şekilde yola çıkan bu yeni insanların kafa yapılarını anlayabilmek için "tüccar" zihniyetinin ticaret alanında ilk olarak en saf haliyle ortaya çıkmış olduğu üç halka özgü girişimleri yakından incelemekte yarar var. Bu halklar: Floransalılar, İskoçyalılar ve Yahudilerdir.

a) Floransalılar[66]

Bizi ilgilendiren ilk grup Floransalılar olup Doğu Akdeniz'de işleri götürüş biçimi Venedik, Ceneviz ve Pisalılarınkinden oldukça değişiktir. Diğer kentler savaşırken Floransa "ticaret yapmaktadır". Diğerleri güçlü bir ordu ve filoya sahipken, Floransalılar, ticaretin en bereketli olduğu dönemlerde bile bir savaş filosuna sahip olmadıkları gibi, ellerindeki ticari gemiler öyle ahım şahım şeyler değildirler. Mallarını, bulabildikleri yabancı gemilere yüklüyor, korunmaya ihtiyaç duydukları zaman da Güney Fransa ya da Ceneviz tekneleri kiralıyorlardı. Ellerinden geldiğince tehlikelerden kaçmaya, sağa sola bulaşmamaya çalışıyorlardı. Bu yüzden yolculukları daha çok kara üzerinden yapıyor, deniz yolculuğu yaptıklarındaysa korsanların ya da rakip ulusların eline düşmemek için gerektiğinde takım adalar üzerinden giderek yolu uzatıyorlardı. Yabancı ülkelerdeki başarılarını başka araçlara borçluydular:

A) Para: Floransalıların mal ticareti diğer halklara oranla sıkı sıkıya paraya bağlı olup, daha başlangıçtan itibaren bankacılık Floransalıların asal ticari alanlarından birini oluşturuyordu;

B) Anlaşmalar : Pagnini'nin metninde Floransalılarun başkalarıyla yaptıkları kârlı ve zekice anlaşmaların uzun listesine göz atmak yeterlidir;

C) Ticari yetenekleri: Balducci (Pegolotti) ve Uzzano’nun yaptıkları ünlü anlaşmalar bunun en güzel kanıtı olup dönemin tüccarlarının ticari ve coğrafi teknikler konusunda yararlandıkları vazgeçilmez kaynaklardır. Pagnini bu anlaşmalar konusunda “tüccarlarımızın deneyim ve yeteneklerinin bir kanıtıdır” (“prova della perizia de[67] nostri mercanti”) demekte haksız değildir. Onlar savaşmaktan yorulup bitap düşen ulusların yerini almışlardır. Diğerleri kaba saba hal ve tavırlarıyla sultanların gözüne girmeye çalışırlarken, Floransalılar dost olabilmek için doğru zamanı seçmekte, bunlara hediye olarak para götürmekte ve vaatlerde bulunmaktadırlar. “Floransalılar ses seda çıkarmadan Venediklilerin Osmanlılarla savaşmaktan bıkıp usanacakları anı bekliyorlardı. Zaten bu yüzden bu savaşın (1463) bütün Batı’ya mâl edilmesine karşı çıkıyorlar ve bu olayın bir parçası olmamak için de Papa 11. Pie’ye giderek Türkiye’de bulunan ticaret gemilerini ve tüccarlarını geri çağırabilmelerinin olanaksız olduğunu iddia ediyorlardı...” O arada da Sultanın gözüne girebilmek için “yaptığı toplantılara katılıyor, zaferlerini şölenlerle kutluyor ve ticaret konusunda çok önemli bir ulus oldukları konusunda onu ikna etmeye çalışıyorlardı. Böylelikle yalnızca Venediklileri değil, Pera’daki Cenovalılar ve Doğu Akdeniz’de yaşayan diğer İtalyanları da kıskandırıyorlardı. Bu güçlü konumlarını koruyabilmek içinse fiyat kırıyorlardı... ” vs. Venedikliler, Türklere karşı birlikte savaşmayı ve ticari ilişkileri kesmeyi önerdiklerindeyse, Floransa Senyörlüğü: “yapılması planlanan son yolculuk için büyük miktarda çarşaf imâl ettirilmiş ve çok sayıda mal satın alınmıştır (!)” bu yüzden yolculuktan vazgeçilmesi olanaksız yanıtını vermiştir.

Ticari çıkarlar zorunlu kıldığında çoğunlukla kişisel saygınlığa zarar verecek uzlaşmacı bir tavrın ön plana çıktığı görülmektedir. Örneğin, Kıbrıs’ta Pisalıların ayrıcalıklı ulus olarak yararlandığı % 2’lik gümrük indiriminden yararlanabilmek amacıyla Floransalıların kendilerini Pisalı olarak tanıttıkları görülmektedir. Buna karşın Pisalıların kendilerinden istedikleri akıl almaz vergileri ödemek ve aşağılayıcı tavırlarına katlanmak durumunda kalmışlardır (Daha sonra Bardi ve Peruzzi’lerin postacılığını yapan Pegolotti de kendisine Pisalılara gösterilen saygının gösterilmesini sağlamıştır). Bu barış yanlısı tüccar halk sonunda Pisa’dan sonra kendine iyi bir fiyata bir de liman satın almıştır. Floransalıların zihniyetini çok güzel bir şekilde ortaya koyan bu olay 1421 yılında gerçekleşmiştir.

Bu çok uygun bir dönemdir zira: “Cenova Doçu Tomaso da Campofregosa (bu sonuncu kent Pisanın Floransalıların eline geçmesinden kısa bir süre önce zorla Porto Pisano ve Livorno kentlerini ele geçirmişti) düşmanlarına karşı kendini savunabilmek amacıyla âcilen para bulmak zorunda kalmıştı. Floransalılar zorla almış olduğu iki limanı devretmesi karşılığında kendisine bu parayı verebileceklerini söylediler. 27 Haziran 1421 tarihinde 100.000 florin karşılığında devir teslim anlaşması yapıldı.” Floransalıların bir deniz ticaret filosuna sahip olduklarını söyleyebilmek oldukça güçtü. 1500 yılına doğru ticaretin büyük bir bölümünü karadan yapmadıkları zaman (ki, çoğunlukla öyle oluyordu) yabancı gemilerden yararlanmayı sürdürüyorlardı. Yün tüccarları ve bankerlerin kötü denizciler olduklarını herkes bilir. Özellikle bizi ilgilendiren dönemde bütün deniz ticaretine yönelik girişimler az çok korsanlık girişimleridir. Onları komşu kentlerden ayıran en önemli özellik de zaten budur. “Floransa ve Mısır arasındaki ilişkilere bir göz atıldığında, diğer ulusların ticaret yapma özelliklerinden biri olan çatışmalara hiç rastlanmamaktadır. Onların kurdukları ilişkiler barışçıl olup, çatışma ve şiddet söz konusu değildir” (Heyd).

Ticaret için geçerli olan, sanayi için de geçerlidir. Ünlü Floransa çarşaf sanayii belki de gerçekten kapitalist bir anlayışla örgütlenmiş olan ilk sanayi dalıdır. Bu, yün ticareti yani özünde kapitalist olan bir ticaret sayesinde ortaya çıkmış olan bir sanayidir.

Bu kente özgü kamusal yaşam bütünüyle hemşehrilerinin tüccar zihniyetini yansıtmaktadır. Floransalıların kendi büyüklerine çektirdikleri acıları, büyük sanatçılarına karşı ne kadar cimri olduklarını anımsayalım.

XIV. yüzyıldan itibaren kent yönetiminin yün tüccarları ve bankerlerin eline geçmiş olmasında şaşıracak bir yan yoktur. Floransalılara özgü zihniyetin en önemli özelliğinin para ticareti yapan bir aileyi prenslerden oluşan bir hanedanlığın saygınlık düzeyine yükselterek kentin siyasi yönetimini ona teslim etmek olduğu söylenebilir.

b) İskoçyalılar

Ticaret yapma biçimlerine bakıldığında kuzeyin Floransalıları İskoçyalılardır (İskoçyalıların zihinsel yapılarının Floransalılarınkinden

başka özelliklere sahip olması bu karşılaştırmanın doğruluğuna zarar veremez). Bankacılardan oluşan bir ailenin (Medicis) prenslerden oluşan hanedanlıkların saygınlığına sahip olmasının tarihte ikinci bir örneği yoktur.

Peki, krallarını belli bir ücret karşılığında yabancı bir ulusa satmış olan kaç halk vardır? En azından kralları Charles'ı satmış olan İskoçyalılar vardır (burada İskoçyalılardan kasıt birbirine neredeyse taban tabana zıt psikolojik yapılara sahip "Lowlander" ovalarda yaşayan insanlar ile "Highlander" dağlarda yaşayan insanlardır).

Her tarafları denizle çevrili olmasına karşın İskoçyahlar da, Floransalılar gibi denize yabancıdır. Asla gerçek anlamda denizci bir ulus olamamışlardır. XVII. yüzyılın ortalarına doğru (1658) Doğu Hindistan İngiliz Kumpanyası toplam 15.000 tonluk (1647'den itibaren) bir deniz ticaret filosuna sahipken, Thames'in deniz ticaret filosu (1628 yılından itibaren) toplam 4.000 tona ulaşan ve Hindistan'a gidip gelen 7 geminin yanısıra; 7850 tona ulaşan 34 başka gemiye sahipti. İskoçya'nın en büyük limanı olan Leith de toplam 1.000 tonluk bir kapasiteye sahip 12 gemi vardı. Glasgow'da toplam kapasiteleri 830 tonu bulan yine 12 gemi vardı. Dundee de toplam kapasiteleri 498 tonu bulan 10 gemi vardı, vs. XVII. yüzyıla kadar İskoçyalılar deniz ticaret filosu deyimini hak edecek bir filoya sahip değillerdi. Deniz ticaretlerini İngilizlerden kiraladıkları teknelerle yapmaktaydılar (Floransalıların da aynı yönteme başvurduklarını görmüştük).

Yaptıkları şey daha çok bir iç ticarete benzemekteydi. Dağlılar ve Londralılar arasında (örneğin Dundee ve Glasgow) ya mal değiş tokuşunu gerçekleştiren bir aracı konumundaydılar ya da balıklarını, kömürlerini ya da yün kumaşlarını ("plaiding") İrlanda, Hollanda, Norveç, Fransa'ya ihraç ederek karşılığında bu ülkelerden şerbetçi otu, buğday, un, tereyağ, ağaç, vs. ithal ediyorlardı. Ancak örneğiyle başka bir yerde karşılaşmanın çok zor olduğu bir yobazlığın gerisinde içten içe inanılmaz bir servet sahibi olma arzusuyla (bu konudan ileride yine söz edeceğiz) yanıp tutuşuyorlardı. XVII. yüzyılın sonuna doğru, uzun bir süreden beri gizlenen bu arzu âniden su yüzüne çıkmış ve hem kendi ülkelerinde hem de yabancı ülkelerde büyük başarılara imza atmalarını sağlayacak girişimlerde bulunmalarına neden olmuştu.

Marx'ın bir aforizması İskoçyalıların işlerini yürütme biçimleri konusunda sahip oldukları kafa yapısını oldukça güzel bir şekilde

göstermektedir: “Az kazanmayı becerebilirsen, çok kazanmayı kolaylıkla başarabilirsin. İşin en zor olan yanı bu azın kazanılmasıdır.”

Kısaca bütün ticari işler özünde “ticari” bir zihniyetle sürdürülmektedir. Geçen yüzyılın başına yaşamış örnek bir gözlemci İskoçyalılar ve Floransalıların ticaret anlayışlarını İrlandalı[68] iş adamlarınınkiyle karşılaştırarak çok güzel bir şekilde betimlemektedir:

> *Eğer İrlandalılar temelinde ticari sayılabilecek bir servete çarçabuk sahip olabileceklerine inansalardı tereddüt etmeden bu işe girişirlerdi. Ancak bütün gün üç ayaklı büro sandalyeleri üzerinde masalara abanmış vaziyette ticaretle ilgili kocaman kitaplara bakarak uzun vadede zengin olup olmama konusunda bir türlü karar verememektedirler. İskoçyalı tüccar kesinlikle böyle biri değildir. O da en az İrlandalı tüccar kadar ağacın tepesine çıkmayı arzu etmekte ancak kan akıtmak yerine sebat etmeyi ve âni çıkışlar yerine makul bir süre sabretmeyi yeğlemektedir.*

İrlandalı, bir sincap gibi atlayıp sıçrarken, İskoçyalı dalları yavaş yavaş tırmanmayı yeğlemektedir.

> *"İskoçyalıların bir işe başlarken sahip oldukları bu hayranlık uyandırıcı yetenekleri, üstlerine karşı duydukları saygı; durmadan rüzgârın nereden eseceğini anlamaya çalışarak, teknelerini ona göre yönlendirmeleri sonuç olarak neden Londra’daki ticarethanelerin İskoçyalı kâtiplerle dolu olduğunu açıklamanın yanısıra neden İskoçyalı ortak ve yoldaş bulmanın kolay olduğunu da açıklamaktadır."*

Bu betimlemede “İskoçyalı” sözcüğünün yerine “Floransalı” sözcüğü konulduğu takdirde başka bir değişiklik yapmaya gerek kalmadan yukarıda açıklamasını yapmış olduğumuz özelliklerle onlarda da karşılaşılacaktır.

c) Yahudiler

Okuyucunun benim *Yahudiler ve Ekonomik yaşam* başlıklı çalışmamı okumuş olduğu varsayımından yola çıkarak burada Yahudilere özgü ticari zihniyetin ayrıntılı bir betimlemesini yapmaya gerek duymuyorum. Bu betimlemeyi yapmaktan bile bile kaçınıyorum çünkü böyle bir şey yapmanın İskoçyalılar ya da Floransalılar konusunda söylediklerimi

yinelemekten başka bir işe yaramayacağını biliyorum. Ezechiel üzerine yorumlar yapan Martian, Roma imparatorluğu döneminde yaşamış olan Yahudiler konusunda şunları söylemektedir: “Suriyeliler (Yahudiler) iş yapma konusunda öylesine gayret göstermektedirler ki, zengin olabilmek için dünyanın bir ucundan diğerine gidebilmektedirler. İçlerindeki ticaret aşkı öylesine derindir ki, Roma İmparatorluğu’nun egemenliği altında bulunan topraklar üzerinde yapılan savaşlar, adam öldürme ve cinayetlerden zengin olma amacıyla yararlanmaya çalışmaktadırlar”. Yahudilerin ekonomik yaşamdaki tavırlarını en güzel ve öz bir şekilde ifade edebilecek cümle budur: “Savaşlar, adam öldürme ve cinayetlerden zengin olma amacıyla yararlanmaya çalışmaktadırlar”. Oysa diğer halklar savaşarak, öldürerek ve cinayetler işleyerek zengin olmaya çalışmaktadırlar. Dünyanın efendileri haline gelmelerini güçlü bir deniz filosu ya da askerî bir güce borçlu değildirler. Başarılarını daha önce de çok etkili olduğunu bildiğimiz: para, sözleşme (özel alım ve satım sözleşmeleri) ve yeteneğe borçludurlar. Kurdukları bütün şirketler ticari bir zihniyetin yayılmasına hizmet etmiştir. Kapitalist birer girişimci olmayı başarmış bütün Yahudiler tüccar-girişimci tipine ait olup bu bölümde kendilerinden söz edeceğiz.

Şimdi son bir kapitalist girişimci tipinin özelliklerinden kısaca söz edeceğiz.

6. Zanaatkar

“Zanaatkârdan” (“Handwerker”) bir girişimci olarak söz etmek ilk bakışta çelişkili bir şey gibi görünebilir. Ancak İngilizlerin çok çarpıcı bir şekilde “manufacturer”, Fransızların ise “fabricant” (ticari zihniyetin bir ürünü olarak görülen girişimcinin karşıtı) olarak adlandırdıkları kişi için başka bir karşılık bulamıyorum. Benim sözünü ettiğim zanaatkâr çok uzun ve zahmetli çabalar sonucunda işini büyüterek kapitalist bir girişime dönüştürmeyi başarmış olan sınai üretim evrenine ait temsilcidir. Bu nasırlı ellere, kare şeklinde bir kafaya sahip, kaba saba davranan, yirmi beş yıllık eski usul basit bir yaşantıdan sonra, çok sevdiği ve kendi almadığı eğitimi almasını sağladığı kızının arzusunu kırmayarak bir mimara yaptırdığı modern mobilyalara sahip, modern bir eve geçen bir adamdır. Bunlar daha çok “ilk kuşaktan” “self made men” denilen kişilerdir. Her ne kadar belli bir

iş hacminin ötesine geçmeyi başaramamış olsalar da bir sonraki kuşağa ait büyük girişimcilerin ataları olarak kabul edilebilirler.

Bu tiple düzenli bir şekilde bazı önemli sanayi dallarında karşılaşılmaktadır. Örneğin, kapitalist gelişmenin ilk evrelerine ait makine sanayiinde. Bu tiple hiç karşılaşılmayan bir sanayi dalı yoktur. “Çarşaf imalatçısı” da tekstil[69] sanayiinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bütün ülkelerde zanaatkâr kapitalist dönüşüm sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bizim sözünü ettiğimiz tiple özellikle büyük kentlerde karşılaşılmaktadır. Bu bölümde gözden geçirmiş olduğumuz bütün diğerleri gibi zanaatkâr konusunda da sayısal bir değerlendirme yapabilmek olanaksızdır.

Zanaatçının temsil ettiği bu sonuncu tipin ortaya çıkmasını sağlamış olan zihniyete gelince, birkaç sözcükle onun özelliklerini açıklayabileceğimi sanıyorum. Aslında bu işi daha önce dolaylı bir şekilde yapmış olduğumuz söylenebilir. Onları birbirlerinden ayırmamızı sağlayan pek çok özelliğe karşın tüccar ve zanaatkâr ortak birkaç özelliğe sahiptirler. İkisinin (ilk bakışta hiçbir ilişki kurmanın mümkün görünmediği) spekülatörle birlikte mesleklerinde her türlü şiddet ve otoriter davranışa karşı ortak bir tiksinti duyarlarken diğer ilk üç girişimci tipinin temel özellikleri arasında şiddet ve otoritenin yer aldığı görülmektedir. Kapitalist bir sanayi girişiminin başında bulunan kişi her şeyden önce yukarıda sözünü etmiş olduğum anlamda bir “müzakereci” olmak durumundadır. Bu kişi yaşamda ancak dostane müzakereler yoluyla başarılı olabilir çünkü müşterileri, işçileri ya da kendisine malzeme sağlayan kişiler kendi özgür iradeleriyle sözleşme ve anlaşma yapmaya yanaşmadıkları sürece para kazanabilmesi mümkün değildir. Ancak başarılı olabilmek için bu girişimcilerin (bu “tüccarlar” için de geçerli bir yorumdur) diğer girişimci tiplerinde bulunması zorunlu olmayan başka yeteneklere ve özellikle de ahlâki niteliklere sahip olmaları gerekmektedir. Bu yetenek ve nitelikleri üç sözcükle özetleyebiliriz: sayı saymayı, hesap ve tasarruf yapmayı bilmek. Çok iyi hesap yapabilmeleri ve iyi aile babası olmaları gerekmektedir. Bunlar yavaş yavaş kendilerinden sonra geleceklere aktaracakları yeni bir “zihniyete” sahip olmak ve kapitalist zihniyetin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmek durumundadırlar. Bundan sonraki bölümlerde bu yeni zihniyetin neye benzediğini göstermeye çalışacağız.

İkinci Bölüm: BURJUVA ZİHNİYETİ

Vlll. BURJUVA ERDEMLERİ

Günümüzde “kapitalist zihniyet” olarak adlandırılan şeyin oluşumunda girişimci ruhu ve elde etme içgüdüsü ya da kazanç aşkının yanısıra kendilerini “burjuva erdemleri” olarak adlandırdığım ve pek çok psikolojik nitelik arasından çekip çıkartarak ürettiğim bir bütün vardır. Bu deyimle ifade etmeye çalıştığım şey iyi bir burjuva ya da aile babası, sağlam ve “duyarlı” bir iş adamında bulunması gereken düşünce ve ilkelerdir (yanısıra bunların esinlettikleri davranış ve tutumlardır) . Başka bir deyişle burjuva her olgun kapitalist girişimcinin kendisidir. Burjuva neyin sonucudur? İlk kusursuz örneğiyle XIV. yüzyılda karşılaştığımız “burjuva” bu yüzyıla nasıl gelmiştir? Doğal olarak onun ortaya çıkış tarihinin XIII. yüzyıl olduğu söylenecektir. Bana göre kentte oturan herkes ve karşımıza ilk çıkan tüccar ya da zanaatkâr “burjuva” değildir. O, bu burjuva görünüme sahip gruplar arasında yetişmiş ve onların arasından çıkmış olan özel bir tiptir. Özel psikolojik niteliklere sahip ve başka bir sözcük bulamadığım için de tırnak içinde “burjuva” olarak adlandırmak zorunda kalmış olduğum kişidir. Başka bir deyişle bana göre burjuva toplumsal bir sınıfın temsilcisi olmaktan çok bir insan tipidir.

“Burjuva”nın Floransa doğumlu olduğunu söylememize yol açan şey onun XV. yüzyıldan itibaren bu kentte yaşamış olduğunu gösteren belge bolluğudur. Doğrudan işlerle ilgilenmemekle birlikte bu dönemin ticari yaşantısını yakından tanıyan çok sayıda iş adamı ve başka insanlar vardır ki bu insanlarla bir XV. yüzyıl New York’unda karşılaşabilmek mümkün değildir. Bunlar düşüncelerini anılar ve tasarılar şeklinde not etmişlerdir. Bu notları okuduğunuzda burjuva zihniyetinin kusursuz örneği olan Benjamin Franklin in kişiliği ve notlarını çok net bir şekilde karşınızda görür gibi oluyorsunuz. Başka yerde XVII. ve XVIII. yüzyıllarda karşımıza çıkan düzenli, ölçülü, belli görgü kurallarına uyan, belli bir zevk anlayışıyla diğerlerinden ayrılan bir burjuva yaşantısına özgü ilkelerin daha 1465 yılından başlayarak Floransalı yün tüccarları ve bankerlerin ruhsal dünyalarının yaşamsal tözü haline gelmiş oldukları görülmektedir.

Birinci dönem burjuvazinin sahip olduğu zihniyet ve düşünce biçimi konusunda bir fikir sahibi olmak isteyenler için yapıtları çok değerli bir bilgi kaynağı olan L. B. Alberti 1400’Iü yıllara ait kusursuz bir “burjuva” tipidir. Alberti aile yönetimi *(del governo della famiglia)* konusundaki çok ünlü çalışmaların yazarı olup bu metinlerde Defoe ve Benjamin Franklin’in daha sonraları İngilizce olarak söyleyecekleri her şeyi bulabilmek mümkündür. Ancak Alberti’nin yazmış oldukları bir başka açıdan da çok önemlidir çünkü bildiğimiz kadarıyla yazılmış oldukları dönemde de çağdaşları tarafından çok okunmuş ve hayranlıkla karşılanmış olup klasik bir kitaba dönüşerek başka aile reisleri, kendi tuttukları günlük ve anı defterlerinde buradaki bilgileri kısmen ya da bütünüyle kendi hesaplarına geçirmişlerdir.

Dolayısıyla Alberti’nin aile kitaplarında (bunlar her ne kadar eğitim ve aydınlatma amaçlı kitaplar olsa da) sözünü etmiş olduğu fikirlerin kendi zamanında herkes tarafından bilindiğini ve genel anlamda iş dünyasını da yansıttıklarını düşünebiliriz.

Aşağıdaki sayfalarda Alberti’nin temel fikir ve görüşlerini aynı dönemde yaşamış başka insanların görüşleriyle tamamlayarak sunuyorum. Burada yalnızca ekonomik yaşamla ilgili tavrını ortaya koyan fikir ve görüşlerini aktaracağımı söylememe herhalde gerek yok. Tüm diğer görüşleriyle ancak bizi ilgilendiren konuyla, yani özel bir ekonomik zihniyetin oluşmasıyla bir bağlantısı olduğu takdirde ilgilendik.

Burada iki ayrı görüş grubuna yer verdik. Birincisi ekonominin iç örgütlenmesine yönelik olan; İkincisiyse ekonomik öznelerin müşteriler ve genel anlamda dış dünya ile olan ilişkilerini düzenlemeye yönelik olan. Bu gruplardan birincisine: “Düzenin Kutsal Ruhu ; ikincisineyse “İş ahlâkı” başlığını koydum.

1. Düzenin Kutsal Ruhu (“Sancta Masserizia ”)

Alberti (151. sayfada) “Sancta cosa la masserizia” diye bir şeyden söz etmektedir. “Masserizia” sözcüğüyle ne ifade etmeye çalışmaktadır? Sunduğu pek çok tanım birbiriyle uyumlu değildir. İçine bütün ekonomik kuralları sokmaya çalışarak bu kavrama, olabilecek en geniş anlamı

vermeye çalışan Alberti'nin yakınlarına da aynı şeyi önermiş olduğunu görüyor ve sonuç olarak şöyle bir tanıma ulaşıyoruz.

İyi bir ekonomi için uyulması gereken koşullar şunlardır:

1. Ekonomik *davranışın akılcı hale getirilmesi:* İyi bir ev sahibi ekonomik yaşantısını akla uygun bir hale getirir (la sollecitudine e cura delle cose, cioe la masserizia" s. 135). Burada söylenmek istenen şey ekonomiyle ilgili hiçbir şeyin ev sahibinin gözünden kaçmaması, bütün ekonomik sorunlarla ilgilenmesi, ayıp ya da onur kırıcı şeylermiş gibi bunlardan söz etmekten utanmaması tam tersine fırsat buldukça ekonomik başarılarıyla övünmesi gerektiğidir. Bu öğüt o dönem için yepyeni bir düşüncedir çünkü böyle düşünen ilk insanlar büyükler ya da zengin olarak adlandırılanlardır. Küçük bir hamalın para peşinde koşması ya da küçük bir dükkân sahibinin yaşamını geliriyle gideri arasında bir denge tutturmaya çalışmakla geçirmesinde bir tuhaflık yoktur. Oysa bir büyüğün, bir zenginin böyle konuşması çok şaşırtıcıdır. Eskiden yaşamış olan senyör kadar hattâ ondan da çok para harcayabilecek birinin ekonomik yönetim sorunlarını düşüncelerinin ve uğraşlarının merkezine yerleştirmesi yeni, yepyeni bir şeydir.

Bilinçli olarak ekonomik yönetim sorunları diyorum zira, ekonomik yaşamla ilgili diğer sorunlar çoktan akılcı bir çözüme kavuşturulmuş durumdaydı. Daha önce büyük bir girişimin ancak önceden amaçlarla araçlar arasındaki ilişkiler iyice düşünülerek yapılmış, kısaca akılcı bir planla mümkün olabildiğini görmüştük. Bu kez sırada ekonomik yönetimin akılcı hale getirilmesi vardı, bir başka deyişle giderler ve gelirler arasında akılcı bir ilişkinin kurulması gerekiyordu.

Kısaca yeni bir sanattan, yani ev geçindirme sanatından söz ediliyordu.

Böyle bir sorunun varlığından söz etmek bir bakıma onu belli bir açıdan çözmek demektir. Bu yeni iyi bir ev ekonomisi anlayışı *senyörvari yaşama biçimiyle ilgili bütün özdeyişlerin radikal bir şekilde yadsınmasını* içeriyordu. Daha önce görmüş olduğumuz gibi senyörlük ekonomisi her şeyden önce harcama üzerine kurulmuş olan bir ekonomidir. Senyörün konumuna uygun bir yaşam sürdürebilmesi için belli bir gelire ihtiyacı vardır. Yararsız harcamalar yapması ve israf edebilmesi için belli reçetelere ihtiyacı vardır. Bizim ilgilendiğimiz dönemde ekonominin temelinde bir değişiklik olmuştur. Ekonomi harcamalar üzerine oturmayı bırakarak gelirler üzerine oturmaya başlamıştır. Alberti'nin ev ekonomisi

konusundaki felsefesini içeren üçüncü kitabın sonuç bölümüyle Pandolfini'nin kitabında karşımıza çıkan, her dürüst "burjuvanın" gündelik yaşamını belirleyen, iyi bir ev ekonomisinin başı ve sonu, yeni zamanların parolası, bütün dürüst insanların dünya görüşünün özünü oluşturan ("credo") yüce kural şudur: "*Oğullarım harcamalarınızın asla gelirlerinizden fazla olmaması gerektiğini hiç unutmayın* [70] "

Bu kural burjuva ve kapitalist ekonominin temelini oluşturmaktadır. Bu kurala uymakla bu ekonominin akılcı bir hale getirilmesinin ötesinde bir şey yapılmakta yani bu ekonomik evreninin bir parçası haline gelinmektedir.

2. *Tasarruf zihniyeti* hiçbir dış zorlamaya gerek kalmadan, özgürce, kişinin kendi arzu ve iradesiyle yerleşmelidir. Bir kez daha dikkat edilecek olursa burada sorun tasarruf zihniyetinin yiyecek bir lokma ekmek bulmakta zorlanan küçük insanlar arasında yayılması değil, zengin insanların evlerine sokulmasıdır. İşte size o günün insanlarını hayretler içinde bırakan bir yenilik daha. Varlıklı insanların artık para harcamaktan kaçınmaya başladıkları görülmektedir. Az önce formüle ettiğimiz *cebindekinden fazlasını harcama* kuralının üstüne bir de *cebindekini bitirme tasarruf et* kuralı eklenmektedir. Dünya tasarruf düşüncesiyle tanışmaya başlamıştır. Bu zorla değil gönüllü olarak yapılan bir tasarruftur. İhtiyaçtan doğan zorunlu bir tasarruf değil, bir erdem olarak algılanan tasarruftur. Tutumlu ev sahibi "burjuvalaşmış" zengin insanların ulaşmak istediği bir ideale dönüşmüştür. Serveti yüz binlerle ifade edilen bir Giovanni Ruccelai'nin "yüz kuruş harcamak yerine kenara bir kuruş koymak bana daha büyük bir onur veriyor" diyen hemşehrilerinden birinin bu sözlerini tereddütsüz hayranlıkla karşıladığı görülmektedir. Namuslu ve dürüst insanı onurlandıran şey senyörler gibi yaşamak değil ev idaresine bir çekidüzen vermektir. Böylesine saygı gösterilen tasarruf, kusursuz bir ekonomik erdeme dönüşerek sonunda "masserizia" kavramının yani genel anlamda ev ekonomisinin eşanlamlısı haline gelmiştir. Alberti'nin kitaplarından aktaracağımız iki-üç kısa bölüm tasarrufa atfedilen büyük önem konusunda bir fikir sahibi olmamızı sağlayacaktır.

Her şeyden önce bu düşünce bıkılıp usanmadan sürekli tekrarlanmaktadır. Yalnızca çok para kazanarak değil aynı zamanda az para harcayarak zengin olunabilir. Savurganlık insanı yoksullaştırır (senyörlerin

harcama tutkusuna yönelik yeni anıştırma):[71] "gereksiz her harcamadan ölümcül bir düşman gibi kork"; "kesinlikle gereksiz olan harcamalar yapmak çılgınlıktır ("pazzia")"; "savurganlık ne kadar kötü bir şeyse, tasarruf o kadar iyi, yararlı ve övgüye değer bir şeydir"; "tasarrufun kimseye bir zararı olmadığı gibi aile için yararlı bir şeydir"; "tasarruf kutsal bir şeydir". "En çok hangi insanları severim biliyor musun? Paralarını en zorunlu şeyler için harcayan insanları çünkü onlar gereksiz harcama yapmazlar; ben bu insanların iyi ve tasarruf yapmayı bilen ev sahipleri olduklarını söylerim. [72]

Başka bir bölümde yazarımız bize "Massaio dan şu şekilde söz etmektedir: "Bana göre "massai" (massaio'nun çoğulu) ne çok fazla ne de çok az harcayarak dengeyi tutturan iyi ev sahipleridir. *Soru.* Çok fazla ile çok azı nasıl belirleyeceğiz? *Yanıt:* Kullanımı çok basit bir ölçünün yardımıyla (burada Pandolfini "ragione" sözcüğünü kullanmaktadır). *Soru:* Bunun nasıl bir ölçü olduğunu bilmek isterim. *Yanıt:* Yapılan bütün harcamaların zorunlu olanın ötesine geçmemesi ("che dimandi la necessita") ve dürüstlüğün (onesta) gerektirdiği miktarın altına düşmemesi lazımdır".

Alberti, düzenlenmiş bir zorunlu harcamalar şeması sunmaktadır:

1.Yiyecek ve giyimle ilgili olanlar zorunlu harcamalardır.

2.Diğer harcamaları üç kategori altında toplamak mümkündür:

a) Yapılmadığı takdirde ailenin onurlu ismine gölge düşürecek zorunlu sayılabilecek harcamalar: örneğin kentteki evin, yazlık evin ve ticarethanenin ("botega") bakımı için gerekli olan harcamalar.

b) Kesinlikle yapılması gerekmemekle birlikte kolay kolay vazgeçilemeyen harcamalar. Bu harcamalar insana keyif vermekte, yapılmadıkları zamansa herhangi bir zarara uğranılmamaktadır. Bunlar koşum takımları, kitaplar, locanın dekorasyonu, vs. için yapılan harcamalardır.

c) Mahkûm edilen saçma, çılgınca ("pazze") harcamalar. Bunlar evde beslenen ya da koruma altına alınmış insanlar için yapılan harcamalar olup (bu tanımda senyörlere özgü yaşam biçimine karşı bir hiddet vardır) bu insanlar vahşi hayvanlardan daha beterdir.

Gerekli harcamalar en kısa süre içinde yapılmalı, diğerleriyse elden geldiğince geciktirilmelidir. Müritler, ustaya neden böyle söylediğini

sorarlar. Sen hiç düşünmeden (“nulla fatta senza optime ragione”) bir şey yapmaz mısın derler. Gianozza bu soruyu şöyle yanıtlar: Harcama yapmayı geciktirdiğim takdirde bu harcamayı yapmaktan vazgeçebilir ve böylelikle o kadar miktar tasarruf etmiş olurum. Ama içimden bir şey beni bu harcamayı yapmaya dürtüyorsa o zaman düşünüp taşınarak olabildiğince küçük bir miktar harcamaya çalışırım.[73]

Ancak iyi bir ev idaresi yalnızca tutumlu olmayı *(maddi ekonomi)* değil *güçlerden de ekonomi yapmayı* bir başka deyişle etkinliklerin yararlı bir dağılımını ve zamanın akılcı bir şekilde kullanımını da zorunlu kılmaktadır. Yazarımız her ikisini de salık verip her ikisinin de yararlarından söz etmekten bıkmamaktadır. Gerçek bir ev idaresi, gerçek bir “masserizia” bize ait üç şeyin varlığını zorunlu kılmaktadır:

a) ruhumuz;

b) bedenimiz;

c) (özellikle de) zamanımız!

Ev idaresi yararlı ve insanı onurlandıran bir' uğraştır: “Yaşamım boyunca yararlı ve onurlandırıcı işler yapmaya çalıştım.”[74] Bu aynı zamanda bütün varlığınızla ilgilenmeniz gereken bir iştir: “bedenimi, ruhumu ve zamanımı akılcı bir şekilde değerlendiriyorum. Bunları elden geldiğince az kullanarak tasarruf yapmaya çalışıyorum”[75] Özellikle aylaklık ve işsiz kalmaktan elinizden geldiğince kaçının. İki ölümcül düşmanınız var: savurganlık ve aylaklık. Aylaklık vücudunuzu ve ruhunuzu yıpratır.[76] Aylaklık onursuzluk ve namussuzluğa gebedir. Aylak insanın ruhu her zaman için bütün günahların yuvası olmuştur. Kamusal ve özel yaşam için aylak bir yurttaştan daha zararlı ve tehlikeli bir şey olamaz. Aylaklık şehvet düşkünlüğüne (“lascivia”) yol açar, şehvet düşkünlüğüyse yasalara uyulmamasına, vs.[77]

Bir gün müritler ustanın bilgece doktrinlerini izleyememekten dolayı şikâyet ederler. Bunun üzerine usta onlara şu yanıtı verir: “Zamanınızı iyi değerlendirmeyi bilmeniz yeterlidir. Zamanını iyi değerlendiren biri neredeyse istediği her şeyi yapabilir. Zamanını iyi değerlendiren biri kısa sürede bütün işlerin altından kalkar.[78]”

Daha sonra Gianozzo, zamanın en iyi şekilde nasıl değerlendirilebileceğini gösterir:

> *Zaman adlı bu çok değerli şeyin kırıntısını bile ziyan etmemek için kendi kendime şu kuralı dayatıyorum. Asla aylaklık yapmıyor, uyumaktan kaçıyor ve yatağa ancak yorgunluktan ayakta duramayacak hale gelince giriyorum...Yöntem şu: kendi kendime bir şey yapma kararı verdiğimde uyumaktan ve aylaklıktan kaçıyorum. Yapmam gereken her şeyi doğru dürüst bir şekilde yapabilmek için sabahleyin uyandığımda kendi kendime o gün içinde zamanımı nasıl değerlendireceğimi soruyorum. Yapmam gereken işlerin bir listesini çıkartıyor ve her biri için ne kadar süreye ihtiyaç duyduğumu yazıyorum. Sabahleyin şu işi yapacağım, öğleden sonra bu işi ve akşam da öteki işi yapacağım diyorum. Böylelikle neredeyse hiç yorulmadan yapmam gereken işleri bir düzene koyarak yapıyorum...Akşam yapmış olduğum işleri gözden geçiriyor ve yatağa ancak ondan sonra giriyorum...Zamanımı yitirmekten-se uyumamayı tercih ediyorum.*[79]

Bu düşüncelerin hiç durmadan sürekli tekrarlandığı görülmektedir. Ancak iş adamları her şeyden önce kapitalle ilgili bu hakikate ermek durumundadırlar. Zenginliğin başlıca kaynakları çaba harcamak ve kendini işine vermektir. "İşler geliştikçe biz daha çalışkan ve gayretkeş hale geldiğimizden elde ettiğimiz kâr da o ölçüde artmaktadır."[80]

XV. yüzyılda yaşamış Floransalı bir "burjuvanın" zihniyeti konusunda en iyi kaynağımızdan yapmış olduğumuz bu alıntılar yetersiz görünebilir, bu yüzden günümüzde yaşayan yetenekli bir roman yazarının[81] kaleminden çıkma çok canlı bir de betimleme sunacağım. Bu betimlemede yukarıda aktarmış olduğumuz yazılı gelenekler çerçevesinde oluşmuş bir ortamda yaşayan Leonardo da Vinci'nin yakınlarından söz edilmektedir.

> *Lorenzo, kardeşi Leonardo'nun inançsızlığı konusunda çıkartılan dedikodular nedeniyle büyük bir yeise kapılmıştı. Neredeyse çocuk yaşta bir erkek olmasına karşın Savanarola'nın sadık bir müridi, "sürekli halinden şikâyet eden", bir ticarethane sahibi ve Floransalı yün tarayıcıları loncasının üyesidir. Babalarının da bulunduğu ortamlarda sık sık Leonardo ile Hıristiyanlık inancı konusunda tartışma başlatıyor, pişmanlık duyma, alçakgönüllü olma zorunluluğundan söz ediyor ve kardeşini kimi yeni filozofların sapkın*

görüşlerine karşı uyarıyordu. Bir gün ayrılma anında kardeşine ruhun kurtuluşu üzerine kendi yazmış olduğu bir kitap armağan etmişti.

Ailenin birlikte olduğu büyük eski odadaki şömine karşısına oturan Leonardo kapağın üstünde Tavola del confessionario descipto per me, Lorenzo di Ser Pierro da Vinci, Fiorentino, mandata alla Nanna, mia cognata (Ser Piero da Vinci oğlu ben Lorenzo, yazarı olduğum bu günah çıkartma kitabını yengem Nanna'ya ithaf ediyorum) yazan kitabı saygıyla açar. Bu başlığın altında daha zarif bir el yazısıyla yazılmış şu birkaç satırla karşılaşır: "Günah çıkartmak isteyen herkes için çok yararlı bir el kitabı. Bu kitabı al ve oku. İçindekiler bölümünde senin günahlarına uyan bir bölüm başlığıyla karşılaşırsan o sayfayı belle ancak işlemediğin günahlarla ilgili kısmı okuma. Senin okumadığın kısım başkalarının işine yarayabilir zira bin okuyucusu bile olsa bu kitap okumakla bitmez."

Daha sonraki sayfalarda genç yün tarayıcısının gerçek bir dükkân sahibine yaraşan ciddiyet ve büyük bir titizlikle oluşturduğu bütün günahlar listesinin yanısıra günah çıkartmanın gizemini öğrenmek isteyen Hıristiyanların kullanımına yönelik öğretici düşünce ve değerlendirmeler bulunmaktadır.

Lorenzo, giriş bedeli ödenmemiş çarşaflara bürünmenin ya da yün kumaşlarla örtünmenin bir günah olup olmadığı konusunda ince ayrıntılara girebilen bir ilahiyatçıya yakışır bir tartışma başlatmıştı." Ruh açısından giriş bedeli ödenmemiş kumaşlara bürünmek, eğer bu haksız bir vergiyse, bir zararı yoktur. Sevgili erkek ve kız kardeşlerim bu gibi durumlarda vicdanınız rahat olabilir. Eğer birisi bana yabancı kökenli çarşaflar konusundaki bu sonuca nereden ulaştığımı soracak olursa ona geçen yıl, yani 1499'da iş için gitmiş olduğum Pisa kentindeki Saint-Michel Kilisesi'nde, Dominiken bir rahip olan Fra Zanobi'nin vaizi sırasında yabancı kumaşlar konusunda size benimle aynı görüşü paylaştığını işittiğimi söyleyeceğim ancak o bu işi benden çok daha bol ve bilgece örnek ve kanıtlar sunarak yaptı."

Lorenzo, sözlerini, cehennemdeki şeytanın ruhun kurtuluşuyla ilgili kitabı yazmasına nasıl karşı çıkmış olduğunu çok ayrıntılı bir şekilde anlatarak bitirdi. Şeytanın amaçlarından biri de, onu, bilim ve belagat sahibi olmayan namuslu bir yün tarayıcısı olarak eğitici kitaplar yazmak yerine kendi işleriyle ilgilenmesinin daha doğru olduğuna inandırmaktı. Ancak Lorenzo şeytanın bu sözlerine kanmaz çünkü böyle bir kitap yazmak için

bilim ve belâgat sahibi olmak yerine bir parça Hıristiyanlık felsefesi ve dindarlığın yeterli olduğuna emindir. Bu yüzden Tanrının ve Bakire Meryem'in yardımıyla bu kitabın yazımını bitirmiş ve yengesi Nanna'nın yanısıra İsa'ya inanan bütün erkek ve kız din kardeşlerine ithaf etmiştir.

Lorenzo'nun yaptığı Hıristiyanlığa özgü dört temel erdemin betimlemesi Leonardo'nun dikkatini çeker, çünkü ağabey ünlü bir sanatçı olan kardeşini göz önünde bulundurarak ressamların yararlanabilmesi amacıyla bu işi alegorik bir şekilde yapmıştır. Betimlenen Bilgeliğin üç ayrı yüzü vardır çünkü bunlarla şimdiki zamanı, geçmişi ve geleceği birbirlerinden ayırabilmektedir. Adaletin bir elinde kılıç diğerinde terazi vardır; Güç sanki bir sütuna yaslanmış gibidir; Ölçülülük ise bir elinde gönye diğer elinde gereksiz olan her şeyi kesmek amacıyla makas bulundurmaktadır.

Bu kitabı okuduğu sırada Leonardo kendini, çocukluğu boyunca içinde yaşamış olduğu ve ailesinde kuşaktan kuşağa aktarılan burjuva dindarlığının solunduğu bir atmosfer içindeymiş gibi hissetmiştir.

Doğumundan yüz yıl önce ataları da babası Ser Piero gibi Floransa cemaatinin namuslu, dindar, tutumlu insanları arasında yer almaktaydılar. Aile belgelerinde 1339 tarihinde hükümet tarafından "Notajo" olarak atanmış görünen Ser Guido di Ser Michele da Vinci adında birine rastlanmaktadır. Büyükbabası Antonio o sırada sanki karşısında, bir canlı gibi durmaktadır. Bilgelik konusunda Lorenzo'nun bir ikizi gibidir. O da çocuklarına şan, şöhret sivil ya da askerî görevler, abartılı servet peşinde koşmamalarını ya da bilimde aşırıya kaçmamalarını öğretmiştir. Her zaman: "yaşamda en emin yol orta yoldur" derdi.

Leonardo, yaşlı adamın bir an için kendisine seslenerek orta yolla ilgili bu altın kuralı sakin ve kararlı bir ses tonuyla hatırlattığını sanmıştı. "Çocuklarım yarının ihtiyaçlarını bugünden düşünüp temin eden karıncaları örnek alınız. Tutumlu ve ölçülü olunuz. İyi bir ev yöneticisi, iyi bir babayı kimle karşılaştırabiliriz? Ben onu ördüğü büyük ağın ortasında duran ve herhangi bir iplikte en ufak titreme hissettiğinde önlem alan bir örümcekle karşılaştırabilirim."

Bütün aile bireylerinin akşam Ave Maria duasında bir araya gelmesini zorunlu kılmıştı. Bütün evi dolaşarak kapıları kilitler ve odaların anahtarlarını götürüp kendi yatak odasındaki yastığın altına saklardı. Evle ilgili hiçbir ayrıntı onun gözünden kaçmazdı. Öküzlerin yeterince samanı

yoksa görür. Hizmetçinin lambanın fitilini biraz fazla çekmesinin daha fazla yağ tüketimine yol açacağını fark eder. Her şeyi ama her şeyi fark eder ve özen gösterirdi. Oysa pinti bir adam değildi. Giysi diktirmek için en iyi çarşaflık kumaşlardan satın alır ve çocuklarını da bu yönde teşvik ederdi. Bu konuda aşırı harcama yapmaktan kaçınmazdı çünkü haklı olarak iyi kumaştan yapılmış giysilerin daha uzun süreyle giyildiğini, dolayısıyla da bunların daha ucuza geldiğini söylerdi.

Büyükbabaya göre aile birlik ve beraberlik içinde tek bir çatı altında yaşamalıdır, zira sık sık söylediği gibi herkes aynı masada yediği takdirde tek bir masa örtüsüyle tek bir lamba yeterli olacaktır oysa aile ikiye bölündüğü takdirde iki masa örtüsü ve iki lamba gerekecektir. Herkes aynı şöminenin karşısında ısındığında bir kucak odun yeterli olacaktır ve bu düşünce biçimi her konuda varlığını hissettirmektedir.

Tepeden baktığı kadınlar ona göre yalnızca mutfak ve çocuklarla ilgilenmeli, kocasının işlerine karışmamalıdır. Bir kadının aklına güvenmek için insan aptal olmalıdır.

Ser Antonio ince bir zekâya sahipti. Sık sık: “Çocuklarım Kutsal Kilisemizin buyurduğu üzere iyilik sever olun ama mutlu dostları mutsuzlara; zengin dostları yoksullara tercih edin. Yaşam adlı yüce sanat iyilik sever görünüp diğerlerinden daha kurnaz olmaktan ibarettir” derdi.

Bahçe sınırlarının bitim çizgisine ağaç dikerek gölgesinin komşunun tarlasına nasıl düşürüleceğini ve aynı zamanda borç para istemeye gelen insana nazikçe ziyaretini kısa kestirmenin yöntemini öğretirdi. “Bu şekilde davranırsanız iki kez kârlı çıkarsınız. Hem paranız cebinizde kalır hem de sizi kandırmak isteyen insanla alay edebilirsiniz. Borç isteyen kişi eğitimli biriyse teklifini çok nazik bir şekilde reddetmenizi anlayışla karşılayarak size olan saygısı artacaktır. Para isteyen kişi dürüst biri değildir verense aptalın tekidir. Ancak söz konusu olan yakınlarınızdan ya da bu evde yaşayan biriyse onlara yalnızca maddi olarak değil kanınız, namusunuz, her şeyinizle yardımcı olmalısınız. Dostlarım, yaşamınıza ailenize iyilik yapacak şekilde bir yön vermelisiniz zira: kendi yakınlarına iyilik yapan insan yabancılara iyilik yapandan çok daha şerefli ve kârlı bir iş yapmış olur.”

Otuz yıl önce terk etmiş olduğu büyükbabadan kalma evin çatısı altında rüzgârın ıslıklarını dinleyen ve odun alevlerini izleyen Leonardo, büyükbabasının gündelik yaşamın somut gerçeklerine yönelik bilgeliğine

karşı yaşamı boyunca sürekli karşı çıkmış olduğunu düşünüyordu. Yaşamı taşıp coşmak ve kabına sığmayan bir adamın aşırılıklarıyla geçmişti. Kardeşi Lorenzo'ya göre bu yaşama Ölçülülük tanrıçasının demir bir makasla müdahale etmesi gerekiyordu.

Burjuva erdemlerinin yüzyıllar boyunca süren gelişmesi izlenmek isteniyorsa, erdemler doktrinine ait içeriğin niteliği kadar yaygınlaşma/nicelik yani kitleler tarafından benimsenme sürecinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Halbuki, erdemleri öven el kitapları ve eğitici çalışmalardan yola çıkarak niteliğin gelişmesi en ince ayrıntılarına kadar izlenebilirken; kitleler tarafından benimsenme süreci konusunda kimi semptomlara bakarak yaklaşık sonuçlar çıkartmak durumunda kalıyoruz.

Doğruyu söylemek gerekirse burjuva erdemleri konusunda XIV. yüzyıldan bu yana nitelik açısından herhangi bir gelişme olmamıştır. Daha sonraki yüzyıllarda arkadan gelen burjuva kuşakların öğrendikleri Alberti'nin müritlerine aşılamaya çalıştıklarından ibarettir. Leonardo'nun büyükbabasının yaşam biçimiyle Benjamin Frank-lin'inki arasında neredeyse hiçbir fark yoktur. Bu iki dönem arasında temel ilkelerde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Her yüzyıl Alberti'nin kalıplaştırdığı düşünceleri neredeyse sözcüğü sözcüğüne tekrarlamaktadır. XVI., XVII. ve XVIII. yüzyılda yazılmış bütün el kitapları bu kişinin yazdıklarını başka terimlerle ve başka dillerde yeniden üretmekten başka bir şey yapmamışlardır.

Bu dönemi simgeleyen çalışmaların birkaçına hızla bir göz atalım.

XVI. yüzyılda bütün ülkede okunan bir dizi başka kitap vardır. Bu kitaplar toprağı işleyen ve tarlaların sağladığı avantajlardan yararlanan insanlara seslenmektedirler.

İspanyol Herrera ticaretten hiç hoşlanmamaktadır. Ancak çiftçiye salık verdiği erdemler Alberti'nin namuslu yün tüccarına önerdiklerinden farklı değildir. Düşünmeden davranmamak, aylaklıktan tiksinmek, mesleki etkinliğin zorunlu kıldığı bilgilere sahip olmak gibi.

Fransız Etienne, davranış kurallarını şu şekilde sıralamaktadır. İyi bir ev sahibi boş zamanlarını avlanarak, çok kalabalık dost meclislerinde durmadan yiyip içerek keyif çatarak geçirmek yerine işlerini düşünerek geçirmelidir. En önemli şey zamanın iyi değerlendirilmesidir. Harcamalar asla gelirin üstüne çıkmamalıdır. İyi bir ev sahibi gayret ve çalışmayla en çorak topraktan bile verim alabilir. Bir atasözü der ki: İyi bir aile babası

anlık keyif almalar ve yararlılık yerine şeylerin kalıcı ve kârlı olması için çalışmalıdır.

İtalyan Tanara, yararlılıktan daha üstün bir davranış ilkesi tanımamaktadır. İşe yaramaz çiçekler sökülüp atılmalı ve bahçelere kadar her yere her gün tüketilen, satışı kolay ürünler ekilmelidir. Âdem'i ve onunla birlikte bütün insanlığı sefalete sürükleyen şey Cennet adlı bahçenin güzelliğidir. İnsan saraya hizmet ederek, savaşarak ya da simya yoluyla değil tasarruf üzerine oturan bir ekonomi anlayışıyla zengin olur.

XVI. yüzyıldan günümüze kalmış pek çok "tüccar kitabı , tüccar sözlüğü"nde iş yaşamında erdemli olmak ve akıllıca davranmak gibi konularla ilgili yaşlı ve genç tüccarlara yönelik bol miktarda öğüt vardır. Temel kurallar hiç şaşmamaktadır. Her konuda iyice düşünmek, düzenli, kanaatkâr, titiz ve tutumlu olmak. Bu kurallara uyduğun takdirde her şeye sahip saygın ve varlıklı bir vatandaş olursun denilmektedir.

Bu türden kitaplar arasında yer alan Savary'nin Colbert'e ithaf etmiş olduğu *Kusursuz Tüccar* sözü edilmeye değer bir çalışmadır. Yazar burada özellikle iyi tüccar olma sanatından söz etmekle birlikte, bu kişinin uyması gereken ahlâki kuralları da ihmal etmemektedir. Tüccarın mutluluğu ve zenginliği şu koşullara bağlıdır: 1. Eksiksiz bir mesleki bilgi birikimine sahip olmak; 2. İşlerini düzenli bir şekilde yürütmek; 3. Gayretli olmak; 4. Evinde tasarruf yapmak ve tutumlu olmak; 5. Meslektaşlarıyla dayanışma içinde olmak.[82]

Ticari erdemler doktrini Savary'ninkiyle aynı başlığı taşıyan İngilizce yazılmış bir kitapta büyük bir yer kaplamakla birlikte bu çalışma genelde Defoe'ya atfedilmektedir.[83] Buna göre tüccar çalışkan olmak zorundadır, zira "çalışkan tüccar demek işinin ehli ve kusursuz tüccar" (s. 35) demektir. En masumları da dahil olmak üzere her türlü zevk ve sefa olayından kaçmalıdır. Bu konuyla ilgili bölümün başlığı: *Of innocent diversions, as they are called. How fatal to the Tradesman, especially to the younger Sort (Masum olarak nitelendirilebilecek eğlenceler ve özellikle de genç tüccarlar üzerindeki kötü etkileri).* En tehlikeli eğlenceler sportif ve senyörlere özgü olanlardır. "Genç bir dükkân sahibinin atlar satın alıp köpekler terbiye ederek avı bir alışkanlık haline getirdiğini gördüğüm ve onun sporcuların kullandığı dili kullandığını işittiğim zaman geleceği konusunda içim ürperir" (s. 87).

Her şeyden önce gösteriş ve hava atma söz konusu olamaz. “Masraflı bir yaşam (“expensive living”) insanı yavaş yavaş kemiren ateşli bir hastalık gibidir”; “sizi canlı canlı yeyip yok eden gizli bir düşman gibidir” ve bu öğütler bu şekilde sürüp gitmektedir (s. 97 ve devamında). İyi bir ev sahibi ne kendi evi, ne giysileri, ne yemek davetleri ne de donanım konusunda abartılı harcamalar yapar. “İş dünyası kılık değiştirip maske takarak katılabileceğiniz bir balo değildir”; “iş dünyası dikkatli ve kanaatkâr olunmasını ister” (s. 103).” İşlerini akıllıca yürüterek ve mazbut bir yaşam sürdürerek insan servetini sonsuz miktarda artırabilir” (s. 206). “Harcamalar, gelirden azsa insanın önü her zaman açık olur; tersi durumda neler olacağını söylememe gerek yok” (s. 210).

Savary ve Defoe’nun kitapları pek çok kez basılmış olup sonuncu baskılar XVIII. yüzyılda yapılmıştır. Onların açmış olduğu yol Ben-jamin Franklin gibi insanlar tarafından genişletilmiştir, zira Franklin, en sevdiği yazarın Defoe olduğunu söylemektedir.

(Balzac’a göre) paratoneri, gazetelerde yayımlanan yalan haberi ve cumhuriyeti Benjamin Franklin icat etmiş, “burjuva” dünya görüşü onunla birlikte en kusursuz aşamasına ulaşmıştır. Bu Amerikalı, insanın ağzını açık bırakacak derecede sağduyulu ve ölçülüdür. Onunla her şey bir kurala dönüşmekte, her şey milimi milimine ya da gramı gramına ölçülmekte, her eyleminde ekonomik bir bilgelikle karşılaşılmaktadır.

Tasarruf yapmaktan hoşlanan biridir. Bu konuda nasıl bir tutum sergilediğini çok açık bir şekilde gösteren şöyle bir anı aktarabiliriz: Sık sık yapılan kalabalık akşam toplantılarından birinde ortalığı daha iyi aydınlatan yeni bir lamba hayranlıkla seyredilmektedir. Seyirciler kendi aralarında bu aydınlatma biçiminin o güne kadar bildik yöntemlerden daha pahalıya mâl olup olmayacağını tartışmaya başlarlar, zira sürekli artan masraflar karşısında yeni ve ucuz bir aydınlatma yönteminin bulunması bir zorunluluğa dönüşmüştür. Franklin, “İnsanların bu şekilde konuşmalarından büyük bir keyif alıyordum, zira tutumlu olmaktan daha çok sevdiğim bir şey yoktur” demektedir. Bu sözlere bir şey eklemeye gerek var mı? Bu düşünceyi daha güzel bir şekilde ifade edebilmek mümkün mü?

Zamandan tasarruf etme konusuna ne kadar önem verdiğini biliyoruz zira; “vakit nakittir”[84]özdeyişi ona aittir.

"Yaşamı seven insan zamanını boşuna harcamaz, zira zaman yaşamın tözüdür...Uykuda çok zaman yitirdiğimiz için, uyuyan tilkinin tavuk avlayamayacağını unutuyor ve mezara girdiğimizde sonsuza dek uyuyacak kadar çok zamana sahip olacağımızı hiç düşünmüyoruz..."

Zaman en değerli şeyse, bu durumda zamanın israf edilmesi en büyük suçtur...Yitirilmiş zaman asla geri gelmemektedir ve kendi kendimize ne zaman biraz zamanım var dersek yanılmış oluruz, zira sahip olduğumuz zaman asla yeterli olamaz.[85]

Kusursuz denilebilecek bir zamandan tasarruf ancak kusursuz bir maddi tasarruf şeklinde olabilir: “Tasarruf, tasarruf, tasarruf’. Bu, Franklin’in bütün kitaplarında karşılaşılan *leit-motiv'*in adıdır.

"Zengin mi olmak istiyorsunuz? Kazanmak kadar tasarruf etmeye de önem verin. İki Hindistan’ın serveti bile İspanya’yı kurtarmaya yetmedi çünkü giderler gelirlerden fazlaydı. Öyleyse aptalca harcamalar yapmaya bir son verin!"

Öyleyse Franklin’e özgü bilgeliğin özü şu iki sözcükle özetlenebilir: çok çalışmak ve kanaatkârlık (“industry and frugality”). Zengin olmak için başka yol yoktur. “Zamanını ve paranı israf etme; her ikisini de olabilecek en iyi şekilde değerlendir.”

Kendini “Kutsal tutumluluk” adlı bir külte adamış olan bir insanın zamanını nasıl değerlendirdiği konusunda bir fikir verebilmek amacıyla Benjamin Franklin’in anılarından bir bölüm aktaracağım. Bu bölümde yazar bize kendine göre en büyük erdemlerin neler olduğunu ve nasıl erdemli bir insan haline geldiğini anlatmaktadır. Büyük adamımızın çizmiş olduğu bu “Erdemler şemasında”, “burjuva” dünya görüşü en kusursuz aşamasına ulaşmışa benzemektedir.

"Yaşamımın o döneminde kusursuz bir ahlâka sahip olmak gibi cesur ve ciddi bir karar almıştım. Hiçbir yanlış yapmak istemiyor, insan doğası, alışkanlıklar ya da toplumsal sözleşmelerin doğal bir şekilde yapmaya itecekleri şeylerden elimden geldiğince kaçıyordum. Doğru ve yanlışın ne olduğunu bildiğimi sandığım için de birinden her zaman kaçabileceğimi ve yalnızca diğerine uygun davranabileceğimi düşünüyordum. Ancak kısa bir süre sonra bu görevin sandığım kadar kolay bir şekilde başarılamayacağını anladım. Bir yanlış yapmamak için tüm önlemleri aldığımı sandığım bir sırada bir başka yanlış

yaptığımı görüyordum. Alışkanlıklar dikkati alt ederken; insan doğası da hep akla galip geliyordu. Sonuç olarak erdemlilik konusunda kuramsal açıdan kusursuz olunabileceği gibi bir inancın insanı yanlışlar yapmaktan alıkoyamadığını ve kalıcı bir şekilde dürüst olabilmek için eski alışkanlıkların yıkılarak yeni alışkanlıklar edinilmesi gerektiğini öğrendim. Bu düşünceyi gerçekleştirebilmek amacıyla da şöyle bir yönteme başvurdum:

Okumalarım sırasında karşılaştığım ahlâki erdem ve nitelik sıralamalarının pek çoğunda listenin uzayıp gitmesi dikkatimi çekiyordu. Değişik yazarlar aynı başlık altında çeşitli önemli ve önemsiz nosyonları bir araya getiriyorlardı. Örneğin, birileri yeme içme konusunda ölçülü olmaktan söz ederken, diğerleri ister fiziksel isterse ahlâki olsun her türlü zevk, arzu, özlem, eğilim ve tutku konusunda ölçülü olunmasını söylüyor ve bu zorunluluğun bütün zihinsel etkinlikler ve kişisel hırsı da kapsaması gerektiğini düşünüyorlardı. Ben de bunun üzerine az sözcükle çok şey ifade etmeye çalışmak yerine pek çok sözcükle az sayıda fikri dile getirerek daha açık ve seçik açıklamalar yapmaya çalıştım. Böylelikle bu dönemde var olması ya da arzulanması gerektiğini düşündüğüm on üç erdem ismi belirleyerek her bir sözcüğün ne anlama geldiğini kısaca yorumlayarak, açıkladım."

İşte bu isimler ve yorumlar:

1.Kanaatkârlık: Patlayıncaya kadar yeyip sarhoş oluncaya kadar içme!

2.Susmayı bilmek: Yalnızca sana ve diğerlerine yararı olacak şeyler söyle; her türlü gereksiz konuşmadan kaç.

3.Düzen: Her şeyin yerli yerinde olmasına ve her şeyi zamanında yapmaya özen göster.

4.Karar vermek: Yapman gerekeni yap, kafana koyduğun şeyi bir an önce gerçekleştir.

5.Ölçülü olmak: Yalnızca kendine ve diğerlerine bir yararı olacak harcamaları yap, yani har vurup harman savurma.

6.Gayretli olmak: Zamanını boşa geçirme, her zaman yararlı olacak bir şeyler yapmaya çalış, yararsız hiçbir şey yapma.

7.Dürüstlük: Asla zarar verecek türden yalanlara başvurma, namuslu ve masumca şeyler düşün ve buna göre davran.

8.Hakseverlik: Haksızlık ederek ya da iyilik yapma görevini ihmal ederek başkalarına zarar verme.

9.Kendine hâkim olmak: Aşırı uçlarda dolaşmaktan kaçın, sana karşı yapılan saldırıları üstüne alınma zira sonradan bunların asla başlangıçta göründükleri anlama sahip olmadıklarını anlarsın.

10.Temizlik: Bedeninde, giysilerinde ve evinde en ufak bir kirlenmeye izin verme.

11.Ahlâki denge: Ayrıntılar, gündelik ya da kaçınılması olanaksız sıkıntıların seni etkilemesine izin verme.

12.Namuslu olmak: Elinden geldiğince az cinsel ilişkide bulun. Sağlık açısından sana yararı varsa ya da soyunu devam ettirmek amacıyla seviş. Asla ölçüyü kaçırıp, bitap düşünceye kadar sevişme, yoksa ahlâki açıdan kendine ve itibarına zarar verebilirsin. Aynı şekilde başkasının ahlâk ve itibarına zarar vermemeye çalış.

13.Alçakgönüllülük: İsa ve Sokrat’a öykün.

Gündelik yaşamımın bir parçası haline getirmek istediğim bu erdemlerin hepsine aynı anda sahip olabilmenin mümkün olmadığını bildiğimden, bunları sırayla özümseyebilmek amacıyla teker teker içselleştirinceye ya da bir alışkanlığa dönüştürünceye kadar uğraştım. Bu erdemleri edinmek için belli bir şekilde sıralanmalarının işimi kolaylaştıracağını düşünerek yukarıda sunmuş olduğum şekilde sıraladım. Birinci sıraya kanaatkârlığı yerleştirmiş olmamın nedeni insanı eski alışkanlıklara karşı uyarma ve korumanın yanısıra bizi durmadan için için kışkırtan o güce karşı gelme konusunda zorunlu olan dengeli ve açık bir zihin sahibi yapmasıdır. Bir kez kanaatkâr olmayı başardığınızda ve bunu bir alışkanlık haline getirdiğinizde susmayı öğrenmek kolaylaşmaktadır. Yalnızca bu erdemlere sahip olmak istemediğim, bunun yanısıra bilgi dağarcığımı da zenginleştirmek istediğimden ve bunun yolunun karşılıklı konuşmalar sırasında konuşmaktan çok dinlemeyi bilmekten geçtiğini fark etmiş olduğumdan; o güne kadar katılmış olduğum gayri ciddi toplantılarda kendimi göstermek amacıyla sürdürdüğüm sohbet, şakalaşma, nükte oyunları gibi şeylere bir son vererek ikinci sıraya susmayı bilmek maddesini koydum. Bu ve bundan sonra gelen düzen aşkının işimi kolaylaştırıp amaçlarımı ve çalışmalarımı yapmam konusunda zaman kazanmamı sağlayacaklarını umuyordum. Kararlı olmayı

başarabildiğim takdirdeyse arkadan gelen diğer erdemlere kolaylıkla sahip olabileceğimi düşünüyordum. Ölçülü ve gayretli olmaksa (kendini işine verme) beni kalan borçlarımdan kurtararak yaşamımı kolaylaştıracak, bağımsızlığıma kavuşmamı sağlamanın yanısıra dürüst ve haksever biri olmama yardımcı olacaklardı. Pisagor'un Altın Mısralar'da verdiği öğüt doğrultusunda kendimi her gün sınayabilmek amacıyla şöyle bir yönteme başvurdum:

"Kendime her sayfası yukarıda saymış olduğum erdemlerden birine ayrılmış ve kırmızı mürekkeple yukarıdan aşağı doğru çekilmiş çizgilerle yediye bölünmüş küçük bir defter yaptım. Bu yedi çizgi arasında kalan sütunlar haftanın yedi gününe ayrılmış olup her birinin başına günün baş harfi yazılmıştı. Bu dikey çizgiler yine kırmızı mürekkeple çizilmiş yatay on üç çizgiyle bölünmüş ve bu sütunların başına da sahip olmak istediğim on üç erdemden her birinin baş harfi yazılmıştı. Bu erdemlerden birine sahip olmak için yeterince çaba harcamadığım her gün o erdem ve o günü belirten satıra bir çarpı işareti koyuyordum.

Her hafta bir erdeme sahip olmaya çalışırken bir yandan da kendimi gözlüyordum. İlk hafta boyunca kanaatkârlıktan kaçmamak için tüm diğer erdemleri bir kenara bırakarak tüm gücümle bu işi başarmaya çalıştım. Akşamları kendi kendime gün içinde bu görevi yerine getirme konusunda isteksiz davranıp davranmadığımı sorguluyordum. Birinci hafta sonunda kanaatkârlığa ayrılmış olan çizgiye tek bir siyah çarpı işareti koymamayı başarınca bu erdem konusunda yeterince olgunlaştığıma hükmederek bir sonraki erdeme geçtim ve aynı şekilde davrandım. Bütün erdemleri edinebilmem için on üç hafta boyunca uğraşmam gerekti ve bu işi bir yıl içinde dört kez yineledim. Bahçesindeki zararlı otlardan kurtulmak isteyen biri bu işin bir kerede başarılamayacağını bilir zira buna ne gücünün ne de maddi olanaklarının elvereceğini bilir. Önce bir köşe temizlenir sonra bir diğeri, ardından bir başkası ve bahçenin tamamı temizleninceye kadar bu iş böyle sürüp gider. Bu erdemlere sahip olabilmek umuduyla ben de böyle bir yönteme başvurdum. Her geçen gün deftere daha az siyah çarpı işareti koymayı ve on üç haftanın sonundaysa kırmızı çizgilerin üstüne hiçbir siyah çarpı işareti koymamayı başardım."

Görüldüğü gibi Leonardo’nun büyükbabasıyla Amerikan Cumhuriyeti’nin babası birbirlerine kardeş kadar çok benziyorlar. Onları birbirlerinden ayıran dört yüz yıllık zaman dilimi boyunca sanki çizilen tabloda en ufak bir değişiklik yoktur. Her ikisi de birer “burjuvadır”.

Oysa kalabalıkların bu usta bilgelere kulak verdiklerini söylemek pek kolay değil. Kaç tane iş adamı yaşamına Benjamin Franklin’in çizmiş olduğu erdemler şemasına uygun bir yön vermiştir?

Bu bilgeliği kalabalıklara aktarmaya çalışanların dile getirmiş oldukları kimi şikâyetlere bakıldığında (Savary, Defoe gibi isimler zaman zaman kendi kuşaklarının ahlâk düşkünlüğünden dert yanmakta ve bunların lüks ve rahat bir yaşam sürme tutkusunun kurbanı olacaklarını söylemektedirler) büyük öncülerin havaya konuşmuş oldukları düşünülebilir.

Böyle bir yaklaşımınsa bizi çok karamsar bir sonuca götüreceğini düşünüyorum. Modern zamanların ekonomik öznesi, girişimci kapitalist ve özellikle de (bizim 4., 5. ve 6. tiplerimiz) tüccar ve zanaatkarın bu çalışkan ve tutumlu, ölçülü ve düşünceli, kısaca erdemli “burjuva” zihniyetine sahip oldukları rahatlıkla söylenebilir. Bütün ülkede herkesin payına aynı miktarda erdem düşmemiş olabilir. XVII. ve XVIII. yüzyılda yaşamış Fransızlar evlerini Hollandalılar ya da Amerikalılar kadar iyi yönetememiş olabilirler ki, kimi uzman yazarların çalışmalarında bu türden uyarılarla karşılaşıldığı, örneğin, *Vatansever Tüccar* adlı kitapta Fransız bir tüccarın oğlunu “bu tutumluluk sayesinde çok zengin olmanın”[86] yollarını öğrenmek amacıyla Hollanda’ya gönderdiği görülmektedir.

Bu ayrıntılar göz ardı edildiği takdirde bile, burjuva düşünce biçiminin zamanla kapitalist zihniyetin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş olduğu söylenebilir. Öncülerin, yani bu dönemin ilk temsilcilerinin ikisini birbirinden ayırabilmeleri oldukça güçtü, belki de bu yüzden hepsi aynı erdemleri aynı terimlerle övmekte ve yüceltmektedirler. Hattâ kapitalist zihniyete oranla burjuva zihniyetinin “şeylerin doğal bir parçası” olduğu bile söylenebilir. Ancak böyle bir sonuç bizi bu kitabın üzerinde durduğu önemli ikinci büyük sorunla, yani kapitalist zihniyetin ortaya çıkış nedenleriyle karşı karşıya getirmektedir. Bu yüzden şimdilik bu konuyu bir kenara bırakmak ve burjuva zihniyetinin nasıl yaygınlaşmaya başladığını; “tutumlu, çalışkan, ölçülü ol sloganının dükkân ve bürolardaki çalışma düzenini ne ölçüde etkilemiş olduğunu gösterebilmek amacıyla burada bizi

ilgilendiren doktrinleri öven ve yayan kitapların o zamanın en moda ve en çok okuyucuya sahip kitaplar olduklarını anımsatmak istiyorum.

Örneğin, Alberti'nin yaşadığı dönemde İtalya'nın klasik yazarlarından birine dönüşmüş olduğunu gördük. Defoe her iki kıtada da bilinen bir isimdi. Benjamin Franklin ise kendinden önce ve sonra gelen pek az yazara nasip olmuş bir üne sahipti. Kapitalist çağın ilk yüzyılları hakkında ne söylenirse söylensin, XVIII. yüzyılda Leonardo'nun büyükbabasının zihniyeti çok sayıda ve çok geniş çevrelerde kabul görmüş durumdaydı. Bunun yadsınması olanaksız bir kanıtı varsa o da Franklin'in kitaplarının toplum içindeki yaygınlaşmasıdır.

Franklin'in bilgeliğini ortaya koyan düşüncelerin özetlenmiş biçimiyle on yıllar boyunca hiç aksatmadan her yıl yayımlamış olduğu *Poor Richards Almanach*'ta karşılaşılmaktadır. Bu "Almanach"ın 1758 yılında yayımlanan sayısında Franklin'in düşüncelerinin genel bir özetinin yapıldığı: *Abraham Baba'nın bir açık artırmayla satış münasebetiyle Amerikan halkına çektiği söylev* başlıklı bir metin vardır. Bu söylev daha sonra *Zenginliğe Giden Yol* başlığıyla broşür şeklinde basılmış ve dağıtılmıştır. Bu sayede bütün dünyanın bu metinden haberi olmuştur.

2.İş ahlâkı

Kusursuz bir iş adamı olmak demek yalnızca aile içinde iyi bir ekonomik düzen oluşturmak değil aynı zamanda dış dünyaya karşı belli bir tavır takınmak demektir. Bu tavırla ilgili ilkeler ve kurallar benim iş ahlâkı dediğim şeyi oluşturmaktadırlar ki, burada kullanılan "ahlâk" sözcüğü ikili bir anlama sahiptir.

İlk olarak işlerin gidişatıyla ilgili bir ahlâk anlayışı, bir de müşterilerle olan ilişkileri belirleyen bir ahlâk anlayışı vardır ki, buna *ticarette* dürüstlük denilmektedir. "Dürüst" bir tüccar demek kendisine güvenilen, müşterilerine gerçek anlamda "hizmet" veren ve verdiği sözleri yerine getiren, vs. kişi demektir. Kapitalist ekonomi geliştikçe bu ahlâk giderek yerleşik ve zorunlu hale gelmeye başlamıştır.

Bir köylü ya da zanaatkârın "dürüstlüğünden" söz etmek anlamsız bir şeydir, zira onlar işlerini tek başlarına, görece bağımsız bir şekilde yapmaktadırlar. Bizim sözünü ettiğimiz "dürüstlükse" bütün ekonominin

karşılıklı ilişkiler üstüne oturduğu, her türlü kişisel özellikten arındığı gün mümkün olmuş ve bir zorunluluk haline gelmiştir. Başka bir deyişle bizi ilgilendiren ahlâk anlayışı sözleşme ve anlaşmalara sadık olmayla ilgili olandır.

Hiç kuşkusuz bu ahlâk anlayışı da başlangıçta kişisel bir erdem görünümüne sahipti. Bu ahlâk anlayışının Floransalı (ve diğer) yün tüccarları arasında ortaya çıkıp geliştiğini ve genel anlamda burjuva erdemlerine bunların sahip olduklarını biliyoruz. Alberti: "Ailemizden hiç kimse vermiş olduğu sözleri tutmamakla asla suçlanmadı". "Yakınlarım sözleşmelere sonuna kadar büyük bir içtenlik ve yalınlıkla uydular. Zaten bu, ister İtalya isterse yabancı bir ülkede olsun tanınmış büyük tüccarlara özgü bir davranış biçimidir." "İster alım, ister satım ister yabancı ya da dostlarla yapılan ticari işlemler olsun, her zaman için yalın, içten, dürüst ve namuslu olun, bütün işleriniz açık ve seçik olsun.[87]"

Bu ilkeler daha sonra iş adamlarını eğitecek olan kişiler tarafından yeniden ele alınacak ve geliştirilecekti. Bu bilgileri daha önce alıntı yapmış olduğumuz bütün kitaplarda bulabileceğiniz için yeniden söz etmeye gerek duymuyorum.

Ticarette dürüstlük ilkesine bütün halklar aynı derecede uymadıkları gibi, bu ilkenin dönemden döneme farklı şekillerde yorumlandığı görülmektedir. Dürüstlük ilkesine kapitalist rejimin yaygınlaşması ve gelişmesine koşut bir şekilde giderek daha çok uyulmuş olduğu söylenebilir. Örneğin zaman içinde bir dürüstlük modeli haline gelen İngiliz iş dünyasının, XVII. yüzyılda bu konuda pek de saygın bir yere sahip olmadığını anımsatmakta yarar var. Bu dönemde ticarette dürüstlük ilkesine bütün halklardan hattâ İngilizlerden bile daha çok uyanların Hollandalılar olduğunu kanıtlayan pek çok belge vardır.

Ancak "ticari ahlâk" teriminin aynı zamanda ticari avantajlar elde etmeye yönelik başka bir ahlâk anlamına da geldiğinden söz etmiştik. Kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte bu ahlâk anlayışı da diğer burjuva erdemleri arasında yer almaya başlamıştır. Bu andan itibaren (ticari nedenler dolayısıyla) tamamı kişinin *burjuva olarak diğerlerinden ayrılmasını sağlayan* bu erdemlerden bazılarına sahip çıkmak ya da en azından sergilemek (bu erdemlere sahip olmak ve onlara aykırı davranmamak) insana bazı *avantajlar* sağlayabiliyordu. İyi bir tüccar için

en yüce davranış kuralı “dürüst bir şekilde” yaşamaktı. Hiçbir şeyde abartıya kaçmamak, sadece iyi insanlarla birlikte görünmek, içki, kumar ve kadından uzak durmak, kiliseye gitmek, Pazar âyinini kaçırmamak gerek dışa sunulan görüntü, gerekse ticari tutarlılık açısından iyi bir “burjuva” gibi görünmek gerekmekteydi. Zira bu tür ahlâk anlayışına uygun bir şekilde yaşamak iş adamlarının itibarını arttırıyor ve sağlamlaştırıyordu.

Alberti, *onesta* adı altında bizim “burjuva farklılığı” dediğimiz şu erdemler bütününden söz ediyordu. Sahip olduğu ahlâk anlayışında *onesta* en önemli erdem olup tüm diğerlerini belirliyordu: Bütün girişimlerimizde doğru, pratik ve çok zeki bir kamusal sansür sorumlusu gibi bize eşlik etmek; bütün eylemlerimizi, düşüncelerimizi ve arzularımızı ölçmek, tartmak ve değerlendirmek durumundaydı. Bütün dışsal davranışlarımız üzerinde bu burjuva farklılığı son bir cila katmanı gibi duruyordu. Bize en güzel erdemleri hep o öğretti, saygın anamız bize törelere sadık, sakin ve mutlu bir yaşam sundu. Bunun dışında (en saygı duyulacak yanı da budur) çok işimize yaradı. İşte bu yüzden insanın zengin, övülen, sevilen ve sayılan biri olabilmesi için bu farklılıklara sahip olmaya çalışması yeterlidir.[88]

Yüzyıllar boyunca aynı öğütlerin aynı terimlerle durmadan tekrarlandığını görüyoruz. İtalyanların *onesta* 'sı, Fransa’da *honnetete,* İngiltere’de ise *honesty*'ye dönüşmüş olup bütün bu terimler genelde onurlu, ticari açıdansa dürüst olmak anlamına gelmektedirler. Bu terimlere belli bir derecede iki yüzlülüğün de eklenmesi gerekir, zira işlerin yolunda gitmesi için gerçek bir burjuva olmak zorunda kalmadan burjuva farklılığına sahipmiş gibi görünmek yeterli olabilmektedir. “İtibarımı ve ticari konumumu sağlamlaştırabilmek için yalnızca gerçekten çalışkan ve kanaatkâr olmayı yeterli bulmamakla birlikte bunun tersi sayılabilecek bir dış görünüm sunmaktan da kaçındım. Sade bir şekilde giyiniyor, sıradan insanların gittikleri eğlence yerlerine asla uğramıyor, asla ava ve balığa çıkmıyordum, vs.[89]” diyen Benjamin Franklin, herhalde bu yüzden böyle bir sonuca varmıştı.

IX. HESAP KİTAP

Kapitalist zihniyetin temel unsurlarından biri de bedeli para olarak hesaplanan karşılıklı hizmetlerle (üretim araçlarının satın alınması, mamul maddelerin satışı, el emeğinin kiralanması, vs.) ilgili sözleşme ve anlaşmalardır; başka bir deyişle kapitalist düzende her türlü ticari işlemin başlangıç ve sonunda belli bir miktar para vardır. Dolayısıyla daha kapitalizmin başlangıç yıllarından itibaren hesap kitabın işlerin yürütülebilmesi için bir zorunluluk, vazgeçilmez bir araç haline gelmiş olduğu söylenebilir. Hesap kitap işi belli bir eğilimle belli bir alışkanlığın yanısıra insanlarla ilgili her türlü etkinliği sayılarla ifade etme ve bu sayılarla gelirler ve harcamalar gibi zekice ve karmaşık bir sistem oluşturma yeteneğine sahip olmayı da içermektedir. Sayılar her zaman için değerleri ifade etmek amacıyla kullanılır. Bu değerler sistemiyse en az olanla en çok olan; borç ve alacak arasında ilişkiler kurarak, bir şirketin ticari açıdan kârlı olup olmadığını belirlemeye yarar. Bu iki hesaplama biçimi günümüz özel ekonomi alanında “ticari hesap” ve “muhasebeye” denk düşmektedir.

Hesap kitap yapmanın kökenleri ve gelişme sürecini üç ayrı şekilde inceleme olanağına sahibiz:

1.Bu teknik aracın durumu ve kullanışlılığına bakarak gelişme sürecini değerlendirebiliriz.

2.Belli bir dönemden bize miras kalmış olan hesaplar ve muhasebe defterlerini inceleyerek, o dönemde nasıl hesap kitap yapılmış olduğunu dolaysız bir şekilde anlayabiliriz.

3.Çağdaşları olan insanların bulabildiğimiz tanıklıklarına başvurarak aşağı yukarı aynı sonuca ulaşabiliriz.

Daha önce *Modern Kapitalizm* başlıklı çalışmamda Orta Çağ’dan günümüze hesaplama işlemlerine başvurmada görülen gelişmeleri açıklamış olduğum için burada daha önceden bilinen birkaç bilgiyi yinelemenin ve birkaç yeni olguyla tamamlamanın ötesine geçmeyeceğim.

Ticari hesap kitabın da beşiği yine İtalya daha doğrusu Floransa’dır. Pisanolu Leonardo 1202 yılında yayımlanmış olan *Liber Abbaci* başlıklı çalışmasında ilk düzgün hesap ilkelerinin nasıl olması gerektiğini tartışmaktadır. Bu ilkeleri tartışmaktan başka da bir şey yapmadığı

söylenebilir. Doğru hesap kitap yapmanın öğrenilmesi çok uzun bir zaman almıştır. Arap rakamları İtalya’ya ancak XIII. yüzyılda girebilmiştir (ki bu rakamların her birinin sahip olduğu değer ait olduğu dizide işgal ettiği yer tarafından belirlenmektedir). Bu rakamlar olmadan hızlı ve doğru bir hesap yapabilmek bize göre olanaksızdır. Ancak 1299 yılında Calimala loncasının bu rakamların kullanılmasını yasaklamış olduğunu öğreniyoruz. Hesap kitap sanatının yaygınlaşmasının İtalya’da bile ne kadar uzun bir zaman almış olduğunu anlayabilmek için XIV. yüzyıl ortasında yazılmış ve yazarın Arap rakamları, Roma işaretleri, el parmaklarının ve parmak boğumlarının simgelediği rakamları kullandığı *Introductoris liber qui et pulveris dicitur in mathematicam discıplinam*’ın giriş bölümüne göz atmak yeterlidir.

Ancak İtalya’da hesap kitap sanatı XIV. yüzyıldan, Kuzey ülkelerindeyse XV. ve özellikle de XVI. yüzyıldan başlayarak çok hızlı bir gelişme göstermiştir. “Taille”[90] aracılığıyla yapılan uzun ve zahmetli hesapların yerini giderek rakamlarla yapılan hesaplar almıştır. Cobourglu hesap kitap ustası Simon Jacob haklı olarak: “Hesap yaparken sayılara başvuran kişiyle *taille*'dan yararlanan kişi arasındaki farkı, sırtında hiçbir şey taşımadan rahat rahat yürüyen insanla aynı yolu sırtındaki yük altında ezilmiş bir halde alan insan arasındaki farka benzetebiliriz” demektedir.

XVI. yüzyılın matematik dâhilerinden biri olan ve ticari hesap kitap yapma işini oldukça üst düzeye taşıyan Tarteglia’dan önce İtalyalı tüccarlar mal hesabı yapabilmek amacıyla *üç* kuralı yerine “Roma yöntemi” denilen yeni bir hesap yapma yöntemini benimsemişlerdi. Bu yöntem XVI. yüzyılın başlangıcında Fransa ve Almanya'da da yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştı. Bu yöntemle ilgili Almancada karşımıza çıkan ilk açıklama Heinrich Grammateus’un (1518) *Hesap Kitabı*'dır. İlk kez XV. yüzyılda “üretilen” ondalık kesirler Simon Stevenin’in çalışmaları sayesinde 1585 yılından başlayarak giderek daha çok kullanılmıştır. İlk hesap makinesiyle 1615 yılında karşılaşılmaktadır.

Matbaanın keşfinden sonra aritmetik kitaplarının sayısı hızla çoğalmış ve böylelikle ticari hesap kitap işleri kolaylaşmıştır. Hesap kitap işlerinin yaygınlaşmasına katkıda bulunan bir başka şey de ticari kentlerde kuruluşları XIV. yüzyıla kadar giden özel okulların varlığıdır. Villani daha o dönemde (yine) Floransa’da 6 tane hesap okulu bulunduğunu, 1200 genç erkeğin bu okullardaki dersleri izlediklerini ve “çörkü/abaküs ve ticari

hesaplama” gibi dersleri gördüklerini söylemektedir. Almanya'da ilk ticari hesap okulları Lubeck’te açılmıştır. Hamburg’daki hesap okulunun 1400 yılında açılmış olduğu bilinmektedir.

Düzenli bir muhasebenin varlığına işaret eden ilk verilerle XIII. yüzyılda karşılaşılmaktadır. 1279-80 yıllarıyla ilgili Papa III. Nicolas’nın hesapları; 1303 yılı Floransa belediyesinin harcama kayıtları basit muhasebenin bütün ayrıntılarının bilindiğini göstermektedir. İki bölümlü “gelir-gider” muhasebesi de en az bu kadar eskidir. XIII. yüzyılda böyle bir muhasebe uygulamasıyla karşılaşılmakta mıdır? Bu soruya bir yanıt verebilmemiz zor, zaten bu olasılık bize pek inandırıcı gelmiyor. Ancak Cornelio Desimonis’in araştırmalarına dayanıp, Cenova Belediye idaresinin 1340 yılından itibaren bu ikili muhasebeyi kusursuz bir şekilde uygulamış olmasına bakarak bu yöntemin de oldukça eski olduğu söylenebilir. XV. yüzyılda bu muhasebe yönteminin çok yaygın bir şekilde kullanıldığını gösteren pek çok belge var. Bu muhasebenin en öğretici ve kusursuz örnekleriyle Venedikli Soranzo kardeşlerin (1406) ticaret kitaplarında karşılaşmaktayız. M. Sieveking’in bu kitaplar üstüne yapmış olduğu derinlemesine bir çözümleme vardır. Fra Luca Pacinoli, *Summa Arithmetica*'sının on birinci bölümünün, dokuzuncu alt bölümünün ilk kısmında bu yöntemin kuramsal bir değerlendirmesini yaparak mükemmel bir açıklama sunmuştur.

Kapitalizmin bu ilk yüzyıllarında İtalya’da az çok kusursuz bir muhasebe yöntemi ve muhasebe defterlerinin varlığından söz edilebilir. Hesap kitap işleri ve muhasebe “burjuva” girişimcilerin asal meşguliyetleri arasına girmiş olup daha sonraları muhasebecilere terk edilmiş olan bu görevi hiç kuşkusuz başlangıçta kendilerinin yapmış oldukları söylenebilir.

Messer Benedetto Alberti, kendine saygısı olan bir tüccarın parmaklarının mürekkep lekeleriyle dolu olmasından dolayı utanmaması gerektiğini sık sık söylermiş. Ona göre tüccar hattâ çok sayıda insanla ilişki halinde bulunan her iş adamının asal görevi gerçekleştirdiği bütün alım satım işlemleriyle tüm sözleşme ve anlaşmaları, bütün para giriş çıkışlarını kayda geçirmektir. Bu da çok çalışanların ellerinden kalemi eksik etmemeleri gerektiği anlamına gelmektedir.[91]

Üçüncü Bölüm: KAPİTALİST ZİHNİYETİN ULUSAL GÖRÜNÜMLERİ

X. KAPİTALİZME ÖZGÜ ÇEŞİTLİ YÖNTEMLER

Kapitalist zihniyetin ortaya çıkışı ve gelişimi bütün Avrupa ve Amerika toplumlarına özgü ortak bir olgu olup, bunların alın yazılarında modern zamanların tarihini oluşturmak vardır. Bu kesinlemenin kanıtlarıyla bol miktarda karşılaşılmaktadır. Önceki sayfalarda yer alan her ulustan alınmış örnekler aracılığıyla bu zihniyetin oluşumunu göstermeye çalıştım. Gözlerimizin önünde olup biten olaylar bu ortak gelişme sürecini onaylamaktadır.

Modern ekonomik zihniyetin gelişme biçimine bakıldığında bir ülkeden diğerine, bir ekonomik dönemden diğerine farklılıklar olduğu yadsınamaz. Biz de burada özellikle ulusal farklılıkları ele alacak ve sırasıyla bu farklılıkların neler olduğunu inceleyeceğiz.

Kapitalist çağın başlangıcında ticari muhasebe konusunda İtalya hiç kuşkusuz birinci sırada yer almaktadır. Daha sonra Hollandalılar bu konuda birinci sırayı kapmışlardır. Hollanda yalnızca burjuva erdemleri konusunda değil kesin ve doğru hesaplama konusunda da örnek bir ülke olmuştur. XVIII. yüzyılda Hollanda ve Amerika'da işlerin çok farklı şekilde yürütüldükleri görülmektedir.

Franklin, Amerikalı ortaklarından biri yaşarken kendisine hiç hesap göndermemiş olmasına karşın, Hollandalı dul eşinin hesapları düzenli ve eksiksiz bir şekilde gönderdiğini söylemektedir. Ardından da "Muhasebe, Hollanda'da kadın eğitiminin temel dallarından biridir" demektedir. Bu cümle 1730 yılında yazılmıştır.

Daha sonraları İngiltere, Hollanda'dan sonra ikinci sıraya yerleşmiştir. XIX. yüzyıl başında Alman tüccarlar İngiltere ve Hollanda'dan "ticari eğitim" düzeyinin çok yüksek olduğu ülkeler olarak söz etmektedirler. Bu açıdan Almanya'da yalnızca Hamburg kenti bu ülkelerle karşılaştırılabilir. Konuyu yakından bilen biri 1830 yılında şunları yazmıştır:

> *"Tüccar doğmuş olan şu İngiliz, ticaretle ilgili konularda bir Hamburglunun çok nadiren ve uzun bir süre sonunda başarabildiği bir*

açıklık, berraklık ve özgürlükte konuşabilmektedir. İngilizlere özgü kararlılık ve bağımsızlıkla Hamburglu tüccarda pek karşılaşılmamaktadır. Ancak bu sonuncuya özgü kesinlik ve doğruluğu Almanya'nın geri kalan tüccarları örnek olarak alabilir. Bu açıdan bakıldığında Hamburglu tüccarın Hollandalı tüccara çok benzemekle birlikte ondan daha liberal, ancak onun kadar dürüst olmadığı söylenebilir."[92]

Bu satırların yazılmış olduğu dönemde hesap kitap işi en az gelişmiş toplumlar tarafından bile bilinen, kendinden kaçılması olanaksız bir zorunluluk, kapitalist zihniyetin temel araçlarından biriydi.

Bu sonuncu uyarılar bize, "burjuva erdemleri" ve genelde kapitalist zihniyet olarak adlandırdığımız şeyin gelişimi ve somut görünümleri konusunda uluslar arasında çeşitli farklar olduğunu göstermektedir.

Sonraki bölümlerde bu farklılıkları daha ayrıntılı bir şekilde alıp daha derinlemesine çözümleyeceğiz.

1.Kapitalist gelişme akımına aynı anda kapılmamış bir ulus (ya da halk veya belli sayıda insandan oluşan grup: burada sınırlandırma biçiminin bizim açımızdan bir önemi yoktur. Sözünü edeceğimiz büyük tarihsel ulusları özel gruplar olarak değerlendiriyorum) diğerinden (kapitalist zihniyetin somut sonuçları açısından) farklı olabilir. Başka bir deyişle birinde burjuva tipinin oluşumu diğerinden geç ya da erken gerçekleşmiş olabilir.

2.Bir ulus, bir diğerine göre daha uzun ya da daha kısa süreyle kapitalist zihniyetin egemenliği altında kalmış olabilir. Bu yüzden gelişme evrelerinde de farklılıklarla karşılaşılabilir.

3.Farklılıklar kapitalist zihniyetin yoğunluk derecesi ve bunun somut görünümleriyle ilgili olabilir: Girişimcilik anlayışı, kazanç aşkı, burjuva erdemleri, hesap kitap yeteneği, vs.

4.Kapitalist zihniyet bir halkın bünyesinde diğerine oranla daha fazla yaygınlaşmış olabileceği gibi; bir toplumsal katmanda diğerine oranla çok daha yaygın olabilir.

5.Bir halktan diğerine değişiklik gösterebilecek bir başka şey de kapitalist zihniyetin geneline oranla kendisini oluşturan temel unsurların (girişimcilik ruhu, bu zihniyetin değişik ifadeleri, burjuva zihniyeti, vs.) oynadıkları görece roldür.

6.Bu temel unsurların yoğunluk ve gelişme sürelerinin de farklı oldukları görülmektedir. Örneğin bu unsurlar ya aynı anda ve koşut bir şekilde ya da her biri bağımsız bir şekilde, teker teker gelişebilmektedir.

Bütün bu olasılıklar sonsuz sayıda kombinasyon oluşturulmasını sağlayabilir. Burjuva zihniyetinin gelişme biçiminin de ulustan ulusa değişebileceğini öngörmek pek zor değildir. Belli başlıları arasında: Genelde kapitalizmin az çok yoğun olması; kendisini oluşturan bütün unsurların ya da aralarından yalnızca birkaçının (hangileri?) gelişmesini tamamlamış olması; zor ve zahmetli bir başlangıç yapılmış olunması nedeniyle az çok gecikmiş olan kapitalist gelişme; bu gelişmenin geçici, aralıklı ya da sürekli olma özelliğine sahip olması.

Bu değişik olasılıklar ya da kombinasyonların çeşitli ülkelerde nasıl gerçekleşmiş olduklarını ve bu ülkelere özgü kapitalist zihniyet tarihinde ne türden izler bıraktıklarını göstermeye çalışacağız.

XI. ÇEŞİTLİ ÜLKELERDE KAPİTALİST ZİHNİYETİN GELİŞİMİ

1. İtalya

Kapitalist zihniyetin ilk ortaya çıkıp yaygınlaştığı ülkenin İtalya olduğu söylenebilir.

XIII. yüzyıldan başlayarak Yukarı-İtalya'nın tüccar cumhuriyetlerinde öylesine bir gelişme göstermiştir ki, sonraki yüzyılda neredeyse bir salgın hastalığa dönüşmüş olduğu söylenebilir. Orta Çağ boyunca bu ülkede kapitalizmin ulaşmış olduğu düzey ve yoğunluğun bir benzeriyle başka bir ülkede karşılaşmak olanaksızdır. Bu döneme ait kapitalizmin durumu, görünümü, özellikleri ve ifadeleriyle ilgili bilgilerin büyük çoğunluğunun kaynağı İtalya'dır. "Burjuva zihniyeti" olarak adlandırdığım psikolojik niteliklerin tamamıyla ilgili ilk somut belirtilere yine İtalyan kentlerinde rastlanmaktadır. Özellikle de Toscana bölgesindeki kentlerde varlığı oldukça yoğun ve güçlü bir şekilde hissedilmektedir.

Çeşitli İtalyan kentlerinde, özellikle de Venedik ve Cenova gibi iki büyük liman kentinde kapitalist zihniyetin hangi yönlerde ilerlemiş olduğundan söz etmiştim. Ancak bir kez daha Floransa'nın burjuva zihniyetinin gelişmesinde en önemli yere sahip olduğu gerçeğinin altını çiziyorum. XIV. yüzyılda Floransalılar öylesine bir kazanç ateşi (insanın içinden Amerika'daki gibi demek geliyor) ve öylesine gayret dolu bir çalışma aşkıyla yanıp tutuşuyorlardı ki, Floransa, "babaların, ölmeden önce çocuklarını düzenli bir işe sahip olmadıkları takdirde bin florinlik bir ceza ödemekle yükümlü kılan vasiyetnameler bıraktığı"[93] bir kente benziyordu. Daha önce görmüş olduğumuz gibi Alberti gibi insanların öğrettikleri ve geliştirdikleri burjuva erdemlerine dayalı ticaret anlayışı geniş çapta ilk kez Floransa'da yaygınlaşmıştır. Fibonaccio ve Paciuoli gibi insanların o ana kadar ulaşılmamış bir düzeye çıkardıkları hesaplama yöntemleri de yine bu kentte kullanılmıştır. Söz etmeye değer bir başka konu da istatistik yöntemin Floransa'da geliştirilmesi ve uygulanmasıdır. Bu iş örneğin bir Floransalının 1442 yılında oluşturmuş olduğu bir istatistikle aynı ya da yakın tarihlerde Venedik'te oluşturulmuş bir istatistiğin karşılaştırılması

şeklinde yapılmıştır. Burckhardt, çok sayıda ve geniş kapsamlı somut veriler üzerine oturan bu karşılaştırmanın daha büyük bir zenginliğin varlığına işaret ettiğini ve dolayısıyla Floransa'ya ait tablonun "şeyleri daha düzeyli ve anlaşılır bir şekilde sunduğunu" kabul etmek gerektiğini söylemektedir. Burckhardt bu konuda, "Floransalı dış dünyayı sayısallaştırma konusunda doğuştan bir yeteneğe sahiptir" demektedir.

Ne var ki, Floransa'nın bu üstünlüğü uzun sürmemiştir. Hiç kuşkusuz hesap aşkı ve yeteneğiyle örgütleme yeteneğinden bir şey yitirmedikleri hattâ kimi tanıklıklara bakılırsa XVI. ve XVII. yüzyılda bu yeteneklerini geliştirmiş oldukları söylenebilir. Ancak girişimcilik ruhunda bir gevşeme olmuştur. Emin kaynaklardan elde etmiş olduğumuz bilgilere göre XV. yüzyıldan itibaren güney İtalya'da ve XVI. yüzyıldan itibaren ülkenin geri kalan bölgelerinde çok sayıda burjuvanın kazanç aşkı, risk ve yöneticiliğe boş vererek her türlü çaba ve kaygıdan muaf, kolay bir yaşam biçimini yani rantiye ya da senyörler gibi yaşamayı seçmiş oldukları söylenebilir.

İşte size güney İtalya'da bulunan Kava adlı kent hakkında elimize geçmiş olan birkaç veri. Yalnızca duvar ustaları ve çarşaf dokumacılarının yaşadığı dönemde kent atasözlerindekine benzer bir zenginliğe sahipti. Ancak duvarcıların âletleriyle çarşaf dokumacılarını tezgâhları ortadan kaybolduktan sonra ortalığı mahmuzlu, üzengili ve altın kemerli insanların yanısıra hukuk ve tıp doktorlarıyla subay ve şövalyeler kapladı. Kent tam bir sefalet içine gömüldü (1500 yılından kalmış olan bir tanıklık).

Floransa'da da bu feodalleşme eğilimi ya da dönemin deyimiyle yaşamın İspanyollaştırılmasıyla karşılaşılmıştır. Bu eğilimin temel özelliği: "çalışmanın küçümsenmesi ve soyluluk unvanlarının peşinden koşulmasıdır". Bu eğilimin ilk semptomlarıyla ilk büyük Kozma dükü döneminde karşılaşılmaktadır. Onun etkisiyle pek çok genç insan ticaret ve sanayiye aşağılayıcı bir gözle bakmaya başlamış, Saint-Etienne tarikatının şövalyeleri arasında yer almaya çalışmışlardır. Şövalyelerin saygınlığına sahip olmak isteyen zenginlerle özellikle Floransa'da karşılaşılmaktadır çünkü o dönemde Floransa'da çok yaygın olan turnuvalara yalnızca bu saygınlığa sahip olan insanlar katılabilmektedir. Burjuva ve sıradan bir görünüm kazandırılan bu turnuvalar elden geldiğince önemsiz ve zararsız hale getirilmiştir. Büyük bir tutkuyla katılıp, oynamalarına karşın bu burjuva ve feodal unsurlar karışımının ne kadar komik olduğunu fark edememişlerdir. İlk Medici ailesinin üyeleri bu turnuvalara "büyük bir

tutkuyla katılıyor ve soylu bir aileden gelmemelerine karşın sanki izleyenlere eski senyörler gibi gerçek bir saray halkına sahip olduklarını göstermeye çalışıyorlardı."[94]

XVI. yüzyıldan başlayarak Yukarı-İtalya'da bulunan pek çok kentte benzer bir dönüşüm yaşandığına tanık olunmaktadır. Zengin burjuva şövalye olmaya çalışırken, orta halli burjuva olabildiğince kırsal kesimde, sakin bir rantiye yaşamını tercih ediyordu: "una vita temperata", "uno stato pacifıco" ideal konumlar gibi algılanıyordu. Daha önce de kendilerinden bazı bölümler aktarmış olduğumuz, kırsal kesimde yaşayan centilmenlere yönelik kitaplardan edinilen izlenim bu yöndedir.

2.İspanya Yarımadası

Kapitalizm, İberya yarımadasının bazı kentlerinde oldukça erken bir tarihte ortaya çıkıp gelişmiştir. Orta Çağ'daki durumu, ticaret ve deniz hukuku hakkında pek az bilgiye sahip olmakla birlikte, Barselona'da oluşan iş dünyasının yerleşik hale gelmiş olduğunu ve XIV. yüzyılda burada kapitalist bir zihniyetin var olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Portekiz ve İspanya'da olaylar XV. yüzyıl başından itibaren istisnai, yani aynı yüzyıl sonunda iki büyük coğrafi keşifle sonuçlanmış olan, keşif seyahatlerinin başlamasıyla birlikte büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Görünüşe göre denize açılan liman kentlerinde bir türlü bastırılmayan altın tutkusu ve gözü pek bir girişimcilik anlayışı nüfusun büyük bir bölümünü etkisi altına alarak XVI. yüzyıl boyunca Amerika'ya düzenlenen seferler ve yeni kıtanın kolonizasyonu bu kentlerin zenginleşmesine ve güçlenmesine yol açmıştır. Ancak kolonizasyona yönelik bu sefer ve girişimler Portekiz ve İspanya'da karşılaşılan yegâne girişimcilik zihniyeti örnekleri değildirler. Örneğin, Lizbonlu tüccarların Batı'nın ve Doğu'nun yeni keşfedilmiş olan bölgeleriyle kurdukları ilişkiler sonucunda İtalya'dan daha büyük bir ticaret hacmine ulaştıkları ve Sevilla'ya ait gemilerin anavatana değerli madenler getirdikten sonra buradan mallar yükleyerek yeniden yola çıktıkları görülmektedir. XVI. yüzyılda yaygın bir sanayi, kapitalist zihniyetin gelişmesine oldukça önemli katkılarda bulunmuştur. Sevilla'daki 1600 dokuma tezgâhında 130.000 işçi çalışmaktadır. Toledo'da üretilen 215.000

kilo ipek 38.484 kişiye iş olanağı sağlamaktaydı. Segovya'da önemli ipek ve tekstil fabrikaları vardı, vs.[95]

XVII. yüzyılda İberya yarımadası aniden, sık sık betimlenmiş bir durgunluk dönemine girmiştir. Girişimcilik ruhu zayıflamış, iş dünyasına duyulan ilgi sönmeye yüz tutmuştur. Ulus ekonomiyle ilgili her şeye sırtını dönerek Kilise, saray ve şövalyelikle ilgilenmeye başlamıştır. Ticaretin (çok uzun bir süre önce ziraata karşı da aynı tavır takınılmıştı) iyi aileden bir erkek için uygun bir meslek olmadığı düşünülmeye başlanmıştır. İtalyan, Hollandalı, Fransız ve İngiliz gözlemcilerin inanmakta zorluk çektikleri bu tavrı alaycı bir dille "İspanyol tembelliği" deyimiyle tarihe mâl ettikleri görülmektedir. Guicciardini: "Akıllarını soylulukla bozmuşlar" demektedir. Cortesler 1523 yılında sundukları bir dilekçeyle kraldan bütün İspanyolları kılıç kuşanmaya zorlamasını istemişler; iki yıl sonraysa dillerinin altındaki baklayı çıkartıp Hidalgoların vergi ödeyenlerden daha üstün bir soydan geldiklerini ilân etmişlerdir". "Hidalgolar ulusun çekirdeğini oluşturdukları için kamusal görevlerin de tekeline sahip olmaları gerektiği düşünülmekteydi. Kentler bir sanayicinin "corregidor" olarak atanmasına pek iyi bir gözle bakmıyorlardı." Aragonlu Cortesler aralarından birinin ticaretle ilgilenmesine asla tahammül edemezlerdi. Özetle bütün kamuoyu Hidalgolardan yanaydı. Herkes onlara öykünüp onları örnek almaya çalışıyor ve çalışıp çabalamadan şan, şeref dolu rahat bir hayat sürmek istiyordu. Çok sayıda gerçek ya da düşsel hak sahibi bu "hidalquia" haklarının peşinden koşmaya başlamıştı. Bu iddialar çok sayıda dava ve hilekârlığa yol açtığından mahkemeler Pazar günleri özel olarak bu davalara bakmaya başlamışlardı ancak çoğunlukla davaların çözümü için bir gün yetmiyordu. El emeği ve ticaretle sanayi ve çaba harcamaya karşı duyulan tiksintinin genel bir görünüm almış olduğunu söylemeye gerek yok. Bu ayrıntıları kendisinden ödünç almış olduğum Ranke: "İnsanın yaşamını yalnızca para kazanmak gibi başkalarının zararına sayılabilecek, tamamen anlamsız meşguliyetlerle harcamasını hoş görebilmek ve saygı duyabilmek mümkün müdür? Bizim hoşça vakit geçirmemizi sağlayacak bunlardan daha temiz ve soylu uğraşlar yok mudur?" diyerek devam etmekte[96] ve "maddi çıkarlar kadar önemli başka insani şeyler vardır. Bir ulusun zihninde canlı kalıp yaşamayan şeylerin gelişmesi asla mümkün değildir. Katolik kültünün üretmiş olduğu bu düşünce herkesi egemenliği altına almış olup,

insanlar bu düşünceyi sonuna kadar savunmaktan başka bir şey yapmıyorlardı. Konunun onurlarını korumayla ilgili olduğuna inandıkları için bu görevi yerine getirmede ayak diretiyorlardı. Geriye kalan zamanda yaşamın bütün nimetlerinden hiçbir çaba sarf etmeden, sakin bir şekilde yararlanmaya bakıyorlardı" demektedir.

Daha önce de bu insanların kapitalist yaşam ve zihniyet konusundaki düşüncelerinde karşılaşılan tutarsızlıktan söz etmiştim. Bu tutarsızlıkla kısa bir süre sonra İspanyol ve Portekiz kolonilerinde de karşılaşılmaya başlanmıştır.

3.Fransa

Fransa'da, spekülatif bir düşünce yapısına sahip, kısa sürede devasa projeler üreterek, koydukları hedefe doğru ilerleyebilen çok yaratıcı, bir parça uçuk ancak aynı zamanda çok atılgan ve hızla ilerleyen büyük dâhi girişimcilerle her dönemde bol miktarda karşılaşılmaktadır. Fiziksel yorgunluk ve güçsüzlük genç yaşta ölüp gitmelerine neden olmadığı zaman çoğunlukla tepetaklak gitmekte ya da hapse düşmekteydiler. XV. yüzyılda yaşamış olan Jacques Coeur böyle bir tip olup sahip olduğu dâhi kişilik sayesinde Fransa'da büyük çaplı ticareti başlatarak büyük yankılar uyandırmayı başarmıştır. Yedi kadırga sahibi olup üç yüz aracı tüccarla bağlantısı olan ve dünyanın bütün önemli liman kentleriyle ticari ilişkiler kurmuş biridir. "VII. Charles'ın mali işleriyle ilgilenmiş ve kralın kendisine lütfetmiş olduğu bu konumundan ticari girişimlerini geliştirmek amacıyla yararlanmayı çok iyi bilmiş ve bu yüzden başka hiçbir Fransız tüccar kendisine rakip olamamıştır. Bu adamın kurmuş olduğu acentelik sisteminin Venedik, Cenova ve Katalanların kurmuş oldukları dünya çapındaki ticari güçlerle rekabet ettiği söylenebilir. Bu ticaret ve kimi karanlık mali işlemler sayesinde kazandığı paranın pek çok saray mensubunu borçlandırarak, kendine bağlamasına ve sonuçta düşmanları haline gelmesine yol açtığı söylenebilir. Sonu malumdur. Devlete ihanet ve sahte para basmak, vs. ile suçlanarak bütün malı, mülkü elinden alınarak hapsedilmiş ve küreğe mahkum edilmiştir.

XIV. Louis döneminde aynı türe ait bir başka tip de Büyük Fouquet'dir. Bu spekülatörler ırkı, bu büyük çaplı maceraperestler günümüze kadar

sürüp gelmiştir. Lesseps, Boncour, Rochefort ve bunlar kadar önemli olmayan daha pek çoğu bu geleneği sürdürmüşlerdir.

Yurttaşlarındaki bu serüvenci ruhu Montaigne, nahoş ancak doğru sözcüklerle ifade etmeyi bilmiştir: "Korkarım gözlerimiz göbeğimizden daha büyük; yetenekli olmaktan çok meraklıyız; her şeyle ilgileniyor ama hiçbir işe sıkı sıkıya sarılmıyoruz."[97]

Fransa'da, Colbert döneminden günümüze işitilegelen şikâyetler ve Fransız iş adamlarında karşılaşılan, bizim altını çizmiş olduğumuz "girişimcilik ruhundan yoksunluk" olgusu arasında herhangi bir uyuşmazlık yoktur. Bu şikâyetler hiç kuşkusuz orta büyüklükteki tüccar ve sanayicilerin büyük çoğunluğu, yani varlıklarını uzun süre korumuş olan "sağlam" şirketler için geçerlidir. Colbert, "Tüccarlarımız, bilmedikleri iş alanlarına girme konusunda tereddüt ediyorlar"[98] diye yakınmaktaydı. "Compagnie des Indes Orientales" (Doğu Hindistan Kumpanyası) kurma projesini oluşturduğunda, sözcüğün gerçek anlamında bir "girişimci" olan bu Devlet adamının yurttaşlarını harekete geçirebilmek için ne büyük güçlükleri alt etmek zorunda kalmış olduğunu biliyoruz. Zengin ve güçlü tüccar ve sanayicilere hisse senetleri satabilmek amacıyla konferans üzerine konferans (21 Mayıs ve 26 Mayıs 1664 tarihleri arasında üç tane) verilmiştir.

Fransa'daki ekonomik yaşamı yakından tanıyan Sayous, Blondel ve diğerlerinin kitaplarını okuduğunuzda hemen hemen hepsinin Colbert'in söylemiş olduklarını yinelediklerini görüyorsunuz.

Eskiden Fransız iş adamları uyuşuk hattâ tembel olarak bilinirlerdi. Daha önce sözünü etmiş olduğumuz *Le negociantpatriote*[99] (Vatansever Tüccar) adlı metinde XVIII. yüzyıl ortalarında Fransızların işe pek az zaman ayırdıklarından şikâyet edilmektedir: "Oğlunu gece gündüz çalışırken görmek istiyordu yoksa Fransa'da olduğu gibi günde iki saat değil". Bu kitap Franklin'e özgü zihniyetin bütün Fransız tüccarları etkisi altına almış olmaktan uzak olduğunu göstermektedir. Yazarının Amerikan yöntem ve araçlarına karşı büyük bir sempati duymasına karşın şövalyevari pek çok romantik, belli belirsiz düşünce, atılım fikirleriyle doludur.

Kapitalist zihniyetin yeterince gelişememesine karşın (zira Fransa ulusu son yüzyıllarda bu açıdan pek az değişmiştir) Fransa halkının pozitif ideallere sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan bu halkın (en azından

XVIII. yüzyılın ortasına kadar) senyörlüğe olan eğiliminin oldukça belirgin olduğu görülmektedir. Bizim “Vatansever Tüccar”ın, Fransızların servetlerini kapitalist şirketler için sarf etmek yerine gereksiz harcamalar ve israfa dayalı lüks bir yaşam sürdürmek için tüketmelerinden şikâyet ettiği görülmektedir. Sonuç olarak Fransa’da tüccar ve sanayiciler sermaye bulabilmek için % 5-6 aralığında faiz ödemek durumunda kalırlarken, İngiltere ve Hollanda da bu oran % 2.5-3 aralığında değişmektedir. “Vatansever Tüccar” “bir gelir sağlamayan güzel topraklar satın almak yerine” iş adamlarından % 3 faizle borç almanın daha kârlı ve akılcı bir iş olacağını söylemektedir.

Fransa ekonomi tarihinin incelemesi kapitalist zihniyetin gelişmesini engelleyen bir başka durumun da ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu, Fransız’ın emin, sürekli (ve onursal) özellikler taşıyan bir kariyeri tercih etme yönündeki tavrıdır. Fransa'daki ticaret anlayışı konusunda yetkili bir tarihçiye dayanarak bunun iyileşmek bilmeyen “memur zihniyeti” adlı bir yara; bu konuda bilgisi olan bir başka yazara dayanarak da “Fransızların düzenli bir işe sahip olma çılgınlığı olduğunu ve XVI. yüzyılda “sanayi ve ticaretin küçümsenmesiyle” aynı döneme denk gelen bu çılgınlığın varlığını günümüze dek sürdürmüş olduğunu söyleyebiliriz. Bu da Fransızların kapitalist zihniyetle bütünleşme konusunda ne kadar isteksiz olduklarının bir göstergesidir. Yapabilenler iş hayatından çekilmekte hattâ iş hayatına girmekten kaçınmakta ve servetlerini resmî bir görev ya da vergi toplayıcılığı gibi bir yükümlülüğü (XVIII. yüzyıla kadar böyle bir olanak vardı) satın almak için harcamaktaydılar. Fransa tarihi bu zihniyetin halkın bütün katmanlarını etkisi altına almış olduğunu gösteren bol miktarda örnek sunmaktadır.

Bu eğilimlere (onların aynı zamanda hem nedenleri hem de sonuçları olarak) sıkı sıkıya bağlı bir başka neden de, Fransa da, en azından Temmuz monarşisine kadar ticaret ve sanayinin hiçbir zaman saygın bir yere sahip olamamasıdır. Bunu söylerken yalnızca zenginlerin soyluluk unvanları satın almaya çalışmalarından, soyluların XVIII. yüzyılın sonuna kadar süren ayrıcalıklı konumlarından söz etmiyorum. Bu tarihe kadar yasa bile ticaretten insanı “küçük düşüren” bir meşguliyet olarak söz etmektedir. Bu tamamıyla Fransızlara özgü bir durum değildir. Aynı eğilimler ve önyargılar İngiltere için de geçerlidir (hattâ günümüze kadar kısmen de olsa varlıklarını sürdürmüşlerdir). Burada göstermeye çalıştığım şey yalnızca

sınai ve ticari etkinliğe karşı duyulan küçümseme; bunların sahip oldukları toplumsal değerleri horlamaya yönelik görüştür. İspanya'yı bir kenara bırakacak olursak Fransa'da bu yaklaşımın XVIII. yüzyılın neredeyse sonuna kadar bütün hızıyla sürüp gitmiş olduğu söylenebilir.

XVI. yüzyılda yaşadığı dönemi iyi tanıyan biri, Fransa halkının üst katmanlarına ait insanların zihniyetinden söz ederken şunları söylemektedir: "Dünyada küçümsenecek biri varsa o da tüccardır."[100] Bu dönemde Almanya, bu açıdan Fransa'yla benzer bir durumdaydı. İngiltere ise bu evreyi belli bir süre önce aşmış bulunuyordu. Montesquieu'nün XVIII. yüzyıl ortalarında söyledikleri (söyleyen tek kişi o değildir) dönemin Almanya'sı için bile geçerli değildir: "Mültezimlik, kazanılan servet nedeniyle saygın bir meslek olmayı sürdürdükçe yapacak hiçbir şey yoktur...Bütün diğer mesleklere karşı hissedilen tiksinti devam etmekte, onurlu insana hiçbir şekilde saygı duyulmamakta, diğerlerinden farklı olmaya yarayan yavaş ve doğal araçlar kimseyi etkilememekte ve hükümetin var oluş ilkesi tehlikeye girmektedir..."[101]

4.Almanya

Almanya'da kapitalist zihniyetin "Fuggerler döneminde" başlamış olduğu (belki de sağda solda biraz daha önce başlamış olabilir) olgusunu sanırız kimse yadsımaz. Bu dönemin belirgin bir özelliği varsa o da tuhaf bir cesaret ve tedbirlilik karışımıdır. Biri sizi iş kurmaya teşvik ederken diğerinin yalnızca ticari sayılabilecek işleri yürütme sırasında ortaya çıktığı görülmektedir.

Çok fazla abartmadan hemen, XVI. yüzyılda Almanya'da karşılaşılan kapitalizmin XVI. yüzyıldaki İtalyan kentlerinin kapitalist atılımıyla hiçbir benzerlik taşımadığını söylemeliyim.'

XVI. yüzyılda (başka bir deyişle herkesin gelişiminin zirvesine tırmandığını kabul ettiği gibi bir dönemde) Almanya'daki kapitalist zihniyetin düzeyi konusunda doğru dürüst bir fikir edinebilmek için şu olguların göz önünde bulundurulması gerekmektedir:

A.Kapitalizme özgü hareketler birbirinden bağımsız ve tekil olmak durumundaydılar "Kamuoyu", entelektüel yargılamalar, yöneticilerin sahip oldukları zihniyet topyekün kapitalizme karşı hattâ düşmancaydı. Gerek

Luther'in "Fuggerei" hakkındaki yargısı, gerekse Ulrich von Hutten ya da Rotterdamlı Erasmus'un görüşlerinde bu durum çok açık ve seçik bir şekilde görülmektedir. Bu görüşlerin yalnızca soylular ve bilginler değil büyük halk kitleleri tarafından da paylaşıldıkları söylenebilir. Erasmus'un kitabının Sebastien Franck tarafından yapılmış olan çevirisi büyük bir başarı elde etmişti. Cicero'nun, ticaretten küçümsercesine (ya da eğer istenirse mal değişimi şeklinde) söz ettiği *Görevler Hakkında* başlıklı kitabı çok sayıda çevrilip dağıtıldığından bütün evlerde karşılaşılan gerçek bir dua kitabına dönüşmüştü. Bütün bu olgular bizi, ilgilendiğimiz dönemde kapitalizmin henüz Almanya'da derinlemesine kök salmamış olduğunu söylemeye itmektedir.

B.Ancak kimileri bu yargıya itiraz ederek, o dönemde yaşamış olan eleştirmenlerin kapitalizme yöneltikleri bu ağır eleştirilerin, tam tersine, kapitalizmin aynı dönemde sahip olduğu gücün bir kanıtı olarak kabul edilmesi gerektiğini göstermez mi diye soracaklardır. Bu itiraz bir noktaya kadar geçerli olabilir. Yalnızca şirketlerin boyutlarına, fiyat rekabetine, tekelci eğilimlere bakılarak konuşulduğunda kapitalizmin görece oldukça gelişmiş olduğu söylenebilir. Bununla birlikte kapitalist zihniyetin başka unsurları da içerdiğini ve bu unsurların Almanya'da henüz şekillenmemiş olduğunu unutmamak gerekir. Örneğin "hesaplama yeteneği" başlığı altında toplamış olduğum özellikler gibi. XVI. yüzyılda bu yeteneğin Almanya da çok az gelişmiş olduğunu göstermiştim. Bu konuda Otto Ruland'ın (XV. yüzyıldaki) hesap defterlerine ya da Lucas Rem'in (XVI. yüzyılda) yazmış olduğu ticari raporlara bakılabilir ki, bunların XIV. ve XV. yüzyıl İtalya'sının miras bırakmış olduklarıyla uzaktan yakından bir benzerlik taşımadıkları söylenebilir. Daha önce XVIII. yüzyıl Almanya'sında bile hesaplama yönteminden yararlanma oranının rutinleşmiş İngiliz ve Hollanda ticaretine oranla ne kadar geri kalmış olduğundan söz etmiştim.

C. Ne olursa olsun kapitalist zihniyetin XVI. yüzyıldaki bu sözde "parlak gelişmesi" kısa sürmüştür. Bu dönem Almanya'sında daha önce ilk somut belirtilerini İtalya'da gözlemlemiş olduğumuz ve girişimci aileleri yavaş yavaş egemenliği altına almaya başlayan feodalleşme sürecine özgü ilk semptomlarla karşılaşıldığı söylenebilir. Öte yandan burjuva sayısındaki artış çok yavaş bir şekilde olmuş ve iki yüzyıl boyunca önemli bir gelişme olmamıştır. XVIII. yüzyılda sanayi ve ticaret yaşamında görülen atılım XIX. yüzyıl başında hızla yukarı tırmanmıştır. Hiç abartmadan

Almanya’daki kapitalist zihniyetin ancak 1850 yılında, sözcüğün gerçek anlamında, yeniden doğmuş olduğunu söyleyebiliriz.

Almanya ve Birleşik Devletler’in, günümüzde, kapitalist zihniyeti olabilecek en üst düzeyde ve kusursuz bir şekilde yaşama geçirebilmek amacıyla rekabet ettikleri söylenebilir. Modern Almanya’daki girişimci zihniyetin belli başlı özelliklerini öğrenmek isteyenler ileriki sayfalarda (13. Bölüm) sözcüğün genel anlamında modern ekonomik öznenin ayrımlayıcı özellikleriyle ilgili yazmış olduklarıma bakabilirler. Günümüzde Alman girişimciler, Amerikalı girişimcilerle birlikte bu insan türünün en saf tipini temsil etmektedirler. Bu, diğer modern tiplerde karşılaşılmayan şu dört niteliğe sahiptir:

a) Zeki gözlemcilerin fark etmiş oldukları *zihinsel esneklik.* Dünya pazarında elde etmiş olduğumuz bu üstünlüğü müşterinin arzu ve taleplerini göz önünde bulundurmanın yanısıra belli bir anda karşı karşıya bulunduğumuz durum ve koşulları çok kolay bir şekilde algılamamıza ve bunlara çok hızlı bir şekilde uyum sağlamamıza borçluyuz (örneğin yabancı ülkelerde ticari ve sınai şubelerin açılması).

b) Büyük bir *örgütleme yeteneği.* Bu yetenekle kurmuş olduğumuz büyük deniz ulaşım şirketlerinde, büyük bankalarımızın yönetiliş biçimlerinde, büyük elektrik şirketlerinde karşılaşabilmek mümkündür. Bu açıdan ele alındığında Amerika dahil olmak üzere diğer bütün ulusları geride bıraktığımız söylenebilir.

c) *Bilime karşı takındığı tavır.* Günümüzde büyük sanayi dallarımızın, özellikle de elektrik ve kimya sanayilerimizin diğer ülkelerin benzer sanayileri karşısında sahip oldukları üstünlüğün üretim süreçlerimizi bilimsel bir temele oturtma konusundaki titizliğimizden kaynaklandığı evrensel düzeyde kabul görmüş bir olgudur.

Alman girişimcilerin bir başka bilimsel alana, özellikle de ekonomi bilimine karşı nasıl bir tavır takınmaları gerektiği konusunda bir karar vermeleri gerekmektedir. Daha şimdiden tüccar ve sanayici çevrelerde işlerin iyi yürütülebilmesinin ekonomi biliminin veri ve sonuçlarının derinlemesine bilinmesine bağlı olduğu gibi bir görüşün oluşmakta olduğu söylenebilir. Örgütlenme ve idare etme yöntemlerinin öğretilmesi, başka bir deyişle sözcüğün en geniş anlamında hesaba kitaba başvurma geleceğin girişimcilerini yetiştiren okul programlarında en çok önem verilen konular arasında yer almaktadır.

5. Hollanda

Hollanda, belki de kapitalist zihniyetin kendini her alanda ve kusursuz bir şekilde gösterdiği, nüfusun bütün katmanlarına aynı anda sızarak, her alanda düzenli sonuçlar elde etmiş olduğu ilk ülkedir.

XVII. yüzyılda, Hollanda, kapitalizmin en kusursuz örneğini oluşturmaktadır. Bütün diğer ulusların kıskandığı, onunla rekabet edebilmek için bütün güçleriyle çalıştıkları, kapitalizm konusunda model olarak alman bir ülkedir. Ticaret sanatının öğretildiği bir okul, burjuva erdemlerinin üretildiği ana kaynaktır. Savaşçı ve denizci olmakla birlikte ticaretin bütün kurnazlık ve numaralarından haberdar, zaman zaman bir spekülasyon ateşiyle sarsılan ancak sonuç olarak ülkesini bütün dünyanın borsa işlemleri merkezi haline getirmeyi başarmış olan bir halk. Bu özelliklerin es geçilmemesi gerekir.

Bu konuda okuyucunun keyifli bir okuma yapabilmesi amacıyla aşağıda Ranke'nin, XVII. yüzyılda Hollanda'nın ticari gelişmesi konusunda betimlemesini yaptığı kısa ve öz portreyi sunmak istiyorum:

> *"Hollanda, dünyada üretilen bütün ürünlerin değiş tokuş merkezi haline gelmeyi başardı. Önce yakınında, doğusunda ve batısında bulunan deniz ülkelerinin gereksinimlerini karşılamakla uğraştı. Bunların ürettiği odun ve tohumu alarak karşılığında şarap ve tuz verdi. Gemilerini Kuzey Denizi'ne göndererek orada ringa balığı avladıktan sonra bunları Seine'den Vistül'e, Ren, Meuse ve Escaut'nun aktığı yol boyunca güneyden gelen bütün nehirlerin deniz girişlerine taşıtıyordu. Gemileri yün almak üzere Kıbrıs a, ipek almak üzere Napoli'ye gidiyorlardı. Bu yüzden eski Fenikelilere ait sahillerde oturan halklar bu uzakta yaşayan Germen özelliklerine sahip, ülkelerine ulaşmanın mümkün olmadığı halka haraç ödemek durumunda kalmışlardı. Ticaret hacimleri sayesinde Hollandalılar her türden muazzam miktarlarda mal depolayabiliyorlardı. 1610 yılında Contarini, depolarında 100.000 çuval tahıl ve bir o kadar da çavdar bulmuştur. Raleigh ise bir kenarda her zaman 700.000 ölçü çavdar bulundurduklarını, böylelikle hasadın yetersiz olduğu yıllarda komşu ülkelere yardım edebilme olanağına sahip olduklarını söylemektedir. Bunu karşılıksız yapmadıklarını söylemeye gerek yok dedikten sonra,*

bir yıllık yokluk karşılığında yedi yıla bedel kâr yaptıklarını eklemektedir. Aldıkları ürünleri başkalarına asla olduğu gibi değil birincilerin emeğine muhakkak bir şeyler ekleyerek satmaktaydılar. Örneğin, İngiltere'den her yıl 80.000 parça ham çarşaf alıp kendileri boyadıktan sonra satmaktaydılar.

Avrupa ticaretinin büyük bir bölümünü ellerine geçirmiş olmalarına karşılık elde ettikleri kâr ve şöhretin büyük bir çoğunluğunu Doğu Hindistan'la olan ilişkilerine borçluydular. İspanya'ya karşı yürüttükleri düşmanca eylemler arasında kralı ve ulusu en çok korkutanı Hindistan'daki girişimleriydi. Bu doğru girişim sayesinde Hollandalıların ticari etkinlikleri müthiş bir artış göstermiştir. Contarini, büyük bir hayranlıkla her yıl düzenli bir şekilde Hindistan'a 10 ila 14 gemi gönderdiklerini söylemektedir. Bu hizmeti örgütleyen Şirketin sermayesinin tahminen 6.600.000 florin olduğunu söylemektedir. Ancak daha sonra bilinmedik ve daha uzak başka ülkelere doğru yönlenmişlerdir. Kuzey'de bir geçit bulma çabaları, gemicilerinin keşif seyahatleri diğer ulusların deniz araştırmalarını kısa süre içinde çok gerilerde bırakmıştır.

Hollanda limanları, körfezleri, denizin kara içlerine kadar ilerlediği yerler; kara içlerindeki bütün kanallar tıka basa gemilerle doluydu. Hollanda'da şakayla karışık bir şekilde su üzerinde, karadaki kadar çok insan yaşadığı söylenmekteydi. Amsterdam limanına kayıtlı 200 büyük 300 orta büyüklükte gemi vardı. Kalın ve karanlık bir direk ormanı kentin içlerine kadar ilerliyordu.

Bu koşullarda, Amsterdam, gerçekten de olağanüstü bir öneme sahip olmuştu. Otuz yıl gibi bir süre içinde kent iki kez büyütülme işleminden geçirilmiş ve bu iş için muazzam bir çaba harcanmıştı. Yalnızca 1601 yılında altı yüz yeni ev inşa edilmişti. Contarini, bir ayaklık araziye bir ekü ödeniyordu demektedir. Yazar 1610 yılında Amsterdam'ın tahmini nüfusunun 60.000 olduğunu söylemektedir.

Çeşitli sanayi dallarında önemli gelişmeler oluyor, kolaylıkla güzel işler bulunuyordu. Zenginler kanaatkâr, ölçülü ve tutumlu bir tavır sergiliyorlardı. Örneğin en güzel çarşaflık kumaş satıcısı kaba saba kumaştan giysiler giyiyordu. Yoksullar aç kalmıyor, aylaklık cezalandırılıyordu. Hindistan'a gitmek sıradan bir olaydı. Her türlü rüzgâr altında gemicilik yapmayı öğrenmişlerdi. Her ev bir gemicilik

okulu gibiydi. İnsanların yaşadığı her yerde bir deniz haritası vardı. Denizin efendileri olan Hollandalıların düşmandan kaçmaları söz konusu olamazdı. Düşmanlarının kendilerinden kat kat üstün olmaları durumunda bile teslim olmaktansa gemilerini yakmayı yeğliyorlardı."

Bu sıra dışı açıklamaya ben yalnızca o dönemde Hollandalıların daha pek çok açıdan, özellikle de burjuva erdemleri ve hesaplama yeteneği gibi konularda birinci sırayı işgal ettiklerini ekleyeceğim.

Kapitalist zihniyetin bu hayranlık uyandıran gelişmesinin başına daha sonraları ne geldi? Temel unsurlarından bazıları, özellikle de son dile getirdiklerimiz varlıklarını korudular ancak diğerleri ya dejenere oldular ya da tamamen kaybolup gittiler. Örneğin, XVII. yüzyıl boyunca daha önceleri deniz aşırı girişimlere damgasını vurmuş olan savaşçı eğilimlerde bir zayıflama gözlemlenmektedir. XVIII. yüzyıldaysa bizzat girişimcilik zihniyetinde belirgin bir zayıflamadan söz edilebilir. “Burjuva”, öteki ülkelerdeki gibi “feodalleşmek” yerine giderek daha zenginleşmiş ve büyümüş gibidir. Kolonilerden elde ettiği gelirler ya da borç vermiş olduğu sermayelerin faiziyle geçinmektedir. Hollanda’nın XVIII. yüzyılda bütün Avrupa’ya borç veren bir ülke olduğu bilinmektedir. Ne türden olursa olsun kapitalist girişimlerle giderek daha az ilgilenilmiştir. Luzac: Hollandalılar ticaretten vazgeçtikten sonra, önce komisyonculuğa sonra da tefeciliğe başladılar” demektedir. Ayrım yapmadan Devlet ya da özel kişilere borç verdiler. Tefecilik burjuvazinin temel meşguliyetine dönüştüğünde girişimci zihniyette bir kopukluk olduğu söylenebilir.

6.Büyük Britanya

Birleşik Krallık’ta kapitalist zihniyetin gelişimi üç ayrı bölgede üç farklı yönde gerçekleşmiştir. Bu bölgeler: İrlanda, İskoçya ve İngiltere’dir.

İrlanda neredeyse tamamıyla kapitalist kültürün dışında kalmış olan bir ülkedir. Bugüne kadar başka hiçbir ülke kapitalist zihniyete İrlanda kadar yabancı kalmamıştır. O yüzden bu ülkeyle ilgilenmeyip onu bir kenara bırakacağız. Zira yapacağımız açıklamalara hiçbir yararı ya da zararı dokunmayacaktır.

İngiltere’ye gelince, bu kitap boyunca pek çok kez bu ülkeden söz etme şansına sahip olduk. XVI. yüzyılda bu ülkede karşılaşılan serüven aşkı ve

fetihler yapma arzusu güçlü bir girişimcilik ruhunun oluşmasına yol açarak İngiliz kapitalizminin kahramanlık çağını başlatmıştır. Bu dönemde feodal senyörün kapitalist bir girişimciye dönüşmüş olduğunu görmüştük. XVII. yüzyıl sonu XVIII. yüzyıl başından itibaren İngiltere, spekülasyonun bin bir çeşit girişimci kuruluş sayesinde başrolü oynayıp, ortalığı sarstığı bir döneme girmiştir.

XVIII. yüzyıl sonunda burjuva erdemleri ve hesaplama yeteneği öylesine gelişmişti ki, Fransa ve Almanya gibi geri kalmış ülkeler İngiliz burjuvazisini örnek alınması gereken bir model gibi görüyorlardı. İngiltere'nin modern sanayileşmenin beşiği olduğunu biliyoruz.

XVII. yüzyıl sonundan ve özellikle de iki krallığın birleşmesinden sonra, İngiltere'de kapitalist gelişme olarak adlandırılan şey kapitalizmin İskoçya'daki gelişmesinin etkisi altında kalmıştır.

Oysa başka hiçbir ülkede kapitalizm İskoçya'daki kadar önemli bir gelişme göstermemiştir. Kapitalist düzenin oluşumu incelendiğinde kapitalist zihniyetin bu ülkede, bir gecede ortaya çıkan *Victoria regia* çiçekleri gibi, neredeyse şimşek hızıyla denilebilecek kadar âni ve sert bir şekilde ortaya çıkarak, böylesine müthiş bir gelişme göstermesi karşısında büyük bir şaşkınlığa düşmemek elde değildir.

XVII. yüzyıla kadar İskoçyalılar, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, komşu ülkelerle önemli bir ticaret hacmine sahip değillerdi. Kapitalist zihniyet onları pek etkilememişti. XVII. yüzyılda ekonomik yaşantılarında bu açıdan önemli bir değişiklik olmamıştı. Buna karşılık reform sonrasında çok güçlü bir dinî atılım gerçekleştirmişlerdi. Ancak XVII. yüzyılın sonunda bu girişimci zihniyette birdenbire bir patlama olmuştur. Daha önce de sözünü etmiş olduğumuz çok şiddetli bir para kazanma ve zengin olma arzusunun herkesi sarıp sarmaladığı görülmektedir. Elimizde bu olgunun gerçekliğinden bir anlığına bile olsa kuşku duymamamızı sağlayacak pek çok tanıklık bulunduğunu söyleyebiliriz. İşte bunlardan birkaçı.[102]

> *Burton: "Devrimin hemen ardından İskoç halkının ateşli duygularının dinî tartışmalar ve çıkar kavgalarından elini eteğini çekerek ticari girişimlere doğru yönlendiği görülmektedir" demektedir. Burnett,* ***Yaşadığım Dönemin Tarihi*** *başlıklı çalışmasında, 1699 yılıyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "İskoçya'da büyük küçük herkesin tek bir arzusu vardı: iş yapmak". Fletcher of Saltoun ise*

1698'de: "Hiçbir dış baskı olmadan, daha çok ulusun dehasında öngörülememiş ve beklenmedik olduğu söylenebilecek bir dönüşüm nedeniyle İskoçların bütün fikir ve eğilimleri sanki üstün bir güç tarafından bir araya getirilip yönlendirilerek iş dünyası üzerine yoğunlaştırılmıştı". Püriten kilise adamları çok üzgündü. Yüzmeye giden yavrularını bir köşeden izleyen ana ördek gibi onlar da çaresiz bir durumda bir köşeden olan biteni izliyorlardı. 1709 yılında vaiz Robert Wodrow mektuplarında konuyla ilgili görüşlerini "Bizim için çok büyük bir değere sahip şeyleri bir kenara itip ekonomiyle ilgili şeylere aşırı önem vermemizin günahını kıyamet gününde ödeyeceğiz" sözcükleriyle dile getirmektedir. Aynı yıl içinde Glasgowluların pek çok teknesi kaçırıldığındaysa, vatandaşlarını bu talihsiz olayları Tanrının bir uyarısı olarak görmeye davet etmiştir. "Dinin yerini almış olduğu günden bu yana, Tanrımızın, ticaret yapmamızı istemediğine eminim."

Aniden ortaya çıkmış olan bu zihniyetin nasıl bir şey olduğunu daha önce ayrıntılı bir şekilde göstermiştik. XVIII. yüzyılın ortasından başlayarak özünde İngiltere ve İskoçya'da kapitalizmin gelişmesine katkıda bulunmuş olduğu yadsınamaz.

Bu ülkelerde kapitalist zihniyet daha sonra nasıl bir gelişme göstermiştir? Günümüzde bu ülkelerde nasıl bir kapitalizm vardır ve diğer ülkelerde karşılaşılan kapitalizmden hangi açıdan farklıdır?

Uzman ve yetkili kişilerin ortak kanısı, İngiltere'nin günümüzde "uyuşuk bir kapitalist" süreç içinde yaşamakta olduğu şeklindedir. Bu sürecin belli başlı semptomlarıysa şunlardır:

A. Ödün vermeyen ve zorunlu bir ekonomik akılcılığa dayalı yönetim biçimi sona ermiştir. İngiliz girişimci tekniğe dayalı bilimin kullanılması konusunda Alman girişimciyi örnek almamıştır. İngiltere'de en son bilimsel yöntemlerin uygulanmasının çoğu kez olanaksız olduğu düşünülmüştür. İngiliz sanayici, kendisine ham madde sağlayan firmaların namına güvenerek bu ham maddeleri laboratuar analizlerine tâbi tutmayı ihmal etmiştir. Aslında hurdaya çıkması gereken eski model makineleriyle gurur duymaktadır.

1907 yılı Temmuz'unda yayımlanmış olan *Mavi Kitap"*ta İngiliz ticaretinin geleneksel, akıl dışı (irrasyonel) özelliği ifşa edilmiştir. "Almanlar mallarını yüklenip müşteri aramaya çıkarken, İngiliz tüccar müşterinin ayağına gelmesini beklemektedir". İngiliz ticaretinin dış

temsilcileri ve seyyahlar büyük paralar harcamaktadırlar. İngiliz ambalajları çok ağır ve sağlamken yabancılarınki hafif ve zariftir. İngiliz özellikle ucuz ve ikinci sınıf mallar konusunda niteliğe dikkat etse bile zarafete önem vermemektedir. Deniz aşırı ülkelerde yaşayan müşterilerin vadeli satış taleplerini dikkate almamakta ve peşin para istemektedir. Reklama önem vermemektedir. İngiliz malları genellikle çok nitelikli ancak çok pahalıdır. İngiliz, kendi zevkini müşterisine dayatmaya çalışmaktadır. Müşterisine ya iyi olduğunu düşündüğü malı, kendi bildiği şekilde göndermekte ya da hiçbir şey satmamaktadır. Aynı belgede banka işlemlerindeki katılığın sıkıntı yarattığından da söz edilmektedir.

B. Girişimcilik ruhu, işlere duyulan ilgi, çalışma aşkında bir gerileme vardır. Eski “business” ideali ortadan kaybolmuş ve yerini yeni bir yaşam tarzına bırakmıştır. Senyörlerinkine benzeyen bir lüks tutkusu ve özellikle de spor etkinlikleri, ekonomik enerjinin aleyhine gelişme göstermiştir.

> *"M.I.R.C (“members of the idle, rich class” yani zengin ve aylak sınıfın üyeleri) çevrelerinde hep kitaplar üstüne eğilmiş vaziyette görülen Alman, olsa olsa kayınpeder olmaya lâyık Amerikan dolar milyoneri kadar alay konusu oluyordu. Aralarındaki farklara karşın belli bir açıdan birbirlerine benziyorlardı. Her ikisi de çalışan salaklar kategorisine aittiler. İngiliz burjuvazisinin yüksek katmanlarına ait insanlara özgü feodal yaklaşım böyleydi. Halkın en sevdiği sporlarda belirgin bir plütokratik iz olduğu da göz ardı edilmemeli. Bunlar Zenci, Çinli ve Hintlilerin sırtından geçinen aristokrat kesimin varlığını zorunlu kılmaktadır. Büyük arazi parçaları satan ve dünyanın her yerinden gelen, hisselerine düşen paralarla yaşayan ve kendi anavatanlarına ait toprakların en çok lüks spor yapmaya uygun olduğunu düşünen insanlar."*[103]

7.*Amerika Birleşik Devletleri*

Kapitalizmin genel anlamdaki gelişmesi konusunda en önemli rolü Amerika Birleşik Devletleri oynamış olmasına karşın bu konuda onların adına söyleyebileceğim pek az şey var. Yalnızca birkaç noktayı anımsatmakla yetineceğim: ,

A. Kapitalist zihniyetin unsurları, kolonilerin oluşmasıyla birlikte yani bu zihniyete uygun başka hiçbir ekonomik örgütlenmenin bulunmadığı bir dönemde, Amerikan halkında derinlemesine kök salmıştır.

B. Kapitalizm en gelişmiş ve belirgin evrelerine en hızlı ve kesin şekilde ulaşmış olduğu ülke Birleşik Devletler'dir. Elimizdeki pek çok belge modern Amerikancılık fikirlerinin XIX. yüzyılın başında ortaya çıkmış olduklarını ve o tarihten başlayarak yaşam stili üzerinde çok önemli bir etkiye sahip olduklarını söylememize olanak tanımaktadır. Bu çok derinlere kök salarak önce Birleşik Devletler'de yaygınlaşıp daha sonra Batı dünyasının ortak malı haline gelen kapitalist zihniyeti ilerideki sayfalarda çözümlemeye çalışıyorum.

C. Kapitalizmin istediği her yönde gelişmesine olanak tanınan ilk ülke Birleşik Devletler'dir. Kapitalizmin en güçlü olduğu ve bu gücü hiç yitirmediği ülke Birleşik Devletler olup halen fıkır fıkır kaynayan ve hareket eden bir ülke görünümündedir.

Dördüncü Bölüm: GEÇMİŞTE VE GÜNÜMÜZDE BURJUVA

XII. ESKİ MODA BURJUVA

Önceki bölümlerde kusursuz bir kapitalist girişimci ruhun sahip olması gereken unsurları çözümledik. Bu unsurların beli başlı olanları: kazanç aşkı ve girişimcilik ruhu, burjuva erdemleri ve hesap yapma yeteneği olup bizi ilgilendiren toplumsal kategorinin değişik temsilcilerinde değişik düzey ve değişik şekillere sahiptirler. Kapitalist zihniyetin tarihsel gelişim süreci içinde pek çok girişimci grupla karşılaşmış olduğumuz söylenebilir. Bunların dışında, bu gelişmenin bir ülkeden diğerine değişik biçimlere sahip olabileceğini gördük. Şimdi yanıtlamamız gereken soruysa şudur: Genelleşmiş özelliklere sahip bir kapitalist zihniyetle genel anlamda bir burjuvaziden söz edebilmek mümkün müdür? Başka bir deyişle tek ve aynı ülke içindeki değişik tiplerle değişik ulusal tipler içinde bize genel anlamda bir burjuva tipi oluşturma olanağı tanıyacak ortak özellikler bulabilmek mümkün müdür?

Bize göre bu soruya belli bir kısıtlama getirme koşuluyla olumlu yanıt verebilmek mümkündür. Evet genel bir burjuva tipinin varlığından söz edilebilir ancak bunu bütün kapitalist gelişme sürecine yaymamak, her bir evre için ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir.

Başka bir deyişle kapitalizme özgü dönemler ya da aşamaların her birinin kendine özgü bir *burjuva tipine* sahip olduğu söylenebilir. Kapitalizmin başlangıcından XVIII. yüzyıla uzanan ve kapitalist gelişmenin ilk evreleri olarak nitelendirilebilecek süre içinde zamansal ve mekânsal farklılıklara karşın, kapitalist girişimcinin, *modern* girişimciden belirgin bir şekilde farklı bazı ortak özelliklere sahip olduğu söylenebilir. Son yüzyıl boyunca ortaya çıkmış olan kapitalistin hangi temel özelliklere sahip olduğunu söylemeden önce, işte bu eski moda burjuvanın portresini çizmeye çalışacağım.

Bu eski moda burjuva hiç kuşkusuz kapitalist bir girişimci olup para kazanmak amacıyla şirket kuran biridir. Borsa aracılığıyla para kazanmayı bilen, hesap yapmayı öğrenmiş ve sonuç olarak burjuva erdemlerini özümsemiş biridir. Ancak bu kişide genel anlamda gerçekten eski moda burjuva özelliği olarak adlandırılabilecek şey şudur: Bu insanın bütün eylem ve düşünceleriyle bütün girişim ve ürettiği projelerde ön planda tuttuğu iyilik ve kötülük düşüncesi yaşayan canlı kanlı insanla doğru orantılıdır. Prekapitalist döneme özgü düzenleyici ilke: *omnium rerum mensura homo* yani her şeyin insani boyutlarıyla değerlendirilmesi, yaşama özgü doğal kuralları insanın oluşturması ve değiştirmesidir. Burjuva iki ayağı üzerinde yere sağlam bir şekilde basmakta ve ilerlemek için ellerine gereksinim duymamaktadır.

Defoe ve Benjamin Franklin döneminde, Cenovalı ‘ tüccarların şatolar inşa ettirdikleri ve Sir Walter Raleigh’in Eldorado peşinde koşturduğu sırada kapitalizmin ilk evrelerinde karşımıza çıkan prekapitalist insana ait çok az özellikle karşılaşılmaktadır. Sağlıklı doğal içgüdülere sahip kusursuz insan neredeyse ortadan kaybolmaya yüz tutarak burjuva olmanın zorunlu kıldığı kuralları kabul etmek, sayı saymayı öğrenmek durumunda kalmıştır. Tırnakları körelmiş, vahşi dişleri sivrilik ve parçalayıcılıklarını yitirmiş, deriyle kaplı boynuzları zararsız hale gelmiştir.

Ancak kapitalizmin hizmetinde olan büyük toprak sahibi, büyük tüccar, bankacı ve spekülatör, fabrika sahibi ve yün tüccarlarının hiçbiri sürdürdüğü ekonomik etkinliğin kutsal insanlığın taleplerinin dışına çıkmasına izin vermemiştir. Kapitalizmin şafağında yer almış bütün bu insanlar için işlerin en yüce amacı insanın yaşamasına hizmet etmektir. Etkinliklerini belirleyen ve yönlendiren ölçüt kendisinin ve diğer insanların çıkarlarına hayati bir önem atfediyor olmalarıdır.

Eski moda burjuvanın böylesine güzel bir şekilde düşündüğüne ve aklında başka bir düşünce olmadığına dair elimizde kanıt olarak şu türden olgular var:

1. Zenginlik hoşlanılan ve peşinde koşulan bir şeydi ancak yaşamın tek amacı bu değildi. Zenginlik yaşamla doğrudan ilişkili değerlerin yaratılmasına ve korunmasına hizmet ettiği ölçüde bir anlama sahipti. Alberti’den Defoe ve Franklin’e bu kitapta kendilerinden tekrar tekrar alıntı yapmış olduğumuz bütün yazarların zenginlik konusunda yazmış olduklarının hep aynı zihniyete ait olduğu görülmektedir.

Alberti, insanın, zenginliğin ne kadar değerli bir şey olduğunu anlayabilmesi için hayatında bir kez olsun bir başkasına “özgür düşünceli insanların acı verici ve tiksindirici bulduğu: lütfen”[104]sözcüğünü söylemek zorunda kalması yeterlidir demektedir. Zenginlik insanı özgürleştirir ve bağımsız kılar, dostlar edinmemizi, saygı duyulan, şan şeref sahibi bir insan olmamızı sağlar. Ancak “kendisinden yararlanılmayan şey insanın sırtında ağır bir yük oluşturur.”

Kapitalizmin çocukluk döneminden kalan bu aforizmaları gençlik döneminden kalan bazı aforizmalarla karşılaştırmak iki bakış açısı arasındaki büyük benzerliği anlamamız için yeterli olacaktır. Benjamin Franklin ve müritlerinin insanlara neler öğrettikleri konusunda örnekler verelim:

> *"Tanrının, yararlanması için kendisine bir ruh ve zenginlikler bahşettiği insan, dolayısıyla onun lütuf ve desteğine sahip biridir."*

Bu sözlerin hemen arkasından zenginliği en iyi şekilde değerlendirmeyle ilgili bilgiler vardır.[105]

> *"Sahip olunan zenginliği sürekli çalışarak ve yeteneklerini kullanarak artırmanın yollarını bulmak gerekmektedir. Zenginlik artırılmak içindir. Buna sahip olan insanlar devamlı bir şekilde onu artırmak ve çevrelerine ellerinden geldiğince mutluluk dağıtmakla yükümlüdürler...*
>
> *Zenginliği arttırmak için çalışmamak insanın yalnızca kendi alın yazısına karşı çıkması değil aynı zamanda insanlığa karşı olan görevini de yerine getirmemesi demektir...*
>
> *Para ve mal biriktirmek mantıksız bir şey değildir ancak önemli olan bunlardan akılcı bir şekilde yararlanabilmektir. İnsanın mutlu olmasını sağlayan şey kendi başına zengin olmak değil bundan bilgece yararlanmayı bilmektir. Eğer bir insan iyilik yapmayı bilmiyorsa bütün dünyanın sahibi de olsa bunun ona bir yararı olmayacaktır.*[106]
>
> *Zenginlik insana saygı duyulmasını, insanın kendine güvenmesini; yararlı ve şerefli işler gerçekleştirmesini sağlar...*
>
> *Zenginlik gece gündüz beynimizi kemiren ve bize yaşamı zehir eden sıkıntılara bir son verir. Zenginlik sayesinde geleceğe daha bir güvenle bakabiliriz ancak zengin olmanın yanısıra vicdanen de huzurlu*

olmamız gerekir. Eğer insan vicdanen rahat değilse zaten zengin olabilmesi mümkün değildir.

Kimseye karşı haksızlık yapma; Tanrıdan korktuğun ve insanlara saygı duyduğun için iyilik yap, böyle davranırsan giriştiğin her işte başarılı olursun. Yaptığın her işte Tanrıyı yanında ve kalbinde hisset, çalışırken aklını kullan. Bunlar zenginleşme sanatının ilk kurallarıdır. Sürekli Tanrının bizi cezalandırmasından korkarak yaşayacaksak zengin olmanın bir anlamı olabilir mi? Göğsümüzü gere gere gökyüzüne bakamadıktan sonra dünyanın en zengin adamı olmanın bir anlamı olabilir mi?"[107]

Daha önce de görmüş olduğumuz gibi bu son uyarılar, eski moda burjuvalar arasında çok yaygın olan şeylere bir başka şekilde bakmayı içermektedir. Bu bakış açısı onların ekonomik etkinliklerine damgasını vurmuş olup insanı yalnızca namusuyla “onestamente”, “honestly” elde ettiği servetin mutlu edebileceğine olan inançla ilgilidir.

Bir şey satarken vicdanının sesini dinle ve az kârla yetinmeyi bil. Alıcının bilgisizliğinden ya da deneyimsizliğinden yararlanmaya kalkışma.

Deyim yerindeyse bunlar bilgece doktrinlerin basite indirgenmiş ifadeleridir. Belki de bir çalışma odasının sakin atmosferinde vicdanın sesine dayanılarak söylenmiş, içinde yaşanılan dünyaya ait olmayan bir düşüncenin ürünü olup gündelik yaşam ve iş dünyasının hay huyu içinde pek de kulak verilmeyen türden sözlerdir. Başka bir deyişle bu doktrinlerin hiçbir şeyi kanıtlamayacağı söylenebilir. Bu konuda şunları anımsatmakta yarar var:

2. İş adamı olarak tavırları, iş yaşamı karşısındaki tutumları, işleri yönetiş biçimleri, kısaca iş yapma stillerinde yukarıdaki özdeyiş ve aforizmalardakine benzer bir zihniyetle karşılaşılmaktadır.

Ekonomik etkinliklerinin ritmi oldukça düşük olup davranışlarında hiçbir acelecilik ve telaşa yer yoktu.

Franklin’in zamanını elinden geldiğince yararlı bir şekilde kullanmaya çalıştığından ve kendini işe adamayı en yüce erdem gibi gördüğünden daha önce söz etmiştik. Gündelik yaşamını şu şekilde programlamış ve günün altı saatini işe, yedi saatini uyumaya, geriye kalan zamanıysa dua etme, okuma ve diğer dünyevi işlere ayırmıştı. Üstelik o hırslı bir girişimci tipiydi. Oysa

zamanı değerlendirme konusunda kendi döneminde yayımlamış olduğu kitaplardaki ortalamanın üstüne çıkmadığı görülmektedir.

Zamanını nasıl değerlendirdiğiyle ilgili olarak bizzat oluşturduğu erdemler şemasında yer alan öğretici bilgileri okuyucuya aktaralım:

“ Yaşamın her alanıyla ilgili uğraşlarıma belli bir zaman ayırabilmem için düzen ve disiplin her şeyden önce gelmek durumunda olduğundan not defterime bir günün yirmi dört saatini nasıl değerlendirdiğimi yazdım. İşte çizelge:

Kendine: Bugün iyilik adına ne yapacağım sorusunu sor.

SABAH saat 5’te yataktan kalk. Tuvaletini yap. Tanrıya dua et.

saat 6’da gündelik işlerini planla, gerekli kararları al, yaptığın

saat 7’de okumaları sürdür ve kahvaltı et.

saat 8’de

saat 9’da

saat 10’da çalış

saat 11 ’de

ÖĞLE VAKTİ saat 12’de Ticaretle ilgili kitaplarını oku ya da yeniden gözden saat 1 ’de geçir. Öğlende yemek ye.

saat 2’de

saat 3’te

saat 4’te çalış saat 5’te

saat 6’da her şeyi yerli yerine koy. Yemeğini ye. Müzik dinleyerek,

saat 7’de kitap okuyarak, sohbet ederek, vs. dinlen. AKŞAM saat 8’de O gün yaptıklarını/yaşadıklarını gözden geçir.

saat 9’da

saat 10’da

saat 11 ’de

saat 12’de

GECE saat 1’de uyu

saat 2’de

saat 3’te

saat 4’te

Bozen’de yaşayan ve toptan ticaretle uğraşan tüccarlar yaz boyunca dükkânlarını kapatarak Ober-Bozen’deki yazlıklarına giderlerdi. Yıl boyunca olduğu gibi gün boyunca eğlenmenin yolları aranır ve genel anlamda sürmenaj asgari düzeye indirilmeye çalışılırdı. Belli bir servet

sahibi olan genellikle kanaatkâr insanların güçleri kuvvetleri yerinde olsa bile ticaret ve üretim alanından çekilmeleri âdettendi. Bunlar kırda bir ev satın alarak yaşamlarının son dönemini dinlenerek ve dünyayı gözlemleyerek geçirirlerdi. Bir Otto Fugger'in: "Olabildiğince uzun süre para kazanmaya çalışacağım" (zirveye ulaşmış bir kapitalist zihniyetin belirgin özellikleri arasında saydığım bu sözleri modern kapitalizmin oluşması başlıklı çalışmamın başına koymuştum) sözleri zamanının çok ötesindedir. Böyle olduğunu kardeşi Anton Fugger'in onu normal bir insan olarak görmemesi ve o şekilde davranmamasından anlıyoruz. O dönemde normal olarak nitelendirilenler yaşam felsefelerinde rantiye olma idealine yer veren insanlardır.

İtalyan tüccarların kitaplarını okuyunuz. Her sayfada kırsal, sakin ve dertlerden uzak bir yaşama duyulan özlemi ifade edecek türden sözlerle karşılaşacaksınız. Aynı feodal eğilimle Alman Rönesans dönemi tüccarları hattâ XVIII. yüzyıl İngiliz tüccarlarında da karşılaşılmaktadır. Kapitalizmin ilk evrelerine ait belirgin bir ideale benzeyen rantiye yaşantısının bu döneme ait zihniyetin ayrılmaz bir parçası olduğu görülmektedir (daha ileride bu idealin bir başka anlama sahip olup önceden belirlenmiş başka nedenlerle ilişkili olabileceğini göreceğiz) .

Özellikle İngiltere'de rantiye idealinin varlığını XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar korumuş olduğu Defoe'nun, İngiliz tüccarların erken yaşta kendilerini emekliye ayırma gibi genel bir eğilime sahip oldukları konusunda yapmış olduğu yorumlardan anlaşılmaktadır *(Compl Engl. Tradesman,* 5. Basım, Blm. XL1).

Bir kenara 20.000 İngiliz lirası koymayı başaran kişinin iş dünyasından çekilmesinde yarar var. Bu parayla kendisine iyi bir arazi satın alabilir ve "gentry"nin arasına giden yolda emin adımlarla ilerleyebilir. Yazarımız iş dünyasından yeni kopmuş bu taze centilmene şu öğütleri vermektedir: 1. Tutumlu olmayı bırakmamak. Yılda 1000 liralık bir ranta sahipse bunun yalnızca 500 lirasını harcamak ve böylelikle birikmiş parasını artırmak. 2. Spekülasyon işlerine girmemek ve şirket kuruluşlarında yer almamak. İşten çekilmek demek, sahip olduğuyla dünyadan keyif almak demektir ("retired to enjoy what they had got") yoksa sahip olduğunu, sonucu belirsiz işlere kaptırmak değil. Bütün bir yaşam çalıştıktan sonra hak edilmiş bir dinlenme dönemi yerine yeni maceralara atılmak için insanın büyük bir enerjiye sahip olması gerekir. Eskiden servet sahibi olabilmek için insan çalışkan ve aktif

olmak zorundaydı oysa iş dünyasından koptuktan sonra sakin ve pasif bir yaşam sürmek gerekmektedir. Devletten gelen rantlar ve büyük toprak sahipliği insanın parasını yatırabileceği en verimli alanlardır.

Bu eski moda burjuvalar çalıştıkları zaman bile bunu belli bir zaman dilimi içinde, yapılan işle doğru orantılı olarak, olabilecek en az sayıda hareketle gerçekleştirirlerdi. Ticari yaşantıları çok büyük bir alanı kapsamakla birlikte derinlik ve yoğunluktan yoksun bir yaşantıydı. İşleri yürütme biçimiyle ilgili en belirgin özellikse, dönemin ticari bilgeliğini ortaya koyan, istenebilecek en yüksek fiyatı istemeyle sınırlı olan bir uygulamaydı. Bundan amaç en az harcamayla en yüksek kârın elde edilmesidir. O dönemin girişimcilerinin ticari ilkesi küçük bir çıktıyla büyük kârlar elde edebilmektir. Bu ilke yalnızca küçük esnaf için değil büyük işletme şeklindeki şirketler için de geçerlidir. Örneğin, Doğu Hindistan Hollanda Kumpanyası'nın ilkesi "küçük işler yaparak olabilecek en büyük paraları kazanmaktır". Bu amaçla baharat bitkilerini yok etmekte, bol ürün veren tarlalardaki mahsulü yakma politikasını gütmektedir, vs. Böyle davranılmasına yol açan bir başka neden daha vardır. Yoksulları, kolonilerden gelen ürünlerin zararlı tüketiminden korumak.

Özellikle zenginlere mal satılmaya çalışılırdı, zira büyük kitlelerle uğraşmaktan daha kolaydı. Ticarete bu gözle bakılmış olduğunu XVII. ve XVIII. yüzyılda yüksek fiyatlardan yana bir tavır takınmış olan iktisadi kuramlardan anlıyoruz.

Eski moda burjuvanın bu saygınlık üstüne oturan düşünce biçimi, biraz katı ve ukalaca görünümü, içsel denge ve sükûnetin dışsal bir ifadesinden başka bir şey değildir. Rönesans döneminde moda olan topuklara kadar inen uzun kürk palto ve daha sonraki yüzyıllarda ortaya çıkan kısa pantolon ve peruk hiç kuşkusuz acelesi olan insanlara ait nesneler değillerdi. Dönemin güvenilir yazarları tüccarı aklı başında ve ölçülü, asla acele etmeyen *çünkü* yapacak işi olan bir adam olarak betimlemektedirler. XV. yüzyılda yaşamış Floransalı Messer Alberto, iş güç sahibi bir adam olup sık sık yalnızca meşgul adamların yavaş yürüdüklerine tanık olduğunu söylemektedir.[108] Sağlam bir tanık da Lyon kenti hakkında şunları söylemektedir: "Paris'te insanlar aktif oldukları için koşup acele ediyorlar; buradaysa (Lyon'daysa) insanlar iş güç sahibi olduklarından yavaş yürüyorlar.[109]" Bir başka yazarsa bize XVIII. yüzyıl Glasgow'undan büyük tüccarlarla ilgili çok canlı bir

betimleme sunmaktadır: “Kırmızı renkli giysileri, üç köşeli şapkaları ve pudralanmış peruklarıyla Glasgow kenti surları önünde 300-400 metre uzunluğunda taş döşeli tek yol olan Planistane’da bir aşağı bir yukarı dolanırken birbirleriyle saygılı bir şekilde sohbet etmekte ve zaman zaman da kendilerine yaklaşarak saygılarını sunan küçük insanlara lütfen selam vermektedirler."[110] 3. Rekabet ve müşteriler konusundaki tavrı da az Önce betimlediğimiz işlerin yürütülüş biçiminden yola çıkarak hissedebilmek mümkün. Bu insanlar için en önemli şey sükûnet ve dinlenmeydi. Prekapitalist ekonomik yaşantının temelini oluşturan bu “statik ilke” kapitalizmin ilk evrelerinde yaşamış olan insanların davranış biçimini belirleyen zihniyetin oluşmasında çok önemli bir role sahip olmuştur. “Müşteriler” konusunda geçerli olan düşünceyse rakibinizin sizin müşterilerinizden uzak durması, bunun bir tür özel alan, bir tür *fief* gibi kabul edilmesiydi. Tıpkı deniz aşırı bir toprak parçasının işletmesinin tek bir ticari şirkete verilerek diğerlerinin bunun dışında tutulması gibi.

Başka bir çalışmamızda kapitalizmin ilk evrelerine ait ekonomik zihniyetin bu özellikleri üzerinde daha önce durmuş olduğumuzdan[111] burada birkaç not iletmekle yetineceğim. Özellikle de ekonominin bu statik örgütlenmesinin yol açtığı, eski moda burjuvanın ekonomik davranış biçimini belirlemiş olan önemli kurallar ve görüşleri anımsatmaya çalışacağım.

Başkalarının “müşterilerinin peşinden koşmak” kesinlikle yasaklanmıştı. Böyle bir davranış Hıristiyanlık karşıtı, ahlâksızca bir yöntem olarak kabul ediliyordu. “Mal ticareti yapan tüccarların uyduğu kurallar” arasında “meslektaşlarının müşterilerini ya da onlara mal satanları sözlü ya da yazılı bir şekilde baştan çıkarma(!); sana yapılmasını istemediğin bir şeyi başkalarına yapma(!) kuralı vardır. Ticaretle ilgili bütün kararlar bu ilke üstünde ısrarla durmaktadırlar. Örneğin *Mayence kenti Polis kararnamesinde:* “Hiç kimse bir başkasının daha yüksek fiyattan bir mal satın almasını engelleyemez aksi takdirde bu hileli yani ucuz fiyattan elde edilmiş olan mala el konulur; hiç kimse bir başkasının ticaretine engel olamaz ya da kendi çıkarları lehine bir başkasının ya da vatandaşların kazançlarını tehlikeye düşüremez” maddesi yer alıyordu. 1672, 1682, 1692 yıllarında Saksonya’da yayımlanmış olan kararnâmelerin hepsinde yer almış olan 18. maddeye göre: “Hiçbir dükkân sahibi müşterileri kendi

çıkarına, diğerleri aleyhine olacak şekilde kandıramaz ya da çeşitli işaret ve el kol hareketleriyle alıcıları bir başkasının dükkânına göndermeye ya da başkalarından mal alması için yönlendirmeye kalkışamaz. Hele alıcıların kendisine borçlu olması durumunda onları bu yönde etkileyemez."

Belli bir tüccarın müşterilerini arttırmaya yönelik bütün yöntemler yasaklanmıştı, zira bir tüccarın işlerinin iyiye gidebilmesi ancak bir diğerinin işlerinin kötüye gitmesiyle mümkün olabilirdi.

XIX. yüzyılın başına kadar pek çok büyük şirket ısrarla en basitinden bir ticari ilân vermekten bile titizlikle kaçınmışlardı. Kimi New Yorklu ticari firmaların XIX. yüzyılın ortasına kadar reklamdan tiksindikleri görülmektedir.

Ticari ilân verme hakkına kavuşulduktan uzun bir süre sonrasına kadar, ticari amaçlı *reklama* başvurulması, yani belli bir firmanın övülmesi, üstünlüğünün ortaya konulması, benzer diğer firmaların bütününe oranla sunduğu avantajların ön plana çıkartılması ayıplanacak bir yöntem olarak görülmüştür.

"Underselling", "indirim yapmak" tamamen saçma bir yöntemdi. "Meslektaşlarının aleyhine satış yapmanın, herkesin hakkını gasbetmenin kime ne yararı olabilirdi?"

Ancak aleni bir şekilde halka duyurularak yapılan "indirim" en büyük ayıplardan biri olarak kabul ediliyordu. *Complet English Tradesman*'in (1745 yılında yapılmış) beşinci baskısında yayıncı şöyle bir not düşmüştür: "Yazarımızın bu kitabı yazmış olduğu günden bu yana (Defoe 1731 yılında ölmüştür) indirimli satış yapma işi öyle hayâsızca boyutlara ulaştı ki, kimi tüccarlar alenen mallarını diğer tüccarlardan daha ucuza sattıklarını ilân etmeye başladılar."

Fransa'da olan bitenler konusundaysa XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait oldukça değerli bir belgeye sahibiz. Bu belgeden anlaşıldığı kadarıyla indirimli satış yapmak ve bunu halka duyurmak sık sık karşılaşılan bir uygulamaydı. Bu belgeye (1761 tarihli kararname) göre bu türden numaralara başvurmak yalnızca umutsuz durumda bulunan tüccarlara mahsus bir olaydı. Kararname Paris ve banliyösünde bulunan bütün toptancı ya da perakendeci tüccarlara mallarını satabilmek amacıyla "birbirlerinin peşinden koşmayı" ve özellikle de bu konuya dikkat çekmek amacıyla dağıtılan el ilânlarını yasaklıyordu.

Başkasının aleyhine zenginleşme, başka ekonomik öznelerin etkinlik alanı içine girmeyle ilgili başka yasaklama yöntemleri de vardı. *Complet English Tradesman*'ın yazarı indirimli satışın ne kadar yakışıksız ve yararsız olduğu konusunda sunduğu öğretici bilgilerle bir yandan o dönemde ekonomiye egemen olan ilkeler konusunda bir fikir sahibi olmamızı sağlarken; diğer yandan nasıl tamamen statik, gelenek yanlısı görüşlerin etkisi altında kalmış ve onlar tarafından yönlendirilmiş olduğunu göstermektedir. Bu ünlü kitabın yazarının, dönemi hakkında oldukça bilgi sahibi ve çok gelişmiş bir kapitalist zihniyete sahip bir iş adamı olduğunu unutmamak gerekiyor.

Bu yazar bize örneğin şöyle bir olay aktarmaktadır:[112] Wiltshire'-da üretilen çarşafın Northampton'daki perakendeciye ulaşması için şu kişilerin devreye girmesi gerekmektedir:

1.Çarşafları Warminster'den Londra'ya taşıyan nakliyeci;

2.Çarşafların Blackwell-Hall'de satılması için komisyonculuk ya da aracılık yapan Bay A.;

3.Northampton'da perakende satış yapan Bay C'ye "woolen-draper" satan toptancı Bay B.;

4.Çarşafları Northampton'a taşıyan nakliyeci.

Ancak Northampton'da komşularından daha zengin ve krediyle mal almaya ihtiyacı olmayan Bay G. adında bir başka perakendeci vardır. Bu kişi malın nerede üretildiğini öğrendikten sonra doğrudan Warminster'deki imalatçılarla ilişkiye geçmekte ve malı doğrudan üreticiden aldıktan sonra kendisine ait atların çektiği araçlarla Northampton'a naklettirmektedir. Parası olduğu için malın bedelini tabii ki peşin para vererek ödemekte, o zaman da imalatçı her 120 cm'lik kumaş parçasını Londra'daki toptancıya verdiği fiyatın bir peni altına satmayı kabul etmektedir.

Bu son anlaşma nasıl bir sonuca yol açar sorusuna verilecek karşılık Northamptonlı zengin tüccar şu türden avantajlara sahip olacağı şeklinde olabilir:

Daha az nakliye ücreti ödeyecektir. Warminster'den Northampton'a mal taşıtmak belki biraz daha pahalıya gelecektir zira bu mesafe Warminster-Londra arasındaki mesafeden biraz daha uzun olup genelde kullanılan yolun biraz dışındadır. Ancak bir kerede üç-dört yük hayvanının çekebileceği kadar yük taşınacağından bu durumda nakliye masrafı biraz daha ucuza

gelecektir. Bu arada Warminster'deki çarşaf imalâthanesine gitmek üzere yola çıkan araca üreticiye teslim edilmek üzere yün yüklendiği takdirde çarşafların taşınma işi bedavaya gelecektir. Böylelikle bizim Northamptonlı perakendeci tüccarımız bütün harcamalar dahil olmak üzere çarşaflarını komşusundan 1/3 oranında daha ucuza mâl edecektir. Bunları D. C. ve keza diğer müşterilerine daha ucuza satacağından onun kadar parası olmayan rakibi yalnızca kendisine borçlu olan müşterilerine satış yapabilecek ve bu durumda çok zarar edecektir.

Dahası var. Üreticiyle doğrudan ilişki kuran bu Northamptonlı Bay G. Warminsterli nakliyeci ile Northamptonlı nakliyeci ve Blackwell-Hall'deki komisyoncuyu da tamamıyla saf dışı etmiş olacaktır. Büyük bir aileye sahip olan ve dükkânı için yüksek bir kira ödeyen toptancı Bay B. aracıların devre dışı bırakılması durumunda iflâs edecektir. Ticaretin gidişatında yapılan bu değişiklik, aracılık sayesinde yaşamlarını idame ettirebilen pek çok ailenin ekmeksiz kalarak çaresiz bir şekilde yeni bir iş bulma peşinde koşmaya başlamalarına neden olmuş ancak bir çoğunun eli boş kalmıştır.

Bu kadar insanın saf dışı edilmesinden bu sistemin ne gibi bir kârı olmuştur? Acımasız bir adamın daha da zenginleşmesinin dışında hiçbir kârı yoktur. Kimileri belki de bu sistem sayesinde Northamptonshirelı D. C'nin kumaşları biraz daha ucuza alabileceğini söyleyebilirler. Hiç kuşkusuz Bay D. C. bu sayede çok da önemli bir miktar sayılamayacak birkaç kuruşluk ek kazanç elde edebilecektir ancak bu sisteme başvurulması çok sayıda insanın acı çekmesini engellemeyecektir.

Yazarımız Northamptonlı Bay G. gibi davranmanın malların dolanım düzeninde engellerin oluşmasına ve daha az insanla ticaret yapılmasına yol açacağını ve bu uygulamanın sıradan bir âdet görünümünü aldığı gün İngiltere'de ticaret alanında çalışan kesimden bir milyon insanın işsiz kalacağını ve uzun vadede bunların ailelerinin sefalet ve dilenciliğe mahkûm edilmiş olacağını söylemektedir.

Bu sonuç hakkında ciltler dolusu kitap yazılabileceğini düşünüyorum. Günümüz modern iş adamının böyle bir bakış açısıyla pek bir ilişkisi yok gibidir.

Ancak üretici ve tüccar, tüketicinin varlığını unutturmamalıdır. Belli bir noktaya kadar tüketici asal kahramandır, zira mal üretim ve ticaretinin tek amacının tüketim olduğu düşünülmektedir. Doğal olarak nitelendirilebilecek bu yönelim her zaman geçerlidir çünkü her türlü

ekonomik etkinliğin tek amacı tüketime yönelik malların üretimidir. Yalnızca ve yalnızca mal üretmiş olmak için mal üretmek o dönemde henüz bilinmeyen bir olgudur. Bu yüzden kapitalizmin ilk evrelerinde *iyi* mallar üretilmeye çalışılmakta, malların göründükleri kadar nitelikli, gerçek, hiçbir hile hurda karıştırılmamış olmasına çalışılmaktadır. En çok XVII. ve XVIII. yüzyıllarda karşılaşılan mal üretimiyle ilgili yönetmeliklerde iyi mal üretmeye yönelik çabalar desteklenmekte ve kişiler yüreklendirilmektedir. Altı çizilmesi gereken bir başka olgu varsa o da bu dönemde üretim ve denetimin Devletin bu amaçla görevlendirmiş olduğu memurlar tarafından gerçekleştiriliyor olmasıdır.

Devletin mal üretimini denetlemesi dönemin ekonomik zihniyetinin bir yeniden düzenlenmeye ihtiyaç duyduğunun ve malların niteliğinde bir düşüşün görüldüğünün kanıtı olarak gösterilemez mi? Böyle bir sonuca ulaşmak bizi yanlış yöne götürür. Zira Devletin yaptığı denetimin amacı kıyıda köşede kalmış kimi bilinçsiz üreticilerin yasakları çiğnemelerini engellemekti. Oysa üreticilerin büyük bir kısmı nitelikli, aslına uygun mal üreten ve kapitalizm öncesi zanaat geleneklerine sadık olan insanlardı.

Özünde kapitalist olan ve girişimci açısından önemli olanın, malların ya da tüketim nesnelerinin niteliği değil yalnızca malların değişim değeri olduğunu söyleyen ilke ancak çok uzun bir süre sonra kendini dayatarak ekonomik etkinliğin temel yönlendiricisi haline gelebilmiştir. Bu konudaki somut kanıtların bazılarına XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde yapılmış olan tartışmalarda rastlıyoruz. Bu ve daha pek çok konuda J. Child'ın çağdaşları ve meslektaşlarıyla taban taban zıt şeyler söyledikleri görülmektedir. Örneğin, müşterilere sunulacak malın türü ve niteliği konusundaki tek karar merciinin girişimci olduğunu söylediğinde. Yine imalâtçının pazarı "işporta malıyla" doldurma hakkına sahip olduğunu söylediğinde günümüze oranla ne kadar utangaç olduğu görülmektedir. "Dünya pazarını fethetmek istiyorsak en kötü mallarla en iyi malları aynı anda üreten Hollandalılar gibi davranmalıyız. Yalnızca bu koşulla bütün pazarlara ve zevklere yanıt verebiliriz."[113]

Eski moda burjuva zihniyetinin bana göre son bir özelliği de:

4. *Teknik karşısında takındığı tavırdır.* Bu tavır konusunda hemen herkesin aynı şeyleri tekrarladığına tanık olmaktayız. Teknik gelişmeler yalnızca insanın mutluluğunu bozmadıkları sürece arzulanabilirler. Mal

üretiminde birkaç kuruşluk indirim sağlamaları işsiz kalan ailelerin çektikleri acıların karşılığı olarak kabul edilemez. Bu ya da herhangi bir başka açıdan bakıldığında önce ücretli bir işçi olan insana önem verildiği görülmektedir. İnsanla ilgilenme nedenleri kişisel çıkarlar olabilir ancak yine de ilgilenmiş oldukları yadsınamaz.

“Emek gücünden tasarruf’ yapmaya yönelik makinelerin devreye sokulmasını hiç de hoş karşılamayan çok sayıda tanıklığa sahibiz. Bu tiksinti duygusunun çok açık ve seçik bir şekilde görüldüğü öğretici birkaç olay aktarabiliriz.

İngiltere Kraliçesi Elisabeth’in tahta çıkmasından iki yıl sonra Venedikli bir “mucit” (bu kişiyi daha önce tanıtmıştık) büyük ölçüde kapitalist ilkeler doğrultusunda örgütlenmiş bulunan çarşaf imalâtçıları loncasının yönetimine, geniş çarşafları çırpma görevini yerine getiren bir makine önerisi sunar. Yönetim uzun bir süre düşündükten sonra makinenin devreye sokulmasının pek çok işçinin işsiz kalarak sefaletine yol açacağı bahanesiyle öneriyi reddeder.

Fransa’da (kapitalist bir şekilde örgütlenmiş bulunan sanayi dallarında bile) dokuma makinesinin kullanılması 1684 yılına kadar yasaklanmıştı çünkü bu makinenin devreye sokulmasının pek çok yoksul insanın işsiz kalmasına yol açacağından korkuluyordu.

J. Joach Becher adlı profesyonel bir mucit ve proje üreticisinin konuyla ilgili görüşüyse şöyle: “İnsan emeğinin yerini alacak araçların icat edilmesini önermekten özellikle kaçınırım, zira böyle bir şey pek çok insanın ekmeğini elinden almak anlamına gelecektir. Buna karşın özellikle yapılacak iş konusunda işçi bulmakta zorlanılan bölgelerde kârlı ve yararlı araçların kullanılmasını öneririm.”[114]

Colbert makine mucitlerini “emeğin düşmanı” olarak görmektedir. Friedrich M.: “Dokuma makinesi kullanımının yaygınlaşmasını sağlamak gibi bir niyetim yok...Bu kullanım genelleştiği takdirde dokuma sayesinde hayatını kazanan pek çok insan ekmeksiz kalacaktır. Ben böyle bir şey yapamam” gibi bir itirafta bulunmaktadır.

Montesquieu gibi son derece zeki ve ince düşünen bir insanın her türlü teknik gelişmenin karşısında olduğunu, makinelerin hattâ su değirmeninin kullanılmasında yararlı bir taraf göremediğini söylediğinde insan kendini şaşırmaktan alıkoyamıyor.[115]

Tam bir “business-man” olan Postlethwaight’ın da yeni buluşlar karşısında pek az heyecanlandığı görülmektedir. Ona göre insan emeğinin yerini almaya yönelik makinelerin ihracat yapmayan Devletlerin yanısıra ihracat yapan Devletlerde de iç pazarın tüketimine sunulmak üzere üretilen malların imalâtında kullanılan makinelerin de yasaklanması gerekmektedir. Bu konuda: “Üretimi hızlandıralım derken üretim gücümüzü yitiriyoruz” demektedir.

Bu bakış açısının oluşmasında belirleyici olan düşüncenin kimi zaman ekmek parası, kimi zaman gelenekçilik, kimi zaman da ahlâki görüşler olduğu; kazanç tutkusu, girişimcilik ruhu ve ekonomik akılcılığın özgürce gelişmesini her seferinde bu unsurlardan birinin engellemiş olduğu görülmektedir.

XIX. yüzyılın sonunda bu konuda kesin bir değişiklik olduğu; önce ağır ağır ilerleyen bu değişimin daha sonra aniden hızlandığı görülmektedir. Bir sonraki bölümde bu değişimin belli başlı evrelerinin açıklamasını yapmaya çalışacağız.

XIII. MODERN EKONOMİ İNSANI

XIX. yüzyılın ekonomi anlayışında ne türden değişiklikler görülmektedir? Günümüze özgü kapitalist zihniyeti belirleyen şey nedir ve modern kapitalistle eski moda kapitalist arasında ne gibi zihinsel farklılıklar vardır?

Bu soruyu yanıtlamadan önce dikkati şu olgu üzerine çekmek istiyoruz. Günümüzde tek ve ortalama bir girişimci tipinin bulunduğuna inanmak için hiçbir neden yoktur. Tıpkı kapitalizmin ilk evrelerinde olduğu gibi günümüzde de değişik kategorilere ait pek çok kapitalist tipi olduğu ve her birine ait zihniyetin diğerlerinden değişik olduğu söylenebilir. Bu durumda işe her biri ayrı bir tipi temsil eden girişimci gruplarından başlamakta yarar var. Bu işe başlar başlamaz da karşımıza daha önce incelemiş olduğumuz dönemlerdekini anımsatan bilgiler çıkmaktadır. Örneğin, korsan/hırsız, büyük toprak sahibi, bürokrat, spekülatör, tüccar, imalatçı.

Cecil Rhodes'ın kusursuz çalışmasını incelediğimizde insanın aklına ister istemez şu inşa ettirdikleri kulelere çıkarak gösteriş yapan Cenovalı tüccarlar ya da daha güzeli bir Walter Raleigh hattâ bir Francis Drake gelmiyor mu? Cecil Rhodes sözcüğün gerçek anlamında av peşinde koşan bir kâşif, fatih kısaca büyük paralar kazanmayı bilen biriydi. Amaçlarını gerçekleştirebilmek için yalnızca tüfek ve kılıç gibi silahlara değil aynı zamanda Borsa spekülasyonları gibi en modern silahlara da başvurabiliyordu. Hem bir politikacı hem de kapitalist bir girişimciydi. Tüccardan çok bir müzakereci, kaba güçten başka bir şeye inanmayan biriydi. Onun püriten zihniyeti temsil ettiğine inanabilmek için insanın düş gücünü fazlasıyla zorlaması gerekiyor. Önceki dönemin insanlarıyla karşılaştıracak olursak Rönesans insanlarıyla onu aynı kategoriye koyabiliriz.

Cecil Rhodes'un yaşadığı dünya, şövalye von Stumm ya da Silezya'da fabrikalar kralı olarak bilinen birinin yaşadığı dünyadan çok farklıdır. O dünyada feodal senyörlerin soluduğu eski havayı bulabilmek mümkündür. Bağımlılık ilişkileri, çalışan personelin uymak zorunda olduğu hiyerarşi, işlerin yönetimini ağırdan almak bu girişimlerin belli başlı özellikleri arasında yer alıp bunların başındaki insanlar bize sonradan kapitalist girişimciye dönüşen eski büyük toprak sahiplerini anımsatmaktadırlar.

Günümüzde bile pek çok girişimcinin tüccardan çok bürokrata benzediği söylenebilir. Bunlar çalışırken en ufak bir hata yapmayan, ukalâlık derecesinde düzen takıntısı olan, çok uzun bir süre düşündükten sonra karar verebilen, örgütleme yeteneğine sahip, pek kasıntılık yapmayan, kusursuz bir memur ve idareci; bugün büyük bir kentin belediye başkanı, yarın büyük bir banka yöneticisi ya da genel müdürü; bugün bir bakanlık müşaviri, yarın sendika şeflerinden biri olan insanlardır. Günümüzde giderek daha önemli bir yere sahip olmaya başlayan yerel yönetimlere ya da Devlete ait girişimlerle yarı resmî girişimlerin müdürlerinden söz etmeye gerek bile duymuyoruz.

Öte yandan bütün bu tiplerle günümüzde sahip olduğu belli başlı özellikler XVIII. yüzyıldaki proje yapıcılarını andıran spekülatör arasında ne fark vardır? İsterseniz bu konuda gazetelerin birkaç yıl önce Fransız bir spekülatör hakkında yazmış olduklarına göz atalım:

> *"Milyonlarla oynayan Rochette henüz otuz yaşında bile değildir. Önce bir gar restoranında uşak sonra da Melun'deki bir kafede garson olarak çalışmaya başlamıştır. Daha sonra Paris'e gelerek muhasebeci olmuş ve ardından Berger adlı karanlık işler çevirdiği söylenen bir finans patronunun hizmetine girmiştir. Berger iflâs edince Rochette sekreterlik yapan karısının kendisine drahoma olarak vermiş olduğu 5.000 Frank karşılığında işleri devralmıştır. Dört yılda toplam on üç şirket kurmuştur. Bunların ilki 500.000 Frank sermayeli: Credit Minier'dir. Daha sonra 2 milyon Frank sermayesi olan Societe des Mines de Laviana, yine aynı miktarda sermayesi olan Mines de Liat, 20 milyon Frank sermayesi olan Banque Franco-Espagnole, 10 milyon Frank sermayesi olan Syndicat Minier, 2 buçuk milyon Frank sermayesi olan Union Franco-Belge, 2 milyon Frank sermayesi olan Le Financier gazetesi, bir sürü bakır ve kalay madeniyle ilgili şirket, İzlanda ve Fas Balıkçılık Şirketi, 4.5 milyon Frank sermayesi olan lamba gömleği üreten bir şirket, 15 milyon Frank sermayesi olan Hela Lâmba Gömlekleri Şirketi'ni kurmuştur. 60 milyon Franklık hisse bastırarak o dönemde bunları yaklaşık 200 milyon Franka pazarlamış olup bunların her birinin günümüzdeki değeri yalnızca 20 Franktır. Paris içinde ve dışında 57 şube ve acente açmış olup 40.000 kişi paralarını Rochette'in kurmuş olduğu çeşitli banka ve şirketlere yatırmıştır. Toplam kayıpları 150 milyon Frankı bulan kurban sayısı da*

40.000'dir. Rochette, bu kadar uzun süre ve hiçbir ceza almadan bu ahlâksızca işlemlerini sürdürebilmişse bunu etrafına saygın insanlar toplamayı bilme kurnazlığına borçludur. Rochette'in insanları kandırma konusunda ne kadar yetenekli biri olduğu konusunda bir fikir vermesi açısından yeni bir bröveye dayanarak flaş lambası üretecek büyük bir fabrikanın nasıl kurulmuş olduğundan söz etmek yeterli olacaktır. Bu fabrikanın hisseleri Paris'te değer kazanır, insanlar hisseleri birbirlerinin elinden kapmaya çalışırken binlerce işçi çalıştıracağı ve yüksek fırınından gece gündüz kalın bir duman yükseleceği düşünülen fabrikadan hayranlıkla söz edilmekteydi. Gerçekteyse o sırada fabrikada çalışmakta olan tek işçi şoför olup görevi yanmakta olan yüksek fırının sönmesini engellemekti."

Bu satırları okurken XVIII. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de yaşanmış bir olaya ne kadar çok benzediğini düşünmüyor musunuz?

Bütün bu tiplerin yanısıra mutluluk ve başarılarını, içinde bulunduğu koşulları doğru değerlendirmesine, hesap kitap bilmesine ve kendine mal gönderen insanlar, müşterileri ve işçilerine borçlu olan namuslu tüccar da vardır. Berlinli bir konfeksiyon tüccarı ve Cecil Rhodes; toptan mal satan büyük bir mağaza şefi ve altın madenleri üzerinde spekülasyon yapan bir finans şirketi sahibi arasında ne fark vardır? Bütün bu girişimci tipler ve 100 ya da 200 yıl önce Bradford ya da Sedan, Forest ya da Spremberg'deki küçük fabrika gibi bugün de bir imalâthaneyi yöneten kişi arasında ne fark vardır?

Bu eski dostlar sanki hiç değişmeden hep oldukları gibi kalmışlardır. Bütün bu tiplerin yanma yalnızca günümüzde birtakım yenilerinin eklenmiş olduğu söylenebilir. Bunlardan biri Kellerman'ın *Tünel* başlıklı romanının baş kahramanı olan Mc Allan tarafından temsil edilendir. Bu spekülatör ve teknisyen, fatih ve hayalci karışımı, para işlerinden hiç anlamayan ancak belli bir teknik fikrine saplanıp kalmış, bu arada, Avrupa ve Amerika'ya ait milyarlarla oynayan ve devasa bir şirket yöneticisine benzeyen gerçekten de yepyeni bir girişimci tipidir. Bu tipi yalnızca örnek olsun diye sunuyorum zira gerçekten böyle bir tip olup olmadığını bilmiyorum. Böyle birinin varlığına kimsenin karşı çıkmayacağını sanıyorum. Kellerman'ın çizdiği Mc Allan portresi öylesine canlı ki, insan onu karşısında görür gibi oluyor. Ben böyle birini tanımıyorum ama bunun benim yeterince insan tanımıyor olmamdan kaynaklanabileceğini kabul ediyorum. Bu yüzden bu tipi daha

önceden tanımış olduğumuz altı tipin yanına ekleyebileceğimizi düşünüyorum.

Ancak özellikle şirket sayısının hızla arttığı ABD'de kendisine büyük girişimciden başka bir sıfat yakıştıramadığımız bir başka tiple her geçen gün daha sık karşılaşmaktayız. Bu insanlar daha önceden tanıdığımız değişik tiplerin bir kombinasyonu gibidir. Bunlar Amerika'da olduğu gibi hem korsan hem de hesap kitap bilen, hem feodal senyör hem de spekülatörün özelliklerine sahip bir imparatorluk ya da büyük tröst sahibi insanlardır.

Çağımıza özgü bir başka özellik de devasa şirketlerin başında bulunan ve her biri ayrı özelliklere sahip olmakla birlikte bir araya geldiklerinde bir tür kolektif girişimciye benzeyen genel müdür unvanlı kapitalist girişimciler tarafından temsil edilen birliktir. Örnek olarak büyük elektrik şirketlerimizi, maden işletmelerimizi, top fabrikalarımızı, vs. vereceğim.

Bütün bu modern girişimci tipleri oldukça kalabalık bir grup oluşturmaktadırlar. Daha önce eski dönemlerdeki ekonomik tiplerin temsilcileri konusunda yapmış olduğumuz gibi günümüzde farklı ekonomik tiplerin temsilcileri arasındaki bir dizi ortak özelliği de ortaya koyabilmek ve aslında hepsinin aynı zihniyete ya da kafa yapısına sahip olduklarını gösterebilmek mümkündür. Belli ölçüdeki değişiklik ve ancak ayrıntılara inildiğinde karşılaşılan farklara karşın bu cemaat somut bir şekilde karşımızda durmakta ve tıpkı daha önce başlangıçtaki kapitalist zihniyet konusunda öne sürmüş olduğumuz görüşler gibi; ileri safhada bulunan kapitalist bir zihniyetten de söz etmemize izin vermektedirler. Bu durumda günümüzde gelişmiş kapitalizm sözcüğün gerçek anlamında nasıl bir zihniyete sahiptir sorusunu sorabiliriz. Modern ekonomi insanının ruhsal yapısında ortaklaşa bulunan özellikler hangileridir?

1. Önce günümüze ait ekonomik özneyi yönlendiren ideale, temel yaşamsal değerlere bir göz atalım. Bu çalışmaya başladığımız anda gözümüze çarpan ilk şey, sözcüğün dar anlamında, insanın kişisel değerler karşısındaki tavrında görülen tuhaf değişikliktir. Çünkü ben değişimin yaşamın genel anlamdaki yönlendirilmesi ve toplumun bu yönlendirmeye uyum sağlaması konusunda çok büyük bir etkiye sahip olduğunu düşünüyorum. Bu değişiklik özetle, sevinçleri ve acıları, gereksinimleri ve istekleriyle canlı kanlı bir varlık olan insanın bütün çıkarların kesişme noktası olmaktan çıkarak yerini kazanç, zenginleşme, işler gibi

soyutlamalara bırakmasından ibarettir. Kapitalizmin ilk evrelerinin sonuna kadar her şeyin ölçüsü olan insanın bu özelliğini yitirdiği görülmektedir. Ekonomik öznenin aklı artık yalnızca iki şeyle meşguldür. Yapabildiği kadar çok para kazanmak ve işlerini olabildiğince büyütmek. Biraz sonra göreceğimiz gibi. Bilinçli bir şekilde bunu amaçlamasa bile işlerini büyütmek ve daha çok para kazanmak isteyen girişimci için bu ikisi birbirine sıkı sıkıya bağlıdır.

Hiç kuşkusuz (en azından yönetici konumunda bulunan bu tipin temsilcileri açısından) girişimciyi en çok meşgul eden konu her zaman çok para kazanmak değildir. “Bugüne kadar temel amacı para kazanmak olan bir iş adamı tanımıyorum ve şunu rahatlıkla söyleyebilirim ki yalnızca para kazanmayı düşünen biri asla büyük bir iş adamı olamaz” diyen Walther Rathenau çok haklıdır.[116] İş adamını ilgilendiren ve bütün zamanını alan, yaptığı işe bir anlam vermesini sağlayan şey şirketine verdiği önemdir. Walther Rathenau, bu konuyla ilgili olarak şu klasikleşmiş sözleri sarf etmiştir: “İş adamının bütün enerjisi, kuşkuları, gururu ve arzularıyla birlikte üzerinde yoğunlaştığı konu, türü ister ticari şirket, ister fabrika, isterse banka, deniz taşımacılığı şirketi, tiyatro ya da demiryolları olsun sahip olduğu şirkettir. Bu şirket onun için etten kemikten canlı bir varlık olup yürüttüğü muhasebe tekniği, oluşturduğu örgütleme biçimi ve firmaları aracılığıyla ekonomik açıdan bağımsız bir varlıktır. İş adamının tek sorunu şirketinin işlerinin yolunda gitmesi, güçlü ve geleceği olan bir şirket olmayı sürdürmesidir...”[117]

Yaptıkları iş üzerine az çok kafa yoran günümüz girişimcileri de aşağı yukarı neredeyse aynı şeyleri söylemektedirler.

Şu olguyu gözden kaçırmamakta yarar var: bir “işin” yani belli bir miktar parayla işe başlamış olan kapitalist girişimin amacı daha büyük miktarda para kazanarak bir fazlalık yaratmaktır. Ticari başarının temel koşulu ekonomik açıdan fazlalık yaratmayı bilmektir. Kâr olmadan ticari zenginleşme söz konusu olamaz. Bir fabrika en pahalı ya da en ucuz şeyleri üretebilir; ürünlerinin niteliği sayesinde dünya çapında bir isme sahip olabilir ancak sürekli kayba uğradığı takdirde sözcüğün kapitalist anlamında iyi bir şirket değildir. Girişimcinin meydana getirdiği, sürekli üstüne titrediği ve kazanç elde etmeye çalıştığı bu kapitalist girişimin gelişmesi, büyümesi ve zenginleşmesi için bilançosunu kârla kapatması

gerekmektedir. Randımansız bir büyümeden söz edebilmek mümkün değildir.

Az önce işlerini büyütmek için kâr ve kazanç peşinde koşması gereken girişimciden söz ettiğim zaman söylemeye çalıştığım şey buydu.

Sözü getirmeye çalıştığım nokta da burasıdır. Bir işin büyütülmesi ve kazanç konusunda herhangi bir sınır getirmek mümkün değildir. Daha önceki ekonomi biçimlerinde bu sınır kişinin sahip olduğu saygınlık ve toplumsal konuma uygun bir geçinme biçimiyle sınırlıydı. Oysa burada kendisiyle ilgilendiğimiz kapitalizmin en ileri safhasında kâr ne kadar büyük olursa olsun hep daha büyüğü olabileceği düşünülmekte ve bir türlü herhangi bir sınır konulamamaktadır. Bir işin gelişmesi ve büyümesi öyle bir noktaya gelmiş olabilir ki, o noktadan sonra işin büyümesi mümkün görünmeyebilir. Bu durumda modern ekonominin birbirine bağlı değişik alanları girişimcinin durma noktasına gelen kâr miktarını ikinci, üçüncü bir şirket kurarak çoğaltmasını sağlayabilir. Günümüzün büyük girişimcilerinin yalnızca belli bir alanda büyümeye çalışmayıp sürekli olarak birinciye bağlı yeni şirketler kurma eğiliminde oldukları görülmektedir.

Modern girişimcideki bu eğilimin çözümlemesi bu konuda gerçek bir psikolojik baskı altında bırakıldığını göstermektedir. Pek çoğunun durmak istediği ancak içsel bir gücün kendilerini daha ileriye doğru gitmeye ittiği gözlenmektedir. Elimizde modern kapitalizmin en önemli temsilcileri arasında yer alan kimi tanınmış isimlerin bu konudaki itirafları vardır. Carnegie: “Her zaman işlerimizi daha fazla büyütme ihtiyacı duymamayı ummakla birlikte bizi bulunduğumuz yerden daha geriye götürecek en ufak bir gecikmenin bizim için önemli bir gerileme olduğunu görüyoruz” diyor.

Kendisini neyin tröstler kurmaya ittiğini soran birine Rockfeller, bu her şeyden önce “birçok küçük şirket sahibi olmak yerine büyük ve çok önemli bir iş yapma amacıyla becerilerimizi ve sermayelerimizi bir araya getirme” arzusudur yanıtım vermiştir. “Bir süre sonra işin sunmuş olduğu olanakların farkına varınca yeni sermayeye ihtiyacımız olduğunu gördük. Bu sermaye ve bu işi becerebilecek insanları bulduktan sonra 1 milyon dolar sermayeli *Standart Oil Company*'yi kurduk. Daha sonra sermayeyi artırdığımız takdirde daha çok kâr edeceğimizi anladık...bu yüzden şirketin sermayesini 3.500.000 milyon dolara yükselttik..İş büyüdükçe yeni sermaye yatırdık ancak bizim amacımız, yani işi büyüterek en iyi ürünleri en düşük fiyattan

sunmak düşüncesinde hiçbir değişiklik olmadı”[118] diye devam etmektedir. Rockfeller’in bu yanıtı bize gerçek bir *monomanie*'nin (tek bir konu üstünde tutkuyla yoğunlaşma çılgınlığı) varlığını kanıtlamaktadır: İş büyüdüğü için sermayeye sermaye katmak. Temel ilke “işi büyütmektir”. Üretilen malın niteliği ve ucuzluğu bu amaca varılmasını sağlayan araçlardır.

Şimdi de bir Almanın (Dr. Strousberg) itiraflarını aktaralım: “Olaylar birbiri ardı sıra gerçekleşiyordu, benim tasarladığım ve gerçekleştirmeye çalıştığım büyük demiryolu yapım şirketi de başka ihtiyaçların ortaya çıkmasına yol açtı. Bu ihtiyaçların karşılanabilmesi için işin sınırlarını genişletmek ve başlangıçta çizmiş olduğum plandan giderek uzaklaşmak ve zamanımı tamamen işlere hasretmek durumunda kaldım.”

Konuya yabancı bir gözlemciye tamamen saçma görünebilecek bu işi giderek büyütme eğilimi girişimcilerin bilincine varabildikleri tek nedendir. Onlara bütün bu çırpınmaların, çabaların nedeni sorulduğunda şaşırmakta ve hiç duraksamadan bu amacın çok açık ve seçik olduğu yanıtını vermektedirler. Onlar ekonomik yaşamın gelişmesi için ne gerekiyorsa onu yaptıklarını, bunun da ekonomik gelişmeye uygun bir davranış biçimi olduğunu söylemektedirler.

Bu oldukça genel ve neredeyse tek örnek oldukları söylenebilecek açıklamaların gerisinde gizlenen şeyin ne olduğunu anlamaya çalıştığınızda “ekonomik atılım” ve “gelişme” dedikleri şeyle ekonomi adlı bütünün genişlemesini anlatmak istediklerini görüyorsunuz, başka bir deyişle bu şirketin etkinlik alanı ve içeriğinin genişlemesi yani üretimin artması, olabilecek en büyük miktardaki malın olabilecek en düşük fiyattan satılması, devasa bir satış hacmine ulaşılması, dönen sermayenin sınırsız bir görünüm kazanması, malların, kişilerin ve haberlerin olabilecek en hızlı şekilde taşınması...

Tarafsız bir gözlemci açısından burada aktarmış olduğumuz yanıt daha önce gördüğü sınırsızlık eğiliminden daha az saçma olmayıp gözlemci bunların nedenlerini de öğrenmek isteyebilir. Ancak bu yanıtla yetinmeyen ve her ne pahasına olursa olsun saçma olana bile mantıklı bir açıklama getirmeye kalkışacak birileri, kuşaklar boyunca zeki ve akıl sağlığı yerinde olan insanların farkında olmadan bu sonsuzluk yarışı, bu dur durak tanımayan uğraş düzenine hayati bir önem atfetmiş olduklarını görmenin yanısıra; iş dünyasının hay huyuna karışan itiraflar ve açıklamaları

önemsemeden kendi olanaklarıyla modern ekonomi insanının ruhunu çözümlemeye kalkıştıklarındaysa kısa bir süre sonra bu ruhla çocuğun ruhu arasında çarpıcı bir benzerlik olduğunu tespit edeceklerdir. Modern girişimci ve daha genelinde aynı zihniyetin etkisi altında olan modern insanın psişik yapısını iyi anlayabilmek için sanırım düşünce ve değerleriyle birlikte çocuğun psişik yapısını gözümüzde canlandırmak yeterli olacaktır. Böyle bir karşılaştırma yapar yapmaz, örneğin, inanılmaz bir gelişme gösteren işi belirleyen nedenlerin kimi zaman şaşırtıcı bir şekilde çocukça davranışlar sergileyen insanların öne sürdükleri nedenlere benzedikleri görülmektedir. Modern insanı belirleyen temel değerlerdeyse bütün psişik süreçleri en basit unsurlarına indirgeyerek, bu süreçlerde kökten ve bütünsel bir basitleştirme, bir tür çocukça bir ruhsallığın birincil durumlarına gerileme türünden bir şeyle karşılaşıldığı söylenebilir.

Bana göre bu bakış açısının haklı olduğunu gösteren nedenler şunlardır.

Çocuk yaşamını belirleyen ve yönlendiren dört ideal , dört temel değer vardır:

a) Somut ve algılanabilir *Büyüklüğün* karşılığı olgun insan olup bir adım öteye gidildiğinde dev adamla karşılaşılmaktadır;

b) Koşarken ya da bir topaç çevirirken farkına vardığı *devinimin hızıyla* atlı karıncanın hızlı çembersel hareketinin yarattığı kendinden geçme duygusu;

c) *Yenilik:* Çocuk yeni bir oyuncağa ya da daha önce görmediği bir oyuncağa sahip olmak için elindeki oyuncağı anında bırakabilir;

ilgisini çeken yeni bir şey olduğundaysa başladığı bir işi yarım bırakabilir;

d) *İktidar hissi:* Çocuk yakaladığı sineklerin ayaklarını kopartabilir; köpeğini kendisine itaate ve istediğini getirmeye zorlayabilir, uçurtmasının ipini salıp onun gökyüzüne kaçıp gitmesine neden olabilir.

Bu ideallerde (eğer çözümlememizi daha da derinleştirecek olursak) yalnızca bu ideallerde bile modern insana özgü bütün değer nosyonlarını bulabiliriz:

a) *Niceliksel* değerlendirme. Günümüzde en çok ilgi çeken (bu tartışmasız böyledir), en büyük hayranlığa yol açan şey ölçülebilen ve tartılabilen büyüklüktür. Zeki bir İngiliz’e (Bryce) ait deyimden yararlanarak günümüzde: “a tendency to mistake bigness for greatness”

yani “içsel büyüklükle dışsal büyüklüğü birbirine karıştıran bir eğilimin” egemenliği altında bulunduğumuz söylenebilir.

Büyüklüğün kendini bir kent ya da bir ülkenin nüfusu, bir anıtın yüksekliği, bir nehrin genişliği, intiharların yinelenme oranları, demir yollarında taşman yolcu sayısı, bir geminin boyutları, bir senfoniyi icra eden müzisyen sayısı, vs. şeklinde olup olmaması o kadar da önemli değildir. En çok hoşa giden şeyin para miktarı olduğu söylenebilir. Para, doğaları gereği tartılıp, ölçülmesi öyleyse bizim büyüklük değerlendirmelerimiz aracılığıyla doğrulanması mümkün olmayan bütün değerleri niceliksel hale getirme gibi müthiş bir kolaylık sağlamaktadır. Yalnızca çok para eden değerlidir.

Bundan böyle şu tablo ya da bu mücevherin o tablo ya da şu mücevherin iki katı değerli olduğunu söyleyebiliriz. Bu “modern” zihniyeti inceleme konusunda en uygun ortamı Amerika’nın sunabildiğini görüyoruz çünkü bu zihniyetin o ülkede inanılmaz bir gelişme göstermiş olduğunu; dolayısıyla insanların bu konuda hiçbir rahatsızlık hissetmeden bir nesnenin yanma rahatlıkla fiyat koyarak ona tartılabilen ve ölçülebilen bir büyüklük kazandırdıklarını söyleyebiliriz.

“Bay X’in evindeki 500.000 dolarlık Rembrandt’ı gördünüz mü?” Bu soruyu kim bilir kaç kez duymuşuzdur. İşte size gazetelerde sık sık rastladığımız sıradan bir olay: “Bay Carnegie’ye (ya da bir başkasına) ait 500.000 dolar değerinde bir yat bu sabah saatlerinde ... limanına demir atmıştır...”

Bir olguyu niceliksel bir şekilde değerlendirme alışkanlığına sahip biri, karşısına çıkan iki olguyu birbirlerine oranla ölçüp karşılaştırma ve büyüğüne daha büyük bir değer atfetme eğiliminde olacaktır. Önümüzde olup biten iki olaydan biri belli bir zaman dilimi içinde diğerini büyüklük anlamında geçtiği takdirde biz bu sonucu başarı olarak nitelendirmekteyiz. Ölçülebilir bir büyüklüğe atfettiğimiz değerin zorunlu sonucuysa başarı kültüdür. Modern iş adamı da başarılı olduğu ölçüde saygı görmektedir. “Başarılı olmak” demek diğerlerini geçmek, diğerlerinin yapamadıklarını yapmak, üretmek, daha fazlasına sahip olmak kısaca “daha büyük” olmak demektir. Tıpkı kazanç arayışı gibi başarı arayışı da sonsuzluğa özlem duygusunu içermektedir.

Çağımızın belirgin özellikleri arasında yer alan bu değerlerde görülen biçimsel dönüşümün temelinde bulunan psişik süreçlerle en açık ve seçik

bir şekilde modern insanın *spor etkinlikleri* karşısındaki tavrında karşılaşılmaktadır. Her türlü sportif etkinlikte temel soru mücadeleyi kim kazanacak, en zoru kim başaracak, ölçülebilir büyüklük anlamında en büyük çabayı kim harcayacaktır? Sporda iddialaşmak iki başarı arasında salt niceliksel bir ilişki kurmak demektir. Ne antik Yunanistan'daki spor sahalarında ne de İspanyol boğa güreşlerinde bir iddialaşma vardır çünkü bu insanlar için önemli olan açıkça bireyin göstermiş olduğu kişisel çaba, etkinliğin sanatsal yani niteliksel yanıdır.

b)Modern insan bir olayın gerçekleşme hızıyla, bir projenin tasarım ve yaşama geçirilmesiyle en az yaptığı işin kütlesel ve niceliksel özelliği kadar çok ilgilenmektedir. Bir otomobille "saatte yüz kilometre hızla gitmek" çağımıza özgü en yüce ideale dönüşmüş gibidir. Bu çılgınca sürati yapan araçlara binemeyenlerse en azından başkaları tarafından, başka yerlerde yapılmış sürat hızlarını okuyarak keyif almaktadırlar. Örneğin Berlin-Hamburg arasında gidip gelen hızlı trenle yolculuğun on dakika kısalması; dev yolcu gemilerinden sonuncusunun New York limanına diğerlerinden üç saat önce varması; bundan böyle ilk sabah postasının artık sekiz yerine saat yedi buçukta dağıtılacak olması; savaşla ilgili bir (muhtemelen yalan) haberi bir gazetenin akşam üstü beş sularında, rakiplerininse bir saat sonra basması. Günümüzde yaşayan tuhaf insanları ilgilendiren, onlara çok önemli görünen konular işte bu türden olanlardır.

Günümüzde en hızlı eylemler tarafından temsil edilen üstün değerler konusunda özel bir nosyon yaratılmıştır. Niceliklerin karşılaştırılmasında kullanılan bu nosyon en doğru ifadesine bir olay, bir olgu, bir eylemin hızı ve büyüklüğünün ölçümü sırasında kavuşmaktadır. Bu nosyonun adı: Rekordur. Zamanımıza özgü bütün büyüklük ve hız düşleri bu *rekor* nosyonuyla ifade edilmektedir. İki-üç yüzyıl sonra bizim yaşadığımız dönemi betimlemeyi deneyecek bir tarihçi, abartmak ya da paradoksa düşmekten korkmadan çalışmasına rahatlıkla: *Rekor Çağı* adını verebilir.

c) *Yenilik* yalnızca yenilik olarak bile modern insanı çeken bir şeydir. Yeniliğin özellikle çekici olan bir yanı varsa o da "daha önce hiç kimsenin görmediği bir şey olmasıdır". Yeni bir şeyle karşılaşan insan üzerinde bu şeyin bıraktığı izlenime biz *heyecan duygusu* diyoruz. Çağımızın "heyecan duygusuna doymak bilmeyen" olağanüstü bir çağ olduğunu kanıtlayacak olgular sunmaya gerek olmadığını düşünüyorum. Bu açıdan modern gazetenin çarpıcı bir örnek olduğunu düşünüyorum. Sahip olduğumuz zevk

türleri (her kışın yeni danslara gebe olması), modalar (on yılda mevcut bütün stillerin moda olması), her yeni buluşun bizde yarattığı neşe duygusu. Pek çoğu arasından seçilmiş bu birkaç olgu bile modern insanın yeniye ilgisinin hangi boyutlarda olduğunu ve onu sürekli henüz bilinmeyeni, var olmayanı aramaya ittiğini kanıtlama konusunda yeterlidir.

d) Modern zihniyetin dördüncü niteliği olarak gördüğüm *iktidar duygusu* ise diğerlerinden üstün görünmeye çalışmanın bize verdiği neşeden ibarettir. Bu duyguyu çözümlediğinizde, zayıflığın, istem dışı ve bilinçaltı düzeyinde itiraf edilmesinden başka bir şey olmadığı ve bu yüzden de çocuk ruhunun niteliklerinden birini oluşturduğu görülmektedir. Gerçekten hem içsel hem de dışsal açıdan olgunlaşmış/büyük bir insan dışsal bir güce asla özel bir değer atfetmez. Siegfried açısından gücün/iktidarın çekici olan hiçbir yanı yokken Mime üzerinde dayanılmaz bir etki bırakmış, Bismarck ise ölçüsüz bir güç kullanmaktan çekinmemiştir çünkü ondan doğal bir şeymiş gibi yararlanmıştır. Lassalle ise iktidara karşı hiç kuşkusuz sıradan bir zevk alma olayından daha güçlü bir arzu hissetmiştir. İktidarının keyfini çıkaran bir kralın bu konuya pek fazla bir önem atfetmediği söylenebilir. Oysa Polonya sınırında yaşayan ve paraya ihtiyacı olan kralın kendisini kabul etmesini sabırsızlıkla bekleyen küçük tüccar psikolojik açıdan büyüyemediğinden kralın dışsal büyüklüğünden istifade etmeye çalışacaktır. 10.000 insan çalıştıran ve bu güçten keyif alan bir girişimci, köpeğinin her dediğini yapmasından büyük, bir mutluluk duyan çocuk gibidir. Ortada insanlar üzerinde doğrudan bir hâkimiyet kurarak keyif almamızı sağlayan para ve dışsal bir baskı olmadığı takdirde doğa unsurlarını egemenlik altına almış olmanın gururuyla yetiniyoruz. “Büyük” buluş ve keşiflerden aldığımız çocukça keyifle “gökyüzüne hâkim olmamızı” sağlamış olan havacılık tekniğinin yol açtığı coşkunun kökeninde de bu vardır.

Güçlü duygulara sahip bir insan havayı gürültüye boğan benzinli motorları gördüğünde bunlardan sanıldığı kadar çok etkilenmeyecektir. İnsan ruhunun derinliklerindeki sorunlarla uğraşan gerçekten büyük bir kuşak iki-üç teknik yenilik karşısında kendini daha bir büyümüş/güçlü hissetmeyecektir. Dışsal anlamda çok güçlü görünen bu âletlere hemen hiçbir önem atfetmeyecektir. Gerçekten büyük olan hiçbir şeye ulaşması mümkün görünmeyen çağımızın yalnızca bu dışsal güçten hoşlandığı, bundan çocukça bir keyif aldığı, buna sahip olanları bir kült nesnesi haline

getirdiği görülmektedir. İşte bu yüzden, kitleler, mucitler ve milyonerlere karşı sınırsız bir hayranlık duymaktadırlar.

Eserini tamamlamaya çalışan bir girişimci her zaman bunların farkında olmayabilir. O her şeyden önce şirketini büyütme ve zenginleştirme peşinde olup bu da, yukarıda saymış olduğumuz gerçekleştirilmesi zorunlu genel ideallerden biridir. Öyleyse girişimciyi yönlendiren ve çalışma düzenini belirleyen şey kazanç peşinde koşması ve işlere karşı duyduğu ilgidir. Bu iki unsurun etkisiyle yaptığı iş nasıl bir biçime sahip olmaktadır?

2.Modern kapitalist girişimcinin yaptığı işin biçimi ve doğasına gelince, bunun XIX. yüzyılın başındakinin hemen hemen aynısı olduğu söylenebilir. O eski girişimci gibi, günümüzdekiler de fethetmek, örgütlemek, müzakere etmek, spekülasyon yapmak ve hesaplamak zorundadırlar. Aradaki yegâne değişikliğin bu unsurlardan her birinin bütünsel etkinlik içinde oynadığı görece rolden ibaret olduğu söylenebilir.

Günümüzdeki girişimcinin her zamankinden daha *müzakereci* olması gerektiği ortadadır. Hattâ bu onun asal görevidir. İş dünyasında başarının giderek sözleşmelerde karşılaşılan imâ gücü ve ustalığa bağlı olduğu görülmektedir. Her geçen gün düğümleri kesmek yerine gevşetmek zorunda kalınmaktadır.

Borsada gerçekleştirilen ticari işlem anlamındaki *spekülasyon* da girişimci açısından giderek daha önemli hale gelmektedir. Modern şirket gerçekten de her geçen gün Borsa tarafından yutulmakta, onun bir parçası haline gelmektedir. Örneğin, ABD'de tröstler kurmak üretim ve ticaret şirketlerinin Borsa şirketlerine dönüştürülmesinden başka bir anlama sahip değildir. Bu da ticari ya da üretim amaçlı bir şirketin başında bulunan kişiyi yeni sorunlarla karşı karşıya getirdiğinden onu yeni çözümler üretme zorunluluğuyla karşı karşıya bırakmaktadır.

Giderek kusursuz denilebilecek bir görünüm kazanması ve uygulama alanının giderek yaygınlaşması nedeniyle hesaplama işi giderek daha karmaşık hale gelmekte ve daha incelikli bir düşünme biçimini zorunlu kılmaktadır.

Yukarıda sözünü etmiş olduğumuz görev taksimi yapılmadığı sürece, ekonomik yaşama özgü pek çok dalın tek ve aynı bir şirket çatısı altında buluşması nedeniyle girişimcinin de etki alanı giderek büyümektedir.

Ancak modern ekonomi insanının etkinlik alanında yepyeni olan bir şey varsa o da bu alanın sınır tanımayan boyutlara ulaşmış olmasıdır. Eskiden

bu etkinliğin gelişmesine karşı çıkan bütün doğal nedenler ortadan kaldırılmış olup çalışmanın amacı artık yaşayan insanın gereksinimlerinin karşılanmasını ya da belli bir miktardaki üretimi amaçlamamaktadır. Günümüze özgü kapitalist girişimcinin çabası her türlü ölçünün ötesine taşmış olup artık bir sınır tanımamaktadır. Bu da çok daha fazla miktarda enerji harcanmasını zorunlu kılmakta ve insan gücünün sınırlarını zorlamaktadır. Günün her anı, yılın her günü, yaşamın tüm yılları çalışmakla geçmektedir. Bu süre içinde insandan olabildiğince çok güç harcaması beklenmektedir. Herkes çılgınca çalışan bu insanların isimlerini bilmektedir. İster şirket sahibi isterse işçi olsunlar onları diğerlerinden ayıran özellik her an için sürmenaja yakalanma tehlikesiyle karşı karşıya bulunmalarıdır. Bu insanlar her zaman gergin, hep hareket halindedirler. Zamanımıza özgü parola: "İleri, hep daha ileridir". Bu girişimcinin en temel özellikleri, sürekli ilerlemeden söz etmek ve öfkeli bir şekilde davranmaktır.

Bu aşırı çalışmanın insan bedeni üzerinde nasıl bir tahribat yaptığı bilinmektedir. Yaşamla ilgili tüm değerler çalışma tanrısına (Moloch) kurban edilmiştir. Duygusal ve zihinsel tüm özlemler/dilekler yerlerini tek bir alan, tek bir uğraşa bırakmıştır: işler. Daha önce sözünü etmiş olduğumuz Kellermann tarafından yaratılmış olan karakter inanılmaz bir enerjiye sahipti. Yazar onunla ilgili sözcüklerini şöyle bitiriyordu: "Bir tünelin yaratıcısıyken kölesine dönüştü. Beyni makineler, araç tipleri, istasyonlar, âletler, rakamlar, metreküpler ve beygir güçleri arasında bağlantı kurmaktan başka bir şey yapamaz hale geldi. Tüm insani duygulara karşı yabancılaştı. Tek dostu Lloyd'du. Bu iki adam akşamları sık sık bir araya gelirler, koltuklara oturur ve ...susarlardı".

Modern ekonomi insanının alt üst olan bu psişik yaşamının çok açık ve seçik bir örneğiyle doğal yaşamın asal olaylarından biri sayılan kadınlara karşı takınılan tavırda karşılaşılmaktadır. Bu erkeklerin duygusallığa, duygusal dertleşmelere ve tatlı dile başvurarak baştan çıkarma oyunlarına ayıracak zamanları yoktur. Öte yandan tutkulu bir aşk yaşamaktan âcizdirler. Bu yüzden aşk yaşantıları duygudan tamamen yoksun olup kısa süreli salt cinsel haz almalarla sınırlıdır. Ya kadınlar ilgilerini çekmemekte ya da konunun yalnızca cinsellik boyutuyla ilgilenmektedirler [İleriki sayfalarda kadına karşı takınılan bu tamamen ekonomi insanına özgü olduğu söylenebilecek özel tavrın hangi ölçüde doğal bir eğilime denk geldiğini açıklamaya çalışacağız] .

3.İşlerin yürütülmesiyle ilgili ilkelerde de ekonomik yaşamın amaçlarında görülen dönüşümle doğru orantılı bir değişme görülmektedir. Modern girişimcinin ekonomik davranışları çoğunlukla şu kurallara boyun eğmektedir:

a) Bütün etkinliklerin salt akılcı düşünceye boyun eğmesi. Etkinliğin akılcı düşünceye boyun eğmesinin, gelişmesinin bütün evrelerinde kapitalist zihniyetin ayrılmaz bir özelliği olduğunu görmüştük. Kapitalist düzende ekonomik etkinlik her zaman temelinde hesabın yattığı belli bir plan ve amaca uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Bu açıdan modern kapitalist zihniyetin ayrı bir yere sahip olmasını sağlayan şey, akılcı ilkelerin ekonomik yaşamın bütün alanlarına kesinlikle, istisnasız ve katı bir şekilde yayılmış olmasıdır. Gelenekçiliğin son izleri de silinip gitmiştir. Amerikalı girişimcinin kusursuz bir örneğini sunduğunu düşündüğümüz ekonomi insanı, işlerini yalnızca akılcı bir şekilde yürütmeyi tasarlamakta ve bu düşünceye uygun bir şekilde yürütmektedir. Başka bir deyişle ister ticari örgütlenme, ister muhasebe, isterse teknik anlamda olsun en kusursuz yöntemleri uygulama konusunda kararlı olduğunu göstermektedir. Bu da yenisinin üstünlüğünü fark ettiği anda hiç tereddüt etmeden ve herhangi bir pişmanlık duymadan eski yöntemlerden vazgeçebildiğini göstermektedir.

b) Ekonominin tek amacı üretilen malın değiş tokuş edilebilmesidir. Kapitalist şirketin tek akılcı amacı olabildiğince yüksek kazançtır. Mal üretiminin ölçütü ve ölçüsü ürünlerin doğası ve niteliği değil yalnızca olası satış hacimleridir.' Satış şansı çok yüksek olan ürünün ne olduğunun bir önemi yoktur. Bu yüzden girişimci kalitesi kötü olan mallar ya da işporta malları üretme konusunda hayâsızca davranabilmektedir. Kötü kaliteli ayakkabılar, kalitesi iyi olan ayakkabılardan daha büyük kâr getiriyorsa, bu durumda müşteriye iyi ayakkabı vermeye çalışmak kapitalizmin Kutsal-Ruhuna karşı günah işlemek anlamına gelecektir. Bu düşünceme, günümüzde kimi sanayi dallarında (özellikle de kimya sanayinde) “ürünlerin niteliğinin artmasına yönelik” olumlu bir yaklaşım sergilendiği ve kimi tüccarların çalışanlarına pahalı malları satmaları karşılığında prim verdikleri söylenerek itiraz edilebilir. Bu olsa olsa yalnızca kimi durumlarda kapitalistin niteliği arttırmanın ya da pazara pahalı nesneler vermenin çıkarına olduğunu gördüğünü gösterir. Nitelikli malın üretimi ve sürümünden yeterince para kazanamadığını düşündüğü gün yeniden ucuz ve kötü mallar satmaktan çekinmeyecektir. Bu yüz seksen derecelik çark

ediş ise dünyaya kapitalist girişimcilerin gözlükleriyle bakmaya alışmış olanlara çok normal bir hareket gibi görünecektir.

Yapılan kâr miktarı satış hacmiyle doğru orantılı olduğundan ve öte yandan modern girişimci de koşullara bağlı olarak kazanç ve kâr olanaklarını büyütüp çoğaltmayı arzuladığından, bunun sonucunda girişimcimizin tüm çabalarını ve ilgisini tek bir amaç yani satış hacminin artırılması üzerinde yoğunlaştırdığı görülmektedir çünkü bu amacı gerçekleştirmek ona rakipleri karşısında belli bir avantaj sağlamaktadır. Satış pazarını genişletme ve satış hacmini büyütmeye (modern ekonomik yaşamın belki de en güçlü dürtülerinden biri) yönelik bu kontrolden çıkmış eğilim, amacı halkı çekmeye, baştan çıkartmaya, satın aldırmaya yönelik bir ilkeler ve yöntemler bütününün oluşmasına yol açmıştır. Bu ilke ve yöntemlerin belli başlıları şunlardır:

c) Müşteri aranıp bulunarak üstüne çullanılmaktadır. Bu yöntem eski moda kapitalistin tamamen yabancısı olduğu, yalnızca modern kapitalistin uyguladığı bir yöntemdir. Yapılmak istenen şey: 1. Müşterinin ilgisini çekmek; 2. Onda satın alma arzusu uyandırabilmektir.

Müşterinin dikkatini çekebilmek amacıyla kulaklarını yırtarcasına bağırmak, gözlerinin önüne olabildiğince göz alıcı renkler koymak gerekmektedir. Bu arada, müşteri olağanüstü niteliklere sahip bir mal aldığına inandırılmaya çalışılmaktadır. Burada amacın uygunluk, zevk, beğeni ve insan onuru gibi şeylerle hiçbir ilişkisi bulunmadığını söylemek herhalde gereksizdir.

Modern reklam ve sonuçları konusunda estetik açıdan çirkin, ahlâki açıdan utanmaz arlanmaz olduğundan başka bir şey söylenemez. Bu konu üzerinde daha fazla durmak istemiyoruz, zira bizim açımızdan en önemli şey, modern ekonomik yaşamın bütününü oluşturan tablo üzerinde onun işgal ettiği önemli yeri gösterebilmektir.

d) Müşterinin alışverişten gerçekten kârlı çıkabilmesi için maliyet ve satış fiyatları elden geldiğince düşürülmeye çalışılmaktadır. Bu çabalar ortaya, bizim ekonomik yaşamımıza özgü ve sayması olanaksız pek çok kurum ve âdetin yerleşmesine yol açmıştır. Zaten bizim de tek amacımız ekonomik davranışın ilkelerini ortaya koymaktır. Eski kapitalist zihniyetin indirimli fiyatlar uygulamasından ne kadar çok tiksindiğinden söz etmiştik. Eski moda kapitalistlere ait bir özdeyiş ancak şöyle olabilir: “Olabilecek en az sayıda iş yaparak olabilecek en büyük kazancı elde etmek”.

Günümüzdeyse tam tersine çok az bir kâra razı olunup olabildiğince çok sayıda iş yapılmaya çalışılmaktadır. Günümüze özgü bir özdeyiş herhalde şu şekilde dile getirilebilir: “Büyük ciro küçük kâr”.

e) Özgürlük alanının olabildiğince geniş olması talep edilmekte; kazanç yarışını engelleyebilecek her şeyin saf dışı edilmesi istenmektedir. İlk olarak işlerin yolunda gitmesinin temel unsuru olarak görülen bir işi yapma ya da yapmama gibi *biçimsel* bir özgürlüğe sahip olunmak istenmektedir. Dayatılan hukuksal ve ahlâki kısıtlamalara zor bela katlanılmaktadır. Çıkarlar söz konusu olduğunda, başkalarını rahatsız etmeden onlarla eşit olmayan koşullarda (bu aynı zamanda kendinin de yasal anlamda korunmasından vazgeçmek demektir) rekabet etme hakkına sahip olunmaya çalışılacaktır. Devletin ya da sendika temsilcilerinin çalışma sözleşmeleri üzerinde söz hakkına sahip olmalarından hoşlanılmamaktadır. Önceki dönemlere ait bütün “engeller” yok edilmeye çalışılmaktadır. Ekonomik başarılar elde edebilme konusunda yalnızca kendi güç ve oyun oynama kapasitesine güvenilmektedir.

İkinci olarak, kazanç konusundaki tüm görüşlerin doğrudan özgürlük talebiyle bağlantılı olması gerektiği gibi bir düşünceye sahiptirler. Bu ise kazancın tüm diğer değerlerin üstünde yer alması demektir. Engel tanımayan, ahlâki, estetik ve duygusal açıdan utanmayı sıkılmayı bilmeyen bir düşünce yapısı! Başka bir deyişle tüccar, büyük tüccar ve sanayici iş hayatında canları nasıl istiyorsa öyle davranma hakkını talep etmektedirler.

İş hayatındaki bu utanmazlık ve sıkılmazlık konusunda Amerikalı “tröstlerin” davranış biçimleri çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. *American Tobacco Company'nin* çevirdiği dolaplarla ilgili açıklamalar Avrupa’da henüz karşılaşılmayan cinsten ticari uygulamaların varlığını ortaya koymuştur. Bu uygulamalar amaca ulaşma konusunda her yolun mubah olduğunu gösteren canlı birer örnektir. Pazar payını büyütmek amacıyla bir tröst kendi mallarına zarar vermek, aracılara inanılmaz komisyonlar önermek, ünlü markaların sahtelerini üreterek dış görünüşü aynı olan malı daha ucuza satmaktan çekinmemiştir. Sahip olduğu mali kaynaklar sayesinde bu tröst kendisine karşı açılan davaları rakiplerini çökertene kadar sürdürmüştür. Aynı zamanda belli yerlerde zararına satış yapan perakende dükkânları açarak, rakip dükkan sahibi iflâs edinceye kadar satış yapılmıştır. Tröst son olarak ham madde alımının tekeline alınca Kentuckyli tütün ekicileriyle anlaşmazlığa düşmüştür. 1901 yılında Sherman Yasası’na

uygun bir şekilde alman karara göre şu sonuca varılmıştır: “Tröstün bağımsız kişilere karşı yürüttüğü kampanya olağanüstü bir kurnazlık, titizlik ve incelikle örgütlenmiştir. Rekabet alanında iş kapasitesi ve yetenekleriyle tröstün kurduğu tezgâhı engelleyebilecek herkes acımasızca ezilmiş ve saf dışı bırakılmıştır.”

Edward Harriman’m bize sunduğu “smart” ve kusursuz denilebilecek kadar hayâsız iş adamı tipi ardında şöyle bir şan ve şöhret bırakmıştır:[119]

> *Elde ettiği zaferin sırrı her türlü ahlâki utanma duygusundan tamamıyla yoksun olmasıyla açıklanabilir. Harriman her türlü ahlâk anlayışını bir kenara bırakmasaydı, büyük spekülatörlük kariyerinin daha ilk günlerinde ayakta durmakta zorlanırdı. İşe önce kendisine demiryolları adlı cennetin kapılarını açan adamın boğazını sıkarak başladı. Görkemli kariyerinin bir sonraki etabında Morgan’a karşı başlattığı âni bir kampanyayla karşılaşıyoruz ki, bu sonuncu, rakibinin yeteneklerinden kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmıştır. Hill’le olan dalaşmalarında da tamamıyla ahlâk dışı bir davranış sergilemiştir.* ***Standard Oil Company*** *grubuna da ancak şiddet yöntemine başvurarak kabul edilmiştir. Bir ahlâkçı, Harriman’ın bu eylem ve yöntemlerini tereddüt etmeden sert bir şekilde mahkûm edecektir. Oysa, bunların, belli ve değişmez bir büyüklüğe sahip spekülasyon alanının doğasında olduğunu düşünen bir Amerikalı spekülatör açısından ortada mahkûm edilecek bir şey yoktur. Harriman’ın bir yandan New York Life Insurance’la National City Bank’la yürüttüğü iş ilişkileri, diğer yandan hisse senetleri basımı sayesinde büyük payların dağıtılması; defterler üzerinde yapılan tahrifat, yani bir ahlâkçıyı tiksindirecek bütün bu şeyler karşısında Amerikalı spekülatörün tamamıyla duyarsız kaldığı görülmektedir. Yasa koyucuysa bütün bu olan bitenlere iyi niyetle yaklaşmak durumundadır, zira önceden bütün çabalarının sonuçsuz kalacağının farkındadır.*

Modern kapitalizm adlı yarışı kazanan ünlü isimlere Rockfeller’in kısa bir süre önce söylemiş olduğu şu sözler uygun düşmektedir: “Bu insanlar doğuştan olduğu söylenebilecek özgür ve safça bir utanmazlıkla her türlü ahlâki engelden kurtulmayı bilmişlerdir.” *Anıları* bu çocuksu zihniyeti olağanüstü bir şekilde yansıtan John Rockfeller’in kendisi bir gün iş ilkesini

şu şekilde özetlemiştir: Bütün olumlu yeteneklere sahip olma koşuluyla “yaptığım her türlü utanmazlığı kabul edecek” ve “gerektiği takdirde binlerce insanı kurban etme konusunda” tereddüt etmeme cesaretini göstermeme izin verecek bir iktidara sahip olabilmek için rahatlıkla bir milyon doları gözden çıkartabilirim.

Kendisini çok “merhametli” ve çok “ahlâklı” biri, yani “az gelişmiş” bir girişimci olarak gören Werner Siemens ise (31 Mart 1856 tarihli mektupta) kardeşi Karl’a şu türden öğütler vermektedir: “Her zaman katı ve fütursuz ol; iyi ve ahlâklı biri büyük bir şirketi yönetemez. Eğer yanlışlıkla kişisel durumlar ve özel işlere takılıp kalacak olursan içinden çıkamayacağın bir talepler ve entrikalar labirenti içinde kaybolup gidersin.”

4.Burjuva erdemleri. Kapitalist zihniyetin oluşmasında büyük bir rol oynamış olan burjuva erdemleri şimdi ne durumdadır? İşine bağlı olma, tutumluluk, itibar, İngilizlerin “industry” (çalışkanlık), “frugality” (kanaatkârlık), “honesty” (dürüstlük) dedikleri bütün bu nitelikler hâlâ kapitalist girişimci zihniyetin bir parçası mıdırlar? Bu soruya koşulsuz evet ya da hayır şeklinde açık seçik bir yanıt verebilmek olanaksızdır, zira söz konusu “erdemler” günümüzde, kapitalizmin ilk ortaya çıkmış olduğu dönemdekinde çok farklı bir yere sahiptirler. Hiç kuşkusuz bu erdemler artık kapitalist girişimcinin temel ve zorunlu nitelikleri arasında yer almamaktadırlar ancak işlerin yürütülüşü açısından önemlerini hepten yitirmiş oldukları da söylenemez. Yalnız bunlar eskiden olduğu gibi kişisel iradenin ifadesi olmak yerine, eğer bu şekilde ifade edebilmek mümkünse, iş dünyasına ait çarkların niteliklerine dönüştürülerek nesnelleştirilmişlerdir. Bunlar yaşayan canlı kanlı insanların özellikleri olmayı bırakarak ekonomik davranışın nesnel ilkelerine dönüşmüşlerdir.

Bu sözler biraz garip göründüğü için bir açıklama gerekebilir. Bu açıklamayı daha da anlaşılabilir bir hale getirebilmek amacıyla yukarıda sıralamış olduğum erdemleri teker teker yeniden gözden geçireceğim.

Namuslu ve dürüst iş adamlarının, genç kuşaklara, işinde başarılı olmak isteyen girişimcinin sahip olması gereken en önemli erdemin, kendini yaptığı işe vermek olduğundan dem vurdukları bir dönemde; eskiler, yenilerin duygusal yaşantılarında belli yükümlülükler üstlenmeleri ve iradelerine belli bir yön vermeleri gerektiği konusunda öğüt ve ikna yöntemine başvurarak kışkırtıcı bir rol üstleniyorlardı. İkna yönteminin işe yaraması durumunda iş adamı kendini işine vermekte ve verilen öğütlere

uygun davranmaktaydı. Modern ekonomi insanı da bu erdeme onu gidebileceği en uç noktaya taşıyarak bambaşka bir şekilde sahip olmaktadır, yani kendini ekonomik mekanizmanın karşı konulmaz akışına kaptırıp bu ritmi izlemek durumundadır aksi takdirde âni bir ahlâki çöküntü yaşaması kaçınılmaz hale gelmektedir. Bunun sözcüğün gerçek anlamında bir erdemden çok gerçek bir bağımlılık, gerçek bir dışsal baskı olduğu söylenebilir. Bu dünyada insanın kişisel etkinlik ritmi ekonomik yaşamın ritmi tarafından belirlenmektedir. Tıpkı makinenin ritmine uymak istemeyen tembel işçinin bir yerlerini makineye kaptırma tehlikesiyle karşı karşıya olması gibi, modern ekonomi insanı da ritme uyum sağlamak durumundadır. Oysa bir el âletiyle çalışan zanaatkâr kendini istediği zaman işine verebilmekte, istemediği zamansa keyif yapabilmekte, kısaca çalışma ritmini istediği gibi ayarlayabilmektedir.

Daha da çarpıcı bir başka örnekle tutumluluk zihniyetinin nesnelleştirilmesi denilen şeyde karşılaşıyoruz. Zira burada girişimcinin kişisel ekonomi anlayışıyla kendi şirketini yönetiş biçimi birbirinden tamamen farklılaşabilmektedir. Girişimci burada her zamankinden daha yoğun bir şekilde tutumluluk ilkesinin egemenliği altına girmiş durumdadır. “En küçük şeylere kadar israfla mücadele edilmesi gerekmektedir. Artık israfın hiçbir türüne boş verilememektedir, zira bu herhangi bir alanla sınırlı kalması söz konusu olmayan yok edici bir hastalığa benzemektedir. Büyük şirketlerin kimilerinin gelişmesi ya da batması kum yüklü kamyonu tek bir kürek kum, tek bir kum tanesi kalmayıncaya kadar boşaltmasına bağlıdır.”[120]

Rockfeller’in *Standard Oil Company* yönetimindeyken pinti demesek bile elinin ne kadar sıkı olduğunu biliyoruz. Çeşmelerin kaynak işlemleri sırasında yere düşen metal parçalan yerden toplatılarak yeniden kullanmaktaydı. Süpürülen avluların belli bir yerde toplanan çöpleri atılmadan önce elden geçirilerek dikkatle İncelenmekte ve işe yarar ne varsa ayrılmaktaydı. Avrupa’dan ithal edilen kalayın içine konduğu küçük tahta kutular ya kentteki çiçekçilere satılmakta ya da yakacak olarak kullanılmaktaydı. Ancak fanatik boyutlara ulaşan bu tutumluluk, girişimcinin kişisel yaşantısında geçerli değildir. Ne Walter Rathenau ne de Rockfeller’in şatolarında ağırlanan konuklar Franklin’in zihniyetini andıran bir görüntüyle karşılaşacaklardır. Tutumluluk, ölçülülük ve kanaatkârlık

uzun bir süre önce zengin girişimcilerimizin yaşama biçimlerinin belirgin bir özelliği olmaktan çıkmıştır. Aile reisi eski moda burjuva gibi yaşasa bile eşi ve çocuklarının lüks, gösteriş ve şaşaanın burjuva yaşam biçiminin bir parçası olarak kalmasına özen gösterdikleri görülmektedir. Hiç kuşkusuz Alberti'nin: "Giderleriniz asla gelirlerinizi aşmasın" öğüdü, günümüzde en zengin burjuvanın bile ekonomi anlayışını belirlemeye devam eden yüce bir kuraldır. Serveti ne kadar büyük olursa olsun, gündelik ev yaşantısında eli ne kadar bol olursa olsun, hesap kitap yapmayı asla unutmamakta ve haddini bilmektedir. Bu açıdan gündelik yaşantısında çevresine paraya karşı büyük bir tiksinti duymayı öğreten senyörden farklı biridir.

Son olarak da ticarette dürüstlüğe değineceğiz. Günümüzde sanırım hiç kimse "dürüstlüğün" belki de her zamankinden daha çok başarının ya da bir şirketin başarılı olmasının temel unsuru olduğunu yadsımayacaktır. Ancak bu açıdan bile şirket sahibinin kişisel davranış biçimiyle şirketi yönetiş biçimi arasında açık ve kesin bir ayrım yapılması gerekmektedir. "Dürüstlükle" ilgili özdeyişler günümüzde yalnızca ticari girişimler konusunda geçerli olan bir öğütler ve kurallar bütününe dönüşmüş gibidir. İnsan aynı zamanda hem "dürüst" bir tüccar hem de sözcüğün gündelik anlamında ahlâktan yoksun biri olabilir. "Dürüstlük" yalnızca işleri yürütme biçimine ait bir özellik, kişiyle ilgisi olmayan özerk yasalara boyun eğen, nesnel bir varlık gibi görülmektedir. "Dürüst" bir işten bahsettiğimiz zaman söylemeye çalıştığımız şey çoğu kez kuşaklar boyunca böyle bir şöhrete sahip olmuş bir şirkettir. Sahiplerini her zaman tanımayız. Bir şirket bir grup girişimciye ait olabileceği gibi, nasıl bir ahlâk anlayışına sahip olduklarını bilme gereksinimi bile duymadığımız müdürler tayin eden anonim bir şirkete de benzeyebilir. Firmanın şöhreti sanki yöneticilerinin ahlâk anlayışının bir garantisi gibidir. Kendisine yer değiştirtilmiş olan bu dürüstlük nosyonu, eskiden olduğu gibi kişisel bir nitelik olacağına, günümüzde işin yürütülüş biçimine atfedilen bir niteliğe dönüşmüştür. Özellikle de bir şirkete verilen kredi miktarına bakarak kendisine ne kadar güven duyulduğunu anlayabilirsiniz. Örneğin, eskiden bir bankanın "dürüstlüğü" ve "sağlamlığı" başında bulunan soylu ailenin saygınlığıyla ölçülürdü.

Oysa günümüzde bir bankanın iş dünyası ve halkın gözündeki yeri bu bankaya yatırılmış sermaye ve sahip olduğu nakit stokuyla doğru orantılıdır. İflâs ederek kendilerine olan güveni boşa çıkaracakları güne kadar insanlar

sorup soruşturmadan, güven içinde bu büyük şirketlerin dürüst bir şekilde yönetildiklerinden söz edebilmektedirler. Öyleyse burada da incelemiş olduğumuz diğer “burjuva erdemlerine” benzeyen bir “nesnelleştirme” ve “kişiden bağımsız kılma” süreciyle karşılaşmaktayız.

Bu konu hakkında söylediğimiz her şey doğal olarak büyük şirketler için geçerlidir. Orta ve küçük ölçekli şirketlerin zenginleşmesi ve büyümesi günümüzde hâlâ büyük ölçüde burjuva erdemlerine bağlıdır. Bunlar soyut ve kişiden bağımsız kılınmış varlıklar olmaktan çok bu şirketlerin başında bulunan kişilerin karakter özellikleri arasında yer alan niteliklerdir. Ancak kapitalist zihniyetin en saf, en belirgin ve temel özellikleriyle büyük şirketlerde karşılaşılmaktadır.

Şimdi yanıtlamaya çalışacağımız sorularsa bir başka biçime dönüşmek yerine kapitalizm neden ve nasıl bu yönde gelişti; varlığını ve özgün niteliklerini nelere borçlu; kapitalizmin oluşumuna hangi güçler katkıda bulundu gibi sorulardır. Başka bir deyişle kapitalist zihniyetin kaynaklarını nerede bulabiliriz? Bu çalışmanın ikinci bölümü işte bu kaynakların araştırılmasına ayrılmıştır.

İKİNCİ KİTAP

KAPİTALİST ZİHNİYETİN OLUŞMASINI SAĞLAYAN UNSURLAR
(KAPİTALİST ZİHNİYETİN KAYNAKLARI)

GİRİŞ

XIV. SORUN

Kapitalist zihniyetin kaynakları, kökenleri gibi bir konu bambaşka bir şekilde de ele alınabilir. Örneğin, kapitalist zihniyetin yabancı kapitalist girişimciler tarafından ticaret yapmak ya da şirketler kurmak amacıyla gittikleri değişik ülkelere dayatılmış ve yerleşik hale getirilmiş olduğu söylenebilir. Örneğin, İngilizler kapitalist zihniyeti Çin'e ihraç ederken; Yahudiler kapitalizmin Magdeburg'a yerleşmesini sağlamışlardır. Kapitalist zihniyetin kaynakları gibi bir soruyu basit bir tarihsel yayılma ve yaygınlaşma olayı şeklinde görmediğimi söylemek isterim. Yanıtını vermeye çalıştığım soru: kapitalist bir zihniyetin nasıl olup da ortaya çıkmış olduğudur. Belli bir döneme ait ekonomik özneler neyin etkisi altında kalarak, burjuva zihniyeti dediğimiz belli eğilimler, belli istidatlar ve belli davranış kurallarını bünyesinde toplamış olan bir zihniyete sahip olmuşlardır. Hangi unsurların etkisiyle bizim kapitalist, burjuva olarak nitelendirdiğimiz belli bir şekilde hisseden, düşünen ve davranan ekonomik özneler kuşaklar boyunca varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Hemen belirtmeliyim ki, pek çok kişi bunu bir sorun olarak değerlendirmemektedir. Onlara göre kapitalist zihniyet, kapitalizmin doğal bir sonucudur. Kapitalist örgütlenmenin tözsel bir nitelik taşımayan basit bir parçasıdır. Bu kişilere, "doğallık" ve "kendiliğindenlikle" hiçbir ilişkisi bulunmayan bir şeyi öyleymiş gibi kabul ettiklerini hatırlatmak isterim. Kanıt sunmaları gereken bir konuda bir dogma oluşturmaktadırlar. Hiç kuşkusuz ekonomik zihniyetin kaynağının ekonomik örgütlenmede bulunduğu söylenebilir (biz de birçok kez kapitalist zihniyetin kaynağının kapitalizmde olduğunu göstereceğiz) ancak bu nedensel ilişkinin her konu kapsamında ayrı ayrı ele alınması uygun olacaktır, tıpkı ekonomik sistemin ekonomik öznelerin psişik yapı ve entelektüel örgütlenmeleri üzerindeki etkisinin gösterilmesinin uygun olması gibi.

Başka kişilerse kapitalist zihniyetin kökeniyle ilgili konunun (tıpkı herhangi bir başka zihniyetin kökeni gibi) bir sorun olduğunu kabul etmekle

birlikte, bu soruna bilimsel bir yanıt verebilmenin olanaksız olduğunu söylemektedirler. Örneğin, yetenekli bir genç bilim adamı kapitalist zihniyetin kaynaklarını keşfetme konusundaki tüm girişimlerin nafile çabalar olduğunu söylemektedir. Söylediklerini aktaralım:[1]

> *“Kapitalizmin zihniyeti” ve buna bağlı olan burjuva yaşam biçimi hiç kuşkusuz çok yararlı yardımcı nosyonlar olup, tarih denilen şeyin sınırlarını aşmaktadırlar. Tarihî belgelere başvurmadan ve bu tarihin ya da gelişmenin evrelerini göz önünde bulundurmadan bir ahlâki nosyonlar tarihi ve gelişme sürecinden söz edebilmek ne kadar mümkünse; bir tarih araştırmasına gerek duymadan bir tutumluluk zihniyeti, bilinçli ve akılcı bir egoizmin yanısıra başka psişik nitelikleri kapsayan bütünsel bir gelişme sürecinden söz edebilmek de o kadar mümkündür. Bu konuda yapılabilecek tek şey ekonomik etkinlikler gerçekleştirme yeteneğiyle buna uygun bir psişik örgütlenme biçimine sahip olan Homo Sapiens’in ekonomik ve toplumsal koşulların kendisine bizim kapitalist zihniyet dediğimiz bütün bu niteliklerden yararlanma olanağı tanıdığı zaman nasıl bir tepki vermiş olduğunu adım adım izlemektir.*

Bu uyarıda doğru olan düşünce herhangi bir psişik halin “tarihsel belgeler ve tanıklıkların ışığı altında” okunabilme olanaksızlığıdır. Tarihçiye böylesine olanaksız bir görev yüklemek örneğin, püritanizmin kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerindeki etkisini “belgelemesini” istemek gibi bir şeydir. Böyle bir şey mümkün değildir. Tarihçiden isteyebileceğimiz tek şey Feuchtwagner’in bizzat kendisinin bizim tarihsel zorunluluklar ve olasılıklarımızın en uç noktası olarak gördüğü şeydir. Örneğin doğal olsun ya da olmasın hangi koşulların kimi psişik ve zihinsel olaylara yol açtığını ya da açmış olabileceğini söyleyebiliriz. Bu araştırma sırasında sahip olduğumuz temel kaynak kendi kişisel düşünsel deneyimimizdir. Psişik olayların temel koşulları olarak görülen psişik eğilimler ve basit eğilimleri etkin eğilimlere, açık seçik görme biçimine, gerçek uygulama ve yöntemlere dönüştüren dışsal durum ya da olaylar arasındaki ayrımı daha açık ve seçik bir şekilde ortaya koyabiliriz. Hattâ bu türden araştırmalar konusunda bir dizi değişmez kural oluşturabilir ve bu kurallar sayesinde önce nelerin belli bir ekonomik zihniyetin kaynağı olarak görülemeyeceğini anlayabiliriz. Böylelikle özel bir etnik eğilimin çok sayıda halkta ortaklaşa

görülen psişik bir olgunun nedeni (ya da koşulu) olamayacağını anlayacağımız gibi; kapitalist zihniyete ait şu ya da bu olguyu da kendisinden sonra ortaya çıkmış bir kaynağa bağlayabilmenin mümkün olamayacağını anlarız. Örneğin, XV. yüzyılda geçerli olan kimi kavramların XVII. yüzyıla ait dinî doktrinlerle açıklanamadığını görüyoruz. Öte yandan kendisiyle hiçbir ilişkisi olmamış bir kaynakla bir olay arasında nasıl bir bağlantı kurulabilir ki? XIX. yüzyıl Almanya'sındaki kapitalist zihniyet püritanizm ya da *quakerizme* özgü dinî düşüncelerle hiçbir şekilde açıklanamaz.

İlişkilerin doğru bir şekilde yorumlanabilmesi için şu olgulara büyük bir önem atfedilmesi gerekmektedir:

1. Kapitalist zihniyeti oluşturan değişik unsurlar doğaları gereği farklı kaynaklara sahip olmak durumundadırlar. Bizim sorunumuzla ilgili farklı görüş açılarının büyük ölçüde kapitalist zihniyetin değişik görünümleriyle bu zihniyeti oluşturan her bir unsura ait özgün kaynağın ayrı ayrı göz önünde bulundurulup, aradaki doğa farklarının açık ve seçik bir şekilde ortaya konularak yeterince anlaşılamamasından kaynaklandığını düşünüyorum.

İlkel anlamdaki girişimcilik zihniyeti söz konusu olduğunda kapitalist zihniyetin, diğerleri arasında, bilinç dışında yer alan ve bizim "içtepi" olarak nitelendirdiğimiz kazanç aşkı, hareket gereksinimi, gaddarlık gibi psişik haller aynı zamanda birer içgüdü olarak da kabul edilmektedirler.

Büyük girişimcilerin kazanmış oldukları başarılarda bu "içgüdüler" büyük bir öneme sahip olmuş olabilirler. Bu sorunu bilen herkes bu düşünceyi doğrulamaktadır çünkü herkes kendi kişisel gözlemiyle bu sonuca ulaşmaktadır. "İş adamının mizacının temel özellikleri arasında yer alan mesleki bilgi, beceri ve deneyimle diplomasi yeteneğinin maddi şeylere uygulanabileceğini iddia edenlere, tanımlarının bütün iş adamları, özellikle de büyük iş adamları için geçerli olmadığını söyleyeceğiz. Zekâ ve enerjinin her zaman başarı getiren temel unsurlar arasında yer aldıkları doğrudur ancak yalnızca bu nitelikler sayesinde elde edilen başarılar şans, koşullar ya da ahlâk yoksunluğuna atfedilenler tarafından her zaman aşılıp geçilmişlerdir. Burada bir haksızlık olduğu doğrudur zira zekâ ve enerji ürünü olmayan başarılar çoğunlukla düş gücü, hayal daha doğrusu çözümlenmesi olanaksız karmaşık bir zihinsel ve psişik halin ürünüdür. Kimi insanlar yalnızca kehânet gücüyle maddi evrende gelecek on yıllarda

şeylerin nasıl bir yol izleyebileceğini ve bu gelişmenin ne türden gereksinimlere yol açabileceğini ve insanlığın bu gereksinimleri karşılayabilmek için hangi kaynaklara sahip olacağını öngörebildikleri ancak bu konuda herhangi bir hesap kitap yapmaktan âciz oldukları da bir gerçektir. Yaratıcı bir sentez aracılığıyla bugünle geleceği birleştirmelerini sağlayan zihinsel bir örgütlenme yöntemine başvurmadan, yani neredeyse hiç düşünmeden içsel ve belli yasaların belirledikleri ve değiştirdikleri dolanım, üretim ve mübadele araçlarının gelecekteki konumlarını önceden öngörebilmekte, yalnızca bu bilinçsiz görüşe dayanarak proje ve kararlar üretip yaşama geçirmeye çalışmaktadırlar.”[2]

Bu açıklama Friedrich Gentz’in (Adam Müller’e göndermiş olduğu bir mektupta) Rothschildler konusunda söyledikleriyle uyum içindedir. “Bunlar, düzgün bir dış görünüme sahip, gündelik yaşamda akla gelebilecek en ampirik şekilde davranan, şeylerin nasıl bir şekilde olup biteceği konusunda yanılmayan ve sahip oldukları inanılmaz içgüdüleri sayesinde giriştikleri işlerde her seferinde doğru ata oynamayı başarıp kazançlı çıkan sıradan, cahil Yahudilerdir. Halkın şansa bağladığı o sahip oldukları inanılmaz servetleri aslında bu içgüdüye borçludurlar. Rothschildlerin en zekilerinden birinin iş konusunda nasıl akılcı ve hızlı bir şekilde davrandığına yakından tanık olduktan sonra, Baring’in ayrıntılı ve derinlemesine yorumlarına daha az güvenmeye başladım.”

James Rotschild’den söz eden Henri Hein de şöyle diyor: “Başkalarının yeteneklerini ortaya çıkarma, değerlendirme ve takdir etme konusunda inanılmaz bir gözlem yeteneği ya da içgüdüye sahipti.”

Bu çok sayıdaki yeteneğin yanısıra kapitalist zihniyet belli başka yeteneklere de sahip olmayı gerektirmektedir. Bunların bir kısmı burjuva erdemleriyle birlikte işlerin yürütülmesi konusundaki kimi ahlâki ilkelerin eğitim aracılığıyla verilmesini; diğerleriyse öğretim yoluyla kimi müstakbel girişimcilerdeki hesaplama kolaylıkları, işleri yürütme, örgütleme ve yönetme yeteneklerinin geliştirilmesini içermektedir.

Görüldüğü gibi kapitalist zihniyeti oluşturan değişik unsurların kökenlerinin araştırılması bu unsurlar arasındaki doğa farklılıklarını da göz önünde bulundurmak durumundadır. Yine bu doğa farklılıkları nedeniyle bütün unsurlar bir kişiden diğerine, bir kuşaktan diğerine aynı şekilde aktarılmamaktadır. Bizim doğuştan sahip olunduğunu söylediğimiz

niteliklerin kişilikle çok derinlemesine bir ilişkisi vardır. Bu kişilik ancak örnekler sunabilir zira ortadan kaybolduğunda bütün zihinsel birikimi de onunla birlikte ortadan kaybolmaktadır. İçtepi ve yetenek yalnızca canlı kanlı insanlarda vardır. Bunların zaman içinde salt nesnel bir şekilde elde edilmeleri olanaksız ve olayın doğasına aykırıdır. Erdemler ve değişik beceriler konusundaysa, tam tersine, kişiyle olan bağlantıları kolaylıkla kopartılıp kuramsal sistemlere dönüştürülebilecekleri söylenebilir.

İnsan kuşakları birbirlerini izlerken bu kuramsal sistemler değişmeden kalmaktadırlar. Dünyaya gelen her yeni canlı kendinden önce gelenlerin deneyimlerini emanet alıp, onlardan yararlanıp yararlanmama konusunda özgürdür. Bir sistem çok uzun bir süre kendine yandaş ve sahip çıkacak insanlar bulamayabilir ancak var olduğu sürece insanları etkileyebilme ve egemenliği altına alma şansına sahip olduğu söylenebilir. İnsanlara erdemli olmayı ya da kimi teknik kolaylıklardan yararlanmayı öğreten bu sistemler zamansal ve mekânsal anlamda aktarılma özelliğine sahiptirler. Teknik kolaylıklar her geçen gün daha mükemmel hale gelir ve art arda gelen kuşakların sahip oldukları deneyim sayesinde sonsuza dek yenilenme şansına sahip olurken; erdemler bu deneyimden olabilecek en alt düzeyde yararlanmakta, başka bir deyişle hemen hiç değişmemektedirler.

2. Kapitalist zihniyetin kaynaklarını araştırırken onun oluşum koşullarının kapitalist gelişimin evreleriyle birlikte değiştiğini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu açıdan ele alındığında ortaya konulabilecek ilk fark, doğuş aşamasındaki kapitalizm ve gelişmiş kapitalizm arasındakidir. Her ikisinde de ekonomik öznenin yerini tanımlayabiliriz. Kapitalizmin doğuş evresinde kapitalizm girişimcinin eseriyken, gelişmiş evrede girişimci kapitalizmin eseridir. Unutulmaması gereken şey şu ki, kapitalizmin başlangıcında kapitalist örgütler henüz bölük pörçük bir görünüme sahip olup, çoğunlukla kapitalizmle bir ilişkisi olmayan insanlar tarafından kurulmuş olduklarından dikkate değer bir bilgi birikimi ve deneyime sahip olamazlardı, zira bu bilgi birikimi ve deneyimin zaman içinde edinilmesi, kanıtlanması, artması gerekmekteydi. Başlangıçta kapitalist bir girişimi yönetmek için gerekli olan araçların icat edilmesi gerekirken; bu sözleşme üzerine oturan sistem alınan yükümlülük, verilen söze sadakat ve dürüstlük konusundaki kaplumbağa hızına denk gelişmeler sayesinde bin bir güçlük ve zahmetle ilerleyebilirdi. Bu açıdan ele alındığında her girişimcinin sahip olması gereken karar verme, bilinç ve

yanılma düzeyini değerlendirebilmek mümkün hale gelmektedir. Max Weber'in o çok güzel deyimiyle güncel kapitalist örgütlenme hepimizin içine doğduğu ve her birimizin hiçbir değişiklik yapmadan içinde yaşamaya davet edildiği muazzam bir Kozmos'a benzemektedir. Pazar mekanizması içinde yer aldığı ölçüde bireyden, işini, dayattığı normlara uygun hale getirmesini istemektedir. Ancak bu aynı zamanda bireyi, kendini ezip geçebilecek muazzam bir deneyim birikimiyle karşı karşıya bırakmak demektir. Bunlar muhasebe ve hesabın yanısıra örgütleme yöntemleri, ticaret yapma teknikleri, işin ücretlendirilmesi, vs. şeyler olup öylesine karmaşık ve gelişmiş bir hale gelmişlerdir ki, bunların uygulanması için bile muazzam bir çaba sarf edilmesi gerekmektedir. Oysa bütün bunlar çok uzun bir süreden bu yana konunun uzmanları tarafından kapitalist girişimcilerin kullanımına sunulmak amacıyla geliştirilmişlerdir.

Kapitalist zihniyet oluşmadan önceki koşulların günümüz kapitalist zihniyetinin içinde yoğrulduğu koşullardan farklı olduğu görülmektedir. Bizi ilgilendiren soruya az çok doyurucu bir yanıt vermek istiyorsak bütün bu farklılıkları göz önünde bulundurmak gerektiğini unutmamalıyız.

zihniyeti oluşturan: Altın merakı, değişik tipteki girişimcilik ruhu, burjuva erdemleri, vs. gibi çeşitli unsurların ortaya çıkmasının nedenlerini teker teker ele alıp inceleyebiliriz. Sonra da yol açtıkları değişik sonuçlara bakarak farklı nedenlerin tamamını inceleyebiliriz.

Bu araçların ilki sayısız tekrarlara dayandığından oldukça can sıkıcıdır. Bu yüzden ben çok daha değişik olan ve dolaylı (burada girişmiş olduğumuz araştırmayı çekici kılan da zaten budur) bir şekilde de olsa bizi kesin bir sonuca ulaştıran İkincisini seçiyorum

Elimdeki malzemelerden şu şekilde yararlanmayı düşünüyorum. Birinci bölümde kapitalizmin ahlâki ve tinsel tarihinin biyolojik temellerini kurmaya çalışacağım. Kapitalist zihniyeti özümseyebilecek yeteneğe sahip görünen insanlık, bu özümseme işini (ya bir dizi dışsal etki ya da bir seçim yaparak) belli ahlâki güçlerin (ikinci bölüm) kimi toplumsal koşulların (üçüncü bölüm) yardımıyla yapabilecektir. İkinci ve üçüncü bölümlerde sonuç olarak belli bir insan topluluğu içinde kimi bireylerin, zihinsel açıdan, dış etkilenmeler nedeniyle kapitalist denilebilecek bir şekilde yönlendirilmiş olduklarını göstermeye çalışacağız. Çok sayıdaki nedenin yol açtığı sonuçların bu yöndeki gidişatını kapitalizmin başlangıcından günümüze bütün belirtilerini izleyerek ortaya koyacağız.

Böylelikle çoğu kez tek ve aynı bir unsurun kapitalist zihniyetin gelişmesine bin bir şekilde katkıda bulunmuş olduğunu gösterecek ve bunu oluşturan sayısız unsuru okuyucunun gözleri önüne sereceğiz.

Birinci Bölüm: BİYOLOJİK TEMELLER

XV. ÇEŞİTLİ BURJUVA TİPLERİ

Genetik anlamda, doğuştan "burjuva" oldukları söylenebilecek, yani kendilerini diğerlerinden ayıran belli özelliklere sahip insanlar var mıdır? Genetik özellikler kapitalist zihniyetin kaynaklarından biri (belki de tek kaynağı) olarak kabul edilebilir mi? Bu zihniyetin oluşması ve gelişmesi konusunda bir yere sahip olduğunu kabul ettiğimiz takdirde bu özelliklere nasıl bir rol atfedilebilir?

Bu sorulara bir yanıt verilmek istendiği takdirde şu olgu ve düşüncelerin göz önünde bulundurulması gerekir. Hiç kuşkusuz kapitalist zihniyetin bütün dışsal belirtileri bütün psişik hal ve süreçler gibi belli "özelliklere", başka bir deyişle organizmanın sahip olduğu özgün ve kalıtımsal özellikler sayesinde toplumda bir yer edinme ve kimi yeteneklerin kazanılmasına uygun ve eğilimli olmasına bağlanmaktadır. Biyolojik "özelliklerin" kapitalist zihniyetin kaynaklarından biri ya da tek kaynağı olup olmadığı gibi genel bir soruyu, yani bu özelliklerin aynı zamanda başka yönlerde gelişme potansiyeline sahip olabileceği, burjuvanınkinden başka etkinliklerin de gerçekleşmesine katkıda bulunup bulunmadığı ya da başlangıçtan bu yana bu yönde gelişmekten başka bir seçeneği olup olmadığı gibi soruları şimdilik bir kenara bırakacağız. Psişik özellikler kimi zihinsel yeniden canlandırma (representation), düşünme, hissetme, irade biçimlerini; kimi karakter özellikleriyle düş gücünün şu ya da bu yönde çalışmasını, vs. belirlemektedir. Sözcüğün geniş anlamında bir özellik iyi de olabilir kötü de ancak sözcüğün dar anlamında ele alındığında bir özellik denilince akla şunlar gelmektedir: "Özellikle ahlâki ve entelektüel anlamdaki psiko-fizik işlevlerden kimilerini daha kolay ve etkili bir şekilde yerine getiren kalıtımsal yeti".

Bana göre kapitalist zihniyete özgü bütün davranışlarla psişik yapısının tamamı hiç tartışmasız kalıtımsal "özellikler" üstüne oturmaktadır. Bu düşüncem duygusal irade kadar "içgüdüsel" yetenekler, burjuva erdemleri

ve sonradan edinilen yetenekler için de geçerlidir. Bütün bu kanıtları psişik "özelliklerden" oluşan bir temel üzerine oturtmak durumundayız, bu somatik özelliklerin psişik özelliklerle ne kadar uyuştukları sorusunun yanıtıysa bizim için hiçbir önem taşımamaktadır.

Bizim açımızdan hiçbir öneme sahip olmadığı için bir kenara bırakacağımız bir başka soru da bu "özelliklerin" nereden kaynaklandığı, ne zaman ve nasıl "edinilmiş" olduğudur. İnsanların, bu özelliklere, hakkında çok sayıda bilgi ve belgeye sahip olduğumuz kapitalist zihniyetle çakışan tarihin başlangıç döneminden itibaren sahip olduklarını bilmek yeterlidir. Bu özellikler insanların "kanında" vardır, yani kalıtımsal hale gelmişlerdir. Bu düşünce özellikle belli amaçlara uygun düşen ve içgüdüsel bir şekilde gerçekleştirilen eylemler için geçerlidir. Her ne kadar "içgüdüler" denildiğinde aklımıza bilinçaltında birikmiş deneyimlerle "çok sayıda kuşaktan kuşağa geçerek o Thomastik hale gelmiş olan bilinçli ve içtepisel eylemler" (Wundt) gelse de etkili olabilmek için kalıtımsal olan ve kalıtım yoluyla aktarılabilen özellikler üzerine oturmalı, yani söz konusu olan ister birincil isterse ikincil (yani toplumsal yaşam tarafından yaratılmış olsun) içgüdüler olsun insanın "kanına geçmiş" olmalıdır.

Burada bizi ilgilendiren soru daha çok şudur: Kapitalist zihniyetin belli halleriyle ilgili özellikler evrensel düzeyde geçerli midir, yani tüm insanlarda ortaklaşa var mıdır? Hayır hepsinde yoktur. Bütün insanların aynı düzeyde yetenekli oldukları bir zihinsel etkinlik dalı yoktur. Söz konusu olan şey insani özellikler olduğunda bile geçerli olan kural eşitsizliktir. Özelliklerden yoksun bir insan düşünebilmek olanaksızdır, örneğin bir dilin özümsenmesiyle ilgili özellikler gibi. Bu son özellik kimilerinde daha güçlü kimilerinde daha zayıftır. Bir çocuk anadilini çok kolay ve hızlı bir şekilde öğrenirken, bir diğeri bu konuda çok zorlanabilmekte ve çok daha uzun bir sürede öğrenebilmektedir. Yabancı dillerin öğrenilmesi ve özümsenmesi söz konusu olduğunda bireysel farklar daha da somut hale gelmektedir.

Zaten kapitalist düşünce ve irade biçimiyle ilgili özelliklerin bir insandan diğerine değişik olması yalnızca derece farkıyla değil, insanın doğasıyla da ilgili bir şeydir. Hattâ kimi insanlarda bunlar öylesine zayıftır ki, neredeyse yok oldukları söylenebilir. Oysa başka insanlarda bu özellikler öylesine belirgindir ki, onların benzerleri arasında farklı bir ırk gibi algılanmalarına yol açmaktadır. Korsanlık yapabilecek, borsa işlerinde

kalabalıkları örgütleyip, yönlendirebilecek, hızlı ve doğru bir şekilde hesap yapabilecek hattâ zamandan tasarruf etmeyi ve zamanını iyi kullanmayı bilen, genelde düzenli bir yaşantıya sahip insan sayısı son derece azdır. Bu özelliklerin birçoğuna ya da hepsine, yani eksiksiz ve kusursuz bir kapitalist zihniyete sahip oldukları söylenebilecek insan sayısı daha da azdır.

Kısaca "kapitalist" olarak adlandıracağımız özellik bir kişiden diğerine tamamıyla değişebildiği gibi, kendini derece farkı şeklinde de gösterebilmekte, dolayısıyla bu özelliğe sahip, yani (genel bir anlamda ve belirgin bir şekilde) kapitalist girişimci olmaya elverişli olanları (asla burjuva olamasalar bile) "burjuva özelliklerine sahip", "burjuva doğmuş" insanlar olarak nitelendirebiliriz.

Ekonomik düzene ait bu insanların başka hangi özelliğe sahip oldukları, "burjuvanın" doğuştan hangi özelliklere sahip olduğu sorulabilir. Bu soruyu yanıtlayabilmek için araştırmamızı olabildiğince kusursuz, kapitalist zihniyetin temelini, özünü oluşturan özelliklerin hepsi ya da büyük bir çoğunluğuna sahip olan bir tip üzerinde yoğunlaştırmak durumundayız.

Kusursuz bir burjuvanın kalbi iki ruhtan oluşmaktadır: Biri girişimci, diğeriyse burjuva olarak nitelendirilebilecek ruh. Bu ikisinin birlikteliği kapitalist zihniyetin oluşmasına yol açmaktadır. Bu iki ruhu şimdi sırasıyla çözümlemeye çalışacağız.

1. Girişimci Tipin Özellikleri

Kapitalist bir girişimcinin görevlerini hakkıyla yerine getirebilmesi için farklı özellikleri göz önünde bulundurarak: Düşünce kıvraklığı, uzağı görebilme yeteneği, zekâ gibi terimlerle adlandıracağım üç ahlâki niteliğe sahip olması gerektiğini söyleyeceğim.

Girişimci çabuk düşünebilmeli, kesin ve hızlı kararlar alabilmeli, kararlı olmalı, konunun özünü kavrayabilme yeteneğine sahip olmalı ve uygun zamanı kollamayı bilmelidir.

Gerçekten de spekülatör esnek bir düşünce yapısına sahip olmak durumundadır. Zırhlı tugayı temsil eden diğer girişimci tipleri yanında o hafif bir süvari alayına benzetilebilir. Büyük ve kurucu öncülerin düşünce ve beden kıvraklığına sahip olduklarından dem vurulur. Bu kişi tıpkı bir savaşın orta yerinde duran ve arkadan gelenleri bilgilendiren önden

gönderilmiş gözcü gibi en karmaşık koşulların ortasında çarçabuk ilerleyeceği yolu bulmak durumundadır.

İyi bir belleğe sahip olan bir girişimci aynı zamanda değerli bir yeteneğin de sahibidir. Carnegie, belleğiyle gurur duyarken, Werner Siemens bu açıdan kendini yetersiz bulur ve komplekse kapılırdı.

Kavrayış yeteneği. Girişimci, insanları ve dünyayı iyi tanımak, benzerlerini nitelikleri ve hatalarına bakarak değerlendirmeyi ve bunlardan yararlanmayı, içinde bulunulan bir durumun bütün ayrıntıları ve karmaşıklığını kavramak durumundadır. Herkesin aynı kanıda olduğu bir konu varsa o da bu yeteneğin bütün büyük girişimcilerin ortak özelliği olduğudur. Bir yanda esneklik; diğer yanda imâ gücü. Bunlar müzakerecinin temel nitelikleridir.

Zekâ. Girişimci, sanatçının sezgisel düş gücüne karşılık Wundt'un "yapıcı" olarak nitelendirdiği sürekli "fikir" ve "proje" üretebilen özel bir düş gücüne sahip olmalıdır.

Bu belli bir düzeyde sahip olunan entelektüel yeteneklere, büyük bir "yaşamsal güçle" bol miktarda "yaşam enerjisini" de eklemek gerekir. Her büyük girişimin temelinde bulunan bu özelliğin insanda çalışma *şevki* yarattığı ve girişimcinin şirketini geliştirmesi için büyük bir güç kazandırdığı söylenebilir. Gerçek bir girişimci her zaman hareket halinde olup sanki kendisini arkasından iten bir güç onun sıcak bir köşe bulup dinlenmesini engellemek ister gibidir. Bu betimlemenin açıkça "girişimcilik özelliklerine sahip" bir kişi için geçerli olduğu söylenemez mi? Karar verme, kararlı olma, sebatkârlık, cesaret, gözü peklik, iyi huyluluk, yorulmak bilmemek kısaca daha önce de görmüş olduğumuz gibi bütün bu özellikler başarının temel koşulu olup bunların kaynağında tükenmek bilmeyen bir yaşamsal güç, yoğun bir "canlılık/hareketlilik" vardır.

Duygusal yanı ağır basan, duygusal değerlere aşırı önem verilmesini isteyen bir gelişme girişimcinin hızını kesmekten öteye gidemez.

Keza genel bir anlamda girişimcinin entelektüel yanı ve iradesinin normalin üstünde olmasına karşın, duygusal yaşantısının gereğince gelişmemiş olduğu ve normalin altında kaldığı söylenebilir. Onun büyük işler başarmasını sağlayan da bu özelliğidir.

Girişimcinin sahip olduğu özellikleri daha da yakından tanımak istediğimiz takdirde onu başka kategoriden insanlarla karşılaştırmak zorundayız.

Kapitalist girişimci, zekâsını çok iyi kullanan biri olarak, sanatçıyla karşılaştırılmıştır. Bence anlamsız bir karşılaştırma. Bunların doğasının birbirlerine taban tabana zıt olduğunu düşünüyorum. Adı geçen karşılaştırma girişimci ve sanatçının büyük işler başarabilmek için büyük bir “düş gücüne” sahip olmaları gerektiği gibi bir düşünce üstüne oturmaktadır. Oysa bu noktadan ele alındıklarında bile aynı düş gücüne sahip olmadıkları söylenebilir. İkisini birbirinden ayıran şey düş gücünün niteliği, bu düş gücünü besleyen kaynaklar, yararlanıldığı alanlar ve yararlanılma biçimidir.

Girişimci ve sanatçı arasında başka açılardan bir karşılaştırma yapabilmek mümkün değildir. Birinin bir amacı varken, diğerinin yoktur. Birisi için hayatta en önemli şey zekâ ve iradeyken, diğeri için duygusallıktır. Biri katı ve acımasız, diğeri yumuşak ve kararsızdır. Biri dünyanın nasıl bir yer olduğunu bilirken, diğeri ona yabancıdır. Birinin gözü dışarıdayken, diğerinin gözü ruh dünyasına/içeriye çevrilmiştir. Biri insanları tanırken, diğeri sadece insanı tanımamaktadır.

Girişimci, zanaatkâr, rantiye, estetikçi, bilgin, ahlâkçı, vs. gibi başka kategorilerin temsilcileriyle de karşılaştırılamaz.

Buna karşın girişimcinin pek çok açıdan ordu komutanı ve Devlet adamına, özellikle de örgütleyici ve müzakereci olan Devlet adamına benzediği söylenebilir. Satranç oyuncusu ve hekimle de kimi benzerlikler taşıdığı söylenebilir. Teşhis koymayı bilmek yalnızca hastaların iyileştirilmesini sağlamaz, aynı zamanda borsada para kazandırır.

2. Burjuva Özellikleri

Aklına esen herkesin burjuva olamayacağının farkındayız. Burjuva olabilmek için doğal, neredeyse kalıtımsal denilebilecek özelliklere sahip olmak gerekir. Burjuvanın varlığını uzaktan hissedebiliriz, bu insan türüne ait o özel kokuyu tanıyabiliriz. Bununla birlikte mevcut bilgi birikimimizle bir insanı burjuva yapan özellikleri, yetenekleri, psikolojik donanımı tanımlayıp, sıralayabilmemiz mümkün değildir.

Bu yüzden burjuva mizacını genel anlamda betimlemek ve özellikle de onu belli sayıdaki başka mizaçtan ayırmamızı sağlayacak farkların altını çizmekle yetineceğiz.

Burjuva olan biriyle burjuva olmayan biri arasındaki farkın aslında daha derinlere kök salmış ve daha genel bir farkın ifadesi olduğu görülmektedir. Bu farkın genel olarak insanları (ya da en azından Avrupalıları) iki büyük kategoriye böldüğü, bunlardan birinci kategoriye ait olanların dışadönük, eli açık ve kendini harap eden cinsten bireyler oldukları; diğer kategoriye ait olanlarınsa içe dönük, kendi aralarında yaşayan ve tutumlu bireyler oldukları görülmektedir. İnsanın en belirgin özelliği ya gösterişçilik ya da hasisliktir (Eski insanlar bu karşıtlığın bilincinde olup, skolastik okul mensupları bu karşıtlığa özel bir önem atfediyorlardı). Kimi insanlar sahip olunan mal ya da mülke karşı duyarsızdırlar çünkü içsel zenginliklerinin farkındadırlar. Oysa başkaları sürekli olarak mal biriktirir, çoğaltır, onlara özen gösterip, ister maddi ister manevi anlamda, ister güç, isterse parasal anlamda olsun sahip olduğundan fazlasını harcamamaya gayret ederler. Özetle burada oluşturmaya çalıştığım karşıtlık Bergson'un dışa dönük ve içe dönük insan olarak formüle ettiğinin aynısıdır.

Bu iki temel tip, yani eli açık ve eli sıkı, senyör özelliklerine sahip olan ve burjuva özelliklerine sahip olan (okuyucu hiç kuşkusuz bu iki temel tipten birini burjuva huyu suyuna sahip olanla özdeşleştireceğimi tahmin etmiştir) bütün koşullarda ve yaşamdaki bütün durumlarda birbirlerine tamamen zıt tiplerdir. İkisinin de dünyayı ve yaşamı algılayış biçimleri birbirlerinden tamamıyla farklıdır. Harcamayı seven tipin görüşleri öznel, kişisel değer yargıları üzerine otururken; tutumlu olanınkiler nesnel ve somut değerler üstüne oturmaktadır. Biri anasının karnından keyif çatmak için, diğeriyse görevlerini yapmak üzere doğmuştur. Biri kendi kendine yeterken, diğeri kalabalıktan hoşlanmaktadır. Biri bir kişiliği temsil ederken diğeri basit bir bireydir. Biri güzeli sever ve güzelliğin peşinde koşarken, diğeri ahlâkçıdır. Biri hiçbir yararlı amaç gütmeden kokusunu çevresine yayan bir çiçeğe benzerken, diğeri hekimlerin kullandığı bir bitki ya da yenen cinsten bir mantara benzemektedir. Bu karşıt özelliklerle aynı zamanda her ikisinin kişisel uğraşlara ve insanın yaşamını tüketme biçimine bakışlarında da karşılaşılmaktadır. Biri insanı manevi anlamda kişisel açıdan yücelten ve onurlandıran etkinliklere önem verirken, diğeri herkesin i§ine yarayan, yani toplumun yararına olan her işe aynı önemi atfetmektedir. Yaşama bakış ve kavrayış biçimleri kesinlikle farklı olup birinin ya da diğerinin üstün olması durumunda tamamen farklı uygarlıklarla karşı karşıya olacağımız söylenebilir. Eskiler kişisel değerlere

önem verirken, burjuva yalnızca nesnel değerlere önem vermektedir. Cicero, yaşadığı çağın dünyaya bakışını: “Önemli olan ne kadar yararlı olduğumuz değil, kim olduğumuzdur”[3] sözüyle çok güzel bir şekilde ifade etmiştir.

Sözünü ettiğimiz karşıtlık daha da ileri götürülebilir. Burjuva olmayan kişi yaşamaktan keyif alır, dünyayı gözlemlemeye ve düşünmeye zaman ayırırken; burjuva zamanını düzenlemek, yetiştirmek ve öğretmekle geçirmektedir. Birincisi düş kurarken, İkincisi hesap kitap yapmakla meşguldür. Daha çocukken Rockfeller’in çok iyi hesap kitap yapan biri olduğu söylenmektedir. Cleveland’da hekimlik yapan babasıyla birlikte kuralına uygun işler yapardı. Anılarında, “daha çocukken (hesap kitap defteri dediğim ve hâlâ sakladığım) ve içine kazandığım paralarla harcadığım paraları yazdığım küçük bir defterim vardı.” Bu iş adamın içinde var. Oysa hiçbir dünyevi gücün genç Byron ya da genç Enselme Feuerbach’a böyle bir hesap defteri tutturamaz ve saklatamazdı.

Birileri şarkı söyleyip ortalığı çınlatırken; diğerlerinden hiçbir ses yükselmemektedir. Birileri rengârenk kişiliklere sahipken; diğerleri herhangi bir renkten yoksundurlar. Bu karşıtlık iki mizaca özgü her türlü dışavurum ve davranış için geçerlidir.

Birileri (sahip oldukları özellikler sayesinde yoksa meslekleri nedeniyle değil) sanatçıya benzerken; diğerleri memur ruhludur. Birilerinin dokusu ipekten; diğerlerininki yündendir.

Wilhelm Meister ve dostu Werner hakkında şunlar söylenebilir. Birincisi “krallıklar dağıtan” bir imparator gibi konuşurken; İkincisi yerden “toplu iğne toplayan” biri gibi konuşmaktadır.

Yakından bakıldığındaysa son çözümlemede, bu iki asal tip arasındaki karşıtlığın erotik yaşam biçimi karşıtlığından kaynaklandığı görülmektedir, zira erosun, üstün ve görünmez bir güç olarak insan davranışlarının bütününü belirlediği yadsınamaz. Dünyanın burjuva mizacı ve erotik mizaç olarak iki karşıt kutba bölünmüş olduğu söylenebilir.

“Erotik bir mizaç” ne demektir? Sezgilerimiz, psikolojik deneyimlerimiz aracılığıyla bunun ne olduğunu bilmekle birlikte açık seçik bir tanımını yapabilmemiz mümkün değildir. Bunun nasıl bir şey olduğunu bir şaire sormakta yarar var. Pater Seraficus, ağzı kulaklarına vara vara bize şunları söylemektedir.

"Ey sonsuz aşk ateşi, Sonsuz aşk ilişkisi, Göğsümü acıyla yakan, İlahi bir zevkle sarhoş eden, Ey oklar bedenimi delip geçin, Ey direkler beni un ufak edin, Ey şimşekler beni dümdüz edin, Benliğimde yer etmiş bütün aşağılık kötü duygular, düşünceler uçup ortadan kaybolun. Yalnızca sonsuzluğu simgeleyen yıldız parlamayı sürdürsün, Ey sonsuz aşk kaynağı."

Benliğimde yer etmiş bütün aşağılık duygular, düşünceler uçup, ortadan kaybolsun...

Hem acı çektim hem de sevdim, kalbim böyle ben neyleyim.

Dünyada aşkın dışında her şey aşağılıktır. Eskimeyen tek değer aşktır.

Merkezî çekirdek cinsel aşktır. Tüm diğer aşk çeşitleri onun yaydığı ışıklar gibidir. Tanrı aşkı, insan sevgisi, vs. Bunun dışında kalan hiçbir şeyin önemi yoktur. Aşk asla bir haz alma, ait olunan türü sürdürme aracı olmamalıdır. "Üretken olun ve çoğalın" gibi bir kutsal buyruk aşka karşı gösterilebilecek en büyük saygısızlıklardan biridir.

Nefsine düşkün olan ve olmayan mizaçlar da erotik mizaca yabancı olup, her ikisi de burjuva mizacıyla uyuşmaktadırlar. Nefsine düşkünlük ve erotik mizaç arasında belirgin bir karşıtlık, aşılması olanaksız bir uçurum vardır. Nefsine düşkün olan ve olmayan mizaçlar da burjuva yaşam biçimine özgü düzen anlayışıyla uyuşurken, erotik mizaç asla uyuşamamaktadır. Sürekli gözlenen ve gem vurulan güçlü bir nefsine düşkün mizaç kapitalist disiplin anlayışına boyun eğebilirken; erotik mizaç kendisini burjuva yaşam biçimine boyun eğdirmeye çalışan her türlü girişime karşı çıkmaktadır çünkü aşkın dışında kalan değerleri kabul etmeye yanaşmamaktadır.

Erotik mizacın en akla gelmeyecek örneğiyle her türlü örgütlenme biçimi içinde karşılaşabilmek mümkündür. Saint-Augustin, Saint-François ve "güzel ruh" örneklerinden başlayıp, yaşamını aşk serüvenleri yaşayarak harcayan sıradan insan ve Philine'e kadar giden çok değişik derecelerden örneklere rastlamak mümkün olsa bile bütün bunlar onun bir burjuva ruhuna sahip olmasını engelleyememektedir.

Burjuvalar kitlesi aslında ortalamanın üstüne çıkamayan, daha çok sıradan ve ortalama insanlardan oluşmaktadır.

Genel anlamda iyi bir aile reisi, yani iyi bir burjuvayla hangi kademeye ait olursa olsun erotik bir mizaç arasında indirgenmesi olanaksız bir karşıtlık vardır. Yaşamdaki en önemli değer ya ekonomik çıkar (sözcüğün

en geniş anlamında) ya da erotik çıkarlardır. İnsan ya para ya da aşk için yaşar. Para için yaşamak tutumlu olmayı gerektirmektedir. Aşk için yaşamaksa eli açık olmayı. Eski ekonomistler bu karşıtlığı duygusallıktan uzak, oldukça katı bir dille ifade etmişlerdir. Örneğin, Ksenefon[4] şöyle demektedir:

> *"Bütün bunların dışında zengin olmayı düşlediğini görüyorum. Para kazanmakla bir ilgin yok, aklın fikrin hep aşkta meşkte, oynaşta. Sanki yaşamında bir yerleri olabilirmiş gibi. Sana bir yandan acırken, bir yandan da günün birinde başını belaya sokmandan korkuyorum.*
>
> *Evin yönetimini yiyecek, içecek, uyku ve aşkla ilgili her konuda ölçüyü kaçırmadığını kanıtlamış birine emanet ediyoruz. Âşıklar bir evi yönetmekten âcizdirler."*

Romalı bir köylü yazar olan Columella, konuğuna: “Aşk ilişkilerinden uzak dur, aşktan uzak duramayan biri aklını başka bir işe veremez. Yalnızca sevmek ve sevilmek isteyeceğinden kendisine verilmesinden korkacağı en büyük ceza aşkta mutsuz olmak olacaktır”[5] derken, aşağı yukarı aynı düşünceleri dile getirmektedir. İyi bir ev sahibi insanlara düşkün olmamalı, onlardan uzak durmalıdır.

Bu soruya daha derinlemesine bir yanıt verme işini arkadan gelecek araştırmalara bırakıyoruz. Son çözümlemede, kapitalizme olan eğilimin kökeninde cinsel oluşumun bulunduğuna ve bu bakış açısı doğrultusunda “aşk ve kapitalizm” sorusunun bizim için en önemli soru olduğuna dikkati çekmiş olmak bize yetecektir.

Kapitalist zihniyetin temelleriyle ilgili sorunun yanıtına gelince, tamamıyla burjuva (girişimci ve burjuva gibi iki mizacın kesişmesi), yani sahip oldukları psikolojik bir özellik sayesinde, dışsal bir etken,bir kışkırtma aracılığıyla diğerlerinden çok daha kısa bir süre içinde ve olabilecek en kusursuz şekliyle kapitalist zihniyeti içselleştirerek, kapitalist girişimcinin eğilimlerini ve burjuva erdemlerini daha bir derinlemesine özümseyen ve kapitalizmin temsil ettiği ekonomik koşulların zorunluluklarına daha kolay uyum sağlayan insanların varlığını göstermiş olmak benim için yeterlidir. Kusursuz bir girişimci ve burjuva ile bu ikisinin özelliklerine sahip olmayan insanlar arasmda çok sayıda değişik ara tip vardır.

Bununla birlikte yanıtını vermeye çalıştığımız sorunun yalnızca bizim söylediklerimiz aracılığıyla açıklanmış olabileceğini düşünmemek gerekir. Burjuva olmaya daha elverişli bireylerin var olup olmadığı sorusunun gerisine gizlenmiş olan, büyük insan grupları (tarihsel toplumlar) arasında burjuva mizaçlı olanların dağılımıyla ilgili, çok daha önemli bir başka soru olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle, söz konusu olan şey, bu mizaca sahip insan sayısının şu halklarda mı yoksa bu halklarda mı daha çok olduğunu bilmek ve kapitalist zihniyetin gelişmesini kolektif bir olgu olarak gördüğümüzden, hangi halkların kapitalizme daha uygun olduklarını anlamak ve bu etnik özelliğin varlığını yüzyıllar boyunca bir değişikliğe uğramadan sürdürüp sürdürmediğini ya da hangi unsurların bu özelliği değiştirebileceğini tespit edebilmektir.

XVI. ETNİK ÖZELLİKLER

Bir önceki bölümde sunulan düşüncelerden yola çıkarak kapitalist zihniyet belirtisi olarak gösterilebilecek her şeyin doğal, kalıtımsal bir özellikle ilişkili olduğu sonucunu çıkartabiliriz.

Avrupa tarihi boyunca kapitalist zihniyetin gerçek anlamdaki gelişmesine bir göz attığımızda; bu gelişmeyle bütün halklarda karşılaşılmakla birlikte hızının her yerde aynı olmadığı, hem gelişmenin yoğunluğu konusunda derece farklılıkları, hem de kapitalist zihniyeti oluşturan her bir unsurun farklı bir ağırlığa sahip olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak:

1.Avrupa'daki bütün halkların kapitalizme uygun özelliklere sahip oldukları;

2.Bu özelliklerin bir halktan diğerine değiştiği söylenebilir.

Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, bir halkın uygun özelliklere sahip olduğunu söylediğimizde, bu, adı geçen halk içindeki bazı insan tiplerinin söz konusu özelliklerden yararlanma konusunda daha yetenekli oldukları anlamına gelmektedir.

Öyleyse yukarıda sunduğumuz iki sonucu şöyle özetleyebiliriz:

1.Bütün halkların kapitalizme uygun özelliklere sahip oldukları söylenebilir dediğimizde, bu, kimi Avrupa halklarının tarihsel gelişme süreci içinde kapitalizmin gelişmesine katkıda bulunabilecek yeterli sayıda tipe sahiptir anlamına gelmektedir.

2.“Kapitalizmle ilgili özellikler bir halktan diğerine değişebilmektedir.” Bununla söylenmeye çalışılan şey: a) her halkın bünyesinde, belli sayıda insandan oluşan bir kitle ele alındığında, kapitalist insan tipi oranının bir halktan diğerine değişebildiği ya da kapitalist özelliklerin aynı halka ait bir bireyden diğerine farklı bir yoğunluğa sahip olduğudur. Her iki durumda da niceliksel değişkenlerle karşı karşıya bulunduğumuz söylenebilir; b) özelliğin doğası da bir halktan diğerine (ki, mevcut durumda bunun niceliksel farklar olduğu görülmektedir) değişebilmektedir. Şöyle ki, belli bir ulusa ait şu halklar ya da şu bireyler kapitalist zihniyetin şu ya da bu yönünü uygulama konusunda diğer halklar ya da bireylere oranla çok daha yetenekli olabilirler.

Tamamen biyolojik bir bakış açısından yola çıkarak, kimilerinde eşit kimilerindeyse eşit olmayan bir şekilde dağılmış ve bir karşılık bulmuş bu kapitalist değişkenlerin ortaya çıkışı ya da oluşumunu nasıl açıklayabiliriz?

Her şeyden önce kapitalist özelliklerin tarihsel bir süreç sonunda "edinilmiş" olduğu, yani kapitalist uygulamaların zaman içinde sonsuz bir şekilde yinelenerek bir alışkanlığa dönüşebileceği ve insanın "kanına işleyerek" neredeyse organik bir değişikliğe yol açabileceği gibi bir düşünceden kurtulmak gerekir. Çünkü böyle bir görüş şöyle bir itiraza yol açmaktadır: Belli bir uygulamanın sürdürülebilmesi ve etkili olabilmesi bu süreci kolaylaştıran ya da elverişli hale getiren önceden mevcut bir özellik ya da eğilimin varlığına bağlıdır. Yapılan ilk tarihî girişimde bu özellikle hiçbir şekilde karşılaşamadığı iddiasına karşın, mevcut psikoloji bilgilerimiz çerçevesinde bir ya da birkaç girişimde bulunmakla da belli bir özellik ya da eğilime sahip olunamadığını söyleyebiliriz. Belli bir özelliğe sahip olmadan, tüm incelik ve karmaşıklıklarıyla süreklilik taşıyacak bir uygulama olasılığından söz edebilmek, sahip olduğumuz tüm yerleşik ve doğruluğu kanıtlanmış bilgilerimize karşı çıkmak anlamına gelecektir.

Bu bilgiler doğrultusunda özgün bir etnik özellik varsayımını ortaya atmak durumundayız. Bütün toplumların bu özelliğe sahip olabileceklerini düşünebileceğimiz gibi; bir toplumdan diğerine değişebileceğini de düşünebiliriz. Birinci durumda tarihsel süreç içinde oluşmuş tüm farklılıkları özgün özelliklerin az çok yoğun, eşit olmayan bir şekilde kullanılması ve buna uygun bir seçim yapılmış olmasına atfetmek zorundayız. İkinci durumdaysa sonuncu varsayım anlamını yitirmektedir. Kuramsal olarak iki örnek de geçerlidir. Ancak bizi ilgilendiren dönemle ilgili güvenilir kaynaklara dayanan ilk tanıklıklara göre tarihsel gerçeklik bu özelliğin Avrupa halklarında eşit olmayan, farklı bir dağılım gösterdiği şeklindedir. Bu farklılıkların onaylanması ilginç bir şekilde olayların tarihsel gidişatının açıklamasını kolaylaştırmakta ve çok sayıda tarihsel ilişki ve karşılıklı bağıntıyı anlamamızı sağlamaktadır Ortaya kesinleşmiş bir karşı görüş çıkmadığı takdirde ben konuya bu açıdan yaklaşacağım.

Bir kez özellik farklılıkları kabul edildiğinde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Avrupa nüfusunu oluşturan aşiret ya da halklarda kapitalist özelliklerle ya hiç karşılaşılmamakta ya da abartılı bir biçimiyle karşılaşılmaktadır. Bu özelliklere ortalamanın altı sayılabilecek bir düzeyde sahip olanlarda da

kimi kapitalist değişkenlerle karşılaşılmakta (kapitalist zihniyetle hiçbir şekilde karşılaşılmayan bir halkın varlığından söz edebilmek mümkün değildir) ancak bu değişken sayısı çok az olup, bu özelliğin çok az gelişmiş olması nedeniyle bu halklarda, kapitalizmin gelişme düzeyi genellikle ilk evrelerin ötesine geçememektedir. Buna karşın bu özelliklere ortalamanın üstü sayılabilecek bir düzeyde sahip olan halklardaysa yeterli sayıda ve yeterli düzeyde kapitalist değişkenle karşılaşılabilmekte ve eşit koşullar altında kapitalizmin çok daha hızlı ve eksiksiz bir şekilde gerçekleştiğine tanık olunmaktadır. İşte size özellik farklarını kabul etmek için bir neden daha, zira bu varsayım olmadan eşit hattâ birebir aynı koşullar altında yaşayan halklarda kapitalist zihniyetin neden aynı düzeyde gelişmediğini açıklayabilmek mümkün değildir. Örneğin, İspanya ve İtalya, Fransa ve Almanya, İskoçya ve İrlanda tarihsel açıdan farklı yönlerde geliştilerse bunun nedeni bu halkların gelişme koşullarının farklı olmasıdır. Böyle olduğuna kuşku yok ancak bu koşulların farklı olmasının nedenini başlangıçta sahip olunan özellik farkına bağlamayacak birileri var mı? Her halkın hak ettiği, yani doğasına, karakterine uygun bir Devlete, bir dine sahip olduğunu bilmeyen var mı?

Bizim başlangıçta sahip olunan özellik farklılıkları varsayımımızı destekleyen bir başka şey de eğilimleri ne olursa olsun (yani ortalamanın ister üstünde isterlerse altında olsunlar), farklı dışsal koşullar altında yaşayan halkların genellikle ve özellikle de ekonomik açıdan aynı tarihsel gelişme çizgisini izlemeleridir.

Ortalamanın altında kapitalist özellikler taşıyan halklar arasında ilk sıraya Keltler ve Gotlar gibi bazı Germen (bütün Germen halklarında bu özelliğin eşit şekilde paylaşıldığı gibi bir düşünce tamamıyla yanlıştır. Sahip oldukları kimi özellikler, Yahudiler gibi bu özelliği taşıdıkları tasdik edilmiş bir toplumunkinden farklı olmakla birlikte kendi aralarında karşılaştırıldıklarında bile, taşıdıkları ekonomik özellikler arasında belirgin farklar vardır. Bu açıdan bakıldığında Gotlar, Langobardlar ve Frisonlar arasında uçurumların varlığından söz edilebilir) aşiretlerini yerleştiriyorum.

Keltlerin nüfus çoğunluğuna sahip oldukları yerlerde, kapitalist gelişme belli bir düzeyin ötesine geçememektedir. Soylulardan oluşan üst tabaka şaşalı bir yaşam sürdürür, tutumlu ve burjuva erdemlerine sahip olma konusunda hiç tasalanmazken; orta sınıflar geleneklerine bağlı bir şekilde yaşamayı sürdürmekte ve açıkça büyük umutlar vaat eden hareketli bir

yaşam yerine yarınlarından emin olabilecekleri bir yaşam biçimini yeğlemektedirler. Keltler, İskoç dağlılar ve özellikle de soylularından oluşan şövalye ruhlu, dövüşçü ve biraz da Don Kişotvari bir ırk olup, günümüzde bile hâlâ eski kabile geleneklerine bağlı kaldıklarından, kapitalist zihniyet henüz kendilerini etkileyememektedir. *Chief of the Clan* günümüzde hâlâ eskilerin feodal senyörü gibi davranmakta ve tefecilerin ev eşyalarını çoktan teker teker götürmeye başlamış oldukları bir dönemde aile servetinin yok olmasını engellemeye çalışmaktadır.

Yine Keltlere ait bir ırk olan İrlandalıların ekonomi alanındaki yeteneksizlikleri kapitalist eğilimli yazarlar tarafından her zaman dile getirilmiş olup, İrlandalılar Amerika'da sürdürülen yaşam mücadelesinde de geldikleri topraklara ait özellikleri koruyarak gürültü patırtıdan uzak bir limanda kamu ya da özel sektörün sunduğu emin bir işte çalışmayı yeğlemişlerdir.

Fransa halkının oluşumunda da Keltler önemli bir yere sahiptirler. Fransız ruhunun belirgin bir özelliği olarak görülen rantiye yaşama eğiliminin, "iş peşinden koşma derdi/belası"nın nereden kaynaklandığı böylelikle anlaşılmış olmaktadır. Başka ülkelere oranla Fransız girişimcilerde çok daha sıklıkla karşılaşılan "atılımcılık" özelliğini de yine Fransız kanına karışmış Kelt unsurlarda mı aramak gerekir? Fransa'nın, John Law'un düşüncelerini anlayan ve özümseyen tek ülke olmasının nedeni acaba Law'un mizacının bir parçasını oluşturan o Keltik özellik midir? Zira Law, atalarının baba tarafı Hollanda'dan (Yahudi?) gelirken, anne tarafının Highlands'ın soylu ailelerinden geldiğini iddia etmektedir.

Son olarak, Vizigotların, İberya yarımadasını işgali sırasında karşılaştıkları toprağa bağlı Keltlerin, diğer yarısı İberyalılarla (özünde kapitalizme boyun eğmeyen ve altının bütün toplumlar üzerindeki o çekici etkisi altında kalmayan) Romalılardan oluşan bir halkın temel unsurlarından biri olduğunu görüyoruz. Bütün güçlerini kahramanca ve maceraperest bir dizi yağmacılık hareketi gerçekleştirdikleri sırada harcayarak kapitalist zihniyetin gelişmesini durduranlar Keltler ve Gotlardır. İspanya ve Portekiz'de kapitalizmin yayılmasına katkıda bulunanlar Kekler ya da Gotlar değil Yahudiler ve Moriskolor ya da damarlarında Yahudi ve Morisko kanı taşıyan insanlardır.

Ortalamanın üstünde kapitalist özellikler taşıyan Avrupa halkları bizi yukarıda söz etmiş olduklarımızdan daha çok ilgilendirmektedir. Kapitalizm

konusunda özel yeteneklere sahip olanları da ikiye bölmek mümkündür. Eşkıyalık ve korsanlık gibi şiddete dayalı büyük çaplı girişimler konusunda özel yeteneklere sahip olanlar ve barışçıl bir ticari etkinlik yürüten ve belirgin bir şekilde burjuva yaşam biçimine eğilimli olanlar. Birinci gruba ait olan halkları kahramanları seven halklar; İkinciye ait olanlarıysa tüccar halklar olarak adlandıracağım. Bu konuda bizimle aynı çevreye ait (yakın bir gelecekte gerçekleşeceğini umdukları eşitlik idealine gölge düşürmemek için kan ayrımı diye bir şey kabul etmeyen) fanatik kuramcıların düşündüklerinin tersine, söz konusu olan şeyin yalnızca "toplumsal" özellikler taşıyan bir karşıtlıktan ibaret olmadığını anlamak için her iki gruba ait halkların tarihine hızlı bir göz atılması yeterli olacaktır. Gerçekten de tarih bize, zihinsel yönlenme farklılıklarını açıklama konusunda toplumsal sınıflandırmanın yetersiz kaldığını göstermektedir çünkü bu sınıflandırmanın çoğunlukla birlikte yaşayan iki gruba ait temsilcilerin sahip oldukları değişik özelliklerin bir sonucu olduğunu göstermenin yanısıra, tüccar bir halkın hiçbir katmanında (sözcüğün en geniş anlamında ve özellikle daha başlangıçtan itibaren kesin bir şekilde oluşmuş ve değişmeyen özelliklere sahip değişik Batı Avrupa halkları tarihi bağlamında) neden bir kahramanla karşılaşılmadığını da açıklamaktadır.

Kahraman toplumlar, yani kapitalizmin ilk ortaya çıkmaya başladığı dönemde çok sayıda savaşçı eğilimli girişimci yetiştirmiş halklar arasında ilk sıraya konulması gerekenler İtalya nüfusunu oluşturan en önemli unsurlardan biri olan; İspanya, Fransa ve Batı Almanya nüfusunun da bir bölümünü oluşturan Romalılardır. İşleri yürütme biçimlerinin şiddete dayalı olduğunu ve ekonomik başarının ancak kılıçla sağlanabileceği türünden bir düşünceye sahip olduklarını biliyoruz.

Bir tarihçiye inanmak gerekirse, "Afrika ve Numidya ile Yunanistan ve Doğu'nun en önemli yerlerine dağılmış bulunan Romalı tüccarlar ve İtalyan tüccarlar arasında hem çok yakın hem de çok geniş bir alana yayılmış ilişkiler vardı. Yabancı bir ülkeye yerleşmiş olan İtalyan tüccarlar ayrıcalıklı şirketler oluşturarak hem yaşadıkları ülkenin hem de asıl yerlisi oldukları ülkenin ekonomisi üzerinde etkili oluyorlardı. Roma Cumhuriyeti yabancı ülkelerde haksızlığa uğrayan vatandaşlarının, bu haksızlıkları hak etmiş bile olsalar, intikamını almak amacıyla seferler düzenlerdi."

Eskilerin farklı girişim çeşitleri konusunda o bilinen görüşlerini yinelemenin tam da yeri ve zamanı olduğunu düşünüyorum. Bu görüşle

daha sonra İngiliz ve Fransızlarda da karşılaşılmaktadır. *Shipping-merchant*'ın toplumsal bir yaşam sürdürebileceği düşünülürdü çünkü o tüccardan çok bir savaşçıydı; oysa tüccar olarak adlandırılan *tradesman*'ın toplum içinde bir yeri olmadığı düşünülürdü. Birinin sahip olduğu, diğerinin sahip olamadığı itibar konusundaki metninde Cicero'nun bu iki girişim çeşidi arasındaki içsel karşıtlığı olağanüstü bir şekilde açıkladığı görülmektedir: "Pek çok ülkeye yayılmış ve bütün dünya pazarlarına ait malları o ülkelerin insanlarına yalancı söylevler çekerek kandırıp aldatmadan satan büyük tüccarları katı ve tek yanlı bir şekilde dışlamamak gerekir." Başka bir deyişle kendi terimlerimden yararlanarak bu durumu şu şekilde açıklayacağım: fatih-girişimci olmak demek zurnanın son deliği anlamına gelseniz bile yine de az çok bir meslek sahibisiniz demektir; oysa kendine saygısı olan biri asla girişimci-tüccar olamaz.

Aynı zihniyete sahip kimi Germen aşiretlerini de Romalılarla aynı kategoriye yerleştiriyorum. Bunlar öncelikle Normandiyalılar, Lombardiyalılar, Saksonyalılar ve Franklardır. Gerek korsan gerekse büyük toprak sahip olarak Venedikliler, Cenovalılar, İngilizler ve Almanlar girişimcilik anlayışlarını Romalılar kadar bunlara da borçludurlar.

Bu aşiretlerin belli özellikleri konusunda doğru bir fikir sahibi olabilmek amacıyla onları, kapitalizmin gelişmesine başka bir yoldan geçerek çok önemli katkılarda bulunmuş olan diğer halklar, dostane bir şekilde yürüttükleri müzakereler, kurnazlığa dayalı uzlaşmalar ve olağanüstü bir hesap kitap yapma yetenekleri, yani her şeyden önce doğuştan sahip oldukları özellik sayesinde kârlı işler yapan tüccar halklarla karşılaştıracağız. Avrupalı halklar arasında Floransalılar, İskoçyalılar ve Yahudilerin yalnızca bu barışçıl yöntemlere başvurarak kapitalist zihniyetin gelişmesine en büyük katkıyı yapmış olduklarını gördük. Şu anda söz konusu olan şeyse, bizim araştırmalarımızı üstüne oturtmuş olduğumuz tarihî dönemlerde bu halkların yaygınlaştırdıkları özel etkinlik biçiminin (zira elimizdeki malzemeler yalnızca olasılıklardan söz etmemize izin vermektedirler) *muhtemelen* özgün belli bir özellik sayesinde gerçekleştiğini göstermektir. Başka bir deyişle amacımız söz konusu toplumların tarih içindeki yerlerini aldıkları sırada, sonuçlarına bakarak varlıklarından söz edebildiğimiz özelliklere zaten sahip olduklarını gösterebilmektir.

Floransalılar damarlarında akan Etrüsk ve (Doğulu) Yunan kanı sayesinde tüccar olmuşlardır hattâ daha da ileri giderek Orta Çağ'ın tek tüccar halkı olmuşlardır diyeceğim.

Roma döneminden sonra Toskana halkında Etrüsklere ait özelliklerle ne ölçüde karşılaşılmaktadır. Bunu kesin bir şekilde söyleyebilmek olanaksızdır. Başka uzman yazarlara göre, Toskana, sahip olduğu Etrüsk özelliklerini en az yitirmiş olan Floransa kentidir. Gerçekten de Etrüsk kanının, Floransalı kanının önemli bir bölümünü oluşturduğu yadsınamaz. Etrüskler (Fenikeliler ve Kartacalıların yanısıra) antik çağın "tüccar halklarından" biri olup, bildiğimiz kadarıyla, işleri yürütüş biçimleri daha sonra Floransalılara ait olduğunu gördüğümüz özellikler taşıyordu. V. ya da VI. yüzyıldan itibaren özellikle de ülkelerinin kuzeyindeki halklarla barışçıl bir ticaret süreci başlatmışlardı. Ticareti küçümsedikleri için uzun bir süre yerli halka hiçbir şekilde müdahale etmemiş olan Romalıların kolonisi haline geldikleri zaman bile ticaret yapmayı sürdürmüşlerdir.

Konunun uzmanları Etrüsklerin "pratik zekâlı" ve "akılcı bir ticaret anlayışına sahip bir toplum olduğu konusunda hemfikirdirler.

> *"En eski çağlardan beri dinî inançları, düş güçlerini büyük ölçüde sınırlayan bu pratik zekânın etkisi altındaydı. Böylelikle ortaya bütün parçalan arasında bir uyum olan ve birlikte mantıklı bir bütün oluşturdukları bir sistem çıkmaktadır...Tanrılar ve insanlar birlikte bir Devlet oluşturarak, bir sözleşmeyle birbirlerine bağlanmışlar ve bu sözleşme çerçevesinde Tanrılar insanları hem koruyup hem de rehberlik ederek onlarla sürekli ilişki içinde olmak hattâ kimi zaman insanların iradelerine boyun eğmek durumunda kalmışlardır. Bu ilişkiler her gün yinelenen kamusal bir yaşamın oluşmasına yol açarak, görünüşe göre en önemsiz konularda bile bu çok akılcı halka özgü her şeyin başının kurallar olduğu ilkesini hayranlık uyandıracak bir şekilde ifade etmişlerdir."*[6]

Etrüsklerin dinlerine çok bağlı bir halk oldukları ve yaşamlarındaki en önemli şeyin bu kült olduğunu bilmekte yarar var; tıpkı daha sonra ortaya çıkacak olan Floransalılar ve örnek tüccar halklardan ikisi olan İskoçyalılar ve Yahudiler gibi.

Roma döneminde Etrüsklerin sahip oldukları akılcı düşünce yapısının, İtalya'ya tüccar olarak gelen Asyalılar tarafından daha da güçlendirildiği

görülmektedir.

> *"Floransa'da çok sayıda Yunanlı ve Anadolu kökenli insan vardı. Çok tanrılı dönemden kalma 115 mezar taşından 21 tanesinin üzerinde 26 Yunanlı ismi vardı. Birinci yüzyılda yaşamış Floransalı Hıristiyanlardan kalma 48 mezar taşı yazıtından 9'u Yunanca yazılmıştır. Yalnızca bir bölümü okunabilen bir mezar taşı yazıtı üzerinde kalmış olan tek Latince sözcükte bir Yunanca harf vardır. Yine bir başka mezar taşındaki yazıt ölmüş kişinin Küçük Asya kökenli olduğunu söylemektedir...Bütün bu yazıtlar hiç kuşkusuz bu bölgenin yerlileri olan tüccarlar ve ailelerinin üyelerine aittir. Floransa'daki Hıristiyan cemaat içinde Yunanlıların önemli bir yere sahip olduklarını gösteren başka kanıtlar da vardır...Yine XI. yüzyılda vaftiz töreni sırasında din değiştiren kişiye rahip hangi dilde İsa'nın dinine geçmek istediğini sorardı çünkü bu tören biri kollarında bir erkek çocuğu tutan ve simgeyi Latince söyleyen, diğeri ise bir kız çocuğu tutan ve Yunanca söyleyen iki rahip yamağının tanıklığında yapılırdı."*[7]

Frisonların, İskoçya sahillerine yerleşmiş oldukları varsayımı doğruysa, İskoçyalıların sahip oldukları özelliğin kökeni de doğrulanmış olacaktır. Gerçekten de Frisonların çok eski çağlardan beri “zeki ve kurnaz tüccarlar” oldukları bilinmektedir. Bu durumda İngiltere'de Romalı - Sakson-Norman kökenli etnik unsurun etkisiyle Aşağı İskoçya'da Frisonların etkisinden söz edebilmek ve Büyük Britanya'nın bu iki bölgesi arasındaki mevcut özellik farklarınıysa doğal olarak kan farklılıklarıyla açıklayabilmek mümkün hale gelmektedir.

Yine Frisonlar, çok erken bir tarihte ticarete atılarak hesap kitap ve akılcı düşünceye dayalı burjuva yaşam biçimini ilk benimseyen toplumlar arasında yer almış, Hollandalılar olarak adlandırdığımız bir toplumun karakterinin şekillenmesine de katkıda bulunmuşlardır. Germen aşiretlerinden biri olan Frisonlar, Almanlar ve onların bir uzantısı olan İsviçre halkıyla birlikte belirgin bir şekilde tüccar özelliklerine sahip bir halktır.

Başka bir çalışmamda aşağı yukarı XVII. yüzyıldan itibaren kapitalizmin gelişmesinde belirgin bir etkiye sahip olan Yahudilerin taşıdıkları özelliklere başlangıçtan itibaren sahip olduklarını ya da en azından (bizi burada asıl ilgilendiren konu da zaten budur) bu özelliklerin

Yahudilerin Batı Avrupa tarihinde yer almaya başladıkları sırada hiçbir değişikliğe uğramamış olduklarını göstermiştim. Bu konuda daha fazla bilgi sahibi olmak isteyen okuyucuyu, orada ulaşmış olduğum sonucu burada yinelemekten, yani Yahudiler tüccar doğarlar demekten başka bir şey yapamadığım *Yahudiler ve Ekonomik Yaşam* başlıklı çalışmama göndermek durumundayım.

Bu bilgiler çerçevesinde çok önemli bir olguyu yerli yerine oturtmak durumundayız: Avrupa'da, kapitalist zihniyet, değişik özelliklere sahip belli sayıda halkın katılımıyla gerçekleşmiş olup özellikle tüccarlık yeteneğine sahip ("kahramanları seven halklar" dediklerimizden farklı) olanlar şunlardır: Etrüskler, Frisonlar ve Yahudiler.

İlk baştan itibaren sahip olunan bir özellik bize olsa olsa biyolojik oluşum sürecinin başlangıç noktasını vermektedir çünkü bir halkın özelliklerinin her kuşakla birlikte değiştiği ve bunun kökeninde seçme/ayıklama ve kanların karışması gibi iki gücün bulunduğu bilinmektedir. Bizi ilgilendiren özel durumla ilgili olarak bu iki gücün etkisi konusunda söyleyebileceklerimiz bununla sınırlıdır. Tüccar halklar kendi içlerinde yaşama en bağlı, yani ticaret konusunda en yetenekli olan değişkenlerin / insanların seçimini çok hızlı ve çok radikal bir şekilde gerçekleştirmektedirler.

İlk günden bu yana safkan tüccar bir halk olan Yahudilerde bir seçim yapılması yersiz bir şeydi.

Özellikle soylu Floransalılar önemli oranda Germen kanı taşımaktadırlar. Bu kan belirleyici olduğu sürece Floransa savaşçı bir kent görünümünü korumuştur. Bir ulusun bedeninden, belki de başka hiçbir yerde, egemen tipe hasım unsurlar bu kadar hızlı ve kesin bir şekilde saf dışı edilmemişlerdir. Soylu ailelerin büyük bir bölümü herhangi bir dışsal şiddete maruz kalmadan yok olup gitmişlerdir. Dante'nin pek çok soylu ailenin ortadan kaybolmasına hayıflandığını biliyoruz. Soyluların geri kalan kısmıysa öldürülmüştür. Daha 1292 yılında *Popolani* yani halkın tüccar kesiminin temsilcileri, belediye meclisinden büyük soyluları tasfiye etmişlerdir. Alınan önlemler soylular üzerinde ikili bir etkiye yol açmıştır. En esnek düşünce yapısına sahip olanlar sahip oldukları statülerden vazgeçerek *Arti* listelerine yazılmışlardır. Diğerleri, yani saf kan senyör kanı taşıyanlarsa göç etmişlerdir. Floransa'nın daha sonraki tarihine bakıldığında kamusal yaşamın derinden derine giderek demokratikleştiği,

XIX. yüzyıldan itibarense bu cumhuriyetin yalnızca burjuvalardan oluştuğu görülmektedir.

Aşağı İskoçya'daki Kelt soylularının ortadan kaldırılması da benzer bir şekilde olmuştur. "Sürekli parasızlıktan şikayet eden ve düşüncesizce para harcayan" bu kesimin nüfusu XV. yüzyıldan itibaren hızlı bir şekilde erimeye başlamıştır. Yok olup gitmek istemeyen soylular erkenden dağlara çekilip orada yaşamaya başlamışlardır. Frison tüccarların Aşağı İskoçya'nın kamusal yaşamındaki belirgin etkileriyle bu dönemde karşılaşılmaktadır.

Diğer halklardaki kapitalist değişkenlerin kendilerini dayatması daha yavaş olmakla birlikte daha yumuşak olmamıştır. Bu süreci ikiye bölebilmek mümkündür. Birinci aşamada: kapitalist olmayan unsurlar tasfiye edilerek, ticarete uygun değişkenler seçilmiştir. Bu seçim sürecinin gerçekleşmesiyse halkın alt tabakalarına ait "en yetenekli" temsilcilerin daha üst tabakalara yükselmeyi başarıp kapitalist girişimcilere dönüşmeleriyle mümkün olmuştur. Bu başarının kökenindeyse ticari özelliklere sahip, evlerini/şirketlerini iyi yöneten ve hesap kitap yapmayı bilen, öngörü sahibi insanlar olmaları vardır.

Orta Çağ'la birlikte başlayan kanların birbirine karışma işi, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde XVI. yüzyıldan itibaren giderek daha önemli bir rol oynamaya başlamış ve bir tür seçim süreci haline gelmiştir. Senyör kanı ile burjuva kanı birbirine karıştığında, burjuva kanının baskın çıkması zamanla bir tür yasa haline gelecektir. Böyle bir yasa oluşmasaydı Leon Battista Alberti gibi bir insanın varlığını açıklayabilmek olanaksız hale gelecekti. Albertiler Toscana'nın en seçkin ve soylu Germen asıllı ailelerinden biri olup, yüzyıllar boyunca savaşarak yaşamışlardı. Bu ailenin birçok kolu olup, en ünlüsü Contalberti'ydi. Leon Battista'nın ait olduğu da gururlu ve güçlü bir kol olup, Valdano'nun Castello di Catenaia bölgesinin yerlilerindendi. Aile şatosundan başka Talla, Montegiovi, Bagena ve Pena şatolarının da sahibi olup, pek çok soylu Germen ailesiyle akrabaydılar. Sivil savaş sırasında yenilince, (XIII. yüzyılda) Albertiler ilk Alberti'nin yaşamış olduğu ve *Giudici* loncasında hâlâ kaydının bulunduğu kente göç ederler. Bu tarihten itibaren en iyi yün tüccarları haline gelirler. Bu ailenin torunlarından birinin yazmış olduğu baştan sona burjuva ya da küçük burjuva zihniyetini anlatan kitabın bir eşi benzeri yoktur. XIV. yüzyıldan kalma bu kitabı sanki Benjamin Franklin yazdırmış gibidir. Bu soylu ailenin böylesine bir dönüşüm yaşayabilmesi için kim bilir ne kadar çok tüccar

kanıyla karışması gerekmiştir. Leon Battista'nın kanının burjuvalaşması konusunda "belgesel" denilebilecek kanıtlara sahibiz. Venedik'te doğmuş olan yasal bir çocuktur. Annesinin, damarlarında hangi aileye ait olduğunu bilemediğimiz, tüccar kanı dolaşan bir "burjuva kadını" olduğunu söyleyebiliriz.

Çalışmamızın biyolojiyle ilgili bu bölümüne bir son vermeden önce, kapitalist değişkenlerin çoğalmasının öncelikle kapitalist zihniyetin gelişmesine yönelik olduğuna dikkat çekmek isteriz. Bu yalnızca yatay değil aynı zamanda dikey bir gelişmedir çünkü bu çoğalma kapitalist uygulamaların ortaya çıkmasını kolaylaştırarak, kapitalizmin zorunlu kıldığı özelliklerin giderek gelişmesini sağlayacak koşulları da yaratmıştır.

Şimdi sıra tamamıyla tarihsel olarak nitelendirilebilecek bir sorunun yanıtlanmasına gelmiştir. Kapitalist zihniyetin oluşumunu, daha

doğrusu kapitalist özelliklerin gelişmesini etkileyen unsurların neler olduğuyla birlikte az önce sözünü etmiş olduğumuz seçme sürecini de açıklamak durumundayız. Okuyucunun da metnin içindekiler bölümünü açtığında fark edebileceği gibi bu etkileri iki başlık altında toplamış bulunuyorum. Dış etkiler ve iç etkiler başlıklarını koymuş olmakla birlikte bu bölümlemenin biraz yapay ve gelişigüzel olduğunu söylemek durumundayım. Çünkü iç etkilerin çoğu kez dış etkilerin yardımıyla bir sonuca ulaşabildiğini ve dış etkilerin de iç özelliklere sahip olunmaması durumunda hiçbir anlam ifade etmediklerini söyleyebiliriz. Bununla birlikte "ahlâki güçlerin" içten dışa doğru ilerleyen bir devinim doğrultusunda, "toplumsal koşullarınsa" tersine dıştan içe doğru giden bir devinim doğrultusunda etkili oldukları söylenebilir.

"Doğal koşulları" yani ülke, iklim, coğrafi konum, toprak zenginliği gibi etkileri bir kenara bırakıyorum. Koşulları göz önünde bulundurmak durumunda kaldığımızdaysa bunları coğrafi koşulların bir sonucu olan "toplumsal koşullar" çerçevesinde ele alacağız. Zira coğrafi koşulların bir halkın iştigal alanlarını, ürettiği özgün teknikleri ve zenginlik düzeyini belirlediğini biliyoruz.

"Biyolojik temellerle" ilgili bu pek de çekici sayılamayacak soruna bir son vermeden önce kuşkucu okuyucuyu rahatlatmak ve sakinleştirmek amacıyla şunları söyleyeceğiz. Bundan sonra yapacağımız tarihsel sunumun, biyolojik düzeydeki açıklamalara hiçbir önem atfetmeyenler için bile belli bir değeri olabilir. Bu çevreye ait ve her şeyin her şeyle ilişkili

olduğunu, her şeyin diğer şeylerin sonucu olduğunu düşünen bir kuramcı bile, bir ödün vermesine gerek kalmadan, tarihsel değerlendirmelerimize katılabilecektir. Buna karşın bizim gibi doğuştan sahip olunan özelliklerden yana tavır koyanlarsa tarihsel koşulların (etkiler) mevcut özelliklerin gelişmesinde belirleyici bir role sahip olduklarını ve bu koşullara uymayı başaracak değişkenlerin seçimine öncülük ettiklerini düşünüyorlar. Bu açıdan bilimsel çevrelere ait insanlar sıralayacağımız kapitalist zihniyetin (sıfır noktasından başlayarak) ortaya çıkmasına yol açmış tarihsel olguları kabul edip etmemekte özgürdürler. Onlar da ben de tarih belli bir yolu izlememiş olsaydı kapitalist zihniyet diye bir şeyin var olamayacağını biliyoruz. Hepimiz tarihsel koşulların açıklanmasına aynı önemi atfediyor ve kapitalist zihniyetin oluşması ve gelişmesiyle ilgili tarihsel koşulların açıklanmasıyla yakından ilgileniyoruz.

İkinci Bölüm: AHLAKİ ÖZELLİKLER

XVII. FELSEFE

Ahlâki güçler dediğimizde yalnızca bu sözcüklerin herkes tarafından bilinen anlamlarından değil aynı zamanda (eylemlerimizin yönü ve amacı "âdetler" tarafından belirlenmediği ölçüde) felsefe ve dinden de söz ediyoruz. Şimdi yapacağımız açıklamada ekonomik öznenin ruhsal yapısının biçimlenmesinde bir şekilde rol oynayan felsefe ve dinin, kapitalist zihniyetin oluşumunu nasıl etkilemiş olduklarını göstermeye çalışacağız. İşe önce felsefeden başlayacağız.

Modern ekonomi dönemine ait insanın zihinsel tarihinden söz ettiğimiz bir sırada, kapitalist zihniyeti besleyen kaynaklardan birinin felsefe olduğunu söyleyerek ciddiye alınmama gibi bir durumla karşılaşabiliriz. Oysa felsefenin bu zihniyetin oluşum sürecine doğrudan ya da dolaylı ancak sürekli bir şekilde katkıda bulunmuş olduğu görülmektedir. Dolaylı katkılarından biri "insanın sağduyusu", "burjuva" dünya görüşünden başka bir şey olmayan sözcüğün tüm anlamlarındaki yararcılıktır. Yararcılık, bizim daha önce fikir ve görüşlerini öğrenmiş olduğumuz tüm yazarlar tarafından bir sistem haline getirilerek öğretilmiştir. Kapitalist erdemler ve kapitalist ekonomi kurallarının önemli bir bölümü yararcılık üzerine oturmaktadır. Birinci kapitalist dönemi açan Leon Battista Alberti ve bu dönemi kapatan

Benjamin Franklin'i yazdıklarına bakarak safkan yararcılar olarak nitelendirebiliriz. "Erdemli ol ki, mutlu olasın" yaşamlarını yönlendirmiş olan temel düşüncedir. Erdemli olmak işleri iyi yönetmek anlamına gelirken, erdemli bir yaşam kendi evini iyi yönetmek anlamına gelmektedir. Alberti, öncelikle "kanaatkâr" olmayı öğütlemektedir. Franklin, için kanaatkârlık (frugality) sahip olunması gereken niteliklerin başında gelmektedir. Kendi kendine her zaman senin için neyin yararlı olduğunu sorarsan erdemli, yani mutlu olursun. Sana neyin yararlı olduğunu öğrenmenin yolu aklının sesini dinlemekten geçer. Yaşamı belirleyen tek

şey akıldır. Aklın yardımı ve kendine hâkim olmayı öğrenerek bütün projelerimizi gerçekleştirebilir iz. Bilgenin amacı yaşamı tamamıyla aklın ve ekonominin egemenliği altına alabilmektir.

Bu insanlar bu davranış kurallarını nereden bulup benimsemişlerdir? Alberti bir yün tüccarı, Franklin ise bir matbaacıydı. Bu pratik felsefenin unsurlarını herhalde kendi birikimleri sayesinde keşfetmediler. Benjamin Franklin üzerinde İngiltere'de uzun bir süreden beri tanınan pek çok empiriko-natüralist filozofun etkisi hissedilmektedir.

XIV. yüzyıl insanları üzerindeyse hiç kuşkusuz antik çağ düşünürlerinin bir etkisi olmuştur. Alberti ve bu döneme ait başka insanların metinlerinin, kapitalist yaşam anlayışını sistemli bir şekilde dile getiren ilk açıklamalar olarak kabul edilmesi durumunda, antik çağ zihniyeti daha doğrusu geç antik çağı, kapitalist zihniyetin kaynaklarından biri olarak kabul edebiliriz.

İtalyan kapitalizminin ilk evrelerine ait ekonomik düşünceler ve eski zihniyetler arasında yakın bir ilişki bulunduğunu kanıtlamak çok kolaydır (bu sözlerimle kesinlikle Kilise'ye ait doktrinleri kast etmiyorum). Kendine saygısı olan her Rönesans dönemi insanının düzenli bir şekilde antik çağ yazarlarını okuduğunu ve kendi yazılarında onların düşüncelerinden esinlenmeye çalıştığını anımsatmak sanırım yeterlidir.

Ancak bu olasılık izi taşıyan kanıtla yetinmemiz söz konusu değil, zira İtalya'da ekonomik sorunlar konusunda yazan ve ilk kez sistemli bir şekilde kapitalist düşünceler geliştirmiş olan insanların antik çağ edebiyatıyla yakından haşır neşir olduklarını gösteren yeteri sayıda belgeye de sahibiz. Alberti ailesinin kitapları antik çağ yazarlarına -Homeros, Demostenos, Ksenefon, Virgilius, Cicero, Titus-Livus,

Plutarkos, Platon, Aristo, Varon, Kolumela, Katon, Plinius- yapılan atıflarla doludur, özellikle de Plutarkos, Cicero ve Kolumela'ya.

XIV. yüzyılda yaşamış bir başka Floransalı yazar olan Giovanni Ruccellai kendi davranış kurallarına dayanarak Seneca, Ovidius, Aristo, Cicero, Salomon, Katon ve Platon'dan alıntılar yapmaktadır.

XV. ve XVI. yüzyıllarda yaşamış, sık sık sözünü etmiş olduğumuz kırsal kesim yazarlarıysa istisnasız Romalılara ait *Scriptores rei rusticae*'den esinlenmişlerdir.

Antik çağ yazarlarına çok sık yapılan bu göndermeler olsa olsa eski ekonomi insanları ve bizim Floransalı yazarlarımız arasında düşünce ve doktrinler konusundaki uyumu göstermektedir. Söylemeye çalıştığım şey

Floransak yazarların antik çağ felsefe sistemlerini kendi hesaplarına geçirerek, kişisel düşüncelerinin kuramsal temeline dönüştürdükleri türünden bir şey değildir. Bizim Floransalılarımız filozof değillerdi. Bunlar çok okumuş eylem adamlarıydı. Okudukları ve kişisel deneyimlerine dayanarak yaptıkları karşılaştırmalar aracılığıyla gündelik yaşamla ilgili kurallar oluşturmuşlardı.

Erken dönem antik çağa ait bütün fikirler arasından, bu yazarlar, özellikle içtepiler ve doğal içgüdüleri aklın denetim ve yönetimi altına sokan doğal bir ahlâk yasasıyla ilgilenmişlerdir. Bu yasa yaşamın tüm alanlarını aklın denetimi altına alma düşüncesine dayanıyordu. İnsanı çok derin bir bilgi evrenine sürükleyebilecek bir başlangıç noktası gibi görünen bu düşünceyi ele alan Stoacılar onu dünyayı algılama ve yorumlama konusunda müthiş bir sistem haline getirmişlerdir. Bizim Floransalı yazarlarımızsa bu düşünceye salt yararcı bir anlam yükleyip çok dar bir alana hapsederek en büyük mutluluğun özellikle yaşamın akılcı bir şekilde örgütlenmesi, bir amaç kazandırılmasına bağlı olduğunu öğretmeye çalışmışlardır. Kapitalizmin çok işine yarayan yaşamın "disiplin altına alınması" ve "yöntemli hale getirilmesi"ne yönelik bu ahlâki zorunluluk, Ruccellai doktrinlerini yönlendiren temel düşünceyi oluşturmaktadır. İçgüdüler ve içtepilerin baskı altına alınması gerektiğini vazettiğinde ve bu amacın ancak ahlâki bir disiplin aracılığıyla gerçekleşebileceğini ilân ettiğinde aslında kendi düşüncelerini antik çağ yazarlarının otoritesine dayanarak öne sürmeye çalışmaktan başka bir şey yapmamaktadır. Örnek olarak, Seneca'dan ödünç almış olduğu şu düşünceyi aktaralım: "Hiçbir şeye hâkim olamasak bile, yaşadığımız zamana egemen olabiliriz."

İstenildiği takdirde, yani sistemin bütününü göz önünde bulundurmadan bölük pörçük düşüncelerden yola çıkılarak Stoa felsefesiyle ilgili her türlü metne yararcı ve akılcı bir anlam yüklenebilir. Bizim yün tüccarlarımız da zaten bu yüzden içli dışlı oldukları Stoa felsefesinden bol bol esinlenerek, kendilerine pay çıkarmışlardır. Şahsen bir Alberti ya da bir Ruccellai'yi, Markus Aurelius'un *Düşüncelerini* okudukları sırada şu bölümlerin altını çizerken düşünebiliyorum:

> *Büyüklerin sıradan lüksünden kaçarak basit ve sade bir şekilde ...yaşamaya gayret ediyordum (I, 3).*
>
> *Apollonius'tan düşünme ve kararlarımdan dönmemenin yanısıra yalnızca sağlıklı bir aklın emirlerine uymayı da öğrendim (I, 8).*

Öte yandan benim tamamen zıvanadan çıkmama yol açabilecek konuşma sanatı, şiir sanatı ve benzer bilimlerde ilerleme konusunda bana destek olmayan tanrılara minnettarım (I, 17).

Kitaplardan ve eğlencelerden kaç, senin bunlara ayıracak zamanın yok (II, 2).

Eylem ve özlemleri amaçsız olduğunda, düşünmeden ve gelişigüzel bir şekilde davrandığında insanın ruhu...onurunu yitirir; oysa en anlamsız şeylere bile bir amaç kazandırmak bizim görevimizdir (II, 16).

İnsanda iyi bir yan kalmışsa, o da, kendisine bütün görevlerini gösterme konusunda rehberlik yapan aklıdır (III, 16).

Doğaya bakarsanız yararcı bir yapıya sahip olduğunu görürsünüz (IV, 9).

Senin de bir aklın var mı? Yanıt evetse neden aklından yararlanmıyorsun? Bırak seni aklın yönetsin o zaman her şeye sahip olursun (IV, 13).

Sabahları kalkmaya üşeniyorsan, o zaman, bir insan gibi davranabilmek için kalkman gerektiğini düşün. Yaratılma ve bu dünyaya gönderilme nedenime uygun bir şekilde yaşamam gerekmez mi? Yoksa ben sıcak yataktan çıkmamak için mi gönderildim? —Böyle düşünmek insanın hoşuna gider.— Öyleyse sen hareket etmek, çalışmak için değil keyif yapmak için bu dünyaya geldin. Yoksa sen görevlerini güle oynaya yerine getiren ve dünyanın uyum içinde yaşamasına katkıda bulunan bitkiler, serçeler, karın-çalar, örümcekler ve arıları görmüyor musun? Bir de kalkmış insanlık görevini yerine getirmen gerekip gerekmediği konusunda düşünüyor ve payına düşen doğal görevden kaytarmanın yollarını arıyorsun. -Evet, insanın dinlenmesi de gerekiyor - Hiç kuşkusuz öyle. Ancak doğa içme ve yeme gereksinimi gibi buna da doğal bir sınır koymuş. Sen bir yandan bu sınırı aşarak, gereksinimin ötesine geçmek ancak öte yandan da herkesten daha az çalışmak istiyorsun öyle mi? Öyleyse sen kendini sevmiyorsun, zira kendini sevseydin bedenini ve senden beklediklerini de severdin. Mesleklerini seven insanlar yeri geldiğinde banyo yapmayı ve yemeyi bile unutacak kadar çok çalışıyorlar. Öyleyse sen kendine bir bronz döküm ustasının dökmüş olduğu heykellere, bir dansçının dansına, bir pintinin paralarına, hırslı birinin o uyduruk

şanına, şöhretine duyduğu saygıdan daha az saygı duyuyorsun. Bu insanların hepsi işlerini yemeyi ve uyumayı unutabilecek kadar çok seviyorlar. Onları bu kadar çok sevdikleri işten vazgeçirebilmenin hiçbir yolu yok (V, 1).

İnsan konuşurken kullandığı deyimlere, çalışırken de başarıya odaklanmalıdır. Eylemler konusunda önemli olan bunları hangi amaçla gerçekleştirdiğimizdir. Sözler konusundaysa önemli olan anlamlarıdır (VII, 7).

Herkes kendine yararlı olanın peşinden koşturuyor oysa yararlı olan doğanın yasalarına uygun olandır. Öyleyse sana yararı dokunacak olan şeyi hiç üşenmeden araştırmaya devam et (VII, 74).

Hem yaşamına hem de bütün davranışlarına bir çekidüzen ver (VIII, 32).

Düş gücünü dizginle, tutkularını frenle, arzularında ölçülü ol, o üstün aklın sana hâkim olsun (IX, 7).

Şu kısa ömrünü neden sana yaraşır bir şekilde geçirmiyorsun? Neden zamanını yitiriyor ve karşına çıkan fırsatları elinden kaçırıyorsun? (X, 31).

Gelişigüzel ve amaçsız bir şekilde yaşama (XII, 20).

Filozofa ait gerçekten de yüce öğütlerin pek çoğu Alberti ailesine ait kitaplardaki kimi bölümlerin çevirisi gibidir. Onların dışında bu öğütlerle William Penn’in *Yalnızlığın Meyveleri* ve Benjamin Franklin’in “Erdem” konusundaki yazılarında da karşılaşmak hiç de şaşırtıcı olmayacaktır.

Bizim Floransalılarımızın eskilerin özellikle uygulamaya dayanan felsefesini beğenmelerinin bir başka nedeniyse kazanç aşklarını doğrulamaya yönelik kusursuz kanıtlar sunmalarıdır. Örneğin, Alberti, Seneca’dan zenginlik ve kazancın anlamı ve önemi konusundaki değerli gözlemlerini olduğu gibi ödünç almıştır. Bu gözlemlerin en önemlileri şunlardır {*De tranquil. An.* 21, 22, 23).

"Bilge de mutluluğa layık olduğunu düşünür. Servetten hoşlanmaz ama onu geri de çevirmez. Zengin olursa bunu evinde göstermeyi sever yoksa gönlünde değil. Zenginliği küçümsemez ama idareli kullanır.

Bir bilge zengin olduğunda hiç kuşkusuz kendini zihinsel açıdan yoksul olduğu günlerdekinden daha kolay bir şekilde geliştirebilir... Zenginlik insana ölçülü, cömert, katılımcı, göze batan ve işe yarar olma gibi sonsuz sayıda olasılık sunar."

Biraz pinti olduğu söylenebilecek Alberti'nin, bu sonuncu öneri konusunda bazı çekinceleri vardır: "bir amaca yönelik cömertlik övgüye değer bir davranıştır"; yabancılara karşı bile cömert olmak gerekir; "bunu yapmanın nedeni cömert bir insan olarak isim yapmak olabileceği gibi [per farti conoscere non avaro], yeni dostlar kazanmak da olabilir" (*Della Famiglia*, s. 237). "Zenginlik, denizde yelkenleri rüzgârla şişmiş bir tekne gezintisi; güzel bir gün ya da güneşli bir kış günü kadar keyif verici bir şeydir...İnsan kimi şeylerden az hoşlanır, kimilerinden çok, zenginlik hiç kuşkusuz bu sonuncular arasındadır... Bu durumda filozofa para gerekmez sözlerine bir son ver; bilgeliği parasızlığa mahkûm etmiş olan birini tanıyor musun? Bir filozof kimseden bir kuruş almadan, kan akıtmadan, haksızlık yapmadan ya da yasa dışı yollara başvurmadan çok zengin olabilir" (Aslında Seneca'nın, örneğin Britleri, çok yüksek faiz karşılığında 40 milyon ses-terlik bir borç almaya zorladığını ve bu borcun hemen ve cebren tahsiline başvurulmasının M.S. 60 yılında kırsal bölgelerin başkaldırmasına yol açmış olduğunu biliyoruz. Cicero bu olaydan eserlerinde hiç söz etmemektedir. Buna karşın Alberti ve ardıllarının koşulsuz bir şekilde: "İstediğin kadar büyük bir servete sahip olmak senin hakkındır", vs. gibi öğütlere kulak verdikleri görülmektedir.

Antik çağın bütün ahlâkçıları istisnasız bu düşünceleri paylaşmaktadırlar.

Örneğin, Cicero, (2, *De Inv.'de):* "İnsan parayı sırf para ya da bir çekim gücüne sahip olduğu için değil sağlayabileceği avantajlar yüzünden sever." Bu düşüncelerin kapitalizmin ilk ortaya çıktığı dönemde de geçerli olduğu görülmektedir. İstediğin kadar zengin olabilirsin ama dürüst olma koşuluyla ("onestamente", "honestly"), zenginliği bir amaç değil bir araç olarak görürsen ona boyun eğmezsin.

Kapitalizmin başlangıç döneminde ortaya çıkardığı ekonomik özneler düzenli bir ekonomiye ait uygulanması kolay kurallarla karşılaşmış olduklarından, özellikle antik çağa ait metinleri çok sevmiş olmalılar. Kendi işlerinde noktasına virgülüne dokunmadan bu kurallara uyabilmekteydiler. Gerçek anlamda "felsefi" metin özellikleri taşımayan bu kitaplar konusunda birkaç şey söylemek isterim. Bana göre kapitalist zihniyetin oluşmasında çok etkili olmuş iki yazar vardır. Bunların biri Ksenefon (özellikle *Oeconomicus* başlıklı çalışması, henüz bir kapitalist gibi düşünmeyen, eğilimleri daha çok zanaatkârlık dönemine yakın görünen Aristo'nun

benzer çalışmalarından çok daha fazla okunmuş ve beğenilmiştir), diğeri ise Kolumela'dır.

Şimdi aktaracağımız *Oeconomicus*'a ait bölümlerin özellikle Floransalı okuyucuları etkilemiş olduğunu düşünüyorum:

> *Doğru ve iyi olduğuna inandığım düşüncelere uygun bir şekilde davranıyorum; sağlıklı, güçlü, toplumun gözünde saygın olmak, kendime iyilik yapmak, dostlarımı görmek, savaştan sağ salim bir şekilde dönmek ve yasal yollardan zenginleşmek istiyorum. -İşomak, demek ki sen zengin ve büyük bir servet sahibi olabilmek için büyük çaba sarf etmeye hazırsın.- Evet, hazırım Sokrates, zira insanın dostlarını ve tanrıları hak ettikleri şekilde onurlandırmasının, bir şeye ihtiyaç duyduklarında onların yardımına koşmanın ve kentteki gösteriş ve şaşaaya elimden geldiğince katkıda bulunmanın çok keyifli bir şey olduğunu düşünüyorum..."*
>
> *Sağlıklı, güçlü kuvvetli olmaya çalışmak; bir yandan savaşa hazırlanırken bir yandan da servetini nasıl artıracağını düşünmek. Bundan daha hayranlık verici ve önemli ne olabilir ki?*

Alberti, savaşla ilgili kısmı almayı unutarak, bu bölümü olduğu gibi, aynen kaydetmiştir.

> *İnsan avuç avuç para harcadığında, kazancı giderinden az olduğunda, bolluğun yerini mahrumiyetin almasına şaşırmamak gerekir.*

Bu bölümün ardından bir evin iç yönetimiyle ilgili bölümler gelmektedir: "Sevgili karıcığım, dünyada düzenden daha yararlı ve daha güzel bir şey yoktur" (*op.cit.* s. 38) türünden sözlerle kadınları anlamsız lüks harcamalar yapmaktan, flört ve boş şeylerle (iyi bir ev kadını allık sürmez) uğraşmaktan alıkoymaya; emri altında çalışanlara "en akılcı şekilde" tutumlu olmayı öğretmeye çalışmaktadır. Sözcüğü sözcüğüne bütün bu bölümlerle Alberti'nin metinlerinde karşılaşılmaktadır. Daha sonra *Sancta Masserizid*da en gelişmiş haliyle karşılaşacağımız düşüncelerin tohumlarını burada bulabilmek mümkündür.

Ksenefon konusunda geçerli olan düşünceler, diğer Romalı kırsal kesim düşünürleri için de geçerlidir. "Katon ve diğer *scriptores rei rustica* yazarlarının metinleri belli açılardan Thaer'in *Akılcı Tarım* başlıklı kitabında yazdıklarına benzemektedir. Bunlar köyde bir arazi satın almanın çok önemli bir yatırım olduğunu düşündüklerinden, birtakım öğütler

vermekte ve uyanık bir ziraatçının bir *villicus*'u[8] (yönetici/kâhya) yakından izlemek ve denetleyebilmek için neler bilmesi ve öğrenmesi gerektiğini söylemektedirler. Kazanç aşkı ve ekonomik akılcılığın bu metinlerde, olabilecek en üst düzeye ulaştırılmış olduğu, bu yazarların özellikle zamandan tasarruf etme üzerinde ısrarla durdukları görülmektedir: *Time is Money!*

Son olarak eski metinleri inceleyenler, şair ve yazarların çalışmalarında pek çok "burjuva" erdeminin övüldüğü bölümlere rastlamışlardır, özellikle de çalışma aşkı ve tutumlu olma düşüncesine. Bu sözlerin en azından bir bölümünün ağızdan ağza aforizmalar ve özdeyişler şeklinde geçerek oldukça etkileyici ve yol gösterici oldukları söylenebilir. Alberti'ye göre "tembellik bütün kötülüklerin anasıdır" gibi eski bir atasözü yaşadığı dönemde herkesin ağzında dolaşmaktadır ("antiquo detto e molto frequentato da nostri"). "Yeni bir şey sahibi olmak ne kadar erdemli olmayı gerektiriyorsa, elindekini tutmak da o kadar erdem gerektirir" (Ovidius). "En büyük zenginlik tasarruf etme sanatını bilmektir" (Lucretius). Tutumlu olmayı öven daha pek çok özdeyiş var. Daha önce bazı örnekler aktarmış olduğum *Para Aşkı* başlığını taşıyan XVIII. yüzyıla ait bir kitapta tutumlu olmayla ilgili çok sayıda özdeyiş buldum.

XVIII. DİNÎ ETKİLER

1. Katolikler

Bir önceki bölümde Floransalı yün tüccarlarına özgü zihniyetin antik çağ dönemine ait yazarların felsefi düşüncelerinin etkisi altında kalmış olduğunu gösterdik. Ancak bu etkiyi gözümüzde çok büyütmememiz lâzım. Dinin, özellikle de Katolik dininin/mezhebinin[9] bu insanların düşünceleri ve eylemleri üzerinde çok daha güçlü ve derin izler bırakmış olduğu söylenebilir. Gerçekten de kapitalizmin başlangıç yıllarının, tüm toplumsal yaşamın Kilise'nin talimatlarına boyun eğdiği, yani insanların Kilise yasalarına, dinin ahlâki yaklaşımlarına uygun olmayan tek bir adım bile atmadığı, bunlara göre davrandığı bir dönemle çakıştığı görülmektedir. Katolik Hıristiyanlık anlayışı bu dönemde bütün Batı kültürünün temeli haline gelmişti. Kilise "tek ve bölünmez bir Hıristiyanlık kültürü" (Tröltsch) yaratmıştı. Kilisenin sahip olduğu bu güç XV. yüzyıla kadar zihinsel açıdan belirleyici olmuştu. "Eski" yazarları okuyarak, kendi başlarına "felsefe" yapan ve bu yazarların metinlerinden çıkardıkları öğretilere uygun bir yaşam sürdürmeye çalışanlara (birkaç istisna hariç) Kilise otoritesine karşı geldikleri söylenecek olsaydı çok şaşıracakları ve korkacakları görülürdü. Çünkü bu insanlar her şeyden önce dindar ve dinî kurallara katı bir şekilde uymaya çalışan kişiler olup, başka şeylerden etkilenmeye ancak ait oldukları dinî cemaatin düşünceleri ve dünya görüşü izin verdiği ölçüde karşı çıkmıyorlardı. Örneğin, Alberti gibi bir adam bıkıp usanmadan dindarlığından ve dinî kurallara ne kadar sıkı bir şekilde bağlı olduğundan söz etmekte ve müritlerine önce (Katolik Kilisesi'nin tasarladığı şekliyle) Tanrıya hizmet etmelerini öğütlemektedir. "Tanrıdan korkmayan, ruhunda dine ait bir kırıntı bulunmayan kişiye yaşamın tüm alanlarında kötü insan muamelesi yapılmalıdır. Çocuklar, her şeyden önce, Tanrıya karşı en yüce saygı ve sevgi duyguları besleyecek şekilde yetiştirilmelidir, zira İlahî öğretim kurallarına uymak pek çok kötülüğün yapılmasını engelleyebilecek bir reçetedir.[10] Bu yüzden de Alberti, kendi öğretiminin temeline Tanrının emirlerini yerleştirmektedir. Bir yandan eskilerin düşüncelerini benimserken, bir yandan da bunları dinî

bir temel üzerine oturtmaya çalışmaktadır. Tanrı bir insanın aylak bir şekilde yaşamasını istemediği için, insan aylak olmamalıdır.[11]

Sözüm ona "özgür" düşünceli beyinler için geçerli olan bu durum, kuşkusuz, ekonomi insanlarının çok büyük bir bölümü için de geçerlidir. XIV. yüzyıla kadar bütün İtalya kesinlikle çok dindar bir ülkeydi, kuşkuculuk ancak XV. yüzyılda ortaya çıkabilmiştir.

Bizi özellikle ilgilendiren bir konu varsa o da din ve din adamlarına olan bağlılığın hiçbir yerde *(Hıristiyan* kökenli!) Kapitalist zihniyetin Bethleem'i olan Floransa'daki kadar büyük olmadığı olgusudur. Orta Çağ'ın başlarında, Toscana, Kilise yönetiminin gerçek bir kalesidir. Buradaki değişik kilise ve değişik kent tarihleri arasındaki ilişkiler her yerdekinden çok daha iç içe geçmiş durumdadır. Buradaki rahipler daha fazla olup daha aktiftirler. Başka yerlerde kurulmuş olan tarikatlar Toscana'da yeni bir güç kazanmaktaydılar. Dinî sapkınlığa buranın halkı kadar yabancı, dinine imanına bu kadar bağlı insanlarla başka hiçbir yerde karşılaşılmamaktadır. Floransa tarihinin ilk dönemlerini çok yakından bilen biri Toscana'nın Kilise karşısındaki tavrını şöyle özetlemektedir:

> *Din ve kilise adamlarının düşünsel eğilimleri ile bir cemaatin sağlam unsurları birleşerek, İtalyan olmayan imparatorlara ve onların emirlerine amâde soylulara karşı bilinçli ve istekli bir şekilde direnmişlerdir. Bu birliğin tüccarlar ve sanayicilerden oluşan bir burjuvaziye dayandığı görülmektedir. Bu, zanaatkârlar ve imalatçılarının namuslu çalışmalarıyla tüccar ve bankacılarının kurnazlığı, hayâsızlığı ve engin deneyimi sayesinde dünyanın en zengin ve güçlü burjuvazilerinden biri haline gelmiştir. Bütün bu olgular Arno kıyılarını kentin bir simgesine dönüştürmüş ve Floransa Avrupa uygarlığının gelişmesinde bir öncü rolü oynadığı sürece de bu simge varlığını sürdürmüştür.*[12]

Bu din ağırlıklı zihniyetin, Reform hareketiyle daha da bir güçlenerek, kapitalizmin ilk evresinin sonuna kadar bütün ülkelerde yaşayan Katoliklerin büyük bir çoğunluğu tarafından benimsenmiş olduğu söylenebilir. XVIII. yüzyılda yaşamış olan tüccar ve sanayiciler en az XIV. yüzyıldakiler kadar dindar olup, en az onlar kadar "Tanrıdan korkmaktadırlar". Dine bağlılıkları iş yaşamlarının her ayrıntısında ortaya çıkmaktadır. Hiç kuşkusuz çok dürüst ve derin bir itikat

sahibi olan Alman tüccarlar tarafından yazılmış kitaplarda şu türden öğütlerle karşılaşılmaktadır: “Bir tüccar her şeyden önce namuslu ve erdemli olmalıdır, namuslu bir şekilde edinilmemiş servetin sahibine hayrı dokunmaz. Oysa dindar ve dürüst birinin serveti kök salarak, Tanrının lûtfuyla çocuklara ve torunlara kalır.” Bir başka öğüt de şöyledir: “Kâr da, çocuklarımız gibi Tanrının bir lûtfudur; her şeyi Tanrı verir, girişimlerimizi kutsar ve geliştirir”. Bu sonuncu öğüte XVIII. yüzyılda bir Fransız çarşaf tüccarı tarafından yazılmış *Aklın Kitabı* başlıklı metinde rastladık. Bu tüccar kitabına: “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına. Tanrı Kutsal Üçlüyü kutsasın. Kutsal Üçlüye sonsuza dek tapılsın ve şükredilsin”[13] sözcükleriyle başlamaktadır. Hiç kuşkusuz bu Tanrıya yakarışı çok ciddiye almaktadır. O günlerde bütün işler Tanrının iradesine teslim edilmekteydi; günümüzde kimi muhasebe defterlerinin başında görülen basit ve insanda daha çok bir küfür çağrışımı yapan “Tanrının yardımıyla” deyimi anlamdan yoksun boş bir cümle değildi.

Katolik Kilisesi, müminlerin ruhsal yaşantısıyla birlikte iradeleri ve her türlü davranışları üzerinde doğrudan etkili olan elverişli bir araca sahipti. Bu, 1215 yılında Latran’daki dördüncü din işleri kurulunda alınmış bir karara dayanılarak, o tarihten itibaren her yetişkinin yılda en az bir kez rahip huzurunda yapmakla yükümlü olduğu sesli günah çıkartmaydı. İş adamlarının da günahlarını çıkartan kişilerle işleri hangi ilkelere göre yürütecekleri konusunda anlaşmış (bu iş günah çıkartma anı dışında da yapılabilir) oldukları söylenebilir. Müminlerin kafalarındaki kuşkular ve tedirginlikleri hafifletmeye yönelik bir uygulama olan günah çıkartma sırasında rahiplere yardımcı olabilmek amacıyla *Summae theologicae* denilen çok sayıda kitap yazılmıştır. Bu kitaplarda Kilisenin öğretisine uygun bir şekilde yaşamda karşılaşılabilecek, işler de dahil olmak üzere, her türlü durumu öngören davranış kuralları geliştirilmiş ve kalıplaştırılmıştı. Bu kitapların, gerek Kilisenin öğütlemek zorunda kaldığı düşünceler gerekse gerçek davranış biçimi konusunda bizi bilgilendiren en önemli kaynaklar oldukları söylenebilir.

2. Protestanlar

“Reform” hareketini izleyen iki yüzyıl boyunca Protestan ülkelerdeki dinî duygularda görülen olağanüstü atılımı herkes kabul ettiği için bu konuda ısrar etmeyeceğiz. Bununla birlikte burada göstermeye çalışacağım şey bu dinî duyguların en üst düzeye (İsviçre deki kimi ıssız bölgeler hariç) ulaşmış olduğu ülkelerde kapitalist zihniyetin XVII. yüzyıl sonunda oldukça hızlı ve büyük kitleleri etkileyen bir gelişme göstermiş olduğudur. İskoçya’dan daha önce söz etmiştik. Ayrıntılara inmeden XVII. yüzyılda İskoçyalıların dinî değerleri neredeyse anormal denilebilecek bir tutkuyla neden savunup sürdürdüklerini anlayabilmek mümkün değildir. İskoçyalıların içinde bulundukları ruhsal durumu birkaç sözcükle açıklayıp, bu insanların yaşamın tüm alanları ve ayrıntıları konusunda Kilisenin öğrettiklerine ne kadar çok önem verdiklerini göstermeye çalışacağım. Bildiğim kadarıyla *İngiliz Uygarlık Tarihi* (II. Cilt IV. bölüm) başlıklı metninde, Thomas Buckle, İskoçya halkının düşünce yapısı konusunda herkesten daha çok olgu ve veriyi bir araya getirerek okuyucunun dikkatine sunmuştur. Bu olgu ve verilerden birkaçını aktararak okuyucuyu Buckle’ın olağanüstü çalışmasına göndereceğim. Buckle’ın kitabında, belgelere dayanmayan tek bir olgu bile bulunmadığının altını çizmek isterim.

> *Halkın dinî duygulan kendini öncelikle insanların dinî emirleri uygulama konusundaki titizliklerinde; ikinci olarak da vaizlerin otoriter sözlerine körü körüne boyun eğmelerinde göstermektedir. Rahipler herkesin özel hayatına karışmakta, aile bireylerinin birbirlerine karşı nasıl davranmaları gerektiği konusunda talimatlar verdikten sonra da zaman zaman ziyarete gelerek öğütlerine kulak verilip verilmediğini kontrol etmektedir. Bunların en çok sevdikleri kişiler yaşlılardır. Her semtin Kilisesini yöneten rahibin altında mahallelerin denetiminden sorumlu yaşlılar vardır. Bunların dışında bir de ispiyoncular vardır. İnsanlar yalnızca sokakta değil, evlerinde bile gözetim altındadırlar. Hiç kimsenin İlahî görevini ihmal etmemesi ya da vaazı kaçırmaması için özen gösterilmektedir. Hiç kimse bu denetimlere karşı ses çıkartamamaktadır. Rahiplerin sınırsız bir otoriteye sahip oldukları düşünülmektedir. Bu otoriteye, merdivenlerin yukarısından seslendikleri dinleyicileri söylediklerinin doğrudan Tanrının sözleri*

olduğuna ikna ederek sahip olmuşlardır. Vaizler kendilerini Tanrının insanlara seçerek gönderdiği oklar şeklinde sunmaktaydılar.

Rahibin yol açtığı kadar etkili olan bir başka korku da cin korkusuydu. Kötü ruhların genellikle yeryüzü ve gökyüzünde salındıklarına ve insanları hem kötülük yapmaya teşvik ettiklerine hem de onlara kötülük yaptıklarına inanılırdı. Bunların sayısı belli değildi. Başlarındaysa insan görünümüne bürünüp rastladığı herkese sarılarak nefesini kesen, korkutmaya çalışarak eğlenen Şeytan vardı. Bu işi yaparken bin bir çeşit görünüme bürünüyordu. Yeryüzünü kimi zaman siyah bir köpek, kimi zaman bir karga, vs. görünümüne bürünerek ziyaret ediyordu. İlahiyatçılara göre 5000 yıllık çalışma sonucunda inanılmaz bir şekilde ustalaştığından, yaşlandıkça daha bir kurnazlaşıyor ve insanlara sayısız kötülükler yapıyordu. Rahipler vaazlarında bir yandan bıkıp usanmadan ondan söz edip; dinleyicilerini bu büyük düşmanla karşılaşmaya hazırlarken, diğer yandan da onları korkudan çıldırtıyorlardı. Vaizlerin, Şeytanın ismini her anışında dinleyiciler iç çekip inliyorlardı. İnsanlar oturdukları sandalye üzerinde çoğunlukla aptallaşmış ve neredeyse kötürümleşmiş varlıklara dönüyorlardı. Ruhları şiddet görüntüleriyle doluyor ve bunlar hiçbir yerde, hiçbir zaman peşlerini bırakmıyordu. İnsanlar her yerde Şeytanla karşılaştıklarını sanıyorlardı.

Vaizlerin dinleyicilerini cehennemde kendilerini bekleyen korkunç cezalarla tehdit etmesiyle korku ve dehşet duygusu giderek büyüyordu. Vaizler onlara ballandıra ballandıra kocaman alevler üzerinde, dillerinden asılacak bedenlerinin nasıl kızaracağını; akrepler tarafından nasıl kamçılanacaklarını ve kızgın yağ ya da erimiş kurşun kazanı içine nasıl atılacaklarını anlatıyorlardı. Cehennemde dünyadan daha büyük bir ateş ve kükürt nehri vardı; günahkârların kemik, akciğer ve karaciğerleri hiç sönmeyecek bir ateş üzerinde haşlanacaklardı. Bedenleri kurtçuklar tarafından kemirilirken, o sırada şeytanlar kendileriyle alay edecekti. Birbiri ardına sıralanmış sonsuz sayıda cehennem vardı. Tanrı insanları yaratır yaratmaz sanki boş zamanlarında bu işkence yerini hazırlamış ve insan soyundan gelecekleri konuk edecek hale getirmişti.

Calvin ve John Knox’un Tanrısı dehşet saçan, korkutucu bir Tanrı, eli kanlı bir zorba olup, vaizler, dinleyicilerini sürekli tedirginlik hissedecekleri bir ruhsal durum içinde tutmaya çalışmaktaydılar çünkü böylelikle insanların koşa koşa Kilise’nin talimatlarına uygun bir yaşam sürdüreceklerini umuyorlardı. İşte bizim de ilgilendiğimiz ve ortaya çıkartmaya çalıştığımız şey bu insanların ve dolayısıyla kapitalizmin ilk evrelerine ait ekonomik öznelerin yaşamında dinin ne kadar önemli bir yere sahip olduğudur. Protestan ya da en azından Kalvinist ülkelerin insanları için dinin önemi XVII. yüzyılda kesinlikle daha da artmıştır. Din neredeyse insanlarda gerçek bir saplantı, sabit bir fikir haline gelmişti. Bu olguyla ilgili olarak elimizde ilk bakışta açıklanması olanaksız görünen bir kanıt varsa, o da, alınyazısı doktrininin, Kalvinistlerin, Kilisenin dayattığı zorunluluklara uygun bir yaşam biçimini benimsemeleriyle sonuçlanmış olmasıdır. Sağlıklı bir kafaya sahip, basit mantık kurallarına uyan bir insan, iradem ve davranışlarımın alınyazım üzerinde bir etkisi yoksa, öteki dünyada kurtulmamı sağlamıyor ve cezalandırmamı engelleyemiyorlarsa; o zaman ben de keyfime göre yaşarım demektedir. Oysa bizim ilgilendiğimiz insanların zihinsel dengesi tamamen bozuk olup, deliliğe yakın bir konumda bulundukları söylenebilir.

Kilise adamlarının, müminlerin sürmek zorunda oldukları yaşam konusundaki düşünceleri, İngiltere’de *Directoires* adı altında tanınan kocaman kitaplar, vicdani çözümler sunan derlemeler şeklinde olup Katolik *Somme*'ların eşdeğerlisidir. Bu kitaplarda salt ekonomik ahlâka büyük bir yer ayrılmıştır.

3. Yahudiler

Dinin, kapitalist zihniyetin oluşumundaki etkisini belirlemeye çalıştığımıza göre, bu konuda Yahudi dininin etkisine özel bir bölüm ayırmamızda bir tuhaflık olamaz. Bu dinin de kapitalizmin ilk evrelerinde çok önemli bir rol oynadığı ve insanların yaşamını çok özgün bir şekilde belirlemiş, yönlendirmiş olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında Yahudi dininin, önceki iki bölümde söz edilen dinlerden farklı özellikler taşıdığı söylenemez. Hattâ biz (belki de bu sözlerimizle birilerini teselli etmiş olacağız) Yahudi dininin genelde yaşam,

özeldeyse ekonomik yaşamı yönlendirme ve örgütleme konusundaki etkisinin diğer dinlere oranla daha da güçlü ve derinlemesine olduğunu söyleyeceğiz. Bu etkiyi çok ayrıntılı bir şekilde bu konuya ayırmış olduğum bir kitapta[14] göstermiş olduğum için okuyucuyu o metne gönderiyorum. Burada araştırmalarımın beni sürüklemiş olduğu ve Yahudi eleştirmenlerimin bile itiraz edemedikleri belli başlı sonuçları yinelemekle yetineceğim.

Yahudilerin dini, bütün yaşamlarını böylesine güçlü ve derinlemesine bir şekilde etkileyebiliyorsa, bunun nedeni, onların dinleriyle olan ilişkilerinin Pazar ve bayram günleriyle sınırlı olmayıp, gündelik yaşamdaki tüm düşünce ve eylemlerini de kapsamasıdır. Yaşamdaki her durumun dinî inançlarla bir şekilde ilişkisi vardır. Herhangi bir iş ya da eyleme girişmeden önce Yahudi kendi kendine girişeceği iş ya da gerçekleştireceği eylemin Tanrı tarafından onaylanıp onaylanmayacağını sorar. Yahudi "Yasası" yalnızca insan ve Tanrı arasındaki ilişkileri düzenlemediği gibi, dinî buyruklar da yalnızca metafizik gereksinimlere yanıt vermez. Kutsal kitaplar insanların kendi aralarındaki ilişkiler ve insanlarla doğa arasındaki ilişkileri belirleyen zorunlu normları da içermektedirler. Bir ahlâk öğretisine benzeyen Yahudi hukuku, dinî sistemin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu hukuku yerli yerine oturtan varlık Tanrı olduğuna göre herhalde ahlâki açıdan iyi ve hoş olmayan bir şeye izin vermezdi. Yahudi açısından ahlâk yasası ve İlahî emirler birbirlerinden ayrılmaz nosyonlardır.

Başka hiçbir halk herhalde Yahudiler kadar dinî talimatlara herkesin uyması konusunda bu kadar titizlenmiyordur. Bir kez her Yahudi çocuğu sistemli bir dinî eğitim almaktadır. İkinci olarak da kutsal metinlerdeki parçaların okunması ve açıklanmasında din adamlarından büyük ölçüde yararlanmanın yanısıra; müminlerin bir yıl içinde bütün Tevrat'ı hatmetmiş olmalarına özen gösterilmektedir. Üçüncü olarak bireye en önemli ve zorunlu görevinin Tevrat incelemesi ve dinî kuralların (*Schema*) okunması olduğu öğretilmektedir.

Başka hiçbir halkın Tanrının koyduğu kurallara herhalde bu kadar sıkı sıkıya bağlı olmadığı ve dinî talimatlara uymada bu kadar çok titizlenmediği söylenebilir.

Dünya halkları arasında en az dindar olanların Yahudiler olduğu söylenmiştir. Burada bu görüşün doğruluk ya da yanlışlığını

tartışmayacağım. Ancak kesinlikle emin olduğum bir şey varsa dünya halkları arasmda Tanrıdan en çok “korkanların” onlar olduğudur. Her zaman Tanrının öfkesini, gazabını üstlerine çekme kaygısı, saplantısı içinde yaşamışlardır.

Tarihsel süreç içinde bu Tanrı korkusuna (sözcüğün dar anlamında) başka unsurlar da eklenerek Yahudilerin biçimsel anlamda neredeyse kendiliklerinden denilebilecek bir şekilde harfiyen dinî talimatlara uymalarına yol açmıştır. Ulusal yazgıları bu unsurların en önemlisidir. Yahudi devletinin yıkılışı Farizîler ve Yahudi vaizlerin, yani Esdra (bir Yahudi Peygamber) geleneğini sürdüren ve insan için en büyük onurun dinî buyruklara harfiyen uymak olduğunu söylemekle birlikte o ana kadar insanları ancak ahlâki açıdan etkileyebilen unsurlar Yahudilik dininin başına geçerek tinsel şefler haline gelmişlerdir. Artık bir Devlete sahip olmayan ve ulusal tapmakları yıkılmış olan Yahudiler, Tevrat’ın gölgesi altında (Heine’nin deyimiyle “portatif vatan”), Farizîlerin yönetimi altında birleşip gruplaşmışlardır. Böylelikle hahamların egemenlik dönemi başlamış ve Orta Çağ boyunca Yahudilerin içinde bulundukları koşullar nedeniyle de giderek güçlenmiş ve Tanrının kayırıp seçtiği çocuklar üzerlerindeki bu boyunduruk sonunda zaman zaman protesto ve isyanlara yol açacak ölçüde zorbalaşmıştır. Kendilerini konuk eden diğer halklar içinde (zorunlu ya da bilinçli bir şekilde) yalnızlaştıkça hahamların etkisi ve otoritesi zamanla artarak kuzularının yasaya harfiyen boyun eğmelerini dayatacak ölçülere ulaşmıştır. Ancak hahamların kafalara yerleştirmeye çalıştıkları bu yasaya, Yahudiler, psikolojik ve duygusal nedenler dolayısıyla daha da büyük bir sadakat gösteriyorlardı. Her yerde uğradıkları zulüm ve aşağılamalar esnasında, bu sadakati, insanca yaşayabilmek ve hayatta kalabilmek için tek araç olarak görüyorlardı. Çok uzun bir süre boyunca din sistemleri Talmud’a bağlıydı. Yahudiler yüzyıllar boyunca Talmud’a bağlı kalmış ve buyruklarının dışına hiç çıkmadan yaşamışlardır.

Bir dizi dışsal etken de aynı yönde hareket ederek genelde Yahudileri her zaman dinî buyruklara sadık olmaya ve onlara harfiyen uymaya itmiştir.

Herkesin iyice anlaması gereken bir nokta varsa o da bu katı inanç sisteminin yalnızca Yahudilerin büyük bir kısmı arasında değil, kültür düzeyi yüksek ve zengin sınıflar, yani kapitalist zihniyeti başlatan halk kesimi arasında da yaygın olduğudur.

Tıpkı Katolik ve Protestan rahipler gibi (dünyevi işler konusunda onlardan daha deneyimli uzmanlar olarak yargılarda bulunan) hahamlar da, namuslu ve dindar bir yaşam konusundaki düşüncelerini ya özel kitaplarda ya da karar ve çözümlerini "Yanıtlar" olarak adlandırılan kitaplarda toplamışlardır. Bu kitaplar arkadan gelen kuşaklara hukuk ilmi konusunda kaynaklık etmişlerdir. Bu edebiyata ait eser bolluğu Yahudi dininin özel yaşamda oynadığı rol konusunda bir kanıt olarak gösterilebilir. Bu din özellikle Yahudilerin zihinsel yönlenmeleri ve biçimlenmeleri konusunda da çok büyük bir etkiye sahip olmuştur.

XIX. KATOLİK İNANCI

Kilise ve din sistemlerinin ekonomik yaşamın yapısı ve gelişmesi üzerindeki etkisi kendini pek çok şekilde gösterebilir. Bu etki belli bir gelişme sürecini doğrudan ya da dolaylı olarak engelleyebilir ya da hızlandırabilir. Kapitalizmin de başına böyle bir şey gelmiş ve tarihsel açıdan çok yakından bağlantılı olduğu dinî sistemler ve Kiliseler tarafından gelişmesi kısmen engellenmiş, kısmen hızlandırılmıştır.

Burada bize ait Batı dünyasındaki büyük dinî sistemlerin kapitalist zihniyeti nasıl yüreklendirdiklerini göstermeye çalışacak ve arada yalnızca ters yöndeki yani kapitalizmin gelişmesi üzerindeki engelleyici ve karşı etkilerinden söz etmekle yetineceğim.

İspanya'da dinî çıkarlar çok büyük bir önem kazanarak tüm diğer çıkar düzenlerini egemenliği altına almış olduğundan, Katolik mezhebi, kapitalist zihniyetin gelişmesini ciddi bir şekilde etkilemişe benzemektedir. Tarihçilerin büyük bir çoğunluğu haklı olarak bu olgunun nedenini İberya yarımadasında bin yıl boyunca sürmüş olan Katolik mezhebi ve İslâmiyet arasındaki mücadeleye bağlamaktadırlar. İslâm dininin burada çok uzun bir süre egemen olması, Hıristiyan halkın kendisini yok etme misyonunu yüklenmesinden başka bir sonuca yol açmamıştır. “Diğer Avrupa halklarının dikkatleri yeni tinsel ve ekonomik sorunlar üzerinde yoğunlaşırken, İspanya, İberya yarım adası üzerindeki tüm Morisko kaleleri yerle bir edilinceye kadar başka bir idealin peşinde koşmayı arzulayabilecek gibi görünmüyordu”. İspanya'daki tüm bağımsızlık savaşlarını din savaşları olarak adlandırabilmek mümkündür. Lafuente, “kâfirlere karşı sonsuza dek sürdürülebilecek Haçlı seferlerinden” söz etmektedir. Moriskoların İspanya'dan kovulması için tam 3.700 savaş yapılması gerekmiştir.

Ancak Moriskoların İspanya'dan sürülmesinden sonra da kahramanlık (şövalyelik) ve din ideali İspanyolların bütün koloni fetihlerinde ön plana çıkarak, kralların iç politikalarını belirlemiştir. Çok sıkı bir işbirliği içinde olan feodalizm ve fanatizm sonuç olarak yeni çağların maddileşen dünyasında yeri olmayan bir yaşam biçiminin oluşmasına yol açmışlardı. İspanya'nın ulusal kahramanı bütün dünyada tanınan ve kapitalizmle hiçbir ilişkisi olmayan bir kişilik tarafından temsil edilmektedir. Bu kişi oradan oraya durmadan gezinen sevimli ve sempatik şövalye Don Kişot'tur.

Katolik mezhebinin İrlanda'da kapitalizmin gelişmesini engelleyip engellemediğini söyleyebilmekse çok daha güçtür. Ancak tüm diğer ülkelerde kapitalist zihniyetin gelişmesini kesinlikle desteklemiş ve hızlandırmış olduğu söylenebilir. Kapitalizmin ilk evreleri göz önünde bulundurulduğunda, bu desteğin ilk olarak İtalya'da çok açık ve seçik bir şekilde görüldüğü söylenebilir. Bu ülkede Katolik mezhebi kapitalizmi nasıl etkilemiştir?

Bu soruya bir yanıt ararken, papaların yürüttükleri mali ekonominin kapitalist ekonomi sisteminin oluşmasında oynamış olduğu rolün (kesinlikle bir rol oynamıştır) yanısıra kapitalist zihniyetin oluşmasındaki (dolaylı) etkilerini tamamen ihmal ediyorum. Bu rol, aralarında benim de bulunduğum pek çok yazar tarafından daha önce tanımlanmış olduğundan eklenecek yeni bir şeyler göremiyorum. Bütün uygar dünyaya yayılan müthiş vergi sisteminin Curie tarafından

XIII. yüzyılda yerli yerine oturtulmuş olduğu ve bu sistemin İtalyan tüccarlar tarafından yönetilen güçlü bir uluslararası bankacılık örgütünün "oluşumuna" yol açtığı ve bu örgütün de kapitalist gelişme sürecinde önemli bir maya görevi üstlenmiş olduğu bilinmektedir.

Benim ilgilendiğim nokta daha çok Katolik mezhebinin *kendi öğretileri yararına* kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerindeki etkisini, yani Katolik dininin etkisini ortaya çıkartmaktır.

Bu görevi başarmak için belli kısıtlamalara katlanmak zorundayız. Özellikle de Katolik inanç sisteminin dallanıp budaklanarak derinlere kök salmasını izlemekten vazgeçmek durumundayız. Bundan vazgeçmemek ödevimizi başarmamızı güçleştirecektir. Bu araştırmalar çok ilginç olmalarına karşın, sorunu, dogma ya da dogma tarihi bakış açısı doğrultusunda ele almak dikkatimizi dağıtıp, bizi, sorunun özünü oluşturan konudan, yani dinî öğretim biçimleri ve belli bir döneme ait ekonomik öznelerin zihniyeti ve içinde bulundukları ruh hali arasındaki ilişkileri keşfetmemizi geciktirmekten başka bir işe yaramayacaktır. Oysa böyle bir keşfin bilimsel ya da felsefi inceliklerle bir ilişkisi yoktur. Sonuca ulaşabilmek için günlük yaşamdaki öğretim biçimleriyle çok geniş bir alana dağılmış dinî uygulamaları bilmek yeterlidir. Bu benim bakış açımdan çok önemli bir ayrıntıdır. İhmal edildiği takdirde hiç kuşkusuz filozof ve ilahiyatçıyı yakından ilgilendirebilecek çok derin anlamlara sahip denemeler yazılabilir ama o zaman da ilişkilerin gerçek nedenlerinin yanlış

yorumlanma tehlikesiyle karşı karşıya kalınacağı söylenebilir. İlahiyatçının perspektifinden yola çıkarak kusursuz bir çalışma yapma konusunda Max Weber’in kapitalist zihniyetin gelişmesinde püritanizmin rolü üzerindeki meşhur incelemesinin böyle bir tehlikeyle karşı karşıya kalmış olduğu söylenebilir (bu konuya yeniden döneceğiz).

Topraktan bol verim almanın yolu her zaman onu derinlemesine sürmekten geçmeyebilir.

Eğer okuyucu benim konuya ilişkin düşüncelerimin bir derinlikten yoksun olduğunu düşünüyorsa, bu durumda kendisinden benim entelektüel ufkumun sığlığı yerine tarihî ilişkileri doğru bir şekilde yorumlama konusundaki çabamı bir kanıt olarak kabul etmesini rica ediyorum. Daha önce de söylemiş olduğum gibi konuyu “yüzeysel” ve “dümdüz” bir şekilde işleyebilmek çok büyük bir ustalık gerektiriyor.

Burada bizi ilgilendiren ilk dinî sistem, XIV. yüzyıldan başlayarak resmî Katolik mezhebine egemen olan (yani diğer tarikatları dışlamış olan) Tomizm’dir. Bu öğretinin belirgin özelliği başlangıçtan itibaren Hıristiyanlığın oluşum sürecinde yer almış olan Aziz Pavlus/Pol ile Aziz Agustinus tarafından oluşturulmuş lütuf ve aşk dini ile yasalara dayanan dini bir araya getirip, bölünmez tek bir bütün oluşturarak, yasa ve İncil ikiliğine bir son vermesidir. Bu sonuca nasıl ulaştığı sorulacak olursa, bu iki din arasında amaçlara dayalı hiyerarşik bir ilişki kurmuş olduğu söylenebilir. Buna göre: “insanlığın sahip olduğu tüm tinsel ve maddi varlıkların örgütlenmesi, birliği ve refahı tarafından temsil edilip, doğa ve akla özgü yasalar tarafından dayatılan dünyevi ve maddi amaçlara; İlahî yaşamsal töze dinî ritüeller aracılığıyla katılabilmek amacıyla tanrısal ahlâk ve Hıristiyanlık yasasıyla karşı çıkılmaktadır” (Tröltsch).

Hıristiyanlığın toplumsal ve dünyevi bir yaşam oluşturması, özellikle de dinin ekonomik öznelerin davranışı üzerindeki etkisiyle ilgili olarak bizi yalnızca bu kategorilerden birincisine ait olan amaçlar ilgilendirmektedir. Aziz Agustinus’un, “karşı çıkılamaz ve yüce bir amaç, kusursuz bir ahlâki amaç olarak kabul edilen” Tanrı aşkı düşüncesi, Hıristiyan etiğinin özünü oluşturmaktadır. Uygulama açısından bakıldığında, bize göre, bu etikin hemen hiçbir önemi yoktur.

Bu durumda yalnızca Aziz Thomas’nın ahlâk yasasıyla ilgilenmek bizim açımızdan yeterli olacaktır.

Bu ahlâkın temel düşüncesi yaşama akılcı bir boyut kazandırmak, yani aklın sonsuz ve ilahı özelliklere sahip doğal ve dünyevi yasası, bize, varlığımızın duygusal ve tutkulu yanını akılcı amaçlara uygun hale getirmemizi ve duyularımızı bu amaçlara göre düzenlememizi emretmektedir. “Aklın kurduğu düzene ters düşen bütün insani eylemler günahtır”; “bir şeyin gerekli olduğuna ne kadar inanıyorsak, o konuda aklın kurduğu düzene de o kadar uymak durumundayız” işte bu yüzden toplumsal yaşam açısından hayati bir öneme sahip olan cinsel içgüdü kesinlikle denetim altına alınmalıdır. Erdemli olmak aklın buyurduğu dengeye uymak demektir. Erdemlerin en büyüğü cinsel arzuların (burada sözü edilen şey “concupiscentia) aklın egemenliğine boyun eğmesi olup, bu konuda iş akla ters düşen şiddetli tutkuların yok edilmesine kadar götürülebilir.

İçtepilerine boyun eğen varlıklarla dolup taşan bu doğal dünyanın içinde ahlâki, akılcı, özgür bir dünyayada yer açılmıştır. Bu ahlâk dünyasının temelini oluşturan taşlar İncil’in varlığını kabul ettiği akılcı doğal hukuk tarafından üretilmişlerdir. Thomascılık bu ahlâk anlayışının kaynağını her ne kadar Dekaloglara bağlamaya çalışsa da, bu ahlâk anlayışının kökeninde son dönem Helenizme ait Yunan felsefesinin temel unsurlarıyla da karşılaşabilmek mümkündür.

Tanrı korkusu insanı “akılcı" davranmaya iten en etkili araçtır. Bu korku gerçekten de insanı hiç durmadan düşünmeye itecek türden kuşkular uyandırarak, gerçekleştirdiği eylemlerin bilincinde olmasını sağlamaktadır. Yaşamımıza akılcı ve yöntemli bir görünüm kazandırmamızı yalnızca Tanrı korkusuna borçluyuz.

Katolik dininin kapitalist zihniyetin oluşması ve gelişmesinde oynadığı rol konusunda kesin bir fikir edinebilmek için, akılcılığa özgü temel düşüncenin zaten kendiliğinden akılcı ve amaçları olan kapitalist zihniyetin gelişmesini destekleyecek özelliklere sahip olduğunu düşünmek yeterlidir. Kazanç düşüncesi ve ekonomik akılcılığın aslında, dinin, yaşamın geneli konusunda önerdiği kuralların ekonomik yaşama uygulanmasından başka bir anlama sahip olmadıkları söylenebilir. Kapitalizmin serpilip gelişmesi için içgüdülerine boyun eğen doğal insanın ortadan kaybolması ve yaşamda doğal ve özgün ne varsa hepsinin yerlerini kesinlikle akılcı olan ruhsal bir mekanizmaya bırakması, kısaca, kapitalizmin serpilip gelişmesi için bütün değerlerin yıkılarak mutasyona uğraması gerekiyordu. Değerlerin yıkımı

ve dönüşüme uğraması *homo oeconomicus* denilen şu yapay ve yaratıcı varlığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ekonomik akılcılığın oluşumunda başka unsurların etkisini yadsımak niyetinde olmadığımız gibi, kapitalist zihniyetin ekonomik yaşamda gerçekleştirmesi gerekeni yaşamın geneli konusunda gerçekleştirme eğiliminde olan Kilise öğretiminin bu akılcı oluşuma büyük bir destek sağlamış olduğu düşüncesine de içtenlikle katılıyoruz. Kiliseye özgü ahlâk anlayışı (bu açıklama sırasında biz de bu soruyu daha derinlemesine irdeleyeceğiz) ekonomik dünyanın etkisi altında kalırken; Kilisenin yüce otoritesine dayanarak en küçük ayrıntılarına kadar oluşturulmuş akılcı bir kurallar sistemi olmadan, ekonomik akılcılık da, asla katı bir biçime bürünemez ve içselleştirilemezdi.

Doğaları gereği kapitalist zihniyete elverişli ruhsal durumlara (burada görüldüğü gibi) yol açabildikleri ölçüde bu öğretilerin ekonomik zihniyet üzerinde kalıcı etkilere sahip oldukları söylenebilir. Aklıma öncelikle Hıristiyan etiğinin bilinçli bir şekilde öğütlediği cinsel içtepilerin baskı altına alınması geliyor. Burjuva erdemlerinin korunması ve yaygınlaşmasının insanın aşk yaşamını kısıtlamasına bağlı olduğunu Aziz Thomas kadar açık seçik bir şekilde söyleyen bir başkası yoktur. Burjuva yaşamının amansız düşmanı olan “savurganlığın” çoğunlukla hovarda âşıklara eşlik ettiğini ve başlangıçta “şehvet” ve “harcama tutkusu” anlamına gelen *luxuria*’nın sonraları sefahat ve yeme içme (“*gula*”) denilen şeye yol açtığını bilmekteydi: *sine Cerere et Libero friget Venus*. İşte bu yüzden iffetli ve ölçülü bir yaşam sürdürenlerin kolay kolay savurganlık günahını işlemediklerini ve tüm diğer konularda da kendi çıkarlarına en iyi şekilde sahip çıktıklarını bilmekteydi.

*"In Venere Baccho et Cerrere"*de ölçülü olunmasını sağlayabilecek olanlar düzenli, burjuvaca bir yaşam sürdürmeye alışma ve servetleriyle evlerini bilgece ve dikkatli bir şekilde yönetme konusunda zorlanmayacaklardır. Hıristiyan ahlâkına göre, maddi çıkarlarını gözetmek insanın görevi olup; bu çıkarları koruma ve geliştirip büyümelerini sağlamanın yolu namuslu, mazbut ve düzenli bir yaşam sürmekten geçmektedir.

Skolastik düşünce sahipleriyse *liberalitas*'ın kusursuz bir ekonomik erdem olduğunu söylerken bununla *liberalitas*'ın doğru ve akılcı bir yönetim, davranışlarda “orta kararlılık”, ikisi de günah olarak görülen hasislik ve savurganlıktan aynı ölçüde uzak duran bir yaşam biçimi

olduğunu söylemeye çalışmaktadırlar. *Liberalitas*'ı “cömertlik” olarak çevirmek doğru değildir çünkü bu sözcük daha çok iyi bir ev yönetimi” anlamına gelip, küçük ayrıntılar bir yana bırakılacak olursa *Sancta masserizia*'nın başlangıçtaki haline benzemektedir. *Liberalitas* her şeyden önce evini, işlerini yönetme, bütçesini oluşturma biçimini bir düzene sokma aşkı; dünyanın nimetlerinden dürüstçe yararlanma; para ve zenginliği dürüst bir şekilde sevmeyi öğretme sanatı anlamına gelmektedir. Düşünmeden harcayan insan paradan hiç hoşlanmazken, hasis insan ona aşırı bağlıdır. Gelirinin üzerinde aşırı harcamaya dayalı bir yaşam biçiminin katı bir şekilde mahkûm edilmesi, tutumlu olmanın emredilmesini gerektirmektedir. Savurganlığın yol açtığı felâketlerin sıralanması aynı zamanda öncelikle senyörlüğe özgü ekonomi anlayışının tam tersi olan ve gelirlere öncelik veren bir burjuva ekonomisi öğüdünü de özünde barındırmaktadır.

Hıristiyan ahlâk anlayışı, burjuva yaşam biçiminin savurganlık dışında kalan düşmanlarıyla mücadele ederek onları da mahkûm etmektedir. Bu düşmanlar arasında ilk sırayı “bütün kötülüklerin anası” olan aylaklık *“otiositas”* almaktadır. Aylak insan günahkâr biridir çünkü en değerli nimetler arasında yer alan zamanı israf etmektedir. Onun yeri en aşağılık insanlar arasında olup, tüm diğer yaratıklar şu ya da bu şekilde çalışmakta ve aylaklık yapmamaktadırlar. Zamanın iyi bir şekilde değerlendirilmesi konusunda insanların gönlünü okşayıcı sözcükler kullanarak vaazlar veren Antonin, Tanrıyı düşünmeye dalarak Martha yerine Meryem’i izlediklerini ileri süren tembellerin bu savını yerle bir etme konusunda hiç zorlanmamaktadır. Tanrıyı düşünme işi yalnızca birkaç seçilmiş insanın yapabileceği bir şeydir; halkın görevi yararı dokunan bir işte çalışmaktır.

Skolastikler, *“industry"* (çok çalışmak) ve “ *frugality"*nin (kanaatkârlık) yanısıra insanlara bir üçüncü burjuva erdemini aşılamaya çalışmaktadırlar: "*honesty"* dürüstlük, saygınlık, ölçülülük.

Daha önce kapitalist zihniyetin önemli bir unsuru olduğunu gördüğümüz ticari dürüstlüğün, büyük ölçüde Kilise öğretiminin etkisiyle oluşmuş bir nitelik olduğunu sanıyorum. Bir kent içinde komşunun bakışları ve ait olunan lonca başkanının dikkati zanaatkâr ya da esnafa çoğunlukla işlerini yürütürken doğru yoldan sapmamaları konusunda belli bir korku salarak yanlış bir şey yapmalarını engellerdi. Ancak kapitalizmin gelişmesiyle birlikte iş ilişkilerinde görülen muazzam artış nedeniyle esnafa doğru yol konusunda kendi vicdanından başka rehberlik edecek bir şey

kalmayacaktı. Bu vicdani yükümlülüğün yitirilmemesi konusundaysa Kilise elinden geleni yapacaktır. Bu görevi yerine getirebilmek için sözleşmeler, pazarlıklar ve anlaşmalarla ilgili olarak başvurulabilecek bütün namussuzca uygulamaların günah olduklarını söyleyerek mahkûm edecekti. Ticari işlemlerde "yalan yere yemin eden, yalan söyleyen ve benzeri teminat yollarına başvuran" kişiler en büyük günahı işlemiş sayılacaklardır. Alberti, aile üyelerinin bulundukları üst düzey konumu yalnızca zekâ ve kavrayış yeteneklerine değil, aynı zamanda işlerinde hemen hiçbir zaman dürüstlükten şaşmadıkları için kendilerine yardımcı olan Tanrıya borçlu olduklarını söylemekteydi. Bu basit ve safça itiraf başlangıçta Kilisenin, Tanrı[15] korkusu aracılığıyla namuslu ve dürüst olmaya ittiği iş dünyası üzerindeki etkisini görebilmemizi sağlamaktadır.

Ancak Skolastiklerin kitapları ve özellikle de sergilediği inanılmaz yaratıcılık açısından ancak bir Dante ya da Michelangelo ile karşılaştırabileceğimiz büyük aziz Aquinolu Thomas'nınki çalışması dikkatli bir şekilde okunduğunda, amaçlarının yalnızca çağdaşı oldukları insanların kafalarına burjuva ve ölçülü bir yaşamın ilkelerini sokmak olmadığı, aynı zamanda onları samimi, cesur, zeki ve aktif, güçlü kuvvetli, coşkulu ve hoş, zarif insanlar haline getirmek istediği görülmektedir. Skolastikler, eserlerinin pek çoğunda entelektüel ve ahlâki "gevşekliğin" yanısıra Petrarkus'un çok ayrıntılı bir şekilde betimlediği XIII. yüzyılda moda olan "*acidia"*yı (tembellik) bıkıp usanmaksızın ölümcül bir günah olarak mahkûm etmektedirler. Ahlâk derslerinin büyük bir kısmının insanı bir tür ruhsal açıdan hazırlamaya yönelik talimatlardan oluştuğu söylenebilir. Bu yazarlara göre ideal insanın sahip olması gereken iki temel erdem vardır ki bunlar tinsel ahlâkın enerji kaynakları ya da ifadesi olarak görülen: Zekâ ve güçtür.

Aziz Thomas'ya[16] göre zekâ (*prudentia*) adlı entelektüel erdem *(virtus intelletualis)* şu ikincil erdemleri de kapsamaktadır:

Bellek *(memoria proeteritorum*);

Akıl (*intelligentia proesentium)-,*

Buluş (*sollertia in considerandis faturis eventibus);*

Akılcı düşünme (*ratiocinatio conferens unum alter);*

Uysallık *(docilitas per quam aliquis acquiescit sententias maiorum*);

İleri görüşlülük (*providentia*);

İhtiyat (*circumspectio)*-,

Tedbir (*cautio).*

Zekâ, sahip olunmaya çalışılması gereken bir erdemken, onun karşısında yer alan şu kötülükleri yapmaktan da kaçmak gerekmektedir:

Akılsızlık (*imprudentia*);

Acelecilik (*proecipitatio)*-,

Düşüncesizlik *(inconsideratio) ;*

İhmalkârlık (*negligentia).*

Antonin,[17] özellikle entelektüel bir kötülük olarak üstünde durduğu *"acidia"* denilen ve bizim "gevşeklik" ya da "üşengeçlik/tembellik" sözcükleriyle çevirmeye çalıştığımız bu ölümcül günaha bağlı olarak şu kötülükleri saymaktadır:

İhmalkârlık (*negligentia),*

Aldırmazlık (*desidia),*

Kararsızlık (*inconstantia*);

Uyuşukluk (*torpof);*

Unutkanlık (*omissio);*

Tembellik (*pigritia);*

Aylaklık (*otiositas);*

Akılsızlık (*imprudentia).*

Ancak bütün bu kötülüklerin kaynağında "sefahat" (*"Luxuria"),* genel anlamda zevk ve sefa içinde yaşama arzusu, özellikle de sınır, ölçü tanımayan cinsel tatmin olayı vardır. Oysa kusursuz bir bilgelik ve entelektüel erdem anlayışı, tensel eğilimlerin kesinlikle kısıtlanmasını gerektirmektedir.

Daha önce de söylemiş olduğum gibi, yolun henüz başında bulunan kapitalist girişimciyi ruhsal anlamda bir şekilde koşullandırmayı amaçlayan bu tinsel erdemler öğretisiyle bu dinî buyrukların önemi konusunda daha fazla ısrar etmeye gerek yok. Aziz Thomas'la müritleri ve rakipleri, öğretileri ve buyrukları oluştururken hiç kuşkusuz bu işi kapitalist girişimciyi düşünerek yapmamışlardır ancak ruhsal enerji kaynağı olan bu erdemlere gündelik yaşamda bir değer atfeden ilk kişi o olacaktır. Kutsal yazarlarımızın Kilisenin tüm otoritesinden yararlanarak öğütleyip, vazettikleri bu erdemler aslında iyi bir girişimcinin sahip olması gereken

nitelikler olup, yalnızca bunlar onun işlerinde başarılı olmasını sağlayabilirdi. Günümüzde bile: “Bir yandan içtepilerine boyun eğen ve keyfine düşkün bir senyörü, diğer yandan darkafalı ve uyuşuk bir zanaatkârı kapitalist bir girişimciye dönüştürmek için hangi araçlara başvurulması gerekir” gibisinden bir yarışma konusu önerilse, yanıt olarak Thomascı etik dışında önerilebilecek bir şeyler göremiyorum.

Bu sözlerimiz, Kilise öğretileri ve doğuş halindeki kapitalizmin istekleri arasındaki ilişkilere egemen olan düşüncelerle taban tabana zıttır. Thomascı etik anlayışının kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerindeki etkisi bugüne kadar bunun tersini, yani bu etik anlayışın kapitalist dönemin yeni insanı ve onun hırslarıyla özlemlerine açıkça düşman bir yığın dinî buyruk, yasaklama ve dersle dolu olduğunu düşünen yazarların çoğunun gözünden kaçmıştır. Böyle bir bakış açısına ilk karşı çıkan tarihçi, benim de değerli kitabından çok yararlanmış olduğum, kafamdaki dogmaları yıkarak Skolastik kaynakların tamamının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini gösteren Franz Keller’dir. Bu gözden geçirme sonunda yalnızca Keller’in düşüncelerinin doğruluk ve haklılığı konusunda ikna olmakla kalmayıp açmış olduğu yolda bir adım ileri gittim. Daha önce derslerimde aktardığım görüşlerimi terk ederek, bugün herhangi bir yanlışlığa düşmeden, özellikle erken Orta Çağ Skolastiklerinin zenginlik ve zenginleşme daha da özel olarak faizin ahlâki açıdan yasal olup olmadığı konusundaki düşüncelerinin kapitalist zihniyetin gelişmesini engellemek yerine onu kayırıp canlanmasına katkıda bulunmuş olduklarını söyleyebilirim.

Bu sözlerim karşısında şaşkınlığa düşecek olanlara Skolastik olarak bildiğimiz bu insanları daha yakından tanımalarını salık veriyoruz. Bu insanlara karşı önyargılı davrandığımızdan, onları, dünyaya yabancı, kavranması güç, gerçek yaşamla bir ilişkisi bulunmayan konularda tahammülü güç sözlü saçmalıkları durmaksızın yineleyen alimler olarak görmeye alışkınız. Bu düşünce hiç kuşkusuz Kiliseye ait pek çok küçük âlim için geçerlidir ancak büyükler için değil. Daha önce Aziz Thomas’nın muazzam çalışmasından söz etmiştim. Ancak ben bu konuyla ilgilenmiyorum. Ben yalnızca, ülkesi açısından modern zamanların şafağı olarak nitelendirilebilecek bir yüzyılda yaşamış ve yazmış olan Aquinolu Aziz Thomas'yı bir Orta Çağ düşünürü olarak göstermenin yanlışlığından söz etmek istiyorum. Aquinolu Aziz Thomas’nın tamamıyla kapitalist

dönem öncesine ait bir insan olduğunu kabul etsek bile, ondan sonra gelenlerin Hıristiyan etik üzerine yazdıklarının tamamıyla kapitalist döneme ait oldukları söylenebilir. 1389 yılında doğup, 1459 yılında ölen Floransalı Antonin'le çağdaşı Sienalı Bernard ve 1469 yılında ölen Aziz Thomas yorumcusu Kardinal Gaetan, Chrys, Javellus ve daha pek çok insanı örnek olarak gösterebiliriz. Bu insanlar, içinde yaşadıkları dünyanın yabancısı ya da düşmanı olmadıkları gibi, gözlerinin önünde gerçekleşen ekonomik devrimin ne anlama geldiğini çok iyi anlamış olup, bu devrime kesinlikle karşı çıkma gibi bir niyetleri de yoktur. Kapitalizme karşı, örneğin, XVII. yüzyıldaki fanatik Püritenlerden çok daha büyük bir anlayış ve sempati göstermişlerdir. Antonin'in *Somme*'unda (dinî kurallar, vs. kitabı) uygulamaya yönelik ne kadar çok bilgi bulunduğunu tahmin bile edemezsiniz. Çağının en uyanık insanlarından biri olup, Floransa sokaklarında gözlerini dört açmış bir vaziyette dolanmakta; sevgili yurttaşlarının mevcut tüm ticari yöntem, oyun ve numaralarını ayrıntılı bir şekilde bildiğinden sigorta, taşımacılık, banka işleri, ipek sanayii, çarşaf ticaretinin tüm sırlarına da vâkıf olduğu görülmektedir.

Şimdi de bu insanların yeni ekonomik sistem ve onun oluşturduğu zihniyete karşı nasıl davranmış olduklarına bir göz atalım.

S kolastik ahlâkın zenginlik ve yoksulluk sorununa nasıl yaklaştığına gelince, öncelikle bu ahlâki yaklaşımda pek çok Kilise rahibi ve çeşitli tarikat yandaşlarına özgü ilkel Hıristiyanlığın yoksulluk idealinin herhangi bir yansımasını bulmaya çalışmak anlamsız bir girişim olacaktır. Dindar Hıristiyan için yoksulluk ve zenginliğin bir başına önemi yoktur; önemli olan yoksulluk ve zenginlikten nasıl yararlanıldığıdır. İffetli insanın korkup kaçtığı bir şey varsa o da zenginlik ya da yoksulluk değil, bunların kötüye kullanılma olasılığıdır. Terazinin bir kefesine zenginliği, diğer kefesine yoksulluğu koyacak olursak zenginlik kefesinin daha ağır bastığını söyleyebiliriz. Tanrı zenginleri de sever yoksulları da. Sınırsız iyiliğiyle her ikisinin de belli amaçlara sahip olmalarını ister. Yoksula sabrı, zengineyse onu kayırdığını gösterip, sahip olduğu zenginliği yararlı bir şekilde kullanma olanağı sunar. Böylelikle zenginliğin iyi ve yararlı bir şekilde kullanılmasının bir zorunluluk olduğu görülmektedir. Dindar bir Hıristiyan'ın en önemli kaygısı, kendisini bir günah aracına dönüştürebilecek zenginlik olmamalıdır. Zenginliğin iyi ve doğru bir şekilde kullanılması kişiyi sık sık zenginlere yöneltilen "günahkârlık"

kınamasından kurtarmaktadır. Zenginlik asla tek başına bir amaç olarak görülmemelidir. Zenginlik hem insanın hizmetinde hem de onun aracılığıyla Tanrının hizmetinde olan bir araçtır.

Skolastikler zenginliği hep Tanrının arzuladığı bir konum olarak gördüklerinden *zenginleşme* sorunu karşısındaki tavırları sürekli değişmiştir. Bu konuda Aziz Thomas, benim kapitalist dönem öncesi dediğim statik anlayışa mensuptur. Bu anlayış değişmeyen ve dengeli bir ekonomi düzeni üstüne oturmaktadır. Her insan yaşamı boyunca belli bir yer işgal etmektedir. Belli bir işe, belli bir toplumsal sınıfa ait olduğundan, toplumsal konumuyla doğru orantılı bir refah düzeyine sahip olmakta, bu da onun “konumuna uygun bir yaşam sürdürmesini sağlamaktadır”. Her değişiklik, her “gelişme” tamamen ruhsal bir süreç olarak değerlendirilmekte ve kişinin Tanrıyla olan ilişkilerine bağlanmaktadır. Böylelikle herkesin sahip olabileceği zenginliğin ölçüsü değişmeyecek şekilde bir kereliğine tespit edilmiş olduğundan, hiç kimse ait olduğu toplumsal konumun gerektirdiğinden daha büyük bir zenginliğe sahip olmamalıdır.

Böyle bir görüşün XIV. ve XV. yüzyıllarda geçerli olması zordu çünkü bunlar öncekilere oranla gerçekten devrimci yüzyıllardı. Bu görüş günah çıkartan rahipleri her gün içinden çıkılması çok güç sorunlarla karşı karşıya getiriyordu, zira kendi mantığı doğrultusunda şöyle bir sonuca ulaşmak durumundaydı: hiç kimse ait olduğu toplumsal konumun dışına çıkamayacağından, daha üst düzeydeki bir toplumsal durumun gerektirdiği zenginliğin peşinden koşamaz.

Bu anlayışa göre bir *rusticus* yaşamı boyunca bir *rusticus* (köylü), bir *civis* (kentli) ve bir *artifex* (zanaatkâr) de yaşamları boyunca köyde toprak sahibi olma, vs. hakkından mahrum bırakılmış birer *civis* ve *artifex* olarak kalmaya mahkûmdular. Kardinal Gaetan, *Commentaire* (Yorum) başlıklı çalışmasında Aziz Thomas’nın bakış açısına itiraz ederek bunun saçma bir şey olduğunu iddia etmiştir. Kardinal Gaetan’a göre herkes daha üst bir konuma geçme ve zenginleşme hakkına sahip olmalıdır. Neden böyle olması gerektiği konusundaysa şunları söylemektedir: Eğer bir insan kendini bir üst düzeye çıkaracak niteliklere (erdemlere) sahipse bu yükselmeyi kolaylaştıracak olanaklara da sahip olmalıdır. Zenginleşme arzusunu gerçekleştirerek zenginleştiğinde, doğasının sınırları içinde kalacak, beceri ve yetenekleri yeni konumuyla doğru orantılı olup, onu

yükselme hırsının bir kanıtı olacaklardır. Thomascı kuralın bu yorumu kapitalist girişimcilerin önündeki engelleri yıkarak her türlü yükselme düşüncesi ve olasılığının önünü açmaktaydı. “Özel yetenekleri sayesinde kitleden koparak bir üst aşamaya geçen” bu insanlar “senyör doğmadıkları halde kendiliğinden diğerlerini egemenlikleri altına alma ayrıcalığına sahip oluyorlardı”. Antonin’in deyimiyle eylem ve başka büyük cesur girişimler peşinde koşan bu insanlar nihayet cezalandırılmayacaklarından emin hattâ Kilise mensuplarının onayını almış bir şekilde zenginleşme, sermaye biriktirme hakkına sahip olmaktaydılar.

Doğal olarak zenginleşme arzu ve çabalarının aklın belirlediği sınırlar içinde kalması ve ahlâk yasalarını çiğnememesi gerekiyordu çünkü zenginleşme arzusu insanı aklın sınırları dışına çıkarak, kınanmayı gerektirecek şekilde davranmaya itebilirdi. Yalnızca para kazanmak, zengin olmak ve bu sayede diğerlerinden üstün görünmek isteyenler olabilirdi. Para kazanmayı sınırlandırmak mümkün olmadığı için böyle bir davranış biçimi saçma ve aptalca olurdu. Zenginleşmek amacıyla çaba sarf ederken ahlâki düşünceleri ihmal eden ve kamusal yararı göz ardı ederek, vicdanının sesini duymazlıktan gelen ve ticaret işinde kâr yapmak isterken öteki dünyada ruhunun başına iş açanların kınanması gerekir. Bütün Katolik ahlâkçıların günümüze kadar bilinçli bir şekilde sınır ve hayâdan yoksun zenginlik yarışını mahkûm etmişlerdir. Onlar, birinci dönem kapitalizmin sonuna kadar geçerli olan, dürüst ve ahlâklı yoldan edinilmiş zenginliği sorgusuz sualsiz mahkum etme düşüncesi içermeyen, “eski moda burjuva” ahlâk anlayışını paylaşmaktadırlar. Kiliseye özgü ahlâk öğretisi zenginlik düzeyini doğrudan kısıtlamak yerine, kapitalist girişimcinin ahlâki açıdan yönlendirilmesi üzerinde etkili olmak istiyordu. İçinde yaşadığımız çağda gerçekleşmesine tanık olduğumuz şekliyle tüm değerlerin yıkılmasını engellemeye çalışmış ve hiç kuşkusuz engellenmesine de katkıda bulunmuştur.

İtalya’da erken Orta Çağ Skolastik düşünürlerin ekonomik konular üzerine yazmış oldukları metinlerden çıkan bir sonuç varsa, o da, içinde yaşadıkları dönemde, ülkelerindeki ekonomik yaşamda görülen atılımı çok büyük bir sempati ve anlayışla karşılamış olduklarıdır. Başka bir deyişle metinlerinde insanın en çok dikkatini çeken şey genelde kapitalizme karşı besledikleri o büyük sempatidir. Duydukları bu sempatinin onları tefeciliğe karşı oluşturdukları yasal öğretiye harfiyen uymalarını sağladığı

söylenebilir. “Faiz karşılığı ödünç para vermenin” yasaklanması XV. ve XVI. yüzyılın Katolik ahlâkçılarına göre (onların düşüncelerini günümüzün teknik terimleriyle çeviriyoruz) paranın sermayeye dönüşmesini engellememelisiniz anlamına gelmektedir.

Faiz karşılığı ödünç para vermenin yasaklanması, kapitalist zihniyetin gelişmesine çok büyük bir katkıda bulunmuştur derken sanki bir paradoksa düşmüş gibi oluyoruz. Oysa kaynakların dikkatli bir incelemesi bizi bu sonuca götürdüğünden, bunun nasıl olup da bugüne kadar hiç kimse tarafından görülememiş olduğunu açıklamakta zorlanıyorum. Bunun nedeni belki de bugüne kadar bu kaynaklardan yararlanmış olan insanların ekonomist olmamalarıdır. Oysa bir Antonin ya da Sienalı Bernard’ın bu konuda çok yetenekli ve yeterince veri sunmuş olduklarını söyleyebiliriz. Bizim sözünü etmiş olduğumuz ilişkiyi algılayabilen ve doğru yargılarda bulunabilen nadir insanlardan biri olan Franz Keller’in de, ne yazık ki sorunun bu en önemli kısmıyla ilgilenmemiş olduğu görülmektedir.

Aziz Thomas’daki sermaye nosyonu henüz doğum aşamasındadır *(statu nascendi).* Ancak o aşamada bile (tamamen biçimsel göstergelerden yola çıkarak) basit bir borç verme olayı ile sermaye yatırımı arasında bir ayrım yaparak; birinciden elde edilen kârı ayıplarken, İkinciden elde edilen kârın yasal olduğunu söylemektedir.

Floransalı Antonin ve Sienalı Bernard, Aziz Thomas’nın tersine sermaye nosyonunu hayranlık uyandıracak derecede geliştirmiş ve kesinlik kazandırmışlardır. Yazılarında “kapital” sözcüğüyle karşılaşılmaktadır. Sermaye konusunda bize ekonomi politik biliminin Marx sayesinde yeniden öğrenmiş olduklarını öğretmektedirler. Antonin, dönüşüm hızı ve sermayenin yenilenmesi ve kârın artması arasındaki ilişki üzerinde ısrarla durarak (bizim sorunumuzla ilgili olmamasına karşın bu olguyu aktarmak istiyoruz) gözle görülür bir uzmanlık ve ustalık sergilemektedir.

Burada özellikle ilgilendiğimiz bir konu varsa o da sermaye yatırımı *("ratio capitalis"*) ve faiz karşılığı ödünç verilen para *(“ratio mutui’)* arasında yapılmış olan kesin ve net ayrımdır. Ödünç verildiğinde üretken olmayan para sermaye olduğunda üretken bir görünüme kavuşmaktadır. “Bu son görünümü altında para ya da bir şey olma özelliğini yitirerek yeni bir nitelik kazanmaktadır. Paranın özünde yaratıcı olduğu görülmektedir.”

Kilise otoriteleri kazanç ve kâr sorunu konusundaki tavırlarını şu basit formülle özetlemektedirler: Her ne şekilde olursa olsun faiz karşılığı ödünç para verilmesi yasakken; kaynağı ister ticarethane, ister komandit şirket, ister ulaşım sigortacılığı, ister bir şirkete hissedar olma, vs. olsun sermayeden elde edilen kazanç tam tersine her zaman yasal olarak görülmüştür.

Dayatılan tek kısıtlama, kapitalistin doğrudan şirketin hissedarı olması kâr kadar zararı da paylaşmasıdır. Geri planda kalmaya çalışır, cesur bir şekilde davranmaz, "girişimcilik ruhu" sergilemez, parasını riske atmak istemezse keyfi bilir ancak bu durumda kazançtan pay isteyemez. Birisi üretim yapmak amacıyla bir başkasına sabit faizle ödünç para verir ve muhtemel kayıpları paylaşmaya yanaşmazsa o zaman cezalandırılması gereken bir işlem yapmış olur (Kimilerinin üretim kredisi ve tüketim kredisi gibi iki karşıt oluşumdan söz ettikleri bir yerde, görüldüğü gibi, birinciler yasal İkincilerse yasa dışı kabul edilmekte ve Skolastik öğretilerin kazançlar konusunda yaptıkları anlam ve eğilim açıklamalarına kesinlikle ters düşmektedir).

Bu öğretilere kulak verildiğinde hisseler üzerine oturan bir şirket asla tahvil çıkaramaz; bankada yatan yüklü miktarda bir para faiz getiremez; bir zanaatkâra sermayenin hiçbir kayba uğramayacağı garantisiyle verilen ödünç para yasal değildir; bir ortaklık girişimi ancak bütün ortaklar muhtemel kayıpları işe yatırdıkları sermaye oranında karşılamayı taahhüt ettikleri takdirde yasal olabilir.

Dindar insandaki girişim aşkını teşvik etmek için her yol denenmekte ve kişi sermaye için tek kâr kaynağının çok çalışma sonucu (*"industria")* elde edilen yasal kazanç olduğu konusunda ikna edilmeye çalışılmaktadır. Tek başına ele alındığında para kuşkusuz kısır bir nesnedir ancak çalışma, girişimcilik ruhu sayesinde döllenerek hem yasal hem de ahlâki açıdan onaylanmış bir kazanç sağlayabilir.

Skolastiklerin en çok mâhkum ettikleri şeyin tembellik olduğunu biliyoruz çünkü kâr ve faiz konusundaki öğretilerinden böyle bir sonuca ulaşıyoruz. Girişimde yer almadan yalnızca faiz karşılığı ödünç para vermekle yetinen kişi kârdan pay almayı hak etmeyen bir tembeldir. İşte bu yüzden şirket yönetiminde yer almadan üretici bir şirkete faiz karşılığı ödünç para vermek yasaktır. Çalışmak istemeyen ve riskleri paylaşmadan şirket sahibi insanlara faiz karşılığı ödünç para veren "nobili" (soylular) ile

ilgili olarak Antonin'de çok açıklayıcı bir bölüm vardır. Buna göre soyluların elde ettikleri faiz yasal değildir.

Ancak erken Orta Çağ Skolastiklerinin kendisinden en çok nefret ettikleri kişi her türlü girişim ruhunun ölümcül düşmanı olarak gördükleri profesyonel tefecidir. Her normal insanda görülen zenginleşme arzusunun tam tersi sayılabilecek *"avaritia"* (pintilik) en ciddi günahlardan biridir. Antonin'in kusursuz bir portresini çizmiş olduğu pinti, hâzinelerinin önünde diz çökmüş bir vaziyette oturan, sürekli hırsız korkusuyla yaşayan, akşamları çantalarındaki eküleri sayan, geceleri korkunç kâbuslar gören ve sabah olur olmaz yeniden ağma düşürecek yeni kurbanlar arayan kişidir (insan bu betimlemeyi okuduğunda, bu dönemde tüketim kredisi biçimindeki tefeciliğin Orta Çağ toplumunu tasfiye etme konusunda ne kadar büyük bir rol oynadığını daha iyi kavramaktadır).

Pintilikse (ve bu üstünde önemle durulması gereken bir olgudur) işsizlik, *"atalet'* gibi kötülüklere yol açmaktadır. Tefeci ruhunun temel özelliği olan pintilik, insanın yasal ve sağlıklı bir şekilde para kazanmasını sağlayacak her türlü etkinlikten alıkoymaktadır. Tefeci zamanla tembelleşmekte, uyuşuklaşmakta ve aylaklaşmaktadır. Bu da yaşamını kazanma konusunda onu yasa dışı yollara itmektedir.

Tam da bu noktada yasal kazanç ve tinsel erdemler öğretisi birbirine karışmaktadır. Oysa her ikisi de aynı temel düşünce üstüne oturmaktadır: Tanrı çalışan ve işini seven insandan hoşlanır. Bol keseden para harcayan soylular, evinden dışarı çıkmayan uyuşuk insanlar ve aylak tefecilerden hiç hoşlanmaz.

XX. PROTESTAN (LIK) İNANCI

Başlangıçta, kapitalizm, özellikle de ekonomiyle ilgili alanlardaki kapitalist zihniyet için Protestanlık her anlamda büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. Zaten başka türlü olması da beklenemezdi. İster beğenelim ister beğenmeyelim, kısaca ne şekilde ele alırsak alalım, sonuç olarak kapitalizmin tamamıyla dünyevi ve maddi unsurların bir sentezine benzediği görülmekte ve insanların gözü maddi değerlere kaydıkça da bu kulübe üye olanların sayısı artmaktadır. Bu dünyadaki yaşamı öteki dünyaya bir hazırlık şeklinde görenlerse kapitalizmden her zaman hem nefret etmişler, hem de onu mahkûm etmişlerdir. Dinî duygularda görülen yoğunlaşma, yaşamın ekonomik yanına karşı bir duyarsızlığa yol açmak durumundadır. Bu duyarsızlığın mantıksal sonucuna göre kapitalist zihniyetin zayıflaması ve parçalanması gerekmektedir. Reformun başlattığı hareketse kaçınılmaz bir şekilde insanın kendi içine kapanmasına ve metafizik gereksinimin güçlenerek artmasına yol açtığından, Reformcu zihniyet yaygınlaşıp genel bir görünüm kazandıkça kapitalist çıkarların bundan zarar görmesi kaçınılmaz hale gelecekti.

Küçük mülkiyet sahibi ve esnafa özgü zihniyeti nedeniyle Luther'in ekonomi felsefesi Thomascılarınkine oranla çok geri olduğundan Luther yandaşlarında bu anti-kapitalist eğilim daha da güçlenmişti. Lutherciliğin egemen bir din haline geldiği ülkelerde kapitalist eğilimin gelişmesinden çok engellenmesine destek olduğunu tereddüt etmeden söyleyebiliriz.

Başka Protestan mezhepleri ve özellikle de Kalvinizm'in egemen olduğu ülkelerde başlangıçta Kilisenin kapitalizme ve sahip olduğu zihniyete karşı büyük bir düşmanlık beslediği görüldüğünden, bu yeni dinin kapitalist zihniyetin yayılmasında yararından çok zararının olduğunu söylemek durumundayız.

Günümüzde genellikle Kalvinizm ve özellikle de onun Anglo-Sakson değişkeni olan Püritanizmin kapitalist zihniyetin kaynağında yer aldıkları ve onun yaygınlaşıp gelişmesine büyük katkılarda bulundukları düşünüldüğünden, Püriten Kalvinizm'e özgü etikte karşılaşılan anti-kapitalist eğilimler konusunda birkaç ayrıntı sunmak yararlı olabilir. Bu işi Anglo-Sakson kaynaklardan yararlanarak yapacağım zira kapitalizm ve

Püritanizm arasındaki çok yakın ve sıkı bağlardan söz edildiğinde öncelikle akla gelen ülke Büyük Britanya'dır.

Püriten etiğin en çok önem verdiği şey ilkel Hıristiyanlığa ait fakirlik idealidir. Zenginlik ve zengin olmayla ilgili her türlü etkinliğe yaklaşım biçimi göz önünde bulundurulduğunda, bu etiğin tamamıyla Incil'deki ahlâk anlayışına benzediği ve Skolastiklere oranla dünyevi zenginliklerden çok daha fazla tiksindiği görülmektedir. İlke olarak Püritanizm ve Thomascılık zenginlik ve yoksulluğun ruhun kurtuluşuyla hiçbir ilişkisi bulunmadığını kabul ve ilân etmişlerdir. Thomascılar zenginliğe belli bir hoşgörüyle yaklaşırken, Püritenler yalnızca yoksullara sempati duymuşlardır. Aklın yolunu izledikleri sürece gerek Thomascı gerekse Püriten ahlâkçıların zenginler ve yoksullar arasında bir ayrım yapmadıkları ancak işe duygular karıştığı andan itibaren Skolastiklerin zenginleri, Püritenlerinse yoksulları yeğledikleri görülmüştür. *Directory* başlıklı kitabında Baxter'in zenginliği mahkûm ettiği, yol açtığı tehlikeler ve yararsızlığına değindiği bölümler herhangi bir Thomascı dinî kurallar kitabına oranla çok daha fazladır. Bu bölümlerden birkaç örnek sunalım:

> *"Zenginlik ve bu dünyanın sunduğu şeref, öteki dünyaya geçmeye hazır ve Tanrının kendisini bu gece yanına çağırıp çağırmayacağını bilmediği bir ruh için ne ifade edebilirler ki?*
>
> *Paranın hiçbir şekilde satın alamayacağı gereksinimlerin olsun.*
>
> *Para insanı, günahtan kurtarıp rahatlatmak yerine daha da kötü bir günahkâr haline getirebilir.*
>
> *Onurlu bir yoksulluk, abartılı bir servet tutkusundan çok daha şerefli bir şey değil midir?*
>
> *Zenginlik insanın öteki dünyada ruhunu kurtarmasını çok güçleştirebilir, bu yüzden Sokrat ve Aziz Luka'nın (18, 24 ve devamı) bu konudaki sözlerine kulak ver: "Bir deve iğne deliğinden daha kolay geçebilir." Şu sözleri de hatırla (Aziz Luka, 6, 24, 25; 1. Tim. 6, 10): "Para aşkı bütün kötülüklerin kaynağıdır". Paranın ruhun için bir tehdit oluşturduğuna inanıyorsan, o zaman onu elde etmek için neden bu kadar çok çabalıyorsun?*
>
> *Eğer miras ya da ticaret yoluyla zenginleştiysen ne âlâ. Böyle bir servetten vazgeçmen için hiçbir neden yok ancak bu serveti doğru yolda kullan (ileride bunun ne anlama geldiğini göreceğiz). Ancak*

zenginlik gibi büyük bir tehlike kaynağının peşinden gitmek için çaba harcarsan o zaman iş değişir.

Günahkârın doğru yola dönmesini dünyevi şeylere duyulan aşk ve bu aşkın yol açtığı meşguliyetler kadar çok engelleyen başka bir şey yoktur. Aynı anda hem Tanrıya hem de Şeytana (Mammon'u) hizmet edemezsin.

Beni iyi dinle: Para aşkı bütün kötülüklerin kaynağıdır o yüzden dünyayı sevenler Tanrıyı sevemezler.

İsa'nın bizi zenginlik konusunda sık sık ve ısrarla uyarmasının bir nedeni olmalı. Zenginlerin yaptığı aptallıkları, içine düştükleri tehlikeli durumlar ve sefaleti betimleyerek bize ruhumuzun kurtuluşunun ne kadar zor olacağını anlatıyor.

Baxter, daha sonra aşk ve paranın neden olduğu kötülükleri şöyle özetlemektedir:

1.Para insanın kalbini Tanrı yolunda ilerlemekten alıkoyar ve dünyaya yönlenmesine neden olur;

2.Para insanı Tanrının sözlerine karşı sağırlaştırır;

3.Para insanı kutsal sözlerden ve düşüncelerden uzaklaştırır (*holy meditation and conference),*

4.Ölüme hazırlanmaya ayıracağımız zamanı bizden çalar;

5.Yakın çevremizde insanlar arasında çatışmalara ve uluslar arasında savaşlara yol açar;

6.Bütün haksızlık ve baskıların kökeninde o vardır;

7.Yardımseverlik ve hayır işleri yapma duygusunu yok eder;

8.Ailelerde huzursuzluğa yol açar *(disordereth and profaneth families*);

9.İnsanları günah işlemeye iter (*it is the very price that the devil gives for souls);*

10.İnsanla Tanrı arasında bir duygu birliği oluşmasını engeller.

Püriten inanca sahip bir kişinin zenginlik karşısında takındığı bu olumsuz tavır hiç kuşkusuz zengin olmak amacıyla harcanan her türlü çabanın katı bir şekilde mahkûm edilmesini, yani her şeyden önce kapitalizmin sunmuş olduğu zenginleşme araçlarını içermektedir. Burada da temel düşünce İncil'de karşımıza çıkan: "Yarını düşünmeyin"dir.

Gözü paraya doymayan evini mahveder, zenginliği küçümseyense yaşar.

Günlük rızkına razı olan dindar bir adam, yerinde duramayan birine oranla daha sakin ve erdemli bir yaşam sürdürüp aynı şekilde ölecektir.

İsa'nın yalnızca zenginlikle ilgilendiğini düşünüyorsanız o zaman onun gibi davranın ve zenginliği bir mutluluk kaynağı haline getirin. Ama zenginliği küçümsediğini düşünüyorsanız o zaman siz de zenginliği küçümseyin.

Hz. Süleyman'ın (Atasözleri, 3, 14), dediği gibi gerçekten İlahî bir bilgeliğe sahip olmayı, zengin olmaya yeğliyorsanız o takdirde zamanınızın büyük bir çoğunluğunu kutsal metinlere ve ölüme hazırlık konusuna ayırmak durumundasınız.

Para sahibi olduğunuzda bu dünyada insanlardan uzak durmaya, öteki dünyadaysa günahkâr olmaya mahkûm edilerek gerçekten çok yüksek bir bedel ödüyorsunuz.

İşlerinizdeki başarı ve gelişmelere o kadar fazla güvenmeyin zira Aziz Luka'nın (12, 20) dediği gibi: "Akılsızlık ettiğin günün gecesinde elinde ne var ne yoksa kaybedersin."

Püriten bakış açısının en tipik temsilcisi olarak olarak görülen Baxter'den yapılan bütün bu alıntıların amacı Püriten ilahiyat ve ahlâkçıların zenginlik ve zengin olmak için harcanan çabalara karşı takınmış oldukları düşmanca tavrı gösterebilmektir. Ancak benzer düşüncelere pek çok başka vaizde de rastlanmaktadır:

"Dünya hâzinelerinin peşinden neden koşuyorsunuz? Neden günlük ihtiyaçlarınıza bu kadar çok önem veriyorsunuz?

İnsanlar yemek ve giyinmekle tatmin olmayıp zengin olmaya çalıştıkları zaman, Tanrı, onları gündelik rızklarından mahrum bırakarak, yaşadıkları sürece, diğer insanların kendilerine kötü bir gözle bakmalarına ve küçümsemelerine yol açmakla iyi yapıyor.

Yaşamda size gerekli olan yemek ve giyinmekle yetinin. Daha fazlasını isteyerek, zengin olma özlemi içine girer ve gereksiz şeylere sahip olmaya kalkışırsanız şeytana uyup sonu gelmeyen arzuların peşinden koşarsınız.

Hakikatte sizi yaşatacak kadarından fazlasına göz dikmek ve istemek Tanrıya boyun eğmekle çelişkili bir duruma yol açtığı gibi bizim kendimizi beğenmişliğimiz, aptallığımız ve düşüncesizliğimizin de bir kanıtıdır.

İnsanlar bir şeye ihtiyaçları olup olmayacağını bile bilmeden neden yarınlarından endişe duyuyorlar ki?

Abernethy, Hutheson gibi yazarların metinlerinde de aynı vecizeler neredeyse aynı sözcüklerle dile getirilmektedir.

Dünya nimetlerinin bu şekilde hepten küçümsenmesinin nedeni, Tanrıyla duygu birliği içinde olmanın yüceltilmesiydi. Tanrıya hizmet için harcanmayan her an kayıp zamandı. “Eğer zamanınızı para kazanma işiyle yitirmek yerine dualara, vaazlara ve kutsal eserlere ayırırsanız paradan çok daha değerli servetlere sahip olabilirsiniz.” Maddi şeyler ve işlerle gereğinden fazla ilgilenmek zaman kaybıdır. Bu şeylerden ve işlerden başka bir şey düşünmeyen insanların beyinleri dünyevi düşüncelerle doludur. Başlangıçta birinciyken varışta sonuncudurlar. “Dünya” onların ciddi düşüncelere zaman ayırmalarına izin vermemekte, Tanrı ve ruhları için ayırmaları gereken zamanı ellerinden almaktadır. Oysa insanlar bu zamanı “dua etmeye, okumaya, düşünmeye ya da kutsal şeyler konusunda sohbetlere”[18] ayırmalıdırlar.

Çok uzun bir süre boyunca gerçekten de (özellikle de İskoçya’da Püritanizmin egemenliği sırasında) insanlar bu öğretilere uygun bir şekilde, yani zamanlarının büyük bir bölümünü kiliselerde geçirerek ya da İlahî hizmet gününe hazırlanarak yaşadılar. Çarşılar Cumartesi, Pazar ve Pazartesi günleri (bu uygulamalar özellikle XVII. yüzyıl için geçerlidir) kapatılıyordu. Hafta içindeyse sabah ve akşam saatlerinde kiliselere dua etmeye gidiliyordu. Haftada iki-üç kez de vaaz dinlemeye gidilirdi. 1650 yılında müminler her öğleden sonra bir konferansa katılmak zorundaydılar. 1653 yılında Kudas ekmeği dağıtımıyla ilgili olarak haftalık zamanın nasıl değerlendirileceği şu şekilde belirlenmişti: Çarşamba günü oruç, sekiz saat dua ve vaaz; Cumartesi günü iki-üç vaaz; Pazar günü kilisede on iki saat Tanrıya hizmet; Pazartesi üç ya da dört vaaz.

Püriten inanca sahip bir insan gerçekleştirdiği her eylem, söylediği her söz aracılığıyla daha önceleri yalnızca kıyıda köşede kalmış tarikatların yaptıkları gibi dünyayı küçümsemektedir. Yine de Püritanizmin kapitalist zihniyeti tamamen yok etmediği düşüncesini kabul etmemizin nedeni farkında olmadan yaptıklarıyla bu zihniyetin gelişmesine hizmet etmiş olduğunu bilmemizdir. Bana göre Püritanizmin ölümcül düşmanı olan kapitalizme yaptığı en büyük hizmet Thomascı etik ilkeleri benimsemiş

olması ve onları tutkuyla savunup sahip çıkarken bir o kadar da darkafalılık örneği sergilemesidir.

Püriten ahlâk da sırası geldiğinde yaşamın, içgüdülerin ve içtepilerin akılcı bir yön ve yönteme kavuşturulması, doğal insanın akılcı düşünen bir insan haline getirilmesi gerektiğini açıkça söylemiştir. “Yaptığınız her işte duygu veya kaprislerinize değil aklın buyurduğu gerekçelere uyun.” Baxter’in bıkmadan usanmadan etrafında dolaşarak yinelediği düşünce budur.[19] En önemli günahlar şunlardır: Tensel duygular, cinsel hazlar ve şehvet duyguları. Isaac Barrow *Of Industry* başlıklı çalışmasında Püriten etiğin temel düşüncesini şöyle özetlemektedir:

> *"Ruhumuzun sahip olduğu bütün yetenekleri, bütün içsel ve dışsal eylemlerimizi çok katı kurallar ve yasalara tâbi tutmalı; eğilimlerimizi frenlemeli, doyumsuzluklarımızı kontrol altına almalı ve tutkularımıza egemen olmalı; kalplerimizi boş düşünceler ve kötü arzulardan korumalı; dilimizi tutup olur olmaz sefil konuşmalar yapmamalı, yalnızca önümüze bakıp sağa sola sapmadan dosdoğru bir şekilde yürümeliyiz."*

Protestanlığın Lutherci olmayan değişkenleri bu akılcı, doğa-karşıtı yüce postulatı başka temeller üstüne oturtarak bütün bu dinî buyruklara uyma arzusunu güçlendirmeyi başarmışlardır. Söz konusu olan şey “doğal” insandan oldukça uzak, herkese kendi davranışlarını yöntemli bir şekilde denetim altında tutma zorunluluğu getirmiş (Max Weber) belli bir yaşam biçimi yararına “hiçbir ölümcül günah işlenmemesini” sağlamaktır. Sıradan insanın gün boyunca bu dogmatik inceliğin bilincinde olduğu söylenebilir mi? Onun açısından önemli olan olgu, rahibin (Tanrının) bizim “akılcı bir nitelik” kazandırılmış olduğunu söylediğimiz, bu özel yaşam biçimine uyulmasını buyurmasıdır. Ancak inançlı kişi bu yaşamı gözünde bir dinî buyruklar ve ilkeler bütünü olarak canlandırmaktadır. Bu kişi rahibin (Tanrının) sözlerine sahip olduğu Tanrı korkusuyla doğru orantılı bir şekilde boyun eğmektedir. Daha önce dindar Katoliklerin bile bütün sözler ve davranışlarının sıkı ve sürekli bir şekilde denetlenme korkusu ve saplantısından kurtulamadıklarını (kurtulmamaları gerektiğini) görmüştük. Püriten buyrukların amaçlarının neredeyse kelimesi kelimesine Thomascı buyrukların amaçlarına benzedikleri görülmektedir. Püritenlerin bu buyruklara kesinlikle uymalarının, yaşamlarının daha akılcı ve yöntemli bir

görünüme kavuşmasının açıklamasını, XVII. yüzyıl insanındaki dinî duyguların yoğunlaşmasında bulabilmek mümkündür.

Püriten ahlâk, inançlı insanları, düzenli bir yaşam sürmeye teşvik ederken aslında neredeyse kelimesi kelimesine Thomascı ahlâkın buyruklarını yinelemekten başka bir şey yapmıyordu. Öğütlediği burjuva erdemlerse Skolastiklerin övgüler düzdükleri erdemlerin aynısıdır.

1.İnsanın kendini işine verip çok çalışması: *“industry"*. Bu Tanrının bir isteğidir. Hiç kuşkusuz bütün yetenekler Tanrı tarafından bahşedilmiştir ancak Tanrı kendimizi geliştirmemizi istediğinden bizler de *“industrious"* olmak zorundayız. Neredeyse bütün argümanlarını Eski Ahit’ten ödünç almış olan Isaac Barrow’un çalışmasının temelini oluşturan düşünce budur. Bütün diğer mahlûklar çabalayıp çalıştıkları için aylaklık yapmamıza izin verilmemektedir. Bu düşünceyle daha önce Antonin’de karşılaşmıştık. “Aylaklık bütün kötülüklerin anasıdır.” Bu hakikatin doğruluğunu hiç kimse tartışmamaktadır.

2.Skolastik ahlâk gibi Püriten ahlâk da insana yalnızca yararlı şeylerle ilgilenmeyi salık vermektedir; spor, oyun, av, maskeli balo türü şeyler kesinlikle mahkûm edilmekte ve kınanmaktadır.

3.Her ikisi de ölçülü olmayı salık vermektedir. Sefahat âlemlerine dalmak, sarhoşluk, vs. en büyük günahlar arasında yer almaktadır. XVII. yüzyılda Püriten ülkelerde uygulanan denetimin XV. yüzyıl İtalyan kentlerindekinden daha katı olduğu bilinmektedir. Örneğin İskoç kentlerinde çok gelişkin ve kurnazca bir ispiyonlama sisteminin oluşturulduğu söylenmektedir. Püritenlere dayatılan kısıtlamalar Thomascıların kısıtlamalarına oranla biraz daha katıdır. Bu katı kısıtlamalar özellikle cinsel yaşamla ilgilidir (belki de doğal bir özellik nedeniyle Püritenlerde cinsel yaşamın kısıtlanması, Katolik halklardaki kısıtlamalar kadar zor olmamıştır). Anglo-Sakson halklarda iffet kısa bir süre sonra dejenere edilerek erdem haline geliyordu. Püritanizm hiç kuşkusuz, cinsel konularda, İngilizlerde ve Yeni-İngiltere’deki Amerikan eyaletlerinde günümüze kadar sürüp gelmiş olan bu sahte edep ve ikiyüzlülüğün gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur. “Bir araya geldiklerinde güneşte eriyen kara benzeyen iki cinsiyeti birbirlerinden ayırıyoruz.” Fransız bir meslektaşı önünde bu sözleri sarf eden Quaker tarikatına mensup Amerikalı tüccar hiç kuşkusuz Püritanizmin üstünlüğüne inanıyordu.[20]

4.Tutumluluk gerek Püritenler (özellikle de bu mezhebe bağlı tarikatlar arasında), gerekse Thomascılar için en önemli erdemlerden biridir. XVII. yüzyıl İskoçya'sında Kilise mensupları lükse karşı yine bir savaş başlatarak, giyim kuşamda ve evini dayayıp döşemede büyük bir sadelik, düğün masraflarına sınır getirilmesi, vs. konusunda baskı yapmışlardır. Quakerlar için tutumlu olmak ve para biriktirmenin bir tür spor olduğu bilinmektedir. Bu tutumluluk sözler ve hareketleri, vs. bile kapsamaktadır.

Bu erdem Protestanlar tarafından öyle bir uç noktaya taşınmıştır ki, bu noktada Püritenler ve Skolastiklerin toplumsal ahlâk anlayışlarının doğasında ortaya ilk kez gerçek bir farkın çıktığı görülmektedir. Bu farkın özelliğini kısaca açıklamak gerekirse, Protestanlığın kendi yandaşlarındaki gösteriş ve büyüklük taslama arzusunu sanatsal düzeyde tamamen yok etmeye çalışmış olduğu söylenebilir. Thomascı anlayışın tartışmasız güzelliğiyse özünde gerçek ve derinlemesine bir araştırma ürünü olan sanatsal bir yaratıcılığa benzemesidir. Burada, Aziz Agostinos'nun yaşam anlayışındaki Tanrısallık düşüncesiyle karşılaşılmaktadır. Aziz Thomas'nın dünya ve insan arasındaki uyumun güzelliği konusunda söylediklerini anımsayalım [Dionisos (4, *De div. nom)*, muhteşem görüntü ve uyumlu oranlar da güzelin bir parçasıdır demektedir]: "Her şeyin uyum içinde ve muhteşem görünmesinin nedeni olan Tanrı güzeldir." İşte bu yüzden vücut güzelliğinden söz edildiğinde bununla söylenmeye çalışılan şey organların boyutları arasındaki kusursuz uyumla bu uyuma uygun bir renge sahip olup olmadıklarıdır. Tinsel güzellik, tinsel aklın parlaklığıyla doğru orantılı ve ona uygun bir davranış ve çalışmadan ibarettir. İşte bu yüzden Aziz Agostinos dürüstlük "tinsel bir güzelliktir" demektedir.

Bu sanatsal duyarlık kendini artık hiçbir Protestan etiğinde karşılaşmadığımız birinci sınıf bir erdem olan görkemle gösteriş tutkusunda göstermektedir. Görkemi sevmek demek "çok gösterişli ve muhteşem bir şeyi yaşama geçirmek" demektir. Bu öncelikle kamusal gösteriş olup Kilise ve toplumsal yaşam için geçerlidir. Kimi durumlarda kişisel gösterişe de izin vardır ancak bu düğün gibi hayatta yalnızca bir kez olan bir olay ya da ev gibi sürekli oturulacak bir yer için geçerlidir. Ancak lüks ve görkem tutkusuyla özellikle tablolarda çok gösterişli bir şekilde işlenen konularda karşılaşılmaktadır.[21]

Bu gösteriş yapma duygusuyla Protestanlarda hiç karşılaşılmamaktadır. Güneş ışıklarının içlerinden süzülerek geçtiği parlak renkli vitray camlarıyla kaplı kiliselerle çarpıcı bir tezatlık içinde olan katı, soğuk ve her türlü süslemeden yoksun beyaza boyanmış Kilise duvarlarına benzeyen öğretilerinde “ *magnificentia”* nın (görkemin) bir yeri yoktu.

Püriten ahlâk için en önemli erdem “*magnificentia*”nın tam karşıtı olan ve Skolastiklerin ciddi bir günah olarak kınadıkları *“parvificentia"*nın (cimrilik, pintilik):

> *Yalnızca küçük şeylerin peşinden koşan ve küçük işlerle ilgilenen insana eli sıkı denilmektedir...Gösteriş yapmayı seven insan önce yaptıracağı eserin boyutlarını belirlemeli daha sonra da bunun gerçekleşmesi için ne kadar masraf yapıyorsa sonuna kadar sab-retmelidir. Eli sıkı insan ise önce masrafları elinden geldiğince kısar sonra da pahalıya mâl olmayacak bir eser yaptırmaya çalışır.*[22]

Püriten ve Quaker ahlâk anlayışı tutumluluk zihniyetini (“*parsimonia*”) pintilik (*"parvificentia")* aşamasına kadar götürerek yalnızca bu nedenden dolayı burjuva zihniyetiyle birbirine karıştırılan kapitalizme inanılmaz bir şekilde hizmet etmiştir.

Faizle ödünç para verme yasağının kaldırılmasının kapitalizmin çok işine yaramış olduğunu söyleyenlere biz tam tersine asıl bu yasağın kapitalist zihniyetin gelişmesinde çok işe yaramış olduğu yanıtını vereceğiz. İlahiyatçıların tefecilik sorunu konusunda yaptıkları bu düşünsel değişikliğin uygulamada hiçbir işe yaramamış olduğu söylenebilir.

Bu durumda bana kapitalizmin neleri Püriten ve Quaker etik anlayışına borçlu olmadığını söylemek kalıyor.

1.İlk olarak Püritanizm ortaya çıktığı sırada burjuva erdemlerinin iki yüzyıllık bir geçmişe sahip olduğunu biliyoruz. Bu erdemler Alberti ailesinin kitaplarında akla gelebilecek en ayrıntılı şekilde betimlenmiş olup, toplumun dikkatine sunulmuştur. Burjuva erdemlerinin ortaya çıkmasına elverişli bir ortam yaratmış olan bir din sistemi varsa o da Katolik mezhebidir. Protestan ahlâk anlayışı Thomascıların yaratmış olduklarını kendi hesabına geçirmekten başka bir şey yapmamıştır.

2.Sınırsız bir kazanç, mantıksız bir para tutkusu, işler konusunda kişisel mizaç özellikleri gibi en üst aşamaya ulaşmış bir kapitalist zihniyetin tüm belirgin niteliklerinin yaygınlaşarak gelişmesinden de Püritanizm sorumlu

değildir. Zaten ahlâkçı-vaiz Püritenin zenginleşme konusunda gösterilen her türlü kararsızlığa içtenlikle karşı olduğu bilinmektedir. Her ne kadar kişinin istemeyerek de olsa kararsızlık gösterebileceğini kabul etse de bunu kazanç ve zenginliğin kendi başlarına birer amaç olmamaları gibi somut ve açık bir ifadeyle sınırlandırmaktadır. Bunlara ancak zenginlikten Tanrının hoşuna gidecek şekilde yararlanıldığı ve ruhun kurtuluşuna bir halel getirmediği takdirde izin verilebileceğini söylemektedirler. Burada karşımıza yine Skolastiklere özgü düşünceler çıkmaktadır. Baxter bıkıp usanmadan: “Servetinizi iyilik yapmak için kullanma koşuluyla kazanç peşinde koşabilirsiniz” demektedir. Bu tümcedeki “iyilik yapmak” deyiminden anlaşılması gerekense: Tanrıya ve hizmetkârlarına bağışlarda bulunmak, yoksullara yardım etmek, kamunun çıkarlarına hizmet etmektir.

3.Püriten ahlâk hiç kuşkusuz zengin olmak için utanmazca yollara başvurulmasına, yüzsüzce bir yarışa destek olmamıştır. Thomascı ahlâk gibi namuslu yollara başvurulmasını bıkıp usanmadan öğütleyip vaaz etmiştir. “İnsanın namusuyla elde ettiği her şey saygıya değerdir.” Thomascılar gibi “hakkını isteme” düşüncesini vaaz eden Püritanizm de, ticari işlemlerin adalet ve dürüstlük yasalarına boyun eğmesini istemektedir. Serbest rekabet düşüncesine kesinlikle karşıdır: “Mallarının verilebilecek en yüksek değere sahip olduğunu düşünenler yanlış bir ilkeden yola çıkmaktadırlar.” “Pazarda herkes olabildiğince çok para kazanmaya çalışmakta ve genelde tek garantinin *caveat emptor* (alıcının satın aldığı mala dikkat etmesi) olduğu düşünülmektedir. Oysa Hıristiyanlar hattâ dürüst ve kâfirler, inananlar ya da namuslu insanlar arasında böyle şeyler olmaması gerekir.[23]”

4.Son olarak Püriten kökenli bir nüfusa sahip ülkelerde, Püritanizm sonrasına ait bir dönemde, Püriten dünya görüşü ve girişimcilik zihniyetinde görülen büyük gelişme arasında bir neden-sonuç ilişkisi kurmaya kalkışmanın yanlış bir şey olduğunu düşünüyorum. Püritanizm, yandaşlarını büyük çaplı ve serüvenci girişimlerde bulunmaya teşvik etmediği gibi; onların sıradan ve uslu dükkân sahipleri zihniyetine sahip olmalarıyla yetinebiliyordu. İskoçyalılar Püritendiler! Daha önce Cecil Rhodes çapında bir insanı ya da örneğin, XIX.yüzyılda İngiltere ve Amerika’nın yetiştirdiği aynı çaptaki büyük girişimcileri Püriten olarak nitelendirme gafletinde bulunanlar olduğunu gördüm. Kapitalizmin bütün somut görünümlerini Püritanizme bağlamak kapitalist zihniyet konusunda

oldukça sığ bir görüş sahibi olmak demektir. Daha önce bizim büyük "gözü pek tüccarlarımızın" atalarının önce dünyaya gelmiş olmaları nedeniyle zihinlerini Mr. Baxter'in *Christian Directory* adlı kitabına doldurduğu kavranması güç düşüncelerle besleyemedikleri için Raleigh, Cavendish, Drake, Fugger ve daha pek çoğundan farklı bir kafa yapısına sahip olduklarını yeterince göstermiştim.

Hiç kuşkusuz Püritenler arasından da çok büyük kapitalistler çıkmıştır. Ancak bu büyüklüğü Püriten ahlâk anlayışına borçlu oldukları konusunda ciddi kuşkularım var. Ben bunu daha çok doğuştan sahip olunan kimi özellikler ve uygun koşulların bir araya gelmesine bağlıyorum. Püriten inancına sahip büyük girişimcilerin ortaya koydukları ürünleri yalnızca Püriten ahlâka bağlamak zorunda değiliz. Bu çalışma boyunca kapitalist zihniyetin gelişip serpilmesini borçlu olabileceği bütün olasılıkları sergileme fırsatı bulacağız. Püriten ahlâk yasası bu olasılıklardan yalnızca birisidir. Bu yasanın kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerinde çok az bir etkisi olduğunu göstermeyi başardığımı umuyorum.

XXI. YAHUDİ İNANCI

Yahudi dininin ekonomik yaşamın gelişmesi ve özellikle de kapitalist zihniyetin oluşması konusunda oynadığı rol konusunda *Yahudiler ve Ekonomik Yaşam* başlıklı kitabımda yeterince bilgi vermiş olduğumdan ayrıntılı açıklamalar isteyen okuyucuyu bu çalışmama gönderiyorum.

Yol açmış oldukları ateşli eleştirilere, özellikle de pek çok hahamın bir yabancının dinlerinin "geri planda" kalan noktalarını açıklamış olmasından kaynaklanan eleştirilerine karşın, o kitapta geliştirmiş olduğum düşüncelerin hepsinin bugün hâlâ geçerli olduğunu düşünüyorum. Yahudi dininin kimi yönlerini ve özellikle de önemli bir yere sahip olan mistisizmi fark etmediğimi ileri süren eleştirilere karşı amacımın Yahudi dininin *bütününde* din yasası dışında mistisizm gibi başka unsurlardan oluşup oluşmadığını araştırmak değil, Yahudilik ve Kapitalizm arasındaki ilişkileri keşfetmek olduğu yanıtını vereceğim. Zaten yine aynı nedenler yüzünden Thomascı ahlâktan söz ederken Pavlusçu ve Agostinosçu aşk ve lütuf öğretisini tamamıyla bir kenara bırakmıştım. Oysa bu öğreti *resmî* Katolik dininin bir parçasıyken resmî Yahudilik, Esdra Peygamber döneminden bu yana yalnızca dinî yasanın bakış açısının geçerli olduğunu söylemektedir.

Öyleyse bu türden eleştiriler benim muhatabım olamaz. Ancak bu arada bakış açımda eksik kalmış olan bir noktayı elimden geldiğince tamamlamaya çalıştığımı söyleyebilirim.

Yahudiler üzerine yazdığım sırada Thomascı etik konusunda yeterli bir bilgi birikimine sahip değildim. Bu yüzden diğerleri arasında yaşamın irrasyonel ilkelere boyun eğmesinin ve zenginliğin koşul tanınmadan kabul edilmesi gibi Yahudi dinine ait kimi özel koşulları (Püritanizm öncesi) Hıristiyanlık din anlayışlarıyla karşılaştırdığımda bunları yalnızca Yahudilere özgü şeyler olarak değerlendirdim. Bu konuda yanılmışım. Yahudi din sistemine, özellikle de Yahudi ahlâk teolojisine ait bu çok önemli unsurlarla daha önceki sayfalarda göstermiş olduğumuz gibi ilkel Hıristiyanlığa ait Thomascılıkta da karşılaşılmaktadır. Bunda şaşıracak bir durum yoktur çünkü Thomascılığın belirgin özelliği Yahudi ahlâk yasasının, İlahî doğal yasanın çekirdeği olduğunu kesinlikle kabul etmiş olmasıdır. Püritanizm gibi Yahudilik de temel noktalarda Thomascılıktan farklı bir anlayışa sahip değildir.

Yahudi din sistemini Katolik ve Protestan (burada söz konusu olan özellikle bizim ilgi alanımıza giren ahlâki unsurlardır) dinlerinden ayıran kimi özellikler ona bir özgünlük kazandırmaktadırlar. Yahudiliğin belirgin bir özelliği varsa o da kapitalizmi destekleyen bütün öğretileri gidebilecekleri en uç noktaya kadar gitmeye zorlamasıdır.

Görüldüğü üzere Yahudi din öğretilerinin zenginliği değerlendirme biçimi Katolik dininin bu konudaki değerlendirmesinden çok daha elverişlidir. Bunda şaşıracak bir yan yoktur çünkü Yahudilerin değerlendirmelerini üstüne kurdukları otoriteler Eski Ahit'in bilgeleri olup bunların zenginlik ve refaha bakış açıları yüzde doksan dokuz olumludur. Oysa Hıristiyan ilahiyatçı-ahlâkçıları bu konuyu Incil'de dile getirilmiş olan yoksulluk idealiyle birlikte ele almak zorundaydılar. Yahudi diniyse yoksulluğu hiçbir zaman açık seçik bir şekilde dile getirip, tartışmamıştır.

Bununla birlikte Yahudi dininin elinden geçmiş bir akılcı düşüncenin Katolik dinindekine oranla tartışmasız bir şekilde daha bir kesinlik kazanmış olduğu, ayrıntılara inebildiği görülmektedir. Özellikle Thomascı ahlâkın cinsel yaşama dayattığını bildiğimiz önemli kısıtlamalar; Püritanizmde bunun korkunç bir karikatürüne benzeyen bir disiplin anlayışına boyun eğmiştir.

Yahudilik ve Püritanizmin hâlâ ortaklaşa sahip oldukları bir özellik varsa o da yaşamın sanatsal yanının tamamıyla küçümsenmesidir. Oysa Thomascılıkta bu önemli bir yere sahiptir. Thomascıların önemsemedikleri "On Emir"in İkincisi Yahudiliğin dünya görüşü üzerinde çok önemli bir rol oynamışa benzemektedir.

Modern zihniyetin gelişme tarihinde Yahudi ahlâkının özel bir yere sahip olmasının nedeni, Hıristiyanlığın bambaşka bir yönde ilerlediği bir dönemde oluşmasıdır. Yahudiler zenginliğin avantajlarından yararlanmayı bilirken, Hıristiyanlar hala başlangıç (İsa) dönemi yoksulluk idealine bağlı bir şekilde yaşıyorlardı. Yahudi ahlâk teolojisinin aşırı uçlarda, ölçüsü kaçmış bir akılcılık öğretimi verdiği sırada Hıristiyanlar arasında hâlâ Aziz Pavlus ve Aziz Agostino'nun aşk dini geçerliydi. Yahudilerde kapitalizmin gelişmesine elverişli ahlâki unsurlar bin yıl önce oluşmuştu. Tarihsel anlamda uzun sayılabilecek bir zaman dilimi boyunca deneye deneye sonunda kapitalizme tamamen uyum sağladıklarındaysa Hıristiyanlık dini konuyla ilgili derslere henüz yeni başlamıştı. Bu durum Yahudiler lehine çok önemli bir avantaj oluşturmaktaydı çünkü kapitalist özellikler

konusunda bütün Hıristiyan halklara oranla üstün bir konuma geçmelerini sağlıyordu.

Ancak Yahudi dininin en önemli etkisini, yabancılara karşı takındığı özel tavırda aramak gerekir. Yahudi ahlakı iki ayrı yüzü olan bir ahlâktı. Bu yasalar kişinin Yahudi olup olmamasına göre farklılık gösterebiliyordu. Hiç kuşkusuz bütün halklar tarihlerinin başlangıç aşamasında ikili bir ahlâk anlayışına sahip olmuşlardır ancak Yahudi halkının tarihine özgü değişiklikler göz önünde bulundurulduğunda ikili ahlâkın uzun yüzyıllar boyunca değişmeden kalmış olduğu ve son dönemlere kadar Yahudilerin iş ilişkilerinde hâlâ uydukları ilkeler arasında yer aldıkları söylenebilir.

Görüldüğü üzere Yahudi dini yabancılara uygulanan ve *Yahudiler* üzerine yazmış olduğum kitapta asıl kaynaklara inerek eksiksiz bir çözümlemesini sunmuş olduğum özel bir kod olarak adlandırdığım şeye sahiptir. Burada bunun temel özelliklerini anımsatmakla yetineceğim.

Bu kodun en çok sözü edilen, en önemli özelliği faiz isteme yasağı ya da izniyle ilgili olandır. Eski Yahudi cemaatinde, uygarlığın ilk evrelerine ulaşan bütün diğer halklarda olduğu gibi (güncel hukuk terminolojisinden yararlanarak söylemek gerekirse) faizsiz ödünç verme kabul edilen ya da doğal sayılan tek yardımlaşma biçimiydi. Ancak en eski Yahudi *yasasında* bile (bunun genelde yaygın bir âdet olduğu söylenebilir) "yabancının" faizsiz ödünç alma uygulamasından yararlanamayacağı yazılıdır.

Bu kısıtlamayla ilgili en önemli metin *Deuteronome'*un (Devarim, Tesniye, Yasanın Tekrarı) 23, 20. bölümünde yer almaktadır. Tevrat'ta faizle ödünç verme konusunda yer alan diğer bölümler *Exode* (Huruç), 22, 25; *Levit., 25,* 37'dir. Tevrat'ın bu bölümleri Tanaimler döneminden bugüne süregelen çok hararetli bir tartışmaya yol açmış olup merkezinde *Bava metsia* (fol, 70b.) tarafından formülleştirilmiş ünlü düşünceler yer almaktadır. Bence bu tartışmanın temel amacı her türlü (Sofizme) yanıltmacaya başvurarak Tevrat'a gönderme yapmış olduğum bölümlerde çok açık ve seçik olan bir durumu (keza *Mişna'da* bu durum hiçbir şekilde değiştirilmeden olduğu gibi yinelenmektedir) anlaşılmaz hale getirmektir. *Deuteronomd* da (23, 20) şöyle denilmektedir: "Yurttaşına faiz karşılığı ödünç para vermeyeceksin ama bir yabancıya vermek zorundasın". Hiç kuşkusuz bu ilkel metni İbrani dilindeki gelecek zaman ve emir kiplerinin belirlenme biçimi açısından iki şekilde yorumlayabilmek mümkün. O

yüzden (yabancıya ödünç vermeyle ilgili olarak) “vermek zorundasın”ı “verebilirsin” şeklinde okuyabilmek de mümkün.

Bizi ilgilendiren soru konusundaysa müminin Kutsal Yazılarda faiz karşılığında *(“goyim’e)* ödünç para vermesine *izin veren* bölümler bulunduğunu bilmek yeterlidir. Dolayısıyla bütün Orta Çağ boyunca Yahudi, Hıristiyanlara dayatılan tefecilik yasağı engeline takılmadan yaşamıştır. Bildiğim kadarıyla hahamlar hukuken tefecilik uygulamasının varlığını asla sorgulamamışlardır. Ancak yabancılarla ilişkilerde faiz uygulamasına başvurma izninin gerçek bir görev gibi yorumlandığı dönemler olduğu kesindir.

Gündelik yaşamda bu dönemler özellikle de geç Orta Çağ’da çok büyük bir öneme sahiptir. *Deuteronome’un* (23, 20) yabancılarla ilgili bölümünde işlenen bu konu İsraillilerin gündelik yaşamlarını düzenleyen ve *geleneğin* yabancılara faizle para verilmesi gerektiğini öğreten emirler arasına sokulmuş olduğu günümüz yazarlarının gözünden kaçmış gibidir. Sözü edilen emir (198.) *Şulhan Aruh"*ta (Yahudi yasası) bu haliyle yer almıştır. Yahudi hukukunun yabancılarla ilgili çok açık seçik olan bu özellikleri, modern hahamları (niçin?) rahatsız etmektedir. Bu yüzden bu emir ve benzerlerinin anlamını “yabancılar” sözcüğünü genelde Yahudi-olmayanlar şeklinde değil “paganlar”, “putlara tapanlar” şeklinde anlamak gerektiğini iddia ederek hafifletmeye çalışmaktadırlar. Ancak “Yahudi-olmayanlar” ve “paganlar” arasındaki sınırlar asla açık ve seçik bir şekilde ortaya konulmamıştır. Örneğin 198. maddeyi kafasına yazmış bir mümin bilgin hahamların bu ince ayrımlarını takmayacak; faiz karşılığı ödünç para vereceği kişinin Yahudi, yoldaş, yakın akraba değil basit bir “Goi” olduğunu bilmek ona yetecektir.

O halde din Orta Çağ boyunca Yahudileri (bu konuda Hıristiyanlığın da desteğini alarak) tefeciliğe teşvik ederek kendine düşeni yapmıştır. Dolayısıyla faiz karşılığı ödünç para verme kapitalist zihniyetin gelişmesine katkıda bulunurken, yabancılarla ilgili Yahudi hukukunun da bu gelişmede önemli bir rol oynamış olduğu söylenebilir. Tefeciliğin etkilerinden birinin girişimcilik ruhunu zayıflatmak olduğunu biliyoruz. Ancak ileriki sayfalarda kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerinde olumsuz bir etki yapmış olduğunu da göreceğiz. Bütün diğer açılardan “yabancının” Yahudi hukukunda da istisnai bir yere sahip olduğunu ve ona karşı olan yükümlülüklerin yerine getirilmesinin asla “yakınlara” karşı olanlar kadar

katı ve kesin olmadığını yadsımak için ya cahil ya da kötü niyetli olmak lazımdır. Hiç kuşkusuz yabancıya karşı nasıl davranılacağı konusundaki hukuki anlayışlar (ve özellikle de âdetler) yüzyıllar boyunca birçok kez değişmiş olabilir. Ancak bir yabancıya, dindaşlarına karşı duyduğundan daha az saygı duyması gerektiği gibi temel bir düşünce Tevrat döneminden bugüne hiç değişmemiştir. Kutsal Yazılarda (ve özellikle de Tevrat'ta), Talmud da ve Kodlarda yabancılarla ilgili hukuk tarafsız bir gözle incelendiğinde insan böyle bir izlenime sahip olmaktadır. Günümüzde dini savunan kitaplarda bile Tevrat'ın ünlü bölümleri (*Exode*, 12, 49, 23, 9; *Levit.*, 19, 33, 34; 25, 44, 46; *Deuteronome*, 10, 18, 19) Yahudi dininin yabancılara özgü bu "dostane" uygulamasının kanıtları olarak gösterilmektedir. Ancak bu bölümlerden söz edilirken öncelikle "sözlü" gelenek biraz fazla ihmal edilmekte; ikinci olarak da söz konusu bölümler yabancıya[24] karşı iyi davranılmasını öğütlüyorlarsa bile (zira "siz de Mısır adlı ülkede yabancı oldunuz") onun kısıtlanmış haklara sahip biri gibi görülmesine izin vermektedirler. "Günahların bağışlandığı yıl yakınına ödünç bir şey vermiş olan bunu geri istemeyecek. Yabancıya ödünç verdiğin parayı geri isteyeceksin ama kardeşlerinden hiçbir şey istemeyeceksin." (*Deuteronome*, 15, 2, 3) Yahudi olan ve olmayana yalnızca faizle para verme durumunda farklı şekilde davranacaksın. Bu durumda Yahudi olmayanların Yahudilere oranla yüzyıllar boyunca giderek daha az haktan yararlanmış oldukları son Kod'da oluşan çarpıcı uzunluktaki listeye bakılarak kolaylıkla anlaşılmaktadır. *Hoşen a-Mispat*'ta yabancının hukuki durumunu açıkça tanımlayanlar arasında şu numaralı paragraflar vardır: 188, 194, 227, 231, 259, 266, 272, 283, 348, 389, vs.

Ekonomik yaşamda yabancıların hukuki konumu iki açıdan büyük öneme sahiptir.

Birincisi, Yahudilerin sınai ve ticari hukuklarının sahip olduğu yabancı sevmeme özelliği, yabancılara karşı kendi ulusundan olanlara karşı duyduğundan daha az saygı duyması ve onlara karşı daha az dürüst olması, zaman içinde özellikle doğu Avrupalı Yahudiler arasında ve genelde ticari ahlâkta sınırsız bir gevşemeye yol açarak belirgin bir hale gelmesine yol açacaktır.

Yabancıların konumunu düzenleyen hukuk örneğin (sık sık alıntılanan) özel koşullar içermekte ve bunlara göre, Yahudi, bir *paganın* (bir

yabancının) yapmış olduğu her türlü hesaplama hatasını kişiye söylemeye mecbur tutulmadan kendi yararına kullanabilmektedir. (Yasaya pek çok başka özel koşul ve özellik koyulmasına yol açan) böyle bir hukuk anlayışının dindar Yahudi'nin zihninde, yabancılara karşı çekinmeden davranabileceği gibi bir kanı oluşmasına yol açmış olduğu açıkça söylenemez mi? Bu inancın etkisi altında olan Yahudi kendi dindaşlarıyla olan ilişkilerinde yasanın tartı ve ölçüyle ilgili olan çok katı buyruklarına uyan kusursuz bir insan olabilir. Böylelikle yabancıyı sömürmek onun gözünde normal, yasal ve ahlâki bir eylem olacaktır. Belli bir durumda kendisine "Yabancılara bile dürüst davranmalısın" *(Hoşen a-Mişpat,* 231) dendiği de olmuştur. Ancak böyle bir yükümlülüğün kendisine hatırlatılmış olması bile buna pek uyulmadığını kanıtlamıyor mu? Bir başka bölümde *(Hoşen a-Mişpat,* 227-26): "Bir Yahudi, Yahudi olmayan birini sömürebilir, zira kutsal kitaplarda *kardeşini* sömürmeyeceksin diyor" yazılıdır (burada söz konusu olan şey hile ya da kandırmaca değil abartılı fiyattır).

Bu bir belirsizlik üzerine kurulu anlayışa göre yabancının karşısına sıkılmadan, günaha girmeden, dürüst davranmaya gerek kalmadan çıkabilme uygulaması, *Talmud*'un can sıkıcı vicdan ilahiyatına dayalı yorumları peşinde koşan Doğu Avrupalı Yahudi cemaatleri arasında sağlam bir temele oturtulmuştu. Yahudilerin iş yaşantısında bu can sıkıcı vicdan aşkının yol açtığı moral ve ahlâk bozukluğunun etkisini gösterebilmek amacıyla Eskenazi mezhebine mensup Yahudilerin pek çok karakter özelliğini (özellikle de ekonomik yaşamdaki davranışlarıyla ilgili olanları) aydınlatan Graetz gibi, olabilecek en tarafsız tanığa ait metnin sözcüklerini birebir aktaracağım:

> *Polonyalı Yahudi, şeyleri birbirine karıştırıp, anlaşılmaz hale getirme, can sıkıcı vicdani yorumlar yapma, aklının almadığı şeyler konusunda karşısındakinin düşüncelerine karşı çıkmadan, eleştirmeden nötralize etme, kötü esprilerle işin içinden sıyrılma sanatını olabilecek en üst düzeye çıkartmıştı...Dürüstlük ve hak duygusu ona en az yalın bir hakikat duygusu kadar yabancıdır. Okullarda öğretilmiş olan kurnazlıkları kendisinden daha az akıllı olanlara karşı kullanmaktadır. Yalan söylemek ve açıkgözlük yapmaktan bir tür keyif alıp, bu onun zafer duygusu hissetmesine yol açmaktadır. Hiç kuşkusuz oyunun kuralını bilen kendi dindaşlarını soyabilmeleri pek kolay değildi ancak Yahudi olmayanlarla ilişki*

halinde olan Yahudiler, zaman içinde, Polonyalı Yahudi'nin ***Talmud****'dan kaynaklanan zihinsel üstünlüğünü onun zararına olacak şekilde kendisine öğreteceklerdi...Polonyalı Yahudilerdeki bu ahlâki bozukluk sık sık sonu kanlı biten intikam olaylarının yaşanmasına ve belli bir süreliğine, Avrupa'da yaşayan diğer Yahudilerin, Polonyalı Yahudi zihniyetinden etkilenmesine yol açmıştır. Kazakların mezaliminden kaçan Polonyalı Yahudilerin göç etmeleriyle birlikte gerçekten de bütün Yahudilik Polonyalılaşmıştır.*

Yahudi hukukunun yabancılara uyguladığı bu ayrımcı davranış biçiminin başka bir önemli sonucu da ticaret ve sanayi konusundaki görüşlerin erkenden dönüşüme uğrayarak her geçen gün daha bir özgürlük yanlısı olmalarına yol açmasıdır. Yahudilerin ticaret özgürlüğünün öncüsü (dolayısıyla kapitalizmi başlatan insanlar) olduklarını biliyoruz. Bu yüzden burada yalnızca bir konuya dikkat çekeceğiz ki, o da, Yahudileri bu göreve hazırlayan şeyin (Tanrısal bir emir gibi telâkki edildiğini söylemeye bile gerek olmayan) apaçık bir şekilde yabancılarla ilgili mevzuatın etkisi altında olan özgürlük yanlısı ticaret hukukları olduğudur. Gerçekten de metinlerin yardımıyla yabancılarla olan ilişkilerde kişisel yükümlülük ilkesinin yerini ekonomik özgürlük ilkesine bırakarak ortadan kaybolduğunu açıkça gösterebilmek çok kolaydır.

Bu soruyla ilişkili bazı noktaları anımsatmakla yetineceğim.

Dindaşlarla olan ilişkilerdeki fiyat mevzuatı (ya da fiyat politikası) *Talmud*'daki ve *Şulhan Aruh*'tâki (Orta Çağ'da hemen hemen her yerde geçerli olan) *"justum pretium'* (âdil fiyat) başka bir deyişle yaşamını sürdürme fikrinden yola çıkarak fiyatların sabitlenmesini sözleşmeli bir hale getirmeye çalışan bir düşüncenin egemenliği altındadır. Ancak yabancıya karşı *"justum pretium "* yükümlülük özelliğini yitirmekte ve "modern" fiyat belirleme tek geçerli yöntem (bkz. *Şulhan Aruh*, 227, 26; bkz. *Bava Metsia*, 49b ve devamı) olarak görülmektedir.

Bu anlayışın kökeninde ne bulunursa bulunsun, bizim açımızdan en önemli olgu Hıristiyan Orta Çağ'ın tamamen yabancısı olduğu ticari ve sanayi özgürlük düşüncesinin *Talmud* ve *Şulhan Aruh*'ta dile getirilmiş olmasıdır. Kaynakların derinlemesine ve sistematik bir incelemesinden sonra bu olguyu tespit etmeye çalışacak bir hukuk ve ekonomi politik tarihçisi bilim dünyasına çok önemli bir katkıda bulunmuş olacaktır. Ben bu kez de savımın doğruluğunu göstermeye yetecek birkaç alıntıyla

yetineceğim. Bu bölümlerin birincisiyle (daha önce başka bir yerde görmüş olduğumuz gibi işleri prekapitalist dönemde ve kapitalizmin ilk evrelerinde yaşamış olan tüccarın yürüttüğü biçimin tam tersi bir şekilde yürüten) tüccarlar arasında serbest rekabetin varlığını bilinçli bir şekilde kabul eden *Talmud* ve Kodlarda karşılaşılmaktadır. Örneğin *Bava Metsia'*da (fol. 60ab) şu satırlar yer almaktadır: “R. Yahuda öğretisine göre: Dükkân sahibi çocuklara şekerleme ve ceviz vermemelidir, zira bu şekilde onlara dükkâna gelme alışkanlığı kazandırmaktadır. Oysa hekimler buna izin vermektedirler. Aynı şekilde fiyatları da değiştirmemek gerekir. Ancak Abba Saül hekimlerin buna izin vermesine karar verdi.” *Gemara* ve *Mişna’*da aynı akıl yürütmelerle karşılaşılmaktadır. *Şulhan Aruh’*taysa ticari özgürlüğe karşı olan hiçbir düşünceyle karşılaşılmamaktadır. Bugüne kadar süregelmiş olan tek düşünce “gelişmiş” ticaret anlayışıdır: “Dükkân sahibinin dükkana gelen çocukları devamlı müşteri haline getirebilmek amacıyla şekerleme ve ceviz dağıtmasına izin vardır. Aynı zamanda malını piyasa fiyatının altında vermesine de izin vardır, böyle bir şey yaptığı takdirde hiç kimse bunu onun yüzüne vurma hakkına sahip değildir.”

Yine *Şulhan Aruh'*ta (156, 7) kente mal satmaya gelen tüccarların boyun eğmesi gereken kısıtlamalarla ilgili olarak: “Yabancılar mallarını kentli tüccarlardan daha ucuza sattıkları takdirde hiç kimse Yahudi halkına yabancılara hizmet ettikleri için kızamaz, zira o tüccarın böyle bir şey yapmasının tek nedeni para kazanmaktır.” Yine (156, 5) aynı metinde: “Hiç kimse bir Yahudi’ye, Yahudi olmayan birine yasal faizin altında bir faiz oranıyla ödünç para verdiği için kızamaz.”

Öte yandan katı bir sanayi tekeli ilkesinin Yahudi hukuku (en azından *Şulhan Aruh'*ta) içinde sanayi özgürlüğüne yer verdiği görülmektedir. Örneğin bir zanaatkârın sokak sakinlerinin öfkesini çekmeden bir sokağa yerleştiğini ve o sokakta çalışan biriyle aynı mesleği icra etmeye başladığını varsayalım. O sokağa ilk önce yerleşmiş olan zanaatkâr başka bir mahalleden gelen yeni zanaatkârın iş yapmasını engelleyemeyeceği gibi ekmeğini elinden aldığını da ileri sürme hakkına sahip değildir, vs. (*Şulhan Aruh*, 156, 5).

Ticari özgürlükle bir mesleğin özgür bir şekilde icra edilmesini kesinlikle Tanrı istemektedir. Böyle bir anlayışın ekonomik yaşamın yönlendirilmesi ve gelişmesi üzerindeki etkisi konusunda ısrar etmeyi sürdürmenin bir yararı yoktur.

XXII.AHLÂKİ ÖZELLİKLERİN KAPİTALİST ZİHNİYETİN YAYGINLAŞMASINA KATKILARI

Önceki bölümlerde safça dememek için tamamıyla tarafsız Bir bakış açısıyla ahlâki güçlerin kapitalist zihniyetin oluşumu üzerindeki etkilerinden söz ettik. Böyle bir şey yapma hakkımız var mı? Bu konuda ileri sürmüş olduğumuz düşünceler ne ölçüde doğru ve geçerlidir? Şu ana kadar yapmış olduğumuz açıklamalara bakarak bu soruların yanıtlarını vermiş olduğumuz söylenemez, zira ulaşabildiğimiz tek sonuç, pek çok durumda, kapitalist zihniyetin çeşitli görünümleri ve kimi felsefi ve dinî öğretiler arasında bir koşutluk bulunduğudur.

Bu koşutluğun iki olgular dizisi arasında zorunlu olarak bir neden sonuç ilişkisine yol açmayacağı; kapitalist zihniyetin başka kaynaklardan beslenmiş olabileceği ve mevcut görünümünü bizim bildiğimiz ahlâki buyruklar ve dinî talimatlar dışında kalan etkilere borçlu olabileceği yönünde itirazlar gelebilir.

Hattâ daha da ileri gidilerek (böyle bir itirazın günümüz düşünce biçimine oldukça uygun olduğu söylenebilir) kapitalist zihniyet ve ahlâki buyruklar arasında bir neden sonuç ilişkisinin bulunduğu varsayılsa bile bu ilişki sizin kabul etmiş olduğunuzun tersi bir anlama sahip olabilir, yani felsefi ve dinî zorunluluklar kapitalist zihniyetin doğuşuna yol açmaktan çok, belli ekonomik koşulların bir "yansıması" olarak belli bir ekonomik zihniyet içinde anlam kazanacaklardır denilebilir.

Bu sonuncu itirazın yol açtığı sorun konusunda tartışmak niyetinde değilim. Din ve ekonomik yaşam arasında mevcut olan ilkesel ilişkiler konusunda Ernest Tröltsch "materyalist tarih anlayışına" karşı büyük bir tarafsızlık ve tartışmasız bir yetkinlikle karşı çıkmıştır. Burada konuyla ilgili görüşümü ana hatlarıyla kısaca açıklamakla yetineceğim. Bu da benim ilgilendiğim özel durum, yani kapitalist zihniyetin oluşumunda ahlâki güçlerin oynamış olduğu rolü açıklamamı sağlayacak.

Kurucusu ne kadar büyük bir dehaya sahip olursa olsun bir din ancak dış çevre önceden belli koşulları yerine getirdiği takdirde ortaya çıkabilir. Bunlar yalnızca ekonomik koşullardan ibaret olmayıp aynı zamanda

biyolojik ve etnolojik özelliklere de sahiptirler. Bir dinin (ya da çok daha küçük çaplı bir felsefenin) kabul edilmesi bir halkın içinde bulunduğu durum, kan/soy birliği, toplumsal koşullarla ilgili olup, halkın genel durumu dinî bir sistemin zaman içindeki gelişmesini de belirlemektedir. Aynı düşünceyi şu şekilde de ifade edebiliriz: Bir dinin ortaya çıkıp belli bir yönde ilerlemesi için halkın belli bir "özelliğe" sahip olması gerekmektedir. "Bir tohumun çıplak bir kaya parçası üzerinde kök salmasının mümkün olmaması gibi insani ve felsefi niteliklere sahip bir dinin de kaba saba ve cahil vahşileri etkisi altına alması söz konusu değildir."

Oysa günümüze doğru geldikçe halkların sahip olduğu "özellik", Batı Avrupa tarihi boyunca insanın psikolojik yaşamında giderek daha önemli bir yere sahip olan ekonomik çıkarlar nedeniyle ekonomik koşulların etkisi altında kalmıştır. İşte bu yüzden bir din ne kadar yeniyse o kadar çok ekonomik koşulların etkisi altında kalmak durumundadır.

Benim hayati bir öneme sahip olduğunu düşündüğüm bu önerilerin geçerliliğini saptamak oldukça kolay bir iş olup, bunun için Hıristiyan din sistemlerinin içinde ortaya çıktıkları ekonomik dönemlerin kendi aralarında karşılaştırılmalı bir şekilde ele alınması yeterlidir.

Agustinus öğretilerinin yaygınlaşmasını ekonomik koşulların etkisine bağlamak olguların aksi bir yönde ilerlemeye çalışmak demektir.

Ekonomik unsur Thomascı sistemin gelişmesinde ve özellikle de Skolastiklerin XIV. ve XV. yüzyıllara ait ahlâki öğretisinde biraz daha önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte erken Orta Çağ da Katolik dünyası temel unsurlarını hem içinde yaşamakta olduğu coğrafyadan çok uzak hem de kendisiyle aynı anda ortaya çıkmamış kaynaklardan ödünç almıştır. Burada Katolik inancının bir dinî deneyimler, gündelik yaşama ait olguların insan üzerinde bıraktığı izlenimler, antik dönem felsefi öğretiler ve Yahudi halkının ahlaki emirler sentezi olduğu çok açık bir şekilde görülmektedir.

Buna karşılık Protestanlığın Kalvinist değişkenlerinin oluşumunda gelişmiş kapitalist ekonominin etkileri açıkça hissedilmektedir. Eğer Püritanizm burjuva yaşam biçiminin önemli bir günah işlenmemesi durumuyla uyumluluk gösterdiğini kabul etmişse, bu, ekonomik koşullarm etkisi ve baskısıyla gerçekleşmiştir. Oysa doğası gereği bu inancın kapitalizme ne kadar ters düştüğünü daha önce görmüştük. Püriten vaizler XVI. ve XVII. yüzyıllarda Şeytan (Mammon) kültünü cehennemin dibine gönderip onun yerine anti-dünya öğretilerine daha uygun bir ortam sunan

toprağın işlenmesi ve zanaat üstüne oturan bir ekonomik örgütlenme biçimini kabul etmeye hazırdılar. Ancak o sırada iş işten geçmiş bulunuyordu. Daha önce büyük bir ekonomik sefalet içinde yaşamakta olan Almanya'da Lutherciliğin yapmış olduğu gibi kapitalizmin gerçekleştirdiği gelişmeleri görmezlikten gelmeleri mümkün değildi. Hiç kuşkusuz onun varlığını istemeye istemeye kabul ettiler ve ellerinden geldiğince kendi din anlayışlarıyla uzlaştırmaya çalıştılar. Öğretilerini sunuş biçimleri bile dönemin ekonomik yaşantısının onlar üzerindeki etkisini göstermektedir. Ruhun kurtuluşuyla ilgili hakikatleri sıralarken bu ekonomik yaşamdan ödünç aldıkları düşünce ve imgelerden yararlandılar. Zihinlerinde bir “Aziz”i kendi günahlarının muhasebesini tutan, sermaye ve kâr arasında ayrım yapan biri gibi canlandırdıklarından “yaşamın kutsallaştırılmasına da basit bir ticari iş gözüyle baktılar.”

Baxter *(Saints Everlasting rest.*, Ch. XII), örneğin, Tanrının gözle görülmez bir varlık olmasından şu şekilde söz etmektedir: “Görmediğimiz bir yabancıyla mektuplaşarak kârlı bir ticaret yapabilmek nasıl mümkünse gözle görülmeyen Tanrıyla da “kutsal ticaret” yöntemiyle “aynı şekilde değerli bir inciye” sahip olunabilir. Eski ahlâkçılar ve Luthercilerin yararlandıkları hukuki karşılaştırmaların yerini alan bu ticari karşılaştırmalar, insanı, ruhunun kurtuluşunu Tanrıyla imzaladığı senet karşılığı satın almış olan biri gibi gören Püritanizme ait belirgin özelliklerden biridir.”[25]

Daha önce *Yahudi'*ler üzerine yazmış olduğum kitabımda ayrıntılı bir şekilde göstermiş olduğum gibi bütün bu düşünceler Yahudiliğe kesinlikle yabancı değildir. Püriten ilahiyatçılar bunları Yahudi meslektaşlarından ödünç almış olabilirler. Zaten bunları alış nedenleri Yahudi ilahiyat düşüncesinin kapitalizmle aşırı derecede haşır neşir olması ve yine söz konusu dönemde kapitalizmin ördüğü ağların yavaş yavaş dünyayı sarmaya başlamasıdır. Püriten vaizler öğretilerini yalnızca köylüler, feodal senyörler ve zanaatkârlardan oluşan bir çevreye yaymış olsalardı, dertlerini bu insanlara anlatabilmek amacıyla muhasebe, sermaye, faiz gibi sözcüklere başvurmak yapabilecekleri en büyük saçmalık olurdu.

Dinî (ya da felsefi) bir sistem kök salmaya başladığı andan itibaren onu oluşturan ve gözle görülmez bir hâleyle aydınlatan öğretiler de yaşamın genelini ve özellikle de (ve bu nokta bizim açımızdan çok önemlidir)

ekonomik yaşantıyı etkilemektedirler. Ekonomik öznelerin ruhsal durumlarının, sistemli bir şekilde geliştirilen ve kesinlikle uyulması istenen bu ahlâki emirlerin etkisinden kaçabilmeleri çok şaşırtıcı bir şey olacaktır.

Bu etkinin biri kişisel diğeri nesnel olmak üzere kimi koşullara boyun eğmek durumunda olduğunu söylemeliyiz.

Ahlâki güçlerin ekonomik davranış üzerinde etkili olmasını sağlayan *kişisel koşul* şudur: Bu güçler insan ruhu üzerinde belli bir etkiye sahip olmak zorundadırlar. Uygulayacak, inanacak birini bulamadıktan sonra en kusursuz ahlâk bile bir işe yarayamaz. Biz bu koşula kapitalizmin başlangıç dönemi boyunca uyulmuş olduğunu göstermiş bulunuyoruz. Rönesans döneminde felsefeye duyulan ilgi ve özellikle de bütün ülkelerde en içten dinî duygular XVIII. yüzyıla kadar olmaları gerektiği gibi tartışmasız bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Ahlâki güçlerin etkinliğiyle ilgili *nesnel koşulsa* kapitalizmin ortaya çıktığı sırada kapitalist gelişme hızının yavaşlığına bakılarak anlaşılabilmededir. Açıklamaya çalışayım: Henüz inşa halindeki bir ekonomik sistemde herkes kendi kafasına uygun bir ekonomik davranış biçimi sergilediği takdirde bununla ilgili ahlâki öğretiler ve ahlâkla ilgili özdeyişler; ekonomik sisteme ait değişik dalların yerli yerine oturup olgunlaşmış olduğu; bütün yöntem ve girişim biçimlerinin neredeyse mekanik bir görünüme kavuştuğu ve ekonomik öznelerin kendilerine rağmen belli bir davranış biçimine uymak durumunda kaldığı bir aşamadakine oranla, çok daha geniş bir alanı kapsamak durumundadır.

Kapitalizmin ortaya çıkış aşamasında iki koşulun gerekleri yerme getirilmiş olup, ortaya çıkış biçimleri neye benzerse benzesin felsefe ve özellikle de din bir kez ahlâki güç haline geldiklerinde kapitalist zihniyetin oluşumuna katkıda bulunmamış oldukları söylenemez. Başka terimlerle ifade etmek gerekirse ahlâki öğretiler ve kapitalist zihniyet arasında kurmuş olduğumuz koşutluk çoğu kez bizim belirlediğimiz şekilde algılanmaktadır, yani ahlâki emir neden olarak görüldüğü takdirde ekonomik öznelerin davranış biçimleri sonuç olarak yorumlanmak durumundadır.

Ahlâki güçlerin kapitalist zihniyetin gelişmesine üç şekilde katkı yaptıkları görülmektedir:

1. Kapitalizme ve özellikle de temelinde akılcı düşünce ve her şeye bir yöntem kazandırmanın bulunduğu bir yaşam anlayışına elverişli bir ortam

oluşturmuşlar ve bu ortamın geliştirilmesinde erken antik çağ felsefesi ve üç temel din eşit düzeyde bir rol oynamışlardır;

2. Burjuva erdemleri kültürünün oluşmasına neden olmuşlar ve bu kültür hem antik çağ bilgeleri hem de üç din sistemi tarafından desteklenmiştir;

3. Kazanç aşkını frenleyerek ekonomik zihniyete kimi sınırlandırmalar getirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu sonuç tartışmasız bir şekilde iki Hıristiyan mezhebin hesabına geçirilmek durumundadır çünkü vaazları sayesinde bunu yaşayan ve gerçek bir şeye dönüştürmüşlerdir. Keza kapitalizmin ilk dönemin sonuna kadar Hıristiyanlığın insan yanlısı ahlâk öğretiminin etkisinde kalmış olduğu söylenebilir. Bunun farkına varamayanların kapitalizmin başlangıcı konusunda bir fikir sahibi olabilmeleri mümkün değildir.

Bunun yanısıra Yahudi ahlâk anlayışının belirgin (en azından “yabancılarla” ilişkiler gündelik uygulama düzeyinde bizi ilgilendiren tek konudur) özelliğinin, Hıristiyan mezheplerin ekonomik yaşamı kuşatma ve sınırlandırmaya çalışan ilkelerini görmezden gelmek olduğu söylenebilir. Bu yüzden kapitalizmin daha ilk evrelerinde Yahudilerin eski ekonomi ahlâk anlayışını yıkarak hiçbir sınır tanımayan, hayâsızlık üzerine oturan bir kazanç anlayışı geliştirdiklerini görmekteyiz. Bu düşüncelerin genel olarak kapitalist zihniyetin ayrılmaz bir parçası haline gelmesi ancak kapitalizmin en son aşamasında, yani en azından Protestan ülkelerdeki din duygusu yoğunluğunu büyük ölçüde yitirip Yahudiliğin etkisinin giderek yaygınlaşıp yerli yerine oturmaya başladığı bir sırada mümkün olmuştur. Öyleyse ahlâki güçler, özellikle de din, kapitalizmin gelişip yaygınlaşmasında hayati bir rol oynamışlardır. Kapitalist atılım: Din duygusunun zayıflaması ve Yahudilere özgü din duygusunun sürüp gitmesi gibi iki karşıt gücün gerçekleştirdikleri eylemin bir sonucu gibi görülebilir.

Öte yandan ilk kapitalist dönemin sonundan bu yana nasıl gerçekleştiğini gördüğümüz ekonomik gelişmenin sorumluluğunu yalnızca ahlâki güçlerin etkisine bağlamak fazla abartılı bir yaklaşım sergilemek olacaktır. Ahlâki güçlere yüklemiş olduğumuz çok geniş bir eylem alanıyla ilgili değerlendirmeler aynı zamanda bu eylemin sınırlarını az çok belirlememize de yardımcı olmaktadırlar:

1.Ahlâki değerler insanlar tarafından kabul edildiği, yani insanlar bunlara (sözcüğün geniş anlamında) “inandıkları” sürece, ahlâki güçler

(belli dış koşulların da varlığı sayesinde) kapitalist zihniyetin ortaya çıkması ve gelişmesinde kesinlikle belli bir etkiye sahip olmuşlardır.

2.Ancak insanların ahlâki değerlere “inanıyor olmaları” kesinlikle bunların dışında başka etkilere maruz kalmadıkları anlamına gelemez. Aksi varsayım göz önünde bulundurulduğu takdirde aynı dinî sistemin her yerde aynı kapitalist zihniyetin oluşmasına yol açması gerekirdi ki, böyle bir şey söz konusu bile değildir (İtalya ve İspanya karşılaştırması yapılabilir) çünkü farklı dinî sistemlere bağlı ülkelerde (İtalya, Almanya, Amerika) aynı kapitalist zihniyetin doğmuş olduğunu gördük.

Kapitalist zihniyetin kökeninde yalnızca ahlâki güçlerin bulunmadığından emin olmak isteniyorsa, bu zihniyetin pek çok açıdan ve pek çok somut uygulamasına bakılarak ahlâki güçler tarafından etkilenmesinin mümkün olmadığını düşünmek yeterli olacaktır. Bu konularda yanlış bir yola girerek, sığ ve tek yönlü bir bakış açısı üretmenin ne kadar kolay olduğunu gösterebilmek amacıyla, Franz Keller’in, daha önce bu konuda sunmuş olduğum düşünceleri tartıştıktan sonra sonuç kısmında söylemiş olduklarını alıntılamaktan başka bir şey yapmayacağım:

> *"Kapitalizmin başlangıç aşamasındaki en önemli şey, birkaç kişinin elinde biriken büyük servetlerden çok, en ayrıntılı ekonomik açıklamasını girişimcinin çalışma alanına özgü sorumluluk bilincinde bulan ahlâki güçlerden oluşan sermayedir. Ahlâki güçler uzun bir eğitim sürecinin ürünü olup, bir halka özgü sözleşme sisteminin temelini oluşturduklarından girişimci için mesleki açıdan zorunlu bir koşuldur."*

Bu sözler büyük bir hakikat payına sahip olmakla birlikte burada söz konusu olan sorunun karmaşıklığını açıklayabilecek bir düzeye sahip değildir.

İlk olarak (sözü edildiği için değindiğimiz) kapitalizmin (ekonomik bir sistem olarak) ortaya çıkmasındaki en *önemli* etken servet birikimiyle birlikte oluşan kapitalist zihniyettir. Bunların dışında kalan birkaç unsurun etkisini de unutmamak gerekir. Salt ahlâki özlemler hiçbir şekilde ekonomik *biçimlerin* ortaya çıkmasını sağlayamazlar. Daha önce kapitalizmin tamamıyla dinî motiflere dayandığı suçlaması yapıldığında, Max Weber bu yanlış anlamaya şiddetle karşı çıkmıştır.

Ekonomik yaşama ait “zihniyeti” kısaca ekonomik zihniyeti olabilecek en geniş anlamda ele alacak olursak bu zihniyetin çok değişik ruhsal

durumların bir araya gelmesiyle ortaya çıkan türdeş olmayan bir karışım olduğunu ve ahlâki güçlerin, eğitim aracılığıyla üretilip, sürdürülebilen özellikleri nedeniyle aralarından yalnızca kimilerini etkileyebildiklerini görürüz. Kapitalist zihniyetin "erdemler" başlığı altında bir araya getirebileceğimiz bu iki unsuru eğitimin bir ürünü olup, varlıklarını ahlâki güçlere borçludurlar. Bunlar ruhsal erdemlerle kişiliğe/karaktere dair erdemler olup disiplin altına alınmış bir varlığın dış görünümleri, irade ve anlığa sistemli bir şekilde dayatılmış zorlamanın sonuçlarıdır.

Bu erdemlere etik tarafından öğretilen kimi ahlâk normlarını kabul etme ve uyma koşuluyla sahip olunabilmektedir. Bu erdemlere sahip olabilmek için yine belli özellikler taşımak gerekmektedir. Bu özelliklere sahip olmanın kimileri için kolay kimileri içinse zor bir iş olduğunu ben de kabul ediyorum. Ancak bütünsel ve özsel açıdan bakılacak olursa erdemlerin varlıklarını yine de ahlâki güçlere borçlu olup, ahlâki eğitim ve terbiyenin bir ürünü oldukları söylenebilir.

Ancak kapitalist zihniyeti oluşturan başka unsurların kimisine doğuştan sahip olunduğundan, ki bunlara *yetenekler* deniliyor, başka bir şekilde edinilmeleri olanaksızdır. Gözü pek girişimcinin yeteneği, yaratıcı spekülatörün yeteneği, ustaca hesap kitap yapabilenin yeteneği gibi. Dünyada bir aptalı bir dahiye; düşler âleminde dolanan birini iyi bir hesap ustasına dönüştürebilecek bir ahlâki güç yoktur. Hiç kuşkusuz yetenekleri "geliştirebilmek" mümkündür. Örneğin, (seçme yöntemiyle) sayılarını artırabilmek ve düzeylerini yükseltebilmek mümkündür ancak bunların oluşması kadar, gelişmesi ve seçilmesinde de ahlâki güçler hiçbir rol oynamamaktadır.

Kapitalist zihniyeti oluşturan üçüncü özgün unsur *tekniklerdir.* Bunlar işleri özümseme, hesaplama, örgütleme, vs. yeteneğidir. Bütün bunlar da ahlâki güçlerin müdahale alanı dışında kalan ve öğrenilen yeteneklerdir. Ahlâki açıdan kusursuz bir adam yanlış bir muhasebe sisteminden yararlandığında ya da sürekli yanlış hesaplamalar yaptığında çok kötü bir kapitalist girişimci olmaya mahkûmdur. Kapitalist niteliklerin derecesi ve toplamı sahip olunan teknikler, bunların ne kadar bir süre içinde özümsenmiş olduğu ve bunlara sahip olma konusunda ortaya konulan irade tarafından belirlenmektedir. Bu üç unsurdan yalnızca sonuncusu yani sahip olma, öğrenme ve özümseme konusunda ortaya konulan irade ahlâki güçler tarafından etkilenebilir. Bu unsuru *gayretli olma, kendini işine verme*

şeklinde adlandırabiliriz. Diğer iki unsursa tam tersine ahlâki güçlerin denetimi dışında kalmaktadırlar. Belli bir zaman diliminde sahip olunabilecek nitelik sayısı sahip olunan yaratıcılık yeteneğinin varlığı ya da yokluğunun yanısıra düzeyiyle de ilgili olup; ekonomik öznelerin şu ya da bu alışkanlıkları ne kadar zamanda, nasıl edindikleri sonradan kazanılmayan ve bir kişiden diğerine değişebilen yeteneğin derecesiyle ilişkilidir. Hiç kuşkusuz bu derecenin düzeyini, seçme yöntemiyle kuşaktan kuşağa yükseltebilmek mümkündür ancak bu seçim ahlâki güçlerden bağımsız bir şekilde gerçekleşmek durumundadır.

Bütün bu açıklamalara dayanarak, ahlâki güçlerin, henüz herhangi bir güç kaybına uğramamış oldukları cemaatlerde bile kapitalist zihniyeti oluşturan kimi unsurların oluşum ve gelişiminde hiçbir rol oynamadıkları söylenebilir. Bu arada ilk kapitalist dönemin sonundan bu yana, ahlâki güçler, bizim Hıristiyan cemaatlerimizde kesinlikle belirgin bir güç kaybına uğramışlardır. Bu dönemden itibaren kapitalist zihniyet müthiş bir atılım yaparak yaşantımızda radikal dönüşümlere yol açmış olup, bu olay, gerek Katolik gerekse Protestan ülkelerde ahlâki öğretilerin geçerliliklerini yitirmeleri sayesinde gerçekleşmiştir. Bu dönüşümlerin gerçekleşebilmesi için Katolik ve Protestan mezheplerinin ekonomik özneyi engelleme ve yönlendirmeye yönelik tüm setlerin yıkılması gerekmiştir. Bu dönüşümler tek bir ahlâki ilkeye, yani Yahudi ahlâk anlayışına uyularak gerçekleştirilmiştir.

Ancak daha ileri gitmeden, hemen şimdi altı çizilmesi gereken bir nokta varsa, o da, Yahudi ahlâkının etkisi ne kadar büyük olursa olsun, modern ekonomi insanının tüm varlık ve davranışlarının bunun tarafından belirlenmiş olduğunu söylemenin eleştirel akılla bağdaşmayacağıdır. Dolayısıyla modern kapitalizmin diğer kaynaklarıyla yaptığı atılım ve gösterdiği müthiş gelişmenin öteki nedenlerini araştırmak durumundayız. Bunlar kapitalizmin ilk döneminde ahlâki güçlerle *rekabet* içine girdikten sonra XV. yüzyılın sonundan itibaren onların yerini almaya başlamışlardır. Bu nedenleri yalnızca toplumsal koşullar doğurabileceği için, çalışmamızın bundan sonraki ana bölümünü bu koşulların incelenmesine ayırdık.

Üçüncü Bölüm: TOPLUMSAL KOŞULLAR

XXIII. DEVLET

Bundan sonraki alt bölümlerde toplumsal koşullarla ilişkili belli başlı nedenler ve etkilerin bütünü konusunda toplu bir bakış sunmaya çalışacağız. Bu arada özellikle bize önemli görünen bazı noktaların da altını çizeceğiz. Başka türlü davranmak bu çalışmanın sınırları dışına çıkmak anlamına gelecektir. Son beş yüz yıl boyunca karşılaşılan bütün tarihî dönemler ilgilendiğimiz konuyla az çok yakından ilişkiliyse de; bizim bir ekonomi hele bir uygarlık ya da bu uzun dönemi anlatan bir genel tarih yazmak gibi bir niyetimiz olmadığından, kendimizi kısa ve özetlenmiş birkaç anıştırmayla sınırlandırmak zorundayız.

İlk olarak Devletten söz edeceğim. Bunu yalnızca Devletin kendi gelişmesinin kapitalist zihniyetin oluşumu ve gelişmesi açısından, özellikle de XVII. yüzyılın sonuna kadar giden süre içinde, sahip olduğu hayati önem nedeniyle değil; aynı zamanda onun temsil ettiği nedenler toplamı bütün diğer nedenleri özünde barındırdığı için yapacağım.

Devletin kapitalist zihniyetin oluşumuna neden ve nasıl yardımcı olduğunu göstermeye çalışacağım. Ancak belli açılardan Devletin aynı zamanda bu gelişmenin elini kolunu bağlayıcı bir etkiye sahip olduğunu söylemezsek işimizi yarım yapmış sayılırız.

Hiç kuşkusuz abartılı bir vergilendirme politikası çoğunlukla girişimci zihniyeti engelleyici hattâ boğucu bir sonuca yol açabilir. Kazançların çok üstüne çıkan bir vergilendirme ya sanayi alanını doğrudan vuracak ya da yabancı sanayi ile rekabet etme gücünü olanaksız kılacak olan bir yüksek ücret politikası güdülmesine yol açarak dolaylı bir şekilde vuracaktır ki, bu durumda şirketlerin yatırım yapma eğilimi giderek azalacaktır. Örneğin, İspanya'da XVII. yüzyılda (Ranke) başlayan ekonomik gerileme ve XVIII. yüzyılda Hollanda (Luzac ve Pringsheim) sanayisindeki âni çöküşün nedeni büyük ölçüde bu ülkelerin güttükleri çok abartılı boyutlara ulaşmış vergilendirme politikalarıdır. Kötü bir sanayi ve ticaret politikasıyla birlikte sürdürülen yine az çok kötü bir vergilendirme politikası, girişimcilik anlayışı üzerinde engelliyici bir sonuca yol açabilir.

Modern Devlet, kapitalist zihniyetin karşısına “kötü” ya da “yanlış” vergilendirme, sanayi, ticaret politikalarıyla bir ilişkisi olmayan daha başka engeller çıkarmıştır. Bu engellerin kökeninde bulunan şeyse *kamusal borçlanmalardır.* Daha önce başka bir çalışmamda sayısal verilere[26] dayanarak özelikle askerî girişimler için Orta Çağ’ın sonundan itibaren kamu hâzinesinden ne kadar muazzam harcamalar yapılmış olduğundan söz etmiştim. Hükümetlerin yol açtığı bu kanamaların ilk sonuçlarından biri ekonomik gücün büyük ölçüde zayıflaması olmakla birlikte, daha sonraları birikimlerin bir kısmının üretime yönelik kullanımı yitirilen gücün bir kısmının yeniden kazanılmasını sağlamıştır. Devlet bir yandan projelerini gerçekleştirmek isteyen kapitalizmin ihtiyaç duyduğu olanakları kısıtlarken; diğer yandan zengin insanlara *kamusal borçlanmalar* aracılığıyla Devletin rantlarından bir kısmını satın alarak riske girmeden para kazanma olanağı tanıyıp, girişimcilik ruhunun atılım yapmasını engellemekte, en azından yavaşlatmaktaydı.

İngiltere, Fransa, Hollanda gibi ülkelerde XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca bu durum pek çok protesto eylemine yol açmıştır. Girişimcilik ruhuna ve kapitalist zihniyete sahip insanlar; para, ticaret ve sanayinin gelişmesine ve desteklenmesine yardımcı olmak yerine büyük kazançlar elde etmek isteyenlerin iştahını kabartan kamuya ait kasaların içine gömülüp kalıyor demekteydiler.

Devlet, daha önce görmüş olduğumuz gibi özellikle Fransa’da *vergi gelirlerini satışa çıkartarak* girişimcilik ruhunu boğmaya yönelik çok etkili bir silah bulmuş ve bu silah yüzyıllar boyunca Fransız kamu yaşantısının temel kurumlarından biri olarak kalmıştır. Bu, halka arz edilen Devlet tahvilleri gibi bir şey olmamakla birlikte aynı sonuçlara yol açmıştır. Zengin insanlar bir kez bu vergi gelirini ele geçirdiklerinde, kapitalist şirketlerin başına neler gelebileceğini hiçbir şekilde umursamadan yalnızca nimetlerinden yararlanıp keyfini çıkartmaya çalışmaktaydılar. Fransa, bize, kapitalist zihniyet üzerinde etkili olan karşılıklı tepkiler sürecini izleme olanağı tanıyan bir ülkedir. Kapitalizme olan eğilimi ortalamanın altında bulunan (Kelt kökenlere sahip olduğunu düşündüğümüz) Fransa halkı kendi huyuna suyuna uygun bir sermayeden yararlanma biçimi olan *vergi gelirlerini satın alma* kurumunu oluşturmuştur. Bu kurum bir kez yerleşik bir görünüm kazandıktan sonra Fransa’da o sıralarda mevcut olan

kapitalizme olan zayıf eğilimi ya boğarak ya da en az yetenekli olanları seçip destekleyerek girişimcilik ruhunun elini kolunu bağlamıştır.

Aynı sonuçlarla, Devletin ulusu oluşturan çeşitli toplumsal sınıflara karşı tarafsız olmadığı ya da olmak istemediği ve iş dünyasına tamamen yabancı bir soylular sınıfını destekleyip, burjuvazinin en yetenekli temsilcilerine, soylulara özgü ayrıcalıklı unvanlar ve konumlar lütfederek kapitalizmi bu insanlardan mahrum ettiği ülkelerde de karşılaşılmaktadır.

Burada da belli bir durum karşısında kesin bir neden sonuç ilişkisinden söz edebilmek mümkün görünmemektedir. Örneğin, burjuvazinin temsilcilerini kapitalizmin çıkarlarına yabancılaştıran şey, kendilerine lütfedilen bu soyluluk unvanları mıdır yoksa soyluluğa intisap etme, burjuvaziyle son biçimini almış olan, içsel bir feodalleşme sürecinin onaylanmasından başka bir şey değil midir?

Ancak Devletin, sahip olduğu tüm olanakları kapitalist zihniyetin emrine vererek sağladığı destek göz önünde bulundurulduğunda bütün bu engellemeler önemlerini yitirmektedirler.

Devletin kapitalizme böylesine destek olmasının birinci nedeni bu desteği vermek istemesidir. Devletin kapitalist çıkarlara destek olmak amacıyla aldığı bütün önlemler, düşünülerek, bilinçli bir şekilde kaleme alınmıştır.

Devletin en büyük kapitalist girişimcilerden biri olduğunu ve hep öyle kaldığını biliyoruz. Para kazanmak isteyen insanlar için kapitalist Devlet benzemeye çalıştıkları bir model olmuştur. Girişimci bir ruha sahip olması için her uyruğunu yüreklendirmiş, her türlü örgütlenme konusunda söyleyecek sözü olmuş, ticaret ahlâkıyla ilgili sorularla karşılaşıldığında bunlar hakkında görüş bildirecek yeterli deneyime sahip olduğunu göstermiştir. Toplumsal değerlerin dönüşüme uğraması konusunda etkili olmuş, bizzat kendisi işler yaparak kapitalizm öncesinde küçümsenen “kirletilmiş mesleklere (*artes sordidae”)* yeniden saygınlıklarını kazandırarak onları *“gentlemanlike”* (“bir *centilmene lâyık’)* hale getirmiştir. _

Ancak Devletin kapitalist zihniyetin gelişimi üzerinde oynadığı en önemli rol dolaylı yollardan ve özellikle de ekonomi politikaları aracılığıyla gerçekleştirdikleridir. Gerçekten de kapitalizmin ortaya çıkma aşamasında merkantilizm politikasının kapitalist çıkarların işine ne kadar çok yaramış

olduğunu biliyoruz. Bu politikanın belirgin özelliklerinden birkaçını sayalım.

Devlet para kazanmak isteyen insanları kapitalizme, kapitalist girişimci olmaya itebilmek amacıyla elindeki bütün olanakları, gücü ve ikna yeteneğini kullanmıştır.

XVIII. yüzyıla ait bir kitapta "*Pleblerin* eski alışkanlıklarına bağlı kaldıkları ve çıkarlarının başka yerde olduğunu gösterebilmek için ellerinden kollarından çekiştirip, sürüklemek gerektiği" yazmaktadır. Yurttaşlarını içinde bulundukları duyarsızlık ortamından çekip alabilmek amacıyla Colbert'in başvurduğu numaralar insanı gerçekten duygulandırmaktadır. XVI. ve XVII. yüzyıl İngiltere sinde kralın (ya da kraliçenin) pek çok girişimin sürüp gidebilmesi için gerekli maddi kaynakları sağladıkları görülmektedir. Drake ya da Raleigh gibi insanlar yeni bir seyahate çıkma kararı vermeden önce kralla uzun soluklu görüşmeler yapıyorlardı. Örneğin, Raleigh'ın Guyana'ya yeni bir sefer düzenleme projesinin kökeninde I. James'in paraya duyduğu gereksinim vardı. Keza I. Charles ülkenin her köşesine sanayicilerle kârlı anlaşmalar yapmak üzere memurlar göndermişti.

Bütün bunlara, sahip olduğu kapitalist çıkar çemberiyle gizli çıkarlarını büyütüp geliştirmek ve olası çıkar tohumları ekebilmek amacıyla Merkantilist Devletin başvurduğu kurnazca sistemi de eklemek gerekmektedir. Bütün bu Devlete özgü "ayrıcalıkların anlamı 13 Haziran 1558 tarihinde Fransa Kralı II. Henri'nin yazmış olduğu bir mektupta insanı hayran bırakacak bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Bu mektubunda kral, tanıdığı "ayrıcalıklar ve yaptığı iyiliklerin" tek amacının "erdemli ve çalışkan" sanayicileri teşvik etmek ve kârlı işletmeler kurmalarını sağlamak olduğunun altını çizmektedir.

Maddi ve ahlâki vaatler aracılığıyla girişimcilik ruhunu ayakta tutmayı hedefleyen bu "ayrıcalıklar" çok değişik biçimlere sahiptirler. Bunlar kimi zaman tekeller, yani üretim, ticaret, ulaşım araçlarını kapsayan olumsuz ayrıcalıklar olup bazen politik, kimi zaman da koruma ya da cesaretlendirmeye yönelik önlemler ya da kişiye doğrudan verilen prim biçimindedirler. Yazmış olduğu *Sözlük*'te Savary, girişimden zevk almaya teşvik eden tüm prim çeşitlerini saymaktadır: Miras yoluyla kalıcı soyluluk unvanı ihsan etmek; vatandaş olma izni vermek; giriş vergilerinden muaf tutmak; faizsiz ödünç para vermek; yıllık gelir bağlamak; alkol imal etme

izni vermek; inşaat için toprak ihsan etmek; sanayi denetiminden muaf tutmak; para yardımı yapmak; vs. “Her türlü buluşa ayrıcalık ve koruma sağlanmaktaydı. Kralın hâzinesi sanki herhangi bir buluş sunabilecek herkesi ödüllendirmek üzere pazar yerleri ve sokaklarda geziniyordu” (Heinrich Laube). Devlet, bu çalışmamın başka bir bölümünde uzun uzadıya sözünü etmiş olduğum, “proje üreticilerini” bu şekilde destekliyor ve cesaretlendiriyordu .

Öte yandan XIX. yüzyılda yeni ekonomi hukuku içine “sınai özgürlüğü” de alarak merkantilizm ve lonca sistemini kıran Devlet, girişimcilik ruhunu belli ölçüde[27] canlandırmayı başarmıştır.

Son olarak, Devlet, kapitalist zihniyeti her düzeyde oluşturduğu eğitim düzeni aracılığıyla bilinçli bir şekilde desteklemiştir. Eğitim kuruluşlarının oluşturulmasının kapitalist zihniyetin varlığının belirgin bir göstergesi olarak yorumlanabileceğini daha önce görmüştük. Eğitim kuruluşlarının bu zihniyetin yaygınlaşmasının bir kanıtı şeklinde algılanabileceğini göstermiş ve doğasıyla ilgili kimi açıklamalar yapmaya çalışmıştık. Bu bölümde bu eğitim kuruluşlarını kapitalist zihniyetin kaynaklarından biri olarak göreceğiz. XIV. yüzyılda Floransa’da ortaya çıkan hesap kitap okullarından, ticaret bilgisinin derinleştirilmesi amacıyla kamu tarafından açılan ticaret ve günümüzdeki yüksek ticaret okullarına kadar bütün kuruluşlar hesap yeteneğinin geliştirildiği ve işlerin iyi bir şekilde örgütlenmesiyle ilgili kuralların öğretildiği, kapitalist zihniyetin tohumlarının ekildiği fidanlıklardır.

Bununla birlikte kapitalist zihniyetin gelişmesinde, Devletin *kendine rağmen* elde etmiş olduğu sonuçların; onun elde etmek istediklerinden (ki, çoğunlukla bu sonuçları elde edememiştir) çok daha önemli bir rol oynamış olduğunu söyleyebilirim.

Devletin çok ciddi durumlarda kendini sık sık geri plana çekip, varlığını hissettirmemeye çalışarak, kapitalizme değeri tartışılmaz katkılarda bulunmuş olduğunu unutmamalıyız. Başka terimlerle ifade etmek gerekirse (zira burada Devlete hem belli bir rol biçip hem de yokluğundan söz ederek bir paradoksa yol açar gibiyim) kimi durumlarda mevcut politik örgütlenmenin bizim büyük Devlet dediğimiz evreden oldukça uzakta bulunması kapitalizmin oldukça özgür ve hızlı bir şekilde gelişmesine yol açmıştır. Bunu söylerken aklımda 1870 öncesi İsviçre ve Almanya’sı var.

Bu iki ülkede kapitalist zihniyetin kimi yanları Devlet tarafından konulan hiçbir engel ve yasak bulunmaması sayesinde gelişme olanağı bulmuştur. Devlet tarafından desteklenmeyeceklerini bilen bu ülkelerin uyrukları daha çok dış pazarın gereksinimlerine uyum sağlamak mecburiyetiyle karşı karşıya kaldıklarından ancak müzakere yetenekleri ve nitelikli mal satışı sayesinde para kazanabilmişlerdir. Yaratıcı bir zekâ ve esnek bir kişiliğe sahip olmak zorunda kalmışlardır. Belki de bu durum kapitalizmin en sevimsiz yanlarından biri olan pazarlık etmekten alınan zevkin ve aynı zamanda sahip olunan ticari enerjinin artmasına yol açmıştır. Oysa biz Alman burjuva zihniyetinin, İngiliz burjuva zihniyetinden değişik özelliklere sahip olduğunu biliyoruz. Bu değişikliğin nedenlerinden biri Almanya'nın sağlam pazarlara sahip büyük bir koloni imparatorluğu .haline gelmesini engelleyen parçalanmışlığıdır. Bu yüzden Alman tüccar ve sanayiciler kendi gemilerini, savaş gemilerinin desteği olmadan, kendi olanakları aracılığıyla korumak ve yabancı ülkelere açılmak zorunda kalmış ve kendi çabalarıyla iyi bir yere sahip olabilmişlerdir.[28]

Devlet, kapitalist zihniyetin gelişmesini, özellikle varlığı ve boyun eğdiği evrim süreci içinde yapmış olduğu düzenlemeler aracılığıyla desteklemiştir. Yukarıda, doğruluğu tartışılmaz bir olguyu, Devletin asal girişim biçimlerinden birini temsil ettiğini söylemiştim. Bütünsel örgütlenmesi, belli sayıdaki insanın elinde olan idare yetkisi, memurlarının hiyerarşisi, uzun vadeli amaçları, bu amaçların sürdürülmesi konusundaki azmi ile birlikte ele alındığında, Devlet, büyük kapitalist şirketlerin bir prototipi olarak görülebilir. Zaten o da sanki böyle bir şirketmiş gibi davranarak, özel şirketlerin yöneticilerinde örgütlenme sürecine ilgi duyulmasını sağlayarak, yönetme ve idare etme yetilerini geliştirmeye çalışmaktaydı.

Kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerinde önemli bir rol oynamış olan Devlet yönetimi altındaki meslek dalları arasında şunlar yer almaktadır:

1.*Askerî yönetimin* etkisi kendini değişik biçimlerde göstermektedir. Düzenli bir ordu oluşturmanın modern tarihin (Orta Çağ'da şövalye ordusu, modern dönemlerde paralı askerlerden oluşan ordu) en önemli toplumsal olayı olduğunu söylemek abartılı bir düşünce sayılamaz. Bu olaya büyük bir önem atfetmemin nedeni, toplumun üyelerine dayattığı dünyaya bakış biçiminde bir değişikliğe yol açmış olmasıdır. Yaşamını sürdürebilmek için

kişinin artık hem savaş hem de ekonomiyle ilgili bilgi ve özel yeteneğe sahip, her işten anlayan, komple bir insan olmasına gerek kalmamıştır; birinden ya da diğerinden anlamak var olmak için yeterli hale gelmiştir. Bu kopuş, bu farklılaşma burjuvaziye özgü erdemler kültürünün ortaya çıkmasını sağlayarak savaşçılık ya da askerlikle bir ilişkisi olmayan çok nitelikli istisnai burjuvaların yetişmesini sağlamıştır. Örneğin, Floransalı burjuvalar (XIII. yüzyıldan itibaren yaptıkları gibi) paralı asker tutmak yerine Alman köylüleri gibi kendilerini koruyabilmek amacıyla her an silaha sarılmaya hazır bir şekilde yaşamış olsalardı acaba ticari zihniyet diye bir şey oluşabilir miydi? Her konuda sağduyuya dayalı yorumlar yapan Alberti, vatandaşlarının çok yetenekli tüccarlar olmalarını silahşorlukla ilgilenecek zamana sahip olmama ve böyle bir gereksinim duymamalarına bağlamaktadır. Zira bu durum onların tüm zamanlarını büyük bir keyifle ticarete ayırmalarına ve bu sayede de zengin olup Devlet içinde ağırlığı olan bir yer edinmelerini sağlamaktaydı.

Yahudilerin kusursuz bir tüccar halk olmalarının başlıca nedenlerinden biri, tarihî yazgılarının kendilerini iki bin yıl boyunca her türlü askerî etkinlikten uzak bir yaşam sürdürmeye mahkûm etmiş olmasıdır ki, sonuç itibariyle bu durumun onları içlerinde barındırabilecekleri tüm savaşçı tiplerini tamamıyla saf dışı etmeye zorladığı söylenebilir.

Başka bir çalışmamda[29] düzenli orduların varlığının kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerinde, örneğin, zorunlu kıldığı disiplin ve örgütleme yeteneği gibi şeyler aracılığıyla ne kadar önemli bir rol oynamış olduğunu göstermiştim.

XVIII. yüzyıldan bu yana sürdürülen askerî erdemleri gözden geçirirken, bunların burjuva erdemleri adı altında bildiklerimizden hiç de farklı olmadığını görüyoruz. Modern ordular örgütlenmeyi büyük kapitalist şirketlerden önce başarmış oldukları için de, yine bu görüş doğrultusunda, yani burjuva kültürü ve erdemlerinin oluşum sürecinde, kapitalist zihniyetin askerî zihniyetten etkilenmiş olduğunu söyleme hakkına sahip olmamız gerektiğini düşünüyorum. Öyleyse varlıklarını iyi bir askerî terbiyeye borçlu olan kapitalist zihniyet sahibi halkların özellikle askerî açıdan çok güçlü bir şekilde örgütlenmiş olmalarının rastlantısal bir şey olamayacağını Alınanlara bakarak söyleyebilmek mümkündür. Günümüzde kapitalist şirketlerin giderek yaygınlaşmaları ve müthiş bir topyekün savaş düzenini

andıran özellikler taşımaları; askerî terbiye verilirken sahip olunan ya da geliştirilen yetenek ve eğilimlerin yararı her geçen gün daha açık ve belirgin bir şekilde fark edilmektedir. Bu bakış açısı altında tarafsız yabancı gözlemciler Alman girişimcinin üstünlüğünü tartışmasız bir şekilde kabul etmektedirler. Bu konuda bir İngiliz gözlemci şunları söylemektedir: “Sanayileşmiş Almanya’nın her şeyden önce askerlik hizmetinin etkisi altında olduğunu söylemek abartılı bir şey değildir. Şirket sahipleri ve işçiler bu süreçten geçmekte ve aynı çıraklık okuluna gitmektedirler. Her iki taraf da ister sınai ister askerî olsun her türlü örgütlenmiş gücün her şeyden önce bir düzene ihtiyacı olduğunu görmektedirler.”

Başka yerde olduğu gibi burada da işin içine doğuştan sahip olunan özellikler ve tarihsel yazgıları da eklemek gerekmektedir.

Modern Devlet düzenli bir ordu oluşturduğunda hiçbir yöneticinin aklına bu yeni kurumun, patlayıcı bir madde gibi, eski Devlet anlayışını yok ederek, etnik bir unsurun yükselişine yol açacağı gibi bir düşünce gelmemiştir. Bu konuyla ilgili olarak Yahudilerden söz etmiştim. *Yahudiler* üstüne yazmış olduğum kitapta XVII. yüzyıldan itibaren askerî amaçlarını gerçekleştirebilmeleri için, prenslere, gereksinim duydukları büyük meblağlarda borç para verdiklerini ve bunu ya doğrudan kişisel bir borç şeklinde ya da ortaya çıkma sürecinde önemli bir role sahip oldukları borsa aracılığıyla yaptıklarını göstermiştim. Yine Yahudilerin ordulara yiyecek, giyecek, silah, vs. sağlama konusunda oynamış oldukları önemli rolden de söz etmiştim. Askerî alanda vermiş oldukları hizmetler onları yalnızca zenginleştirmekle kalmamış, yaşadıkları ülkedeki toplumsal konumlarını da geliştirmiştir. Bu konuda şöyle bir neden sonuç ilişkisi kurulabilir. Düzenli modern orduların oluşturulmasının ardından Yahudiler özgürleşmişler ve bu özgürleşme sonucunda Yahudilere özgü kapitalist zihniyet tüm dünyaya yayılmıştır.

Bu durum bizi kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerinde büyük bir rol oynamış olan bir başka Devlet kurumundan söz etmeye götürmektedir ki, bu kurumun adı:

2.*Malî İdare* olup, bu kurum aracılığıyla Yahudiler kendi varlıklarını kabul ettirme ve vazgeçilmez bir unsur haline gelme becerisini göstermişlerdir. Bir kez daha üstünde durmak istediğimiz bir nokta varsa, o da Yahudilerin etkinlik alanını genişletmeye ve ekonomik yaşam üzerindeki etkilerini artırmaya yönelik her şey aynı zamanda kapitalist zihniyetin

gelişmesini hızlandırma özelliği taşıdığıdır. Özellikle de, Yahudilerin doğuştan sahip oldukları yetenek ve eğilimlere en uygun ve en gelişmiş kapitalist zihniyet biçimlerine doğru bir gidişat olmuştur. Kapitalizmin bu en gelişmiş biçimlere doğru gidişatını etkileyen dört önemli etken vardır: 1. Yahudi kapitalistlerin sayısında görülen artış; 2. Yahudi zihniyetinin kapitalist girişimciler üzerindeki etkisi; 3. Bu zihniyetin giderek ekonomik yaşamın çok çeşitli ve değişik alanlarını kapsaması; 4. İşleri yeni bir şekilde yürütme konusundaki değişkenler arasında seçim yapabilme olanağı.

Malî idare yine bir başka şekilde kapitalist zihniyetin gelişmesine katkıda bulunmuştur. En azından başlangıç döneminde bu idarenin, ilk malî örgütlenme eskizleri olarak adlandırılabilecek şeylerle sıkı ilişkiler içinde olduğu söylenebilir. İtalyan kentlerinde hiç abartmadan modern olarak nitelendirilebilecek yöntemlerle yürütülen malî işler kapitalizmin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamışlardır. Sie-veking ve diğer İtalya uzmanlarının bilinçli araştırmaları sonucunda, ticaret muhasebesinin, Cenova kentindeki mali idarenin çabalarıyla ortaya çıkmış olduğunu biliyoruz. Kesin ve emin istatistiklere sahip olma gereksinimini ilk duyanların yine yükselişe geçmiş İtalyan kentleri olduğu (böylelikle hesaptan zevk alınmasına ve bu duygunun sürdürülmesine katkıda bulunmuş oldukları) görülmektedir. Çok karmaşık bir işleyiş mekanizmasına sahip (Venedik Cumhuriyeti gibi) bir gücün, ticari etkinlik ve çıkarları çok geniş bir alanı kapsamaktaydı. Kendi durumu hakkında, yani yükümlülük ve güçleri, gelirleri ve giderleri, aktif ve pasifi hakkında her an için bütünsel bir görüşe, doğru bir bilgiye sahip olmadan ayakta kalması ve varlığını sürdürebilmesi asla mümkün değildi. Venedik, modern istatistiğin beşiği olarak görülebilir. Bu konudaki tek rakibinin Floransa olduğu söylenebilir. İrili ufaklı İtalyan prenslikleri de onları yakından izlemişlerdir... İtalyan Devletlerinde, yalnızca Muhammed dinine mensup ülkelere ait bir idarenin dış görünümlerini, eski ve güçlü bir ticaret ve sanayi eğilimiyle bilinçli bir şekilde uzlaştırarak gerçek bir istatistik biliminin temellerini atma çabasıyla karşılaşılmaktadır.[30] Bilindiği üzere kapitalist zihniyetin en önemli unsurlarından birini oluşturan, toplumsal evrenin salt sayılarla temsil edilmesinin, zihinler üzerindeki etkisini "ölçebilmek" için (bu sözcüğü gündelik yaşamda insanın elinde metreyle dolaşması sanki olağan bir şeymiş gibi bilinçli bir şekilde kullanıyorum)

biraz düşünmek ve bu zihinsel canlandırma biçiminin nicelik kazandırma eğilimi üzerinde belirleyici bir güce sahip olduğunu görmek yeterlidir.

Kamu kurum ve kuruluşlarının malî ekonomisi belki de ilk büyük “evcil ekonomi” olarak değerlendirilebilir. Tıpkı Modern Devletin insanın gözüne ilk büyük “şirket” olarak görünmesi gibi. Bunlar kalıcı ve etkili eserler üretmek isteyen kapitalist zihniyetin uymak zorunda kalmış olduğu iki prototiptir.

İlkel cemaatlerde geçerli ahlâki güçlerin ötesine geçen büyük çaplı (Tönnies’in bu sözcüğe vermiş olduğu anlama uygun olarak) “toplumsal” ilişkilerin oluşmasına yol açan kamu borçları; öte yandan toplumun ayakta kalabilmesi için, aşiret ya da kast gibi yapılanmaların ötesine geçen ilk büyük “sözleşmeler sisteminin” ortaya çıkmasına önayak olmuşlardır. Gelişmekte olan Devletler ve kentlerin büyük kamu borçları yönetimlerinde kapitalist değiş tokuş ekonomisinin temelinde bulunan ticari sağlamlık, güven ve dürüstlük, uzun vadeli sözlerin verilmesi ve tutulması gibi uygulamalar, çok erken bir tarihten itibaren yaşamın çok büyük bir bölümünde ne kadar zorunlu ve etkili araçlar olduklarını gösterme konusunda istisnai denilebilecek bir fırsat yakalamışlardır.

Kamu borçları yönetimleri ilk büyük spekülasyon şirketlerinin de ortaya çıkmasına yol açarak kapitalist zihniyeti ayrıca etkilemişlerdir. İngiltere’de Pasifik hisse senetleri üzerinde yapılan spekülasyon, Fransa’da Law sistemi tam da bu spekülatif özellikleri sayesinde belki de ona rağmen kapitalizmin daha sonraki gelişme sürecinde çok önemli bir yere sahip olmuşlardır. Kamu borçları o bildiğimiz düzeye varmasaydı bu kurumlar belki de asla gün yüzü göremeyecekti.

Kamu idaresinin, ilk bakışta, kapitalist zihniyetin gelişmesiyle hiç ilgili değilmiş ya da çok az ilgisi varmış gibi görünen ancak gerçekte bu gelişme üzerinde çok önemli bir etkiye sahip olan bir üçüncü dalıyla ilgili olarak da birkaç söz söylemek istiyoruz.

3.*Din politikası*. Bu sözcükleri en geniş anlamları içinde ele alarak, kapitalist zihniyetin oluşumundaki önemi konusunda ısrar etmeyi gereksiz bulduğumuz Yahudilerin “özgürleşmesini” dinî bir politik eylem gibi görebiliriz. Din politikası dediğimde bununla söylemeye çalıştığım şey Yahudilerin özgürleşmesi değil kapitalist zihniyetin yaygınlaşmasını hızlandıran, sağlam adımlarla derinlere kök salarak gelişmesine katkıda bulunmuş Devletlerin din politikalarıdır. Çok önem verdiğim bu olgunun

üzerinde durmamın nedeni dini belli bir mezhebin koruması altına verip resmî bir Kilise oluşturan Devletin aynı zamanda sapkın ve mezhep dışı bir toplumsal ve politik kategori yaratmış olmasıdır. Böylelikle modern Devletler, yurttaşlarını, biri Devlet tarafından tanınan bir Kiliseye mensup olup bütün yurttaşlık haklarından yararlanabilenler ("tam yurttaşlar"); diğeriyse iltizam hakkından, resmî onurlandırmalardan yararlanamayan ya da bunları güçlükle elde edebilen başka mezheplere ait ("yarı yurttaşlar") şeklinde iki kategoriye bölmüştür. XVIII. yüzyıla hattâ sonrasına kadar bütün ülkelerde Yahudiler yarı vatandaş kategorisine ait olmuşlardır. Katolik mezhebinin egemen olduğu ülkelerde Protestanlar yarı yurttaşlar olarak görülürken; İngiltere de dahil olmak üzere Protestan ülkelerde tam tersine Katolikler ve Presbiteryenler, Quakerlar, vs; Yeni İngiltere, Amerika'nın Presbiteryen eyaletlerinde yaşayan *High Church* gibi resmen tanınmamış tarikat üyeleri yarı yurttaşlar olarak görülmekteydiler.

Olaya, sapkın bir inanç düşüncesinden soyutlanarak soğukkanlı bir gözle baktığımızda *sapkınlık* önemli bir kapitalist zihniyet kaynağı gibi görünmektedir çünkü bütün ülkelerde tüm gücüyle kazanç aşkının güçlenmesine ve işler konusunda yeteneğin yüceltilmesine katkıda bulunmuştur. Bunun iki belirgin nedeni vardır. Birincisi, kamusal yaşama hiçbir şekilde katılamayan sapkınlar bütün enerjilerini ekonomik etkinliklere yönlendirmek durumunda kalmışlardır, zira Devlet kamusal hizmetler konusunda önlerini tıkayarak ülkede saygın bir konuma sahip olmalarını istemediği için bu konuma sahip olmanın tek yolunun ekonomiden geçtiğini görmüşlerdir. Bu "dışlanmış" insanların sonuçta paraya aynı koşullarda yaşayan başka halk katmanlarının atfettiklerinden daha büyük bir değer atfetmeleri ve ona daha çok önem vermeleri son derece doğaldı, zira güçlü olmanın tek yolu paradan geçmekteydi.

Öte yandan mezhep dışı görülenler, sürekli para kazanma konusunda devamlı güçlüklerle karşılaştıklarından, ekonomik yeteneklerini büyük bir titizlikle geliştirmek gibi bir zorunluluk hissediyorlardı. İş konusunda ancak dürüstlük kuralına katıksız bir şekilde uyarak ve yine kusursuz bir iş düzeni kurup kendilerini müşterinin gereksinimlerine mümkün olduğunca uydurarak başarılı olabilirlerdi. Yazar Be-noit, kendilerinden kuşkulanılan ve zulmedilen Huguenotlar ancak "bilgece töreleri ve dürüstlükleri aracılığıyla" ayakta kalabilmişlerdir demektedir.

Henüz yeni yeni ortaya çıkmakta olan bir kapitalizm aşamasında yaşamış olan bu sapkınların kendilerini var güçleriyle en geniş başarı perspektifi sunan, zengin ve saygın olmanın en emin yolu olan kapitalist girişimlere adamaları da çok doğal bir şeydir. Zaten bu yüzden XVI.yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar uzanan bu tehlikeli dönemin bankerleri, büyük tüccarları, sanayicileri arasında bu kadar çok sapkın vardır. İşlerin başında onlar vardır. O dönemin önemli çağdaş gözlemcilerinin bu durumu tespit etmiş oldukları görülmektedir. Örneğin, İspanyolların, sapkınlığın ticaret anlayışını geliştirdiğini söyleme gibi bir alışkanlıkları vardı.

William Petty gibi bir öngörü sahibi “sapkınlığın” kapitalist zihniyetin gelişmesi[31] üzerindeki etkisi konusunda şunları söylemektedir:

> *"Bütün Devletler ve hükümetlerde ticaret mezhep dışı insanlar ve resmen tanınmış görüşleri paylaşmayanların elindedir. Örneğin, Hindistan’da resmî din Muhammed’inkiyken ticarete egemen olanlar Hindulardır (“Banyanlar”). Türk İmparatorluğunda ticaret tekeli Yahudiler ve Hıristiyanların elindedir. Venedik, Napoli, Livorno, Cenova ve Lizbon’daki belli başlı tüccarlar Yahudi ve Papaya bağlı olmayan Katoliklerdir. Fransa’daki tüccarların büyük bir çoğunluğu Huguenotlar arasından çıkmaktadır. Devletin Katolik mezhebini tanımadığı İrlanda’da, ticaret büyük ölçüde bu mezhebe mensup olanların elindedir. Sonuç olarak ticaret zihniyetinin özellikle şu ya da bu dinle bir ilişkisinin bulunmadığı ve İngiltere’deki büyük ticaret kentleri örneğinde görüldüğü gibi genelde mezhep dışı inançlarla sıkı bir ilişki içinde olduğu söylenebilir."*

Büyük Britanya’daki ticaret ve sanayinin gelişmesi ve Kilise karşıtları arasındaki ilişkiler konusunda pek çok benzer yargı örneği sunabilmek mümkündür.

Bu gözlemler ve yargıların doğruluğu konusunda bir fikir sahibi olmak için o dönemin ekonomi tarihine bir göz atmak yeterlidir. Örneğin, Fransa’ya baktığımızda, Nantes Fermanı’nın geçerliliğine bir son verilmesinin ardından yerel sorumlulardan rapor hazırlamalarını isteyen kral ve bunları bir araya getirip özetleyerek yayımlamış olan Boulainvilliers[32] sayesinde ülkedeki durum hakkında doğru bilgilere sahip olduğumuz söylenebilir. Özetlenerek sunulmuş bu çalışmaya göre, Fransa

açısından oldukça kritik sayılabilecek bu döneme kadar deniz aşırı ticaret Reformcuların elindedir. Sedan'daki demir dökümhaneleri, Auvergne ve Angoumois'daki kâğıt fabrikaları, İngiltere'deki tabakhanelerle rekabet içinde olan Touraine'deki tabakhaneler reform sürecinden geçmiş din mensuplarına aittir. Normandiya, Maine ve Brötanya'da hızla gelişen iplik fabrikalarının büyük bir çoğunluğu onlara aittir. Tours ve Lyon'da ipek, kadife ve tafta imalatı onların tekelindedir. Languedoc, Provence, Dauphine ve Champagne yünlü dokumanın belli başlı merkezleridir. Her şeyin üretildiği Paris'teki dantel sanayiinde birinci sırayı işgal etmektedirler, vs, vs.

Guyana'daki şarap ticaretinin tamamı onların elindedir. Brouage ve d'Oleron hükümetleri sırasında tuz ve şarap tekeli on iki kadar ailenin tekelindedir. Rapor yazan kişi Sancerre'de; "sayı olarak Katoliklerden daha çoklar, onlardan daha zengin ve daha önemli bir konuma sahiptirler" demektedir. Alençon'da genel olarak ticaret 4.000 kadar Protestan'ın elindedir. Rouen, Caen, Nîmes ve Metz'de de durum farklı değildir.

Reformcuların bilinçli bir şekilde ticari Üişkiler kurmuş oldukları yabancı ülkeler Hollanda ve İngiltere'dir. Hollandalılar ve İngılızler de Katoliklerden daha çok güven duydukları Protestanlarla iş yapmayı tercih ediyorlardı (Benoît).

O dönem Fransa'sında reformcular mezhebine mensup çok sayıda banker vardır. Belli sayıda Protestan'ın çalışmasına izin verilen nadir alanlardan biri de gümrükçülüktür. Colbert'in, Protestanları malî idareden tasfiyeye yönelik fermanlara inatla karşı çıkmış olduğunu biliyoruz.

Bütün bu açıklamalardan sonra Ranke'nin XVIII. yüzyıl Fransa'sında yaşamış Protestan sapkınlar konusundaki görüşlerini paylaşmaktan başka bir şey yapamıyoruz:

"Devletin ordusu ve idari kademelerinden dışlanmış olan Reformcular maliye alanında, gümrük işleri ve kamu borçlanmalarında çok etkili bir konuma sahip oldular. Henüz başlangıç aşamasında olan sanayi alanında büyük bir gayret göstererek başarılı oldular."

Kapitalist zihniyet ve sapkınlık arasında gerçekten bir neden sonuç ilişkisi var mıdır? Sapkınlar mı kendilerini sapkınlığa doğru iten kapitalist zihniyeti benimsemişlerdir yoksa bu insanlar doğuştan sahip oldukları özellikler nedeniyle mi hem sapkınlığa hem de kapitalizme yönelmişlerdir. Fransa'nın Huguenotları acaba Germen aşiretlerinin torunları mıdır?

Germenlerin torunları olarak ekonomik yaşamın kapitalist bir şekilde tasarlanmasına ve dinî inanç özgürlüğüne meyletmiş olamazlar mı? Bir yandan sapkınlığın ve kapitalist zihniyetin büyük bir olasılıkla doğuştan sahip olunan kimi özelliklerin dışavurulmuş biçimi olduklarını söylerken; diğer yandan da sapkınlığın ekonomik nedenlerin bir sonucu olduğunu ekleyeceğim. Doğal olarak bu varsayımı kanıtlamak olanaksızdır ancak kanıtlanmış olduğunu varsaysak bile, sapkınlığın, kimi kapitalist özelliklerin gelişmesini teşvik ederek, bu özellikleri taşıyan değişik yetenekleri seçme işini hızlandırarak yol açtığı toplumsal durumun mevcut eğilimleri sağlamlaştırmak ve güçlendirmekten başka bir şey yapamayacağı söylenebilir. Sonuç olarak sapkınlığın kapitalist zihniyetin oldukça önemli kaynaklarından biri olduğu yadsınamaz.

Dinî sapkınlığa ben bir de politik sapkınlığı ekleyecek ve kapitalist zihniyetin oluşmasında sapkınlığa bağlı ancak ondan daha da önemli bir başka toplumsal olgudan söz edeceğim. Bunlar kapitalizmin başlangıç yüzyıllarında dinî ve politik zulüm kurbanlarının bir ülkeden diğerine yapmak zorunda kaldıkları göçlerdir. Sapkınlar, göçmenlere dönüşmüşlerdir.

Ancak göç sorunu “göçmenler” sorununun ötesine geçmiştir, zira dinî ve politik zulüm dışında kalan nedenler yüzünden de insanlar göç etmek durumunda kalmışlardır. Bütün bu nedenler yüzünden de göç sorununu bundan sonraki bölümde ele alıp işlemek istiyorum.

XXIV.GÖÇLER

Kaderin cilvesi sonucunda yabancının gidip yerleşmek durumunda kaldığı ülkenin yaşamı üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğu gibi bir bakış açısından yola çıkılarak yazılacak evrensel bir insanlık tarihi son derece çekici bir öneriye benziyor. Gözlemcinin dikkatinden kaçmayan bir olgu varsa, o da, başlangıcından itibaren tüm tarih boyunca etnik cemaatlerin oluşma ve gelişmelerinin büyük ölçüde dışsal etkiler sonucunda şekillenmiş olduğudur. Söz konusu olan ister dinî sistemler ya da teknik buluşlar; ister gündelik yaşama ait biçimler, modalar ya da âdetler, politik devrimler ya da malî uygulamalar olsun, işin içinde hemen her zaman ya da büyük çoğunlukla "yabancı" kökenli itici, teşvik edici bir şeyler bulunduğu gözlenmektedir. Bu anlamda burjuvanın entelektüel ve toplumsal tarihinde, "yabancı", birinci derecede önemli bir role sahiptir. Avrupa'da Orta Çağ boyunca ve daha sonraki yüzyıllarda çok büyük ailelerin doğdukları ülkeyi terk ederek, başka yerde ev kurmaya gittikleri görülmektedir. Bu insanların çoğunlukla yerleştikleri ülkenin yerlilerine oranla kapitalist zihniyetten daha çok etkilenmiş ekonomik özneler olarak, oradaki kapitalist örgütlenmeye öncülük ettikleri görülmektedir. Bu durumda göçler ve kapitalist zihniyet tarihi arasındaki ilişkilerin araştırılması hayati bir öneme sahip olmaktadır.

Öncelikle bireysel ve kolektif göçleri birbirlerinden ayırmak gerekmektedir.

Bireysel göçlerle hemen her zaman karşılaşılmaktadır. Bu insanların çoğunlukla şu ya da bu kişisel nedenlerden dolayı göç ettikleri görülmektedir. Bir ya da birden çok ailenin oturduğu yeri terk ederek başka bir ülke ya da bölgeye göç etmesi sık sık karşılaşılan ve kimsenin ilgisini çekmeyen sıradan bir olgudur, Bizi ilgilendiren göçlerse şu ya da bu şekilde kapitalist zihniyetin gelişmesine katkıda bulunmuş olanlar, yani üst düzey ekonomik örgütlenme biçimlerini temsil eden ya da yeni sanayi alanları yaratanlardır. Aklıma ilk olarak Lombarlar ve Orta Çağ boyunca Fransa, İngiltere ve başka ülkelere giderek ticaret yapmış olan İtalyan kökenli diğer tüccarlar geliyor. Daha sonraki yüzyıllarda göçmenler (burada bizi ilgilendiren konuyla bir ilişkisi olmayan basit zanaatkârlar ve işçilerin bir ülkeden diğerine göç ederek, yerleşmelerini bir kenara bırakıyoruz)

tarafından pek çok ülkede diğerleri arasında ipek sanayiinin de kurulmuş ve kapitalist anlamda yönlendirilmiş olduğunu söyleyebilirim.

Örneğin, Lucqois (Lükuvalılar), Venedik'e göç ederek Venedik ipek sanayinin gelişmesini şu şekilde etkilemişlerdir:

> *"Lucquois ipek tüccar ve işçilerinin göçü bu sanayi dalında müthiş bir atılıma yol açarak yeni bir gelişme evresinin başlangıç noktası olmuştur. Tüccarlar çok önem verilen kimselere dönüşmüşler; zanaatkârlara üretimin değişik evrelerinde işlenmek üzere ham madde sağlayarak üretimi yönlendirmişlerdir."*[33]

Cenova'daki ipek sanayii konusundaysa bize şunlar söylenmektedir:

> *"Venedik'te Lucquois (Lükuvalıların) göçünden sonra ipek sanayiinde görülen gelişme gibi, Cenova da XV. yüzyıl başında Peroleri kardeşler ve diğer tüccarlar sayesinde Lucqois modelleri çizen desinatörler çalıştırarak ipek sanayiinde büyük bir atılım yapmıştır. Genel olarak Cenova'ya ipek sanayiini onların soktuğu söylenmektedir. Öte yandan aynı dönemde ipek sanayiinde yeni bir toplumsal örgütlenme biçimiyle karşılaşılmaktadır. Bunun adı kapitalist temel üzerine oturan yerel sanayidir. 1432 yılında ipek loncasının kuruluşu sırasında bu yeni örgütlenme biçiminin de onaylanmış olduğu söylenebilir."*[34]

Yine bir Lucqois olan Bolognino di Barghesano 1341 yılında Bolonya'daki ilk modern fabrika olan ipek iplik fabrikasını kurmuştur. Bu fabrikadaki "tek bir makine 4.000 dokumacı kızın işini yapmaktadır."

Lyon'daki ipek sanayii de varlığını başlangıçta mesleklerini basit zanaatkârlar olarak ifa eden İtalyan göçmenlere borçludur.

Bizi ilgilendiren konuysa (XVI. yüzyılda) bu kentin yine iki yabancı sayesinde kapitalist bir örgütlenme modelini benimsemiş olmasıdır.

İsviçre'deki ipek sanayii konusunda da aynı şey söylenebilir. 1575 yılında Pelligariler önce 15 sonra da 30 işçinin çalıştığı bir imalâthane kurmuşlardır. "Daha önce hiç 15 ila 30 işçi çalıştıran bir sanayi dalı olmamıştı. Kâğıt ve baskı fabrikaları bile hiç bu kadar çok işçi çalıştırmamışlardı."[35] Avusturya'daki ipek sanayii de aynı durumdadır.

Bir ülkeden diğerine gerçekleştirilen kolektif göçler sonucunda "yabancıların", "ekonomik yaşamın" gidişatında daha etkili bir rol

oynadıkları söylenebilir. Başlangıcı XVI. yüzyıla kadar giden bu kolektif göçleri üç gruba ayırabilmek mümkün:

1.Yahudi göçleri;

2.Hıristiyan göçleri, özellikle de din konusunda zulüm gördükleri için kaçıp giden Protestanlar;

3.Deniz aşırı ülke kolonizasyonu, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri.

Elimden geldiğince kısa bir şekilde ve yalnızca gerekli ayrıntılara değinerek bu büyük hareketlerin dış görünüm açısından ne anlama geldikleri hakkında okuyucuya aşağı yukarı doğru sayılabilecek bilgiler vermeye çalışacağım, zira ayrıntılı bir açıklamaya girişmek bizi konumuzdan çok uzaklaştıracaktır.

1.Yahudi Göçleri

Babil'den bu yana, Yahudiler, sürekli göç eden bir halktır. Burada bizi özellikle ilgilendiren mekânsal yer değiştirmeler XV. yüzyılın başında başlayan ve 300.000 Yahudi'nin İspanya'dan kovulmasıyla ilgili olanlardır. Bu insanlar Navarre'ye, Fransa'ya, Portekiz'e ve doğuya gitmişlerdir. Pek çok İspanyol Yahudi'si İngiltere, Hollanda ve Almanya'nın Frankfurt ve Hamburg kentlerine göç etmiştir. Bu göçler Yukarı Almanya ve İtalyan kentlerinin Yahudileri kovmuş oldukları bir sırada gerçekleştirilmiştir. Doğu Avrupa'da yaşamakta olan Yahudiler, XVII. yüzyıldaki Kazak zulümlerine dayanamayıp, Orta Çağ boyunca dünyanın dört bir tarafından gelip yerleşmiş oldukları Polonya'yı terk etmeye başlamışlardır. Rus-Leh Yahudilerinin bu dağılma süreci, XIX. yüzyılın sonunda yeniden aktifleşen volkan yüzünden, neredeyse organik bir gelişme biçimine dönüşerek yüz binlerce insanı yerinden edip şanslarını Yeni Dünya'da denemelerine yol açmıştır Bu Doğulu Yahudi göçünün hiç abartmadan milyonlarca insanı kapsadığı söylenebilir. 1890-1905 yılları arasında yalnızca Doğu Prusya'dan 70.000 Yahudi'nin gittiği kayda geçirilmiştir.

Daha önce bu çalışma sırasında pek çok kez Yahudilerin modern kapitalizm tarihinde çok önemli ve belirleyici bir yere sahip olduklarını ve gelişme sürecinde çok etkili bir rol oynadıklarını göstermiştik.

2.Hıristiyan, Özellikle de Din Alanındaki Zulümlerden Kaçan Protestan Göçleri

Reform hareketinden sonra bu göçler çok büyük boyutlara varmıştır. Bir anlamda göç alıp vermemiş hiçbir ülke yoktur. En büyük kayba uğrayan ülkenin Fransa olduğu bilinmektedir. Fransa aldığından çok daha fazla göçmen vermiştir. Bu göçlerin sayısal boyutu hakkında bir fikir verebilmek olanaksızdır. Yalnızca Avrupa sınırları içinde yüz binlerce insanın dinlerini değiştirmek yerine göç etmeyi yeğlemiş oldukları söylenebilir. Weiss,[36] Nantes Fermanı'nın yürürlükten kaldırılmasından (1685) sonra (Fransa'da yaşamakta olan bir milyon Protestan'dan) 250-300.000 kişinin Fransa'yı terk ettiğini söylemektedir. Oysa XVI. yüzyılda göçler çoktan başlamıştı ve göç veren tek ülke Fransa değildi. Önemli olan göç etmiş insan sayısının yüz bin eksik ya da fazla olması değil, bu göçlerin ekonomik yaşam üzerinde bırakmış olduğu etkilerdir. Bu göçlerin ne kadar önemli olduğu kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Bunun için göçmenlerin yerleştikleri yeni ülkelerindeki etkinliklerin izini sürmek yeterlidir. Bu göçmenlerin her yerde kapitalizmin oluşmasına çok aktif bir şekilde katılmış, bankacılık ve sanayinin gelişmesini büyük ölçüde desteklemiş oldukları görülmektedir. Burada ayrıntılar üzerinde durabilmem olanaksız, zira amacım XVI., XVII. ve XVIII. yüzyılları kapsayan bir ekonomi tarihi yazmak değil. Amacım, kapitalizmin gelişme sürecinde dinî zulümlerden kaçan göçmenlerin oynamış olduğu önemli rolü kısmen de olsa okuyucunun anlamasını sağlayabilmek.

Alman Devletlerinin Avusturya, İskoçya ve Fransa'dan çok sayıda göçmen kabul etmiş olduklarını biliyoruz. Burada biz özellikle kapitalist zihniyeti temsil eden İskoçlar ve Fransızlardan söz etmek istiyoruz.

Çok sayıda İskoçyalının XVI. ve XVII. yüzyıl boyunca Doğu Prusya ve Poznan'a göç etmiş olduklarını biliyoruz. Bunlar Katoliklerden ve Reform yanlılarından oluşmaktaydı. İnançları yüzünden (bu etnik göçün Prusya tarafına Immanuel Kant'ın [Catit] atalarını getirmiş olduğunu anımsatalım) gördükleri zulme daha fazla tahammül edemedikleri için ülkelerini terk etmişlerdi. Doğu Prusya'ya yerleşen İskoçyalıların çoğu "maddi olanaklara sahip ve zeki" insanlar olup, tehlikeli rakipler olarak görülüyorlardı. Ancak zamanla iç bölgelere göç etmeye başladıklarından XVI. yüzyılın sonuna

doğru Krakov, Bromberg, Posen'de İskoçyalılarla karşılaşabilmek mümkündü. Bunlar her yerde herkes tarafından saygı gören tüccarlardı.

XVII.yüzyılın başında Posenli tüccarların yarısından çoğu İskoçyalıydı. 1713 yılında tüccarlar derneğini yöneten 36 kişinin 8'i İskoç'tur. 11 Ağustos 1795 tarihinde Posenli tüccarların Hoym kontuna gönderdikleri toplu dilekçede şunlar yazılıdır:

Posen kenti eski şaşaasını/parlaklığını ve ticaret hacminin büyüklüğünü İskoçya'dan göç ederek, belli ayrıcalıklar tanındıktan sonra buraya yerleşerek tüccarlık yapan hemşehrilerine borçludur.

Palatinat ve Hollanda'dan göç etmiş olan Reform yanlıları ve Menonit (XVI. yüzyılda kurulmuş Anabaptist bir tarikat) mülteciler (bütünüyle kapitalist bir temel üzerine) oturttukları Crefeld ipek sanayiini kurmuşlardır. 1688 yılına doğru göç etmiş olan von Leyen ailesinin üyeleri bu sanayinin gerçek kurucuları olarak tanınmaktadırlar. 1768 yılında Friedrich ve Heinrich von Leyen ipek sanayiinde 2800 işçi çalıştırmaktaydılar.

İmparatorluk kenti olan Frankfurt'taki belli başlı bankalar Hollandalılar (ve Yahudiler) tarafından yönetilmekteydiler. Fransız mültecilerin Almanya'nın XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki ekonomik yaşantısında oynamış oldukları rolü biliyoruz. Bu ülkedeki kapitalist sanayinin kurucuları olan Fransızlar diğerleri arasında ipek ticareti gibi dalların da tekelini ele geçirmişlerdi.

Belli başlı Fransa kökenli mülteci kolonileri Saksonya'daki Frankfurt kentiyle Hamburg, Brunschwig, Hesse Prensliği (Cassel!) ve özellikle de Prusya-Brandeburg'a yerleşmişlerdi. I. Frederic Guillaume ve III. Frederic Guillaume dönemlerinde 25.000 Fransız'ın mülteci olarak kabul edildiği ve bunlar arasından 10.000 kişinin Berlin'e[37] yerleşmiş olduğu tahmin edilmektedir. Mülteciler yerleştikleri her yere "birleşik imalâthaneler", yani kapitalist bir temel üstüne oturan kolektif üretim ve mübadele sistemini sokmuşlardır. Bu uygulamayla özellikle Magdeburg'da (1687 yılında Nimesli Andre Valentin ve Montpellierli Pierre Claparede bu kentte 100 tezgâh işçisi ve 400 dokumacı kız çalıştırıyorlardı), Halle'de (Saale), Brandeburg da, Westfalya'da, Berlin'deki yün ve ipek kumaş imalâtında karşılaşıyoruz. Fransızlar tarafından kurulmuş ya da gelişmeleri ve kapitalist bir şekilde yönlendirilmeleri Fransızlara borçlu olunan diğer sanayi dalları arasında çorap, şapka (Berlin'de 37 işçinin çalıştığı ilk şapka

fabrikasını 1782 yılında bir Fransız kurmuştu), deri eşya, eldiven, kâğıt, oyun kâğıdı, keten yağı, lüks sabun (Berlin'deki ilk lüks sabun fabrikası 1696 yılında bir Fransız tarafından kurulmuştur), mum, cam, ayna, vs. imalâtını sayabiliriz.

1808 yılında Berlin'deki çarşaf ve ipek loncasının 386 üyesi arasında hâlâ 81 Fransız soyadına rastlanmaktadır.

Hollanda'nın yedi bölgeye ayrılmasından sonra ülke bütün mültecilere açık bir vaat edilmiş toprağa dönüşmüştü. Bayie,[38] buraya "kaçakların büyük kilisesi" diyordu. Din sorunu her zaman belirleyici bir rol oynamıyordu. Hollanda Devletleri ticaret ve sanayide kendilerine yararı dokunabilecek herkesi: Pagan, Yahudi, Hıristiyan, Katolik ya da Protestan demeden kabul ediyordu. Örneğin, Marie Tudor zamanında 30.000 İngiliz Protestan Hollanda'ya gelmişti. Otuz Yıl Savaşı sırasında Hollanda'ya pek çok Alman gelmişti. İspanya'da tiranlığın hüküm sürdüğü (XVI. yüzyılda) sırada İspanyol Hollanda'sından gelen Wallonlar, Flamanlar, Brabançonları kabul etmişti. İspanya'dan kovulduktan sonra pek çok Yahudi ve XVI. yüzyıldan itibaren ve özellikle de XVII. yüzyılda çok sayıda Fransız Protestan gelmiştir ki, XVII. yüzyıl sonunda bunların sayılarının 55-70.000 dolayında olduğu tahmin edilmektedir.

Bu ülkede de yabancıların "ekonomik yaşamdaki atılıma", yani kapitalizmin oluşturulması ve yaygınlaştırılmasına önemli katkılarda bulunmuş olmaları ilginç bir olgudur. Bir başka çalışmamda borsadaki değer ticareti ve spekülasyonun Yahudilere borçlu olunduğunu göstermiştim. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Amsterdam borsası tamamıyla Yahudilerin egemenliği altındaydı. Ancak diğer göçmenler de kısa bir süre sonra ticaret ve sanayi alanlarında ağırlıklarını hissettirmişlerdir. Örneğin, Balthazar de Moucheron gibi "dâhi ve yorulmak bilmez" bir Fransız, yine birinci sınıf bir tüccar olan kardeşi Melchior'la birlikte pek çok ticari şirketi yönetmiştir.

Ancak Fransalı göçmenler her yerde olduğu gibi yeni kapitalist sanayilerin kurucuları olarak ayrı bir yere sahiptiler. XVII. yüzyılda yaşamış olan bir yazar Hollanda'ya göçmenler tarafından çok değişik alanlarda yirmiden fazla manifaktürün getirilmiş olduğunu söylemektedir. Aynı dönemde yaşamış bir başka yazar yabancıların Amsterdam'ın maddi gelişmesinde önemli bir yere sahip olduklarını söylemektedir.

Amsterdam'dan sonra Leyde ve Haarlem de bu güçten yararlanmışlardır. Fransalı göçmenler tarafından kurulmuş olan sanayiler arasında her zaman olduğu gibi ilk sırada tekstil (ipek) sanayii, şapka, kâğıt imalâtı, baskı sanayii vardır. Göçmenlerin kapitalist bir örgütlenmeye gidiş konusundaki etkileri çok açık bir şekilde hissedilmektedir. XVII. yüzyıla kadar zanaatkârlık düzeninde bir değişiklik olmamıştır. Bu yüzyılın ikinci yarısından sonra kentler yavaş yavaş yabancı girişimcilerle sözleşmeler imzalamaya başlamışlardır. 1666 yılında Haarlem belediyesi bir İngiliz'le bir ayna fabrikası kurulması; 1678 yılındaysa J. J. Becher'le bir ipek büküm işletmesi kurulması konusunda bir sözleşme imzalamıştır.

İngiltere'nin de kapitalist gelişmesini büyük ölçüde yabancı göçmenlere borçlu olduğu tartışılmaz bir olgu olmakla birlikte çok az kişi tarafından bilinir. XIV. yüzyılda oldukça çok sayıda İtalyan, İngiltere'ye yerleşerek bu ülkenin ekonomik yaşamında kalıcı izler bırakmışlar mıdır sorusu oldukça ilginç bir soru olmakla birlikte şimdilik bu konuyu bir kenara bırakacağız. Bununla birlikte Cunningham[39] gibi bir uzmanın ilk İngiliz kapitalist birliklerinde İtalyanlarınkine benzeyen bir kurumlaşma gördüğünü söyleyebiliriz. Ancak kesin olan bir şey varsa o da XVI. ve XVII. yüzyıllarda özellikle Hollanda ve Fransa kökenli göçmenlerin İngiltere'deki ekonomik yaşamı yönlendirme konusunda çok önemli bir rol oynamış olduklarıdır. Bunların sayıları oldukça fazladır. İspanyol büyükelçisinin raporuna göre Flandre bölgesinden İngiltere'ye 1560 yılında on bin, 1563 yılında otuz bin kişi göç etmiştir. Bu rakamların abartılı oldukları varsayılsa bile, o döneme ait güvenilir istatistik bilgilerin gerçeklerden çok uzak olmadığı görülmektedir. Londra belediyesinin 1568 yılında yaptırdığı bir sayıma göre 6.704 yabancının 5.225 i Hollandalıdır. Norwich te, 1571 yılında, 3.925 Hollandalı ve Wallon vardır. 1587 yılında bu iki göçmen grubu kent nüfusunun çoğunluğunu (14.679 kişi) oluşturmaktadır. Kimi güvenilir tanıklara göre Hollandalılar İngiltere'de sanayinin öncüleri ve öğreticileri olmuşlardır. XVII. yüzyılda İngiltere'ye göç etmiş olan Fransız sayısı çok daha fazladır. Baird, Poole ve Cunningham'a göre bu sayı 80.000 olup bunların yarısının Amerika'ya göç etmiş oldukları söylenmektedir. Bunların bir kısmı Fransa'dan İngiltere'ye göç etmiş olan zengin Huguenotlardır.

Yabancı göçmenler ticaret ve sanayinin çok değişik alanlarıyla iştigal etmiş olup, kimileri varlıklarını onlara borçludur. Onların iştigal ettiği sanayi dalları arasında: ipek sanayii, tül ve patiska sanayii, halı ve şapka sanayii (daha önce şapkalar Flandre ülkesinden ithal edilirken, mülteciler fötr ve *thrummed hats* denilen şapka imalâthanesi kurmuşlardır); kâğıt imalâtı (lüks kâğıt imalâtı 1598 yılında bir Alman tarafından kurulmuş olup, Thomas Churchyard'm bir şiirinde verilen bilgiye göre 600 kişi çalıştırıyordu); cam sanayii (bu ayrıcalık 21 yıllığına Anthony Been ve Johan Care adlı HollandalIlara "Fransız, Bourguignonne ve Hollanda usulü cam üretme koşuluyla tanınmıştı"); 1577 yılında Portekizli Pero Vaz Devora İngiliz kumaş boyacılarına indigo renkler boyamayı öğretmişti; XVII. yüzyılda Flaman Kepler ünlü erguvan renkli kumaş dokuma tekniğini getirmiştir. Bauer adlı bir başka Flaman aynı dönemde yün kumaş boyama tekniğini kusursuz boyutlara ulaştırmıştır. 1690 yılında bir Fransız hasse üzerine baskıyı getirmiş, bir başka Fransız Protestan ise XVII. yüzyılda Edinburgh'da patiska imalâthanesi kurmuştur. Manchester'daki İngiliz "Standard industry", yünlü kumaş sanayi yabancılar tarafından kurulmuştur. "Dutch Clocks" olarak adlandırılan ilk terazili duvar saatleri Hollandalılar tarafından üretilmiştir. Londra'daki ilk hidrolik çalışmaları Genelli adlı bir İtalyan tarafından başlatılmıştır. XVI. yüzyılda bakır madenleri ve bakır sanayii bir Alman girişimci birliğinin elindedir. Sheffield'deki bıçak sanayii ününü Flamanlara borçludur, vs.

Yabancı göçmenlerin İsviçre'nin tüm ekonomisini yönlendirme konusundaki etkisiyle ilgili olarak Traugott Geering'in 1886 yılında Basel kentinin ticaret ve sanayine hasretmiş olduğu kitabının özellikle Lokarno ve Huguenotları ele aldığı IX. Bölümü okunarak bir fikir edinilebilir.

3.Deniz Ötesi Toprakların, Özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nin Kolonileştirilmesi

Avrupa'dan Amerika'ya son iki yüzyıl içinde gerçekleştirilmiş olan kolektif göçlerin çapı şu ana kadar sözünü etmiş olduklarımızdan çok ama çok daha büyüktür. XVII. yüzyılın sonuna doğru bir daha dönmemek üzere Avrupa'yı terk ederek zengin olmak amacıyla Amerika'ya giden insanların sayısı ancak yüz binlerle ifade edilebilir. Kapp'ın verdiği bilgilere göre

XVIII. yüzyılda yalnızca Almanya’dan 80 ila 100.000 kişi Amerika’ya göç etmiştir. Ancak büyük göç olayının 1820’den sonra başlamış olduğu söylenebilir. Amerikalıların tuttukları istatistiklere göre 1820-1870 yılları arasında Birleşik Devletler üçte ikisi İngiltere ve Almanya’dan gelen 7.553.865 göçmen kabul etmiştir (İngiltere’den 3.857.000, Almanya’dan 2.368.483 kişi). Aynı dönem içinde Fransa’dan Amerika’ya yalnızca 245.812, İsveç ve Norveç’ten 153.928, Çin’den 109.502, geriye kalan tüm ülkelerin verdiği toplam göçmen sayısı ise 100.000’ini bulmamaktadır. 1870 yılından sonra Birleşik Devletler’e gelen göçmen sayısında büyük bir artış olmuştur. 1870-1900 yılları arasında bu ülke yaklaşık 12.000.000 göçmen kabul etmiştir. XIX. yüzyıl boyunca Avrupa’dan Birleşik Devletler’e göç eden insan sayısının 20 milyona ulaştığı söylenebilir.

Son kuşak göçmen kitlelerin etnik kompozisyonunda radikal bir değişiklikle karşılaşılmaktadır. Bu dönemde ağırlık artık İngiliz ve Alınanlarda değil İtalyan, Slav ve Yahudilerdedir. Ancak bizi ilgilendiren konunun dışında kaldığı için bu değişiklikle ilgilenmiyoruz.

Burada söz konusu olan şey (örnek bir koloni olarak gösterebileceğimiz) Yeni Dünya’ya yerleşen insanların “zihniyetinin” özünde kapitalist olduğunu gösterebilmektir. Günümüz Amerika’sında bu zihniyetin olabilecek en kusursuz aşamasına ulaşmış olduğunu söyleyerek okuyucuya yeni bir şey öğretebileceğimi sanmıyorum. Buna karşın okuyucunun bilmediği bir şey varsa o da, günümüz Amerikan ekonomi dünyasına ait insanın psişik yapısının özünde hâlâ Avrupa’daki başlangıç dönemine ait kapitalist zihniyetin egemenliği altında olduğudur. 1830’lar, 40’lar ve 50’lerde yazılmış çok sayıdaki derli toplu metinden oluşan betimlemelerin birkaçında çizilen Amerika tablosu Tocqueville, Chevalier, Fr. Löher tarafından yazılmış XIX. yüzyıla ait betimlemeler olup, günümüz Amerika’sıyla tam bir uyum içindedir: Ön planda tutulan maddi çıkarlar, gece gündüz durmadan çalışma, sınırsız ve koşulsuz bir kazanç aşkı, utanmak sıkılmak bilmeyen; ekonomik akılcılığı olabilecek en üst düzeye taşıyan bir toplum. Kısaca İç/Sivil Savaş öncesinde de karşılaştığımız en üst düzeye ulaşmış kapitalist bir zihniyetin belirgin özellikleri.

Böylelikle “yabancının”, göçmenin hangi ülkeye yerleşmiş olursa olsun (ister Avrupa’da uygar bir ülke isterse deniz aşırı kolonisi) toplumsal konumu, (belli bir ölçüde) ait olduğu din ve ulus ne olursa olsun (gerçekten de Yahudiler ve Avrupalılar, Protestanlar ve Katoliklerin “yabancı”

konumunda bulundukları her yerde aynı zihniyete sahip oldukları ve XIX. yüzyılın ortasından başlayarak Louisianelı Fransızların Yeni İngiltereli Anglo-Saksonlardan hiçbir farkları bulunmadığı görülmektedir) her zaman ve her yerde en üst düzeye ulaşmış bir kapitalizmin öncüsü, öğreticisi olduğu görülmektedir. Herkes tarafından bilinen bu olgunun zorunlu kıldığı tek sonuç toplumsal bir olgu olan göç ya da vatan değiştirmenin, tek başına, ekonomik zihniyetin gelişmesindeki en önemli neden olduğudur. Acaba bütün bunlar basit bir rastlantının sonucu mudur? Sanmıyorum ve neden sanmadığımı da açıklamak istiyorum.

Göçlerin etkisini iyice anlayabilmek için öncelikle bunların hangi koşullar altında gerçekleştirilmiş olduklarını bilmek gerekir. Biraz yakından bakıldığında bütün bu yer değiştirmelerin kapitalist değişkenleri (bir başka deyişle kapitalist zihniyete sahip ya da kapitalist zihniyetin denetimi altına girmiş olan kişileri) göç etmeye iten bir seçim sürecini temsil ettiği görülmektedir. Gerek bizim ilgilendiğimiz dönem, gerekse bu dönem öncesinde bir koloni ülkesine giderek yerleşmek tehlikeli bir girişim olarak kabul edilirken; ister dinî ister politik ya da para kazanma aşkıyla olsun en aktif, en güçlü, en soğukkanlı, en az duygusal ve en akılcı bireylerin göç etmeye karar vermiş oldukları görülmektedir. Zaten bu kişilerin büyük bir çoğunluğunun hattâ hepsinin kapitalist formasyonlarını kendi vatanlarında boyun eğmek zorunda kaldıkları politik ya da dinî baskıya borçlu olduklarını görmüştük. Öte yandan zulüm görenlerin göç etmeleriyle birlikte geride kalanların yine esnek bir kafa yapısı, kurnazlık ve aşağılanmaya boyun eğme sayesinde kendi ülkelerinde varlıklarını sürdürebildiklerini görüyoruz. Bu olgunun kanıtı olarak da zulüm görmüş pek çok insanın ülkelerinden kaçmak yerine, ne kadar olumsuz olurlarsa olsunlar, yeni koşullara uyum sağlamaya çalışmalarını gösterebiliriz. Örneğin, pek çok Huguenot (nerdeyse beşte dördü) Fransa’yı terk etmemiştir. Doğu Avrupalı pek çok Yahudi’nin göç etmeye karar vermesi için yüzyıllar geçmesi gerekmiştir.

Bu arada varmış olduğumuz şöyle bir yargının yanlış olup olmadığı da tartışılabilir. Bize göre sayısal açıdan en çok kapitalist değişkene sahip ülkeler en çok göç verme eğiliminde olanlar yani: Etrüskler, Lombardiyalılar, Yahudiler, İskoçlar, (belki de Fransız Huguenotlar sayesinde varlıklarını sürdürmüş olan) Germen kökenli başka halklar, (İsviçreli?) Alınanlardır, vs.

Yabancı bir ülkeye göç ederek yerleşen ve güçlü kapitalist eğilimlere sahip tiplerin, dağınık bir şekilde yerleşmiş oldukları ülkede kapitalist zihniyetin yoğun bir şekilde gelişmesine katkıda bulunmuş olmalarından daha doğal bir şey olamaz. Alınyazılarının kendilerini sürüklemiş olduğu yerde her göçmen sanki içinde bulunduğu bu yeni çevreyi kısa sürede dönüştürmeye yarayacak bir maya gibidir. Öte yandan kapitalist özelliklere sahip bu insanları yitiren İspanya ve Fransa gibi ülkelerde kapitalizm mecburen hız yitirmiştir.

Ancak bizim her şeyden önce ilgilendiğimiz şey, yerleşmiş olduğu bu yeni ülkede "yabancının" kapitalist zihniyetin yaygınlaşmasına ve yoğun bir şekilde gelişmesine nasıl bir katkıda bulunmuş olduğudur.

Bu tartışılmaz etkiyi tek bir nedene bağlamak isteseydik şöyle derdik: Göç, bütün eski alışkanlıklarla olan bağlan kopartıp, insanlara ve şeylere karşı eski davranışlara bir son vererek kapitalist zihniyetin gelişmesini sağlamaktadır. "Yabancının" yerleşmiş olduğu yeni vatanındaki ruh halinin somut görünümlerini bu belirleyici nedene, yani töreler, âdet, ülke, halk, Devlet kısaca o güne kadar bir parçası olduğunu düşündüğü gerçekliğin ortadan kaybolmasına bağlayabilmek zor değildir.

Yabancının bir ülkeye yerleşir yerleşmez tamamıyla maddi çıkarları ön plana çıkaran bir yaşam sürdürmeye başlaması, zenginleşmekten, elinden geldiğince çok para kazanmaktan başka bir şey düşünmemesinde şaşıracak bir yan yoktur. Çünkü bütün diğer kariyer ve meslek kapıları kendisine kapalıdır. Zira katı kurallara sahip eski bir Devletin topraklarına yerleştiğinde kamusal yaşama katılması neredeyse olanaksızdır. Bizim ilgilendiğimiz dönemde kolonilerle ilgili kariyerlerden söz edebilmek henüz söz konusu değildir. Başlangıçta hüzünlü ve yalnız olduğunu düşündüğü; kendini bir sürgün gibi hissettiği bu yeni ülkede eğlenmek söz konusu değildir. Bu ülke onun için ruhtan yoksun bir topraktan ibarettir. İçinde yaşamakta olduğu çevre hiçbir anlam ifade etmemektedir. Bu çevreyi kendisini ilgilendiren tek bir amacın aracı olarak görmektedir: Zenginleşmek. Bu olgunun yalnızca kazanca yönelik bir zihniyetin oluşmasında muazzam bir rol oynadığına inanıyorum. Örneğin, koloni ülkelerinde olan bitenlere bakın. "İskoçya'da olduğu gibi ırmak ve nehirlerimiz değirmenleri döndürüp sallarımızı vadiye indiriyorlar ama ne kadar ilkel ve basit olursa olsun bu ırmak ve nehirlerin kenarında yaşayan aşk ve ayrılığı tatmış olan erkekler ve kadınlardan söz eden tek bir *balad* ya

da şarkı duyamıyoruz. Bu vadilerin içlerinde çekilen acılar ve yaşanan sevinçlerden bihaberiz."[40] Bu geçmişte yaşamış bir Amerikalıya ait olan şikâyet sözünü etmiş olduğum durumu oldukça güzel bir şekilde dile getirmektedir. Yankee'nin çevresiyle olan ilişkileri yalnızca yararcı neden ve düşünceler üstüne kuruludur. Bu olgu özellikle XIX. yüzyıl başında Amerika'yı ziyaret etmiş olan pek çok gezgin tarafından gözlenmiştir.

Bu gezginlerden biri, "Amerikalılar ülkelerini insanların anası, tanrıların yuvası, babalarının mezarı olarak değil yalnızca bir zenginlik aracı olarak görmektedirler" demektedir. Chevalier, bir Yankee açısından bu yerler ve maddi nesneler başka ülkelerde her türlü ticari değerlendirmenin dışında kalmalarını sağlayan şiirsellikten yoksundurlar. Onun için köyündeki çanın başka bir yerdeki çandan hiçbir farkı yoktur. Ona göre en yeni ve renkli olan en güzeldir. Bir şelâleyi o yalnızca motorlarını çalıştıracak bir döndürücü güç olarak görmektedir. Löher, Niagara şelâlesini ilk kez gören bir Amerikalının: "Ne büyük bir döndürücü güç!" diye bağırdığından emin olduğunu söylemektedir. Böyle bir manzara karşısındaki coşkusunu dile getirmek amacıyla bu şelâlenin dünyadaki bütün şelâlelerden daha büyük bir döndürücü güç olduğu gibi sözcüklerden başkasını kullanmayacaktır.

İster bir Avrupa isterse bir koloni ülkesine yerleşmiş olsunlar göçmenler açısından ne geçmiş vardır ne de şimdiki zaman. Onlar yalnızca gelecekle ilgilenmektedirler. Para, çıkarlarının temel unsuru haline geldiğindeyse ondan kurtulamamaktadırlar çünkü onu geleceklerini kurmanın tek aracı gibi görmektedirler. Ne var ki, göçmenin para kazanması için girişim alanının sınırlarını genişletmesi gerekmektedir. Tanımı itibariyle yetenekli, çalışkan ve cesur olan, ayrıca daha önce görmüş olduğumuz gibi seçilmiş bir türe ait olan göçmenin kazanç aşkı kısa bir süre sonra yerini dur durak tanımayan bir girişimciliğe bırakmaktadır. Bu girişim anlayışını göçmenin şimdiki zamanı hemen hiç önemsemeyip bütünüyle geleceği hedeflemesine bağlayabiliriz. Günümüz Amerikan uygarlığının temel özelliklerinden biri hiçbir şeyin tamamlanmamış olması, dur durak tanımayan bir gelecek düşüncesi, her şeyin geleceğe yönelik bir şekilde tasarlanmasıdır.

Yabancının girişim anlayışının somut görünümlerini ortaya koymasını engelleyen hiçbir kişisel düşünce, hiçbir sınırlama yoktur. İçinde yaşadığı, iş ilişkileri kurduğu çevrede yalnızca kendisi gibi yabancılarla karşılaşmaktadır. Antonio, Shylock'a, kârlı işler öncelikle yabancılarla

yapılmaktadır oysa aynı kökene sahip insanlarla olan ilişkilerde egemen olan dayanışma duygusudur demektedir. Zira kendi rızasıyla ödemediği ana para ve faizleri hiçbir acıma duygusu duymadan yalnızca bir yabancıdan talep edebilirsiniz. Yahudi hukukunda ticarette ve sanayide özellikle ve yalnızca yabancılarla olan ilişkilerde özgür olunabildiğini daha önce görmüştük. Kapitalist zihniyet modern görünümünü yabancıya karşı takındığı bu “utanmazlığına” borçludur.

Yabancının girişim anlayışı da nesnel denilebilecek engellerle karşılaşmıyordu. Gelenekten yoksundu! Çok eskilere giden bir şirket sahibi olmak söz konusu değildi. Her şeyi yaratmak hattâ deyim yerindeyse yoktan var etmek gerekiyordu. Hiçbir şey yabancıyı belli bir yere bağlayamıyordu. Onun gözünde her yer aynı değere sahipti daha doğrusu neresi ona daha çok maddi olanak sağlayacaksa oraya taşmıyordu. Bu düşünce özellikle koloniler için geçerlidir. “Bir adam kazanç aşkı yüzünden vatanını terk etmek, okyanusu aşmak ve eline geçirdiği tek şansı değerlendirmek gibi müthiş bir karar almışsa daha çok para kazanmak amacıyla yer değiştirme konusunda hiç tereddüt etmeyecektir” (Roscher).

İşte bu yüzden Amerikalılarda oldukça erken tarihlerden itibaren bu coşkulu yenilik arayışıyla karşılaşılmaktadır. “Hareket halindeki duygu ve düşüncelerin hızının yaşamın özünü ve temelini oluşturduğu bir yerde bu hız yüz kez artabilmektedir. Her şey yoğun bir dolanım, hareket ve titreşim halindedir. Girişimler, denemeler, şirketler baş döndürücü bir hızla birbirlerini izlemektedirler” (Chevalier).

Bu coşkulu, şiddetli girişim aşkı Amerikan yaşantısını ilk gözlemleyen kişilerin daha önce göstermiş oldukları gibi kısa bir süre içinde spekülasyon tutkusuna yol açmaktadır.

> *Herkes spekülasyona başvuruyor ve her konuda spekülasyon yapılıyor. Lâleler konusunda değil ama yün, toprak, bankalar ve demiryolları üzerinde yapılıyor.*

Bütün bunlar bize zorunlu olarak yabancının her türlü girişiminde karşımıza çıkan bir özellik olarak görünüyor. İster sıradan bir göçmen isterse bir koloni insanı olsun, ortalıkta bütün bu insanları ekonomik-teknik akılcılığın sonuçlarını en uç noktalara sürüklemeye iten dayanılması güç bir eğilim vardır. İster mevcut bir zorunluluk, isterse geleceği garanti alma nedeniyle olsun kişi bu amaca doğru meyletmek zorundadır. Kendisini rahatsız edecek herhangi bir gelenek olmadığı için de amacına ulaşabilmesi

oldukça kolaydır. Avrupa'da gözlemlemiş olduğumuz göçmenlerin yerleşmiş oldukları bütün ülkelerde neden ticari ve sanayi gelişmenin öncüleri, öğreticileri oldukları olgusu da böylelikle açıklanmış olmaktadır. Yine aynı şekilde yeni teknik icatların Amerika'da bu kadar kısa sürede bu kadar yaygın bir uygulama alanı bulabilmesi olgusunu açıklayabilmek de kolaylaşmaktadır. Amerika'da demiryolları yapımıyla makineleşmenin gelişmesi her yerdekinden çok daha hızlı ve çok daha geniş boyutlarda olmuştur. Vogelstein, haklı olarak bu gelişmenin sahip olduğu özel biçimi ülkenin kolonyal niteliklerine, mesafelerin muazzam boyutlarına ya da el emeğinin yüksek maliyetine bağlarken, gelişme azmini önceden var olan özel bir zihniyete bağlamaktadır. Böyle bir gelişme azmi sergileyen bir zihniyete sadece yabancı sahip olduğundan o, geleneksel yöntemlerden tamamen koparak, "yalnızca gelecekle ilgilenmektedir".

Yabancı bir ülkede yaşıyor olmak tek başına, doğal olarak, bütün bu sonuçlara yol açamaz. Bir zenciyi yabancı bir ülkeye yerleştirmek onun otomatik bir şekilde demiryolları ya da el emeğinden tasarruf sağlayan makineler yapmasına yol açamaz. Burada da yine kökensel özellikler ve daha pek çok unsur devreye girmektedir. Daha önce doğuştan yetenekli insanların eski etnik cemaatler içinde gerçekleşen bir seçim sonucunda ortaya çıktıklarını görmüştük. Tinsel güçler devreye girmeden maddi dış koşullar belirleyici olamamaktadır. İşte biz de bu inceleme sırasında bunu göstermeye çalıştık. Göçlerin kapitalist zihniyetin oluşumunda önemli bir rol oynadıklarını göstermenin yanısıra özellikle bu zihniyetin en gelişmiş ve en belirgin biçimlerinin oluşmasını sağladıklarını da göstermiş olduğumu umarım. Bundan sonraki bölümlerde kapitalist zihniyeti besleyen başka kaynaklardan söz edeceğim.

XXV. ALTIN VE GÜMÜŞ MADENLERİNİN BULUNMASI

Para rezervinde görülen artış kapitalist zihniyetin gelişmesini sağlayan zorunlu bir koşul olup aynı zamanda bu gelişmeyi doğrudan hızlandıran bir araç olma özelliği de taşımaktadır.

1.Kapitalist zihniyetin gelişip serpilmesini sağlayacak bir çevreyle paraya dayalı bir ekonominin oluşması için belli miktarda metal paraya ihtiyaç vardır. Paraya dayalı ekonomi, ekonomik yaşamı egemenliği altına alarak genelleştiğinde para giderek daha belirleyici bir unsur haline gelmiş ve günümüze kadar önemi hiç durmadan artmıştır. Böylelikle günümüzde paraya atfedilen önemin açıklanması da kolaylaşmaktadır. Paraya verilen bu büyük değer altın aşkının para aşkına dönüşmesine ve zenginleşme yarışının para kazanma tarafına çevrilmesine yol açmıştır. Avrupa tarihinde para en geç XIV. yüzyılın ortalarına doğru, en azından İtalya gibi ülkelerde, tartışılmaz bir güce sahip olmuştur ki, bu da bize bu kitabın birinci kısmında betimlemiş olduğumuz para tutkusunun nedenini açıklamaktadır.

Bizi ilgilendiren dönemde paranın bu büyük gücü hakkında bir fikir sahibi olabilmek için Petrarque'ın mektuplarından birinde yer alan ve tamamını aktardığım şu bölümün okunması yeterli olacaktır. Paranın gücü hakkında bugüne kadar böylesine çarpıcı bir metin yazılmış olduğunu sanmıyorum ve bildiğim kadarıyla hiçbir iktisat tarihçisi bu bölüme hak ettiği önemi atfetmemiştir:

> *"Aziz dostum, bizde her şey altından (mızraklar ve kalkanlar, zincirler ve taçlar), bizi birbirimizden ayıran da birleştiren de altın. Altın bizi zengin, yoksul, mutlu, mutsuz edebiliyor. Altın özgür insanları tutsak, tutsaklarıysa özgür kılabiliyor. Suçluları özgürleştirirken, masumları mahkûm ettirebiliyor. Dilsizlere konuşma sanatını öğretirken, güzel konuşma ustalarının sesini kesebiliyor. Altın, köleleri prense prensleri köleye dönüştürürken; cesur insanları ürkekleştirip, korkaklara cesaret veriyor. Tembellerin başını ağrıtırken çalışkanları gevşetiyor. Güçlü olanları güçsüz, güçsüzleri güçlü kılıyor. Uslanmayan şefleri yola getirip, büyük halkları zenginleştirip birkaç dakika içinde bitmek tükenmek bilmeyen savaşların çıkmasına yol açabiliyor; insanları barış yapmaya*

zorlayabiliyor. Nehirleri kurutabiliyor, kanalların açılmasını sağlayabiliyor, denizleri birleştirip dağları yerle bir edebiliyor, manastırlara girmeyi kolaylaştırıyor, kentlerin ele geçirilmesini, kalelerin fethedilmesini sağlıyor. Cicero'nun dediği gibi altın yüklü bir eşeğin ele geçiremeyeceği bir yer yoktur. Altın dostluk antlaşmaları, sadakat sözleşmeleri, evliliklerin gerçekleşmesini sağlıyor, zira soylular ve güçlüler, bilgeler ve yakışıklılar hattâ (şaşırma ama) azizler de dahil olmak üzere herkes onun peşinden koşuyor.

İşte bu yüzden zenginler Devlet açısından seçkin insanlar olup, sözlerinin bir ağırlığı vardır. Parasız yoksullara güven duymak söz konusu değildir.

Taşlama şairi: "Parası olan, herkesten saygı görür ve her konuda övülür" derken haklıdır.

(Bunu istemeye istemeye söylüyorum çünkü gerçek her şeyden önce geliyor) Son olarak altın yalnızca güçlü bir şey değil tek güçlü şeydir diyorum çünkü bu gökyüzü altında bulunan dindarlık, edep ve inanç da dahil olmak üzere her şeye egemen olabiliyor. Kısaca bütün erdem ve görkemlerin efendisi altındır. Tanrı beni bağışlasın ama altın ölümsüz ruhlarımızı bile etkileyebiliyor. Altın krallarla papaları birleştirip insanları hattâ kimilerine inanmak gerekirse tanrıları bile barıştırıyor. Etkisi altına alamayacağı hiçbir şey yok."

Ancak para üstüne kurulan ekonomi insanın dünyayı her türlü niteliksel ölçütü dışlayarak tamamen niceliksel bir şekilde algılamaya alıştırmak istemektedir. Para üstüne oturan ekonomi anlayışı sözcüğün gerçek anlamında kapitalist zihniyete bir hazırlık okuludur. İnsan ruhunu, dünyanın tamamen kapitalist düşünceye uygun bir şekilde tasavvur edilmesini sağlayarak, biçimlendirmeye çalışmaktadır.

Altın ya da gümüş, madenî para genel bir kullanım hattâ tek kullanım aracı haline gelmeden, kapitalist zihniyetin temel unsurlarından biri olan hesap yeteneğinin gelişebilmesi olanaksızdı. Doğal ekonomi ya da trampa etme üstüne kurulu evrende saymak ve hesaplamak zor hattâ olanaksız bir şeydir. Hesap işlemi belli bir büyüklüğü temsil etmektedir. Uygulamada para dışında ölçülebilir büyüklüklerden söz edebilmek mümkün değildir.

Görmüş olduğumuz gibi kapitalist zihniyetin gelişmesini ısrarla desteklemiş olan modern Devlet, para ekonomisi üstüne oturmadan asla var olamazdı. Para ekonomisi olmasaydı Floransalı Antonin

ve diğer şeyler var olamazdı. Bu olasılıktan yola çıkarak tüm diğer sonuçlara ulaşma işini okuyucuya bırakıyorum. Bütün bunlara yalnızca para ekonomisi olmadan kapitalizm diye bir şeyin olamayacağını, yani kapitalist zihniyetin uygulanma olanağı bulabileceği bir alan olmayacağını eklemek isterim.

Öte yandan akıldan çıkarılmaması gereken bir şey varsa o da, para kökenli ekonominin oluşması ve yaygınlaşması için zorunlu olan bir temel koşulun varlığıdır: Belli bir halk yeterli miktarda para işlevi gören değerli metale sahip olmak durumundadır çünkü ilk başlarda para sözleşmesel bir değerden başkasına sahip değildi.

2.Para rezervinde bir artış olması özel servetlerde bir artış olmasına bağlıdır. Yerini belirlemenin güç olduğu pek çok dağınık noktada oldukça önemli miktarda para birikimiyle karşılaşılabilmektedir. Servetlerde görülen bu artışın para tutkusunu kamçılayarak kapitalist zihniyetin gelişip serpilmesine destek olduğunu görmüştük.

Ruhunun bir özelliği olsa gerek, insan, ne kadar çok servete sahip olursa bir o kadar fazlasına sahip olmak istemektedir. Bu her dönemde ve her toplumda geçerli bir gözlemdir. Freidank bu konuda kafiyeli sözler söylemektedir:

Ja mehr der Mann des Guts gewinnt,
Je mehr das Gut er wieder nimmt...

Bu düşünce pek çok Roma şairi tarafından da dile getirilmiştir. Juvenal (Satire 14’te) şöyle demektedir.

Crescit amor nummi, quantum ipsa pecunia crescit

Horatio (kitap 3, blm 16’da) ise şunları söylemektedir:

Crescentent sequitur cura pecuniam majorumque fames.

Montaigne ise:

Doğruyu söylemek gerekirse hasisliğe yol açan şey yokluk değil bolluktur

demektedir. Tarihin bol miktarda sunmuş olduğu gündelik yaşamla ilgili deneyimler bu gözlemleri fazlasıyla doğrulamaktadırlar.

İşte bu yüzden Orta Çağ’da para aşkı ve kazanç tutkusuyla herkesten çok şu ya da bu nedenle çok büyük miktarlarda para sahibi olan insanlarda, yani Yahudiler ve din adamlarında karşılaşılmaktadır.

Oldukça basit sayılabilecek bu psikolojik olguya dayanarak kazanç için kazanç aşkını, yani modern ekonomi insanına ait bir özellik olarak

gösterebileceğimiz sınır tanımayan bir kazanç anlayışını açıklayabilmek mümkün müdür? Kesinliğinden kuşku duyulamayacak bir şey varsa o da bu kazanç aşkının temel unsurlarından biriyle karşı karşıya bulunduğumuz ve ardından başkalarıyla da karşılaşma fırsatı bulacağımızdır.

Daha fazlasına sahip olmayı arzulamamızın tek nedeni, önceden sahip olduklarımız değildir. Başkalarının sahip olduğu çok büyük miktarlardaki para genellikle insanların başını döndürmeye ve bütün yoğun spekülasyon dönemlerinde karşılaşılan o tarifi zor hareketliliğe yol açmaktadır. Gözümüzün önünde parlayan, şıkırdamasına tanık olduğumuz altın bizde dayanılması güç ve tutkulu bir olabildiğince çok altına sahip olma arzusunun uyanmasına yol açmaktadır. “Azalmak yerine giderek artan altın akışı yeni şirketin hisselerini satın almak için gişelere koşan insanların gözlerinde çılgınca bir pırıltıya yol açmıştı.” Zola, *Para* başlıklı metninde büyük bir incelikle Saccard adlı kahramanın her gün milyonlarca altın parçasının altın külçesine dönüştürülerek damgalandığı yere giderek sahip olduğu büyük spekülatör ruhunu rahatlatacak döküm ve işleme seslerini nasıl büyük bir keyifle dinlediğini anlatmaktadır. “Masallardaki peri sesleri örneği...” iş dünyasında da “altının çıkardığı seslerden oluşan müzik” her yeri sarıp sarmalamış gibidir.

Bu büyük altın kütlelerinin insan ruhu üzerinde bıraktığı güçlü izlere hemen her zaman aklı başında düşünceler eşlik etmektedir. Yukarıda aktarmış olduğumuz iki örnek, altının işitsel ve görsel algılamasının insan üzerinde yol açtığı çekimle ilgiliydi. Başka durumlardaysa söz konusu olan büyük soyut rakamlardır: Devasa kârlar, sınırsız servetler, inanılmaz boyutlara varan işlem kapasiteleri. Çok sık karşılaşılan bir durumsa bu büyük rakamlar, büyük miktarların insanları para rezervlerinde görülen bir artıştan sonra etkiliyor olmalarıdır. Bu olgunun önemini başka bir şekilde gösterebilmek de mümkün. İnsanların nabzını yükseltmek istiyorsanız onlara bir parça altın göstermeniz yeterlidir.

3.Yukarıda betimlemiş olduğum olguyla ilişkili olarak, bir ülkedeki para rezervlerinin artışına bağladığım bir başka sonuçtan, yani spekülasyon tutkusundan söz etmek isterim. Bu olgu belki de para aşkı ile girişim zihniyetinin bir bileşimi gibi kabul edilebilir çünkü ikincil bir neden gibi görünebilecek para rezervlerindeki artış, spekülasyon yapma gibi bir bahanenin oluşmasına yol açabilmektedir.

Değerli maden rezervlerinde görülen artış, kapitalist zihniyetin ortaya çıkmasına değişik şekillerde katkıda bulunmuş olabilir.

Öncelikle çok miktarda madenî para sahibi olmak belli bir ülkede yaşayan girişimcileri yatırıma teşvik etmiş olabilir. Colbert: "Para bir kez krallığa girdiğinde, ona sahip olma arzusu evrensel bir duygu olduğundan, insanlar, onun elden ele dolaşmasını sağlamaya çalışmaktadırlar"[41] derken herhalde bundan söz ediyordu.

Değerli maden miktarının artış hızına bağlı olarak spekülatöre dönüşen girişimcilerin bu madenlerin işletmesine doğrudan ve etkin bir şekilde katılmak istedikleri gibi bir şey de söylenebilir. "(1530 yılına doğru) Hindistan Konseyi'nin çok sayıda koloni şirketi kurulması talebiyle karşı karşıya kalmış olduğu bir dönemde, Güney Amerika kıtasının içlerinde bir Eldorado keşfedilmiş olduğu söylentisi, bir kez daha, bütün amatör maceraperestlerin iştahını kabartıp düş güçlerini harekete geçirmişti..."[42]

Ancak para rezervindeki artışın sonuçlarından söz ederken, dile getirmeye çalıştığım şey bu değildir. Asıl ortaya koymaya çalıştığım şey dolaylı yollardan inanılmaz fiyat artışlarına, yani XVII. yüzyıl sonunda ve XVIII. yüzyıl başında Avrupa'nın içinde bulunduğu ve XIX.yüzyıl ortasında ve sonunda sık sık karşılaşılan ekonomik koşullara benzer koşullara yol açmış olduğudur.

Bu çalışmanın birinci bölümünde bu ilk önemli fiyat artışı, spekülasyon ya da iş ve şirket kurma döneminin yol açtığı sonuçlardan söz etmiş ve dikkatleri kapitalist zihniyetin spekülasyon eğilimi altındaki yeni ve somut bir görüntüsünün bizim ekonomik örgütlenmemizin ayrılmaz bir parçası haline gelişine çekmiştim. Buradaysa Fransa ve İngiltere gibi iki önemli ülkede bu yoğun spekülasyon ve yeni işler kurma alışkanlığının para rezervinde görülen büyük ve hızlı artış sonucunda gerçekleşmiş olduğunu göstermek istiyorum.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Fransa, özellikle dış ticareti aracılığıyla çok büyük miktarda nakit parayı kendine çekmeyi bilmiştir. Fransa'nın dış ticaretiyle ilgili kesin istatistik verilere sahip değiliz ancak mevcut birkaç rakam bunların gerçekten çok büyük miktarlara ulaştıklarını düşünmemize yol açmaktadırlar. 1716-1720 yılları arasında, yani şirket kurma ateşinin her yanı kasıp kavurduğu bir sırada yıllık ithalata oranla ihracat fazlasının 30 milyon Franga ulaştığı görülmektedir. Nakit para rezervindeki büyük artışın

kökeninde İspanya ve Amerika ile yapılan ticaret vardır. Bu iki ülkeyle XVII. yüzyılda sürdürülen yoğun ticaret ilişkisi, diğer ülkelerle yapılan ticarette uğranan kayıpların telafi edilmelerini sağlamıştır. Seignelay, Hindistan'la yaptığı ticaret sonucu Fransa'dan çok para çıkmasına neden olan Hindistan Kumpanyası'na karşı yürütülen eleştirileri protesto etmekte ve Hindistan'dan yapılan ithalatın İspanyol parasıyla ödendiğini söylemektedir. Kimi gemilerin kasalarında 300 milyon Frank değerinde altın ve gümüş bulunmaktadır. Venedik elçisi Tiepolo, Fransa'nın Amerika ticareti sayesinde çok para kazandığı olgusunu doğrulamaktadır. İngilizler, Fransızların yüzlerce milyon Frank kazandıklarını hesap etmişlerdir. Fransızlar bu paradan savaşı destekleme konusunda yararlanmışlardır. *Whigler*, *Toryleri* çok bu ticareti engelleme konusunda hiçbir şey yapmamış oldukları için eleştirmişlerdir.

Fransa, yine XVII. yüzyılda Hollanda'yla yaptığı ticaretten de büyük paralar kazanmıştır. Boğazına kadar para içinde yüzmekte olan bu ülkede 1684 yılında öylesine bol sermaye vardı ki, Amsterdam kenti istikraz değerinin oranını % 3.5'tan % 3'e indirmişti. Bu para bolluğunun nedeni büyük ölçüde Fransız (ve hiç kuşkusuz Yahudi) göçmenlerin sahip oldukları büyük servetleri Hollanda ya getirmeleridir. Ancak tarihçilerin ortak görüşlerine bakılacak olursa bu paranın çoğu İspanya'yla yapılan ticaretten kazanılmıştır.

Fransa-Hollanda arasındaki ticari ilişkilerin bozulma tarihine kadar geçen süre içinde Hollanda, Fransa'ya çok para kaptırmıştır. 1658 yılında Fransa'dan, Hollanda'ya yapılan ihracat miktarı 72 milyon Franga ulaşmaktadır. Bu ihracatın 52 milyon Frangını sanayi ürünleri oluşturmaktadır. Fransa'dan ihraç edilen malların bedeli nakit olarak ödenmiştir. Witt'e göre Fransa, bu dönemde Hollanda'ya yapmış olduğu ihracattan yılda 30 milyon Florin'e kadar ulaşan miktarlarda nakit para kazanmaktaydı.

XVII. yüzyıl sonu ve özellikle de XVIII. yüzyıl başlarında İngiltere'ye daha da muazzam miktarlarda nakit para girmiştir.

Bu paranın üç önemli kaynağı vardır:

1.İngiltere'ye göç eden Fransızların getirmiş oldukları servetler. Daha önce bu mültecilerin getirmiş oldukları para miktarları konusunda bilgi vermiştim. Jurieu'ye göre her biri ortalama 300 ekü getirmiştir. Ancak bizi ilgilendiren asıl kişiler (Hollanda'dan sonra) İngiltere'ye göç etmiş olan en

zengin insanlardır. Aynı yazara göre kimi Lyon kökenli aileler 200.000 talere kadar ulaşan servetler getirmişlerdir.

2.(Bragancelı Catherine'den sonra) Portekiz'den ve (II. Guillaume'dan sonra) Hollanda'dan gelen Yahudilere ait servetler.

3.Dış ticaret fazlasından elde edilen gelirler. Bu dönemde İngiltere'nin dış ticaret bilançosu çok hareketli bir görünüm arz etmektedir. XVIII. yüzyılın ilk yıllarında ithalata oranla ihracat fazlası yılda ortalama 3 milyon sterlini bulmaktadır. Bu kârlı bilançonun şu ülkelerle yapılan ticari anlaşmalara borçlu olunduğu görülmektedir:

a) Hollanda;

b) XVII. yüzyılda İngilizlerin önemli ticari avantajlar elde etmiş oldukları İspanya.

Utrecht Barışı'ndan sonra İngiltere, Assiento Sözleşmesi gereğince her yıl İspanyol Amerika'sındaki Porto Bello ve Vera Cruz fuarlarına rekâbet amacıyla önce 500 sonraları 650 ton eşya yüklü bir gemi gönderme hakkını saklı tutmuştu.

c) Portekiz. İngiltere XVII. yüzyıl ortasından itibaren Portekiz'le yakın ilişkiler kurmuştu. Bu dönemde Portekiz büyük bir atılım sürecine girmişti (1640 yılında İspanyol boyunduruğundan kurtulmuş; 1650 ve 1660 yıllarındaysa Brezilya, Hollanda'nın egemenliğine bir son vermişti). 1642 yılında iki ülke arasında imzalanan ticari bir anlaşma gereğince Portekiz, kendi kolonileriyle yapılacak ticarette İngilizlere, HollandalIlara oranla ayrıcalıklı bir konum sağlamıştı. Daha sonra II. Charles ve Catherine evlenmişti. Son olarak 1703 yılında Methuen anlaşması imzalanmıştı. Bu sözleşmenin sonundaki koşula göre her hafta İngiltere'ye 50.000 sterlin nakit para gönderilmesi gerekiyordu. İlk bakışta bu yüksek bir meblağ gibi görünmeyebilir ancak bir tanığın verdiği bilgilere inanmak gerekirse, Methuen Anlaşması'nı izleyen birinci yıl içinde İngiltere, Portekiz e 13 milyon crusados tutarında bir ihracat gerçekleştirmişti.

d) İngiltere'nin, Portekiz'e gönderdiği malların bir kısmı oradan Brezilya'ya ihraç ediliyordu. Ancak bunun dışında İngiltere ile Brezilya arasında oldukça yoğun doğrudan bir ticaret vardı. İngiltere de dokunan ince yün kumaşlar Brezilyalı zenginler tarafından çok tutuluyordu.

Burada göstermeye çalıştığım XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başında Fransa ve İngiltere'nin nakit para içinde yüzdükleri olgusu hayati

bir öneme sahip olup, bu kritik dönem boyunca ekonomik yaşam konjonktürüyle ilgili bir fikir sahibi olmak isteyenler tarafından ciddiye alınmalıdır. Öte yandan Law sistemi ve Pasifik skandali gibi olayların neden oldukları spekülasyon ateşinin göz ardı edilmesi durumunda bile bu dönem en iyi gözlemcilerin kendisine vermiş oldukları *"age of projecting"* (deyim yerindeyse *şirketler kurma* dönemi) ismini fazlasıyla hak etmektedir. Bu gözlemin doğruluğu bu döneme ait çok sayıda kaynak tarafından doğrulanmaktadır. Biz Fransa ve İngiltere'de biriken para miktarlarını gösterdikten sonra herhangi bir yalanlanma tehlikesine maruz kalmadan göğsümüzü gere gere bunun az önce sözünü etmiş olduğumuz spekülasyon tutkusuna yol açmış olduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda ekonomi tarihinin bu en önemli dönemlerinden birinde nakit rezervindeki artışın kapitalist zihniyetin gelişmesi (zaten bizi konunun yalnızca bu yanı ilgilendirmektedir) üzerindeki yadsınması olanaksız etkisi de apaçık bir şekilde görülmektedir.

Ancak bir adım daha ileri giderek bu muazzam miktarlara ulaşan nakit paranın Fransa ve İngiltere'ye nereden geldiğini sorabiliriz.

Fransa ve İngiltere'nin en yoğun ticari ilişkilere sahip olduğu ülkelerden söz ederek bu soruya dolaylı bir şekilde yanıt vermiştim. Bu nakit paranın büyük bir çoğunluğu hattâ neredeyse tamamını gerçekten de Amerika'nın gümüş madenleriyle Brezilya akarsularından çıkartılan altın oluşturmaktadır.

Bu pazarlarda İspanyol ve Portekizlilere ait değerli madenleri önce Hollanda toplayıp daha sonra doğrudan ya da dolaylı (ticaret yoluyla) bir şekilde Fransa ve İngiltere'ye aktarıyordu. Bu iki ülke değerli madenleri gerek İspanya ve Fransa gibi metropoller gerekse Amerikan kolonileriyle yaptıkları ticaret sayesinde yutuyorlardı.

XVI. yüzyılda durum aşağı yukarı böyleydi ancak XVII. yüzyılda İspanya ve Portekiz kendi kolonilerinden gelen altın ve gümüş madenlerinin ülkeye bir yandan girip diğer yandan çıkıp gitmesini sağlayan sıradan aracılara dönüştüler.

Soetber'in, bu yüzyıllarda üretilen değerli madenlerle ilgili vermiş olduğu birkaç rakamı aktaralım. İlk sırada Meksika, Peru ve Bolivya'daki gümüş madenleri yer almaktadır. XVI. yüzyıl ortalarına doğru Guanaxuato ve Potosi'de zengin maden yatakları bulunmuştur. Bu keşif sonrasında 1521-1544 yılları arasında 90.200 kiloya ulaşan gümüş üretimi

1545-1560 yılları arasında 311.600 kiloya yükselmiştir. XVII. yüzyılda gümüş üretimi 300-400.000 kilo arasındadır.

Brezilya altını XVII. yüzyılda devreye girmiştir. Bu tarihten itibaren kapitalizmde yeni bir dönem başlamıştır. Gümüş yerini altına bırakmıştır. Bu yüzyıl sonunda çok zengin yataklara sahip olan *Minas geraes* keşfedilmiştir. 1701-1720 yılları arasında Brezilya altını 175.000.000 franga ulaşan bir değere sahiptir.

Şimdi 1680-1720 yılları arasında Batı Avrupa ekonomisinde yaşanan süreci daha iyi anlamaya başladığımız söylenebilir çünkü kapitalist zihniyetin gelişmesiyle değerli altın madenlerinin keşfi arasındaki bağlantıyı açıkça ortaya koymuş bulunuyoruz. Yine aynı şekilde ve rakamlara dayanarak XVI. yüzyıl ortasında Almanya'daki iş dünyasında kendini gösteren girişimcilik anlayışının canlanmasına neden olan kaynaklar arasında Schwatz ve Joachimstal yataklarının yer aldığı ve yüzyıl kadar önce görülen şirket kurma ve spekülasyon ateşinin temel kaynağının Kaliforniya, vs. olduğu söylenebilir. Bu çalışma beni apaçık bir şekilde pek fazla işe yaramayacak sayısal veriler biriktirmeye itmektedir. Oysa ilk büyük spekülasyon döneminin asıl nedenlerini ortaya koymuş olmak benim için yeterlidir, zira kapitalist zihniyetin özgün yanlarından biri olan spekülasyon çılgınlığının ilk büyük çaplı örneğiyle bu dönemde karşılaşılmaktadır.

Bölüm başlığında imâ edilen anlamın tersine neden önce para rezervlerindeki artıştan sonra da değerli altın madenlerinin keşfinden söz etmiş olduğum gibi bir soru sorulabilir. Bunun nedeni değerli madenlerin keşfinin ekonomik yaşam üzerindeki etkisinin paraya tahvil edilmelerinden sonra görülmesidir çünkü nakit para rezervindeki artışın nedeni her zaman değerli madenlerin üretilmesine bağlı değildir. Bu artış servetlerin yer değiştirmesi sonucunda da gerçekleşebilir. Ancak bir ülkede özel servetlerde görülen gerçek bir artış (ya da en azından bizim ilgilendiğimiz kapitalizmin filizlenme döneminde) her zaman için aynı anda bir ülkenin sahip olduğu değerli maden miktarının toplamında görülen artışın bir sonucudur. Ancak değerli maden miktarında görülen niceliksel artış da bir ülkeden diğerine taşınmanın bir sonucu olabilir. Ancak bu sonuncu durumun düzenli bir şekilde sürüp gidebilmesi için değerli maden miktarının da sürekli olarak artması gerekmektedir.

Bu artış kapitalizmin ortaya çıkmış olduğu XV. ve XVI. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Bu olguyu kapitalist zihniyete özgü nedenler zinciri arasına sokmayı ısrarla yadsımak gerçeklere bilinçli olarak sırtımızı dönmek anlamına gelecektir (XV. yüzyıl öncesinde İtalya'ya özgü ekonomik kalkınma sürecinde madenî paranın temelinde neyin bulunduğu hakkında en ufak bir fikrimiz yok. Bu konuda söyleyebileceğimiz tek şey bu döneme özgü kapitalist atılımın Alman parasının yanısıra Doğu Roma İmparatorluğu ve Afrika'daki madenlerden gelen altınla desteklenmiş olduğudur).

Altın ve gümüş madenlerinin keşfiyle ilgili olarak bunun tek başına (bu düşünce bütün diğer nedenler için de geçerlidir) modern ekonomi insanını oluşturmada yetersiz kalacağı söylenebilir. Bu olgu hiç kuşkusuz zihniyeti belli bir açıdan etkilemiş olabilir ancak üstünde çalıştığımız yüzyıllar boyunca bu tek yanlı etkinin oluşma süreci bile, bizim Batı Avrupa'mızda sayılamayacak kadar çok koşulun bir araya gelmesini zorunlu kılmaktadır. İspanya ve Portekiz örnekleri aynı nedenin, yani değerli madenlerinin keşfinin bizim dile getirmiş olduğumuz koşulların yokluğunda nasıl bir sonuca yol açmış olduklarını göstermektedir.

Buna karşın aynı koşulların oluşması durumunda bile Amerikan altın ve gümüş madenleri olmadan kapitalist zihniyetin hiç kuşkusuz tamamen farklı bir evrim sürecinden geçmiş olacağı söylenebilir. Cordilleres tepeleri ve Brezilya vadilerinde (yanlışlıkla!) değerli maden yatakları keşfedilmemiş olsaydı modern ekonomi insanı ortaya çıkamazdı.

Araştırmamızın verileri birbirlerine eklenmekte, iç içe geçmektedir. Değerli maden yataklarının keşfinin ne kadar önemli olduğu konusundaki düşünceler bizi kapitalist zihniyetin teknik ve ekonomi gibi diğer iki kaynağına yönlendirmektedir. Bu ikisinin, bir araya gelerek burjuvanın entelektüel yapısını nasıl derinden etkilemiş olduklarını göreceğiz. İnsanlar sık sık şairlere öykünerek nedenlere dayanıp bir solukta sonuçlara ulaşmak isterler. Oysa bilimsel yöntem bir yandan çalışmamıza sınırlar koyarken, diğer yandan bu nedenleri birbirlerinden bağımsız bir şekilde teker teker ele alarak, yol açtıkları sonuçlarla birlikte incelemeye itmektedir. Bundan sonraki bölümde teknik ve ekonomiyi birbirlerine bağlayan yakın ilişkileri göz önünde bulundurmadan ancak bu unsurlardan her birinin kapitalist zihniyetin gelişme sürecinde oynamış olduğu rolü ayrı ayrı ele alarak çözümleyeceğim.

XXVI. TEKNİK

Son beş yüzyılda tekniğe, özellikle de, üretim ve taşımaya yönelik tekniğe özgü gidişat göz önünde bulundurulmadan modern ekonomi insanının belli başlı özelliklerini anlayabilmek olanaksızdır.

Sözcüğün geniş anlamında teknik dediğimde aklıma insanların belli hedeflere ulaşabilmek, belli amaçları gerçekleştirebilmek için yararlandıkları yöntemler geliyor. Ancak sözcüğü daha dar anlamında ele aldığımda, somut nesnelerin akılcı bir şekilde kullanılmasını kolaylaştıran ya da mümkün kılan araçsal bir şey olarak gördüğümü söyleyebilirim. Beni ilgilendiren de zaten bu sonuncu açıklamadır. Araçsal teknikten mal üretme amacıyla yararlanıldığı zaman buna üretim tekniği diyoruz. Kişilerin, malların ya da haberlerin bir yerden bir yere taşınmasını kolaylaştırdığında ya da mümkün kıldığında o zaman da ulaşım tekniklerinden söz ediyoruz.

Kendi başına "teknik", "toplumsal" değil zihinsel bir koşuldur. Bizi ilgilendiren sonuçlarsa ancak belli bir toplumsal örgütlenme çerçevesinde yaşama geçirildiğinde bir işe yaramaktadırlar. Bu durumu toplumsal koşullar başlığı altında ele alıp inceleyebiliriz.

Az önce tekniğin sonuçlarından söz ettik. Ancak tek başına ele aldığımızda, teknik, ekonomi insanına ait bir eser, kapitalist zihniyetin ürettiği bir şey değildir. Öyleyse nasıl oluyor da kapitalist zihniyete yol açan bir olgu gibi görülüyor.

Bence bu itirazla zaman yitirmek anlamsız. Bu yüzden öncelikle her teknik buluşun kapitalist zihniyetin ürünü olduğunu düşünme gibi bir yanılgıya düşmekten kaçınmamızı öneriyorum. Pek çok buluş hiç beklenmedik bir anda doğal olaylara benzer bir şekilde ortaya çıkmıştır. Uzun bir düşünme sürecinden sonra ortaya çıkan bu buluşlar çoğunlukla bu buluşları yapan insanların hiç beklemedikleri sonuçlara yol açabilmektedirler.

İkinci olarak, her teknik yeniliğin kapitalist zihniyetin bir sonucu olduğunu varsaysak bile, bir kez devreye girip kullanılmaya başlandığında bu kez onun kendisini doğuran kapitalist zihniyeti etkileyerek daha sonraki gelişmesini bir ölçüde belirlemiş olduğu söylenebilir. Böylelikle *Kapitalist Zihniyetin Kökenleri* başlıklı incelememizde pek çok kez göstermiş olduğumuz gibi sonucun kendisini doğuran neden üzerindeki etkisi,

terimlere yer değiştirttiğiniz zaman, sonucu nedene dönüştürmekte ve süreç böyle tersine döne döne sürüp gitmektedir.

Tekniğin yol açtığı sonuçlar kapitalist zihniyeti doğrudan ya da dolaylı bir şekilde teşvik eden birileri önemli, diğerleri ikincil bir öneme sahip iki grup halinde ele alınabilir.

Teknik, öncelikle girişimcilik ruhunu uyandıran ve giderek gelişmesine katkıda bulunan bir unsur gibi hareket etmektedir. Dilerseniz önce kapitalist gelişmenin ilk evrelerine bir göz atalım.

1484 yılından yani usturlabın icadından önce bir geminin denizde yolunu bulabilmesi olanaksız bir şeydi. Bu yüzden okyanus aşırı seferler düzenlenmesi söz konusu değildi. 1484 yılından itibaren bu seferlerin düzenlenmeye başlanması o zamanın girişimci ruhuna sahip insanlarında nasıl bir atılım yapma gereksinimine yol açmıştır gibi bir soru sorulabilir.

Yine hidrolik makinelerin (XVI. yüzyılda) bulunmasından önce madenlerde ancak belli bir derinliğe kadar inilebildiği ve içeride biriken suyu dışarı atmanın mümkün olmadığı söylenebilir. Ancak terk edilmiş madenler yeniden işletmeye açıldıklarında ve derinlik bir sorun olmaktan çıktığında, bu olgu, bir grup insan için ilk kapitalist girişimlerde bulunma konusunda iyi bir fırsat olmuşa benzemektedir. XVI. yüzyılda madenlere hidrolik makinelerin yerleştirilmesinin pek çok kapitaliste, maden işletmeciliğini, doğrudan kapitalist bir temele oturtarak örgütleme olanağı tanıdığını göstermek çok kolay bir iştir.

O başlangıç yüzyıllarından bugüne şeyler bu şekilde olup bitmiştir. Üretim ve ulaşım sürecini geliştirip genişletmeye yönelik ve daha çok ara unsur kullanımını içeren her buluş sonuç olarak üretim sürecini devam ettirmeye neden olmuş ve henüz farkında olmadıkları girişimci yanlarını keşfetmemiş olanlar üzerinde kışkırtıcı bir etki yapmıştır. Yeni tekniğin belirlediği yeni mal üretim biçimi girişimcilik ruhunun ortaya çıkmış olduğunu söylememize olanak tanıyorsa bunun nedeni onun aynı zamanda o düşüncenin oluşması ve somutlaşmasının da kökeninde bulunuyor olmasıdır. Teknik gelişmeler sayesinde üretim ve ulaşım karmaşıklaşıp büyüdükçe yeni görevlerin yerine getirilebilmesi için daha çok sayıda girişimci ruha sahip insana gerek duyulmuştur. Her teknik gelişme sonrasında ortalığı: "Girişimciler cepheye!" sesleri çınlatmıştır. Ekonomik özneler bütünü arasından girişimci tiplerin seçilip ayrılması teknik sayesinde mümkün olmuştur. Girişimciyi yönlendiren tekniktir. Teknik

önemli ve geniş çaplı gereksinimlere yanıt verdiğinden, yeni teknik buluşların gerektirdiği örgütlenmelerin de büyük bir öneme sahip olduğu söylenebilir.

Modern tekniğe özgü yasalardan biri olarak kabul edilebilecek ve girişimcinin giderek artan zorunlulukları hoşnut etmesiyle ilgili yadsınması olanaksız bir olgu vardır çünkü her yeni buluş, kendinden öncekinden daha karmaşık ve daha gelişmiş araçlara ihtiyaç duymaktadır. Bu ise aynı zamanda (çoğunlukla) bir nesne ya da belli bir nesneler bütününün üretilmesini sağlayan süreci uzatmaktadır.

Günümüzdeki en önemli sanayi dalını üretim araçları sanayii, yani makineler ve makine yapımında kullanılan malzemeleri üreten başka bir deyişle makine sanayii ve maden sanayii olarak adlandırabiliriz. Bu sanayiler birinci sınıf girişimcilerin müdahalesini zorunlu kılan ve kapitalist zihniyetin yaygınlaşmasına, gelişmesine en elverişli olan alanlardır. Adı geçen sanayilerin gelişmesi için en elverişli doğa koşullarına sahip ülkelerin aynı zamanda kapitalist zihniyetin en çok gelişmiş olduğu ülkeler arasında yer aldıkları görülmektedir. Almanya, İngiltere ve Amerika'daki kömür ve demir yataklarının bu ülkelerdeki kapitalist zihniyetin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuş oldukları söylenebilir. Doğal hidrolik güç kaynaklarına sahip bir ülkede, bu güç, elektrik fabrikaları kurulması söz konusu olduğunda büyük bir girişim atılanına yol açabilmektedir *(NB:* Değişik ülkelerdeki kapitalist zihniyetin farklı gelişme düzeylerine sahip olmasının nedenlerinden biri de budur. Örneğin Fransa ile İngiltere'yi karşılaştırabilirsiniz. Bunun nedenlerden biri olduğunu söylüyoruz ancak aynı zamanda en önemli neden olduğunu söylememiz gerekir zira gelişigüzel iki ülke seçtiğimiz zaman bile, tüm diğer koşulların eşit olması durumunda, demir ve kömür yataklarına sahip olan ülkede kapitalist zihniyetin daha bir gelişmiş olduğu görülmektedir).

Bu arada günümüzdeki tekniğin daha önce gerçekleşmesi olanaksız görünen yepyeni projelerin ortaya çıkmasını ve yepyeni ufukların açılmasını sağlamış olduğunu unutmamamız gerekir. Canlı doğa ve örgütleyici güçlerin katkısından vazgeçme olanağına sahip olduğu; binlerce yıldan bu yana toprağın içinde birikmiş olan güneş enerjisinden yararlanmayı başardığı; amaçlarını ölü tözler ve "mekanik" güçler yardımıyla gerçekleştirmeyi öğrendiği günden bu yana, hiçbir sınır

tanımadan, insanlığa her zaman olanaksız görünmüş pek çok şeyi gün be gün yaşama geçirip dağ üstüne dağ ekleyerek, dünyayı yeniden yaratmıştır.

Burada modern tekniğin inanılmaz projeleri yaşama geçirmesine izin vermiş olan nedenleri araştırmak gibi bir niyetimiz yok. Kapitalist zihniyetin gelişmesi konusundaki en etkili unsurlardan birinin bizim her geçen gün yaygınlaşan o sınır tanımayan gücümüz olduğunu anlamak için gerçekleştirilmiş olan işlerin gözden geçirilmesi yeterlidir. Günümüzdeki engel, sınır tanımayan girişim anlayışını iyice anlayabilmek için, sahip olduğumuz teknik gücün yaygın kullanımını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Teknik mucizeler olmaksızın modern bir şirketin kapitalist çılgınlıklar gerçekleştirmesi olanaksızdır. Ekonomi insanı önüne çıkan büyük engelleri ancak teknik güçlere dayanarak gerçekleştirdiği örgütlenmeler aracılığıyla aşabilmiştir. Teknik gelişmenin yol açtığı sorunların çözümü konusunda harcanan çabalar hem büyük girişimcilerimizin ruhlarını hem de bizimkini yakan bir ateşe yol açmıştır.

Öte yandan modern tekniğin en önemli özelliklerinden biri sahip olduğu dönüştürme gücüdür. Her geçen gün ortaya yeni buluşlar çıktığından bunlar yeni teknik ve ekonomik, örgütlenme olasılıkları ve zorunluluklarına yol açabilmektedirler ki, bu olgu aynı zamanda kapitalist zihniyete yeni gelişme olanakları ve zorunlulukları sunmaktadır. Yeni örgütlenme biçimlerini zorunlu kılan teknik gelişmeler sonucunda üretim yöntemlerinin iki-üç yılda bir radikal değişime uğradığı bir ülkede, kapitalist zihniyetin gelişmesi, tekniğin on yıllar boyunca hiçbir değişikliğe uğramadığı, fabrikaların neredeyse ilk kuruldukları günden bu yana aynı yöntemlerle çalıştığı bir ülkedekinden çok daha hızlı bir şekilde olmaktadır. Teknik gelişmenin yol açtığı yeni örgütlenme biçimleri şirketlerde derinlemesine bir dönüşümün yaşanmasına yol açmıştır. Öte yandan teknik, girişimcilik ruhunun en saldırgan ve kanlı kardeşi gibi görülen spekülasyon anlayışı aracılığıyla yeni şirketlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Son yüzyılların tarihine bakıldığında büyük spekülasyon dönemlerinin, yaşamsal keşiflerin gerçekleştirildiği dönemlere ya da pek çok keşif ya da buluşun arka arkaya ortaya çıktığı zaman dilimlerine denk geldikleri görülmektedir.

Bir kez daha XVII. yüzyılın sonunda yaşanmış olan o müthiş dönemin ilk spekülasyon ateşinin ortalığı kasıp kavurduğu döneme denk geldiğini düşünüyorum. Bu dönemde sayısız teknik buluşun yapılmış olduğu görülmektedir. En doğru öngörülere sahip olmuş tanıkların ifadelerine göre

bu hem bir *“age of projecting"* [proje üretme] hem de bir *“age of invention"* [yeni icatlar] dönemidir.

O dönemde henüz büyük çaplı bir buluş gerçekleştirilmiş olunmamasına karşın, yol açtıkları spekülasyon çılgınlığının toplumu belli ölçüde etkilemiş olduğu görülmektedir. Oysa her gün oldukça önemli hattâ hayati olduğu söylenebilecek yeni bir buluşla karşılaştığımız günümüz dünyasında sürekli beslenen ve teşvik edilen spekülasyon tutkusu hiçbir sınır tanımamaktadır. XIX. yüzyılın ortalarına doğru demiryollarının bulunmasından sonra ortaya çıkan ve yine aynı yüzyılın sonuna doğru elektroteknik alanında gerçekleştirilen buluşların ardından görülen spekülasyon dönemini anımsatmak isterim.

Tekniğin bir yandan ekonomik öznelerde güçlü enerji birikimlerine yol açarak bunların somut bir şekilde dışavurulmasını sağladığı ne kadar doğruysa, ekonomik insanın düşünme biçimini derinlemesine etkileyerek gerçek bir entelektüel devrime yol açtığı da o kadar doğrudur.

Teknik her şeyden önce insanı amaçlı, bilinçli bir düşünce yapısına sahip olmaya; daha önce de görmüş olduğumuz gibi, kişide, kapitalist zihniyetin temel bir unsuru olan akılcılığı uyandırmaya ve teşvik etmeye çalışmaktadır. Başka yazarlar teknik ve teknik buluşların her zaman akılcı düşüncenin ve özellikle de ekonomik akılcılığın oluşmasında bir rol oynamış olduğuna dikkat çekmişlerdir. Her teknik buluş ekonomik özneyi sürekli olarak (Vierkandt’ın[43] o çok güzel deyimiyle) “gerçekle bağlantı halinde” olmaya zorlayarak, insan ruhuna derinlemesine kök salmış olan gelenekselci eğilimleri yok etmektedir. Teknik yöntemlerin dönüşümü “bu yöntemlerle uzak ya da yakın bir ilişkisi olan koşullar bütününün bilinç tarafından bir tür gözden geçirilmesi” anlamına gelmektedir. Teknik yenilikler çok uzun aralıklarla ortaya çıktıkları zaman gelenekselci eğilimleri yerlerinden kımıldatamamaktadırlar. Bu eğilimlerde geçici denilebilecek bir gerileme gözlenmekte ve gündelik yaşama özgü alışkanlıklar üstün körü temizlenmiş toprak üzerinde kısa bir süre sonra yeniden filizlenmektedir. Geçmiş yüzyılın ortasından bu yana görüldüğü üzere, teknik yeniliklerin birbirlerini izlemesi durumunda gelenekselci eğilimler derinlemesine etkilenmekte ve uzun vadede eski otların yeniden filizlenmesi söz konusu olmamaktadır. Teknik yöntemlerin hızlı bir şekilde birbirlerini izlemelerinin bilinç düzeyinde, tek başına, insanlarda yeni ve

kalıcı bir zihniyetin oluşmasına yol açabileceklerini düşünüyorum. Ancak yüzyıldır akılcı düşünce ürünü bilimsel verilerden büyük ölçüde yararlanan modern tekniğin, ekonomik akılcılığı giderek doğrudan ve daha düzenli bir şekilde teşvik ettiği görülmektedir.

Buluşları ne kadar muhteşem olursa olsun eskiye özgü teknik tamamıyla empirik bir özelliğe sahip olup, bireysel deneyim üzerine oturmaktaydı. Bu teknik yine kişisel bir eğitim aracılığıyla kuşaktan kuşağa, ustadan ustaya aktarılıyordu. Gerektirdiği el becerileri, uygulanacak yöntemler biliniyor ve bu teknik yeterli oluyordu. Zamanla belli bir deneyim sahibi olunuyor ve bunun yitirilmemesi, korunması yönünde bir çaba harcanıyordu.

XVII. yüzyıldan başlayarak, teknik, kişisel deneyimin payını azaltmaya ve doğa bilimlerinin verilerini temel olarak almaya çalışmıştır. Bu tarihten sonra şu ya da bu ustanın kişisel deneyimine dayanan yöntemler değil, bu konuyla ilgili insanlar tarafından üretilmiş, üstüne oturduğu yasalar bilinen ve başarılı olmasına kesin gözüyle bakılan uzun, bilinçli bir gözlemlemenin sonucu olan yöntemlere başvurulmaya başlanmıştır. Eskiden belli kurallara uyularak çalışılırken, şimdi, akılcı bir şekilde hareket etmek isteyenler için yeni keşfedilmiş ve uygulanmaya başlanmış ilkelere uymak asal bir görev olarak kabul edilmektedir.

Bir yandan eski ve modern teknik; diğer yandan zanaatkâr ve kapitalist arasındaki ekonomik zihniyet karşıtlığı somut bir şekilde ortadadır. Bu iki karşıtlık biçimi ampirizm ve akılcılık arasındaki zıtlaşmaya da taşınabilir. Ancak ampirizmden akılcılığa giden yolda teknik ve ekonomi gibi birbirine çok yakın iki alanda aynı gelişme süreciyle karşılaştığımızda, yanılgıya düşme gibi bir kaygı duymadan, bir neden sonuç ilişkisi karşısında bulunduğumuzu ve ekonomik akılcılığı teknik akılcılığın doğurduğunu söyleyebiliriz.

Bu *a priori* sonuç olgular tarafından bütünüyle doğrulanmış olup, teknik akılcılığın ekonomik yaşamı ne kadar derinlemesine etkilemiş olduğunu ve bilimsel temellere dayanan tekniğin ekonomik akılcılığı nasıl doğrudan teşvik etmiş olduğunu göstermektedir. Günümüzde özel ekonominin pek çok dalında örgütlenmenin aslında tamamıyla tekniğe boyun eğdiği ve bir şirket yöneticisinin üretim aşamasında ne kadar kusursuz bir tekniğe sahipse kendini o kadar başarılı gördüğü söylenebilir. Yukarıda gelişmiş modern sanayi alanlarındaki akılcılığın açık seçik semptomları konusunda ortak bir bilimsel kültüre sahip yardımcılardan yararlanma olayından söz

etmiştik. Bu konuda elimizde tekniğin zorunlu kılması sonucunda ortaya çıkmış, özünde akılcı olan çarpıcı bir örgütlenme örneği var. Bizim sözünü etmiş olduğumuz süreci açıklama konusunda bu kadar çarpıcı olmayan başka örnekler de verilebilir.

Özellikle modern tekniğin etkisiyle ekonomi insanı daha belirgin amaçlara, daha bilinçli, daha akılcı bir düşünce biçimine sahip olmuştur. Yine tekniğin etkisiyle düşüncenin daha bir kesin, doğru hale geldiği ve bunun da özellikle tekniğin başta zaman olmak üzere yaratmış olduğu ve çok değişik büyüklükleri ölçme olanağı tanıyan yöntemler aracılığıyla gerçekleştirilmiş olduğu söylenebilir.

Cep saatinin keşfi modern ekonomi insanının entelektüel tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Ağır duvar saatleri X. yüzyılda keşfedilmişti. Bilinen ilk çarklara sahip saatin Fransa kralı V. Charles için 1364 yılında Heinrich von Wick tarafından yapıldığını biliyoruz.

XIV. yüzyılda az çok önemli bütün İtalyan kentlerinde her saat başı çalan saatler vardı. 1510 yılında Peter Hele'nin icat etmiş olduğu cep saatlerini 1511 yılında Johann Coelaus şu şekilde betimlemektedir: "Birçok çarktan oluşan, 40 saat boyunca her saat başını gösteren ve çalan, cepte ya da bir kesede taşınabilen demirden saatler imal ediyor." 1690 yılında bu saate damar atışlarını (bu icadın herhangi bir

ekonomik çıkarla uzak yakın bir ilişkisi yoktu) doğru tespit edebilme amacıyla John Floyer tarafından saniyeleri gösteren bir iğne eklenmiştir. Zamanın kesin bir şekilde bölünebilmesi ancak zamanın kesin bir şekilde ölçülebilmesiyle mümkün olabilirdi; tıpkı para sayabilmenin hatasız para yapımını sağlayan bir teknikle mümkün olabilmesi gibi.

Teknik alanda durmak bilmeyen gelişmeler sayesinde ekonomi de doğru ve akılcı bir şekilde yönetilebilmiştir. Belli aralıklarla alman siparişler ancak eksiksiz bir teknik donanıma dayanarak yapılacak hesaplar üzerine oturtulabilirdi. Güncel iletişim/ulaşım araçları otomatik bir şekilde çalışan dev bir makineyi andıran modern sanayinin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bir anlamda hesaplama yeteneği büyük ölçüde tekniğin eseri olarak görülebilir.

Günümüz ekonomi insanı yaşam ve çalışma ritmini modern tekniğin büyük başarıları arasında yer alan demiryolları, telgraf ve telefona borçludur. Bu, üzerinde durulması gereksiz bir gerçektir. Başka unsurların

da aynı sonuca ulaşılmasına katkıda bulunacaklarını göreceğiz ancak bu olguyu olasılaştıran, yaygınlaştıran ve genel geçer hale getiren şey tekniktir.

Günümüz ekonomi insanının zihinsel yönlendirilmesiyle dünyaya salt niceliksel bir anlam yüklemesinin tek sorumlusu modern tekniktir. Hiç kuşkusuz şeylerin değerlerini parayla ifade etme alışkanlığı bu zihniyetin oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak unutulmaması gereken bir şey varsa o da, modern bilimsel düşüncenin apaçık bir şekilde nitelikleri niceliklere indirgeme eğiliminde olduğudur. Kant, bize, bir olayı ortaya çıkaran yasaları ancak, onları matematiksel bir formül şeklinde ifade edebildiğimiz zaman gerçekten öğrenmiş olacağımızı söylemiyor mu?

Öyleyse burada da, diğer pek çok durumda olduğu gibi teknik aracılığıyla dışavurulan bilimsel düşüncenin gelişmesiyle kapitalist zihniyet arasında bir koşutluk bulunduğu söylenebilir. Son olarak dikkati, kapitalist zihniyet ile tekniğin gelişmesinin birbiriyle bağlantılı olduğunu ortaya koyan süreç kadar açık seçik bir psişik süreçler bütününün önemine çekmek istiyorum.

Söz konusu olan şey, çağımıza özgü muazzam teknik gelişmeler sonucunda yer değiştiren ve modern ekonomi insanının oluşumunda çok önemli bir rol oynayan yaşamsal değerlerdir.

Modern tekniğin başarıları sayesinde günümüz insanlarının belli başlı uğraşları arasında ilk sırayı teknik konular ve teknik sorunlar almaktadır. Bu açıklaması kolay bir durumdur, zira bir süreden beri merakımızı en çok celbeden şey yalnızca tekniğin insanı her geçen gün şaşırtan başarılarıdır ve dikkatimizi üstüne çekmekte ve göğsümüzün gururla kabarmasına yol açmaktadır. Teknik, hiçbir çekinme ve sıkılma duygusuna kapılmadan bir alacak-verecek bilançosu çıkartabileceğimiz tek alandır. Devamlı bir başarı arayışı içinde olan kitlelerin, en cahil ve deneyimsiz insanların bile dikkatini çeken bu alandaki başarılar silsilesiyle ilgilenmemesi mümkün müdür? Telsiz, telgraf ve havacılık gibi konuların insanların ve özellikle de günümüz gençliğinin ilgisini, insanlığın işlediği ilk günah sorunu ya da genç Werther'in çektiği acılardan çok daha fazla çektiği gerçeğini sanırım kimse yadsıyamaz.

Modern zihniyetin bir başka özelliği olan maddi şeylere abartılı bir değer atfetme alışkanlığımızı yine önemli teknik gelişmelere borçluyuz. Çok kısa bir süre içinde zenginleştik. Teknik bizi veba ve kolera gibi korkulardan kurtardı hattâ bir ara sonsuza dek sürecek bir barışın

gerçekleşebileceğini düşünmeye başladık. Bütün bunlarda insana tuhaf gelen bir şey yok. Bu koşullarda insanın bastırılmış içgüdülerinin, hiçbir şeyin keyfini bozmasına izin vermeme arzusunun, refah ve konfor aşkının, idealist düşüncelerinin önüne geçtiği görülmektedir. Sürü, yağlı otlarla bezeli çayırlarda sakin bir şekilde otlanmayı sürdürmektedir.

Çağımızda egemen olan maddi çıkarlar, tamamıyla kazanca yönelik bir çalışma düzeni kurmuş, zenginleşmekten başka bir amacı olmayan kapitalist girişimcinin işini oldukça kolaylaştırmaktadır. Kimi girişimci-filozofların yaldızlı kulelerinden hiç çıkmadan dolar peşinde koşan insan sayısının sanıldığı kadar çok olmadığı iddiası, bize, inandırıcı olmaktan uzak görünüyor. Modern ekonomi evrenimizin çarklarını döndüren bu insanlar ve teknik ilerlemelerin azdırdığı kazanç aşkı, günümüz ekonomi insanının ruhsal örgütlenmesinin temel unsurunu oluşturmaktadır. Kazanç aşkının bir kusur olmaktan çıkmış olması, dolar peşinde koşmanın ayıplanacak bir şey olarak görülmemesi, doları tek tanrı olarak gördüğünü bildiğimiz insanların ellerini saygıyla sıkmamız, doğal olarak bizim burada açıklamasını yapmaya çalıştığımız kapitalist zihniyeti, büyük teknik başarıların ardından ortaya çıkan modern zihniyetin somut bir sonucu olarak görmeye itmektedir.

Teknik gelişmelere atfedilen abartılı değer ve önem tam tersine kapitalist girişimciyi dur durak tanımayan her türlü yenilik ve her geçen gün kusursuzlaşan teknikten yararlanmaya iterek kazanç tutkusunu kamçılamıştır. Modern ekonomi insanının belli başlı özelliklerinden birinin amaçsız ve nedensiz bir şekilde üretme, olabildiğince çok üretme eğilimi olduğunu daha önce görmüş ve bu özelliğin psikolojik açıklamasını (doğal olarak böyle bir açıklamayı onaylaması koşuluyla) her türlü yeniliğin kendisinde uyandırdığı tamamıyla çocukça sevince bağlamıştık. İçinde yaşamakta olduğumuz teknik ağırlıklı yüzyılın bu sevinci sürekli beslediği görülmektedir. Bir girişimcinin daha çok makine, uçak, vs. imâl etmenin daha kârlı ve ilginç bir şey olduğunu düşünerek, bu düşünceyi yaşama geçirmekten belli bir (başka nedenlerin yanısıra üretim aşkının burada oldukça önemli bir rol oynadığını kabul etmek zorundayız) keyif alabileceği de söylenebilir. Kanımızca bu olgunun açıklanabilmesi bizim sunduğumuz verilerin yaşadığımız döneme ait genel geçer eğilimler olarak kabul edilmesiyle mümkün olabilir.

Pek çok büyük girişimcide karşılaşılan bu özellik ile; şu Amerikan zihniyetine çocukça ve safça bir iyimserlik katan “gelişmenin” yol açtığı coşku duygusu arasında çok yakın bir bağ olduğunu bütün gezginler fark etmiştir. Çocuk zihniyeti, koloni insanının zihniyeti olarak adlandırılan bu zihniyet aynı zamanda tekniğin egemen olduğu bir yüzyılda yaşayan insanların da zihniyetidir. Genelde doğruluğu tartışılır bir düşünce olan gelişme düşüncesi herhangi bir anlama sahipse bunun yalnızca teknik güç alanıyla sınırlı olduğu söylenebilir. Zira Kant’ın sunduğu felsefi yaklaşımın Platon’a oranla bir “gelişme” anlamına mı geldiğini ya da Bentham doktrinlerini, Budha’nınkilere oranla bir “gelişme” olarak mı kabul etmek gerektiğini doğrusu bilemiyoruz ama 1913 yılına ait buharlı makinenin Watt'ınkine oranla “gelişmiş” bir model olduğunu kesinlikle söyleyebiliyoruz.

Bu değerler mutasyonuyla ilgili olarak modern ekonomi insanının (daha genelde modern insanın) psişik yaşamında önemli bir yere sahip olan ve aracın durmaksızın amaca dönüşmesi denilen bir başka olaydan söz etmek istiyoruz. Hiç kuşkusuz paranın varlığı bu değerler mutasyonuna önemli bir katkıda bulunmuştur. Ancak tekniğin de bu konuda büyük bir paya sahip olduğunu biliyoruz. Teknikte görülen gelişmelerin izlenmesi bizim dikkat ve ilgimizi nesnenin işe yaraması gereken alandan alarak yavaş yavaş nasıl imâl edildiği ve nasıl iş gördüğü alana doğru kaydırmıştır. Değişik iletişim süreçlerini ya da bir ata binmeyi kolaylaştıracak “araçlar” öylesine zekice ve karmaşık bir görünüm kazanmışlardır ki, bakışlarımızı, bizi şaşkına çeviren bu nesnelerden ayıramaz hale gelerek neredeyse hangi amaçla üretildiklerini unutur olduk. Bir baskı makinesinin karşısında ağzımız hayretten bir karış açıldığından olsa gerek, neredeyse bu âletin dünyaya şantaj yapan uğursuz bir kâğıt parçası gönderdiğini unutacak hale geliyoruz. Bir uçağın havalanışına tanık olduğumuzda, bu olayın bizi alışkın olduklarımızdan biraz daha fazla eğlendiren ve bu arada birkaç fabrikatörü zengin eden bir şey olduğunu unutarak sevinçten havalara sıçrıyoruz. Bunlar gibi her alandan daha pek çok örnek verilebilir. Burada bizim değerler çizelgemiz ve günümüze özgü bütün kapitalist özlemlerin saçmalığı konusunda kısmi bir açıklama yaptık.

Bunlara bir de şu eklemeyi yapalım. Daha önce görmüş olduğumuz gibi günümüz burjuvasının en belirgin özelliği insanın alınyazısı sorununa karşı tamamen duyarsızlaşmış olmasıdır. İnsan denilen varlık ekonomik değerler

çizelgesi ve ekonomik çıkarlar alanının neredeyse tamamıyla dışına itilmiş durumdadır. Bugün yalnızca üretim, ulaşım ve fiyatların belirlenme süreciyle, vs. ilgilenilmektedir. *Fiat productio etpereat homo!* Ekonomi insanına özgü bu düşünce biçimi de aslında teknik dönüşümün bir sonucuna benzemektedir. Modern teknoloji, komutları yerine getiren organ olarak görülen insanı üretim sürecinden soyutlamıştır. Eski üretim sürecinde karşılaşılan organik bölümlenmede birliği, insan adlı canlı varlık sağlıyordu. Günümüzdeyse bölümlenme yalnızca mekanik bir özelliğe sahip olup, tamamıyla başarıya yönelik bir şekilde tasarlanmaktadır.

Doğal, yaşayan dünya bir harabeye dönüştürülerek bunun kalıntıları üzerine insan icadı ve cansız maddelerden oluşan yapay bir dünya kurulmuştur. Bu yaklaşım teknik kadar ekonomi için de geçerlidir. Teknik yöntemlerimizde görülen bu dönüşüm hiç tartışmasız bütün değerler skalamızı, dünya ve insana değin tüm değer yargılarımızı da dönüştürmüştür. Teknik yüzünden üretim sürecinin merkezindeki yerini yitiren insan, ekonomik ve kültürel değerini de yitirmiştir.

Tekniğin, kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerinde, saymakla bitmeyecek kadar çok dolaylı etkiye sahip olduğu söylenebilir. Bu konuda ayrıntıya girmeden yalnızca iki önemli ve anlamlı örnek vermekle yetineceğim.

Önceki bölümde XVI. ve XVII. yüzyıllarda ele geçirilen ve Avrupa'yı zenginleştiren büyük miktardaki altın ve gümüşün ortalığı kasıp kavuran ilk spekülasyon ateşi sırasında çok önemli bir rol oynadığını görmüştük. Gelişmiş bir teknik olmasaydı bu altın ve gümüşe sahip olabilmek mümkün olamazdı. Gelişmiş bir teknik olmasaydı insanlar Amerika'ya asla yerleşemezlerdi. Bunlar herkesin bildiği şeyler. Ancak bunların yanısıra XVI. ve ardından gelen diğer yüzyıllarda değerli maden birikimine en çok katkıda bulunan şey, bu değerli madenlerin çıkartılması ve üretilmesine yönelik teknik gelişmelerdir. Bu dönemde Avrupa'daki gümüş madenlerinin işletilmesinde önemli gelişmelere yol açan bir şey varsa o da, su pompalama makineleridir. Su pompalama makinesinden daha önemli bir başka buluş da yine aynı döneme (1557) ait olup cıva kullanarak gümüş elde edilmesini sağlayan karma yöntemdir. Bu karma yöntem sayesinde, Cordilleres'in ağaçtan arındırılmış çıplak tepelerinde bile, düşük bir maliyetle büyük miktarda gümüş elde edilmiş, yani büyük kârlar sağlanmıştır.

Tekniğin, kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerindeki diğer dolaylı etkisi konusunda vereceğimiz örnek, XIX. yüzyılda hızla artan nüfustur. Bu olgunun büyük ölçüde teknik gelişmelerden kaynaklandığı söylenebilir, zira söz konusu olan şey doğumlarda görülen artıştan çok, ölümlerde görülen azalmadır. Özünde bunun kökeninde iki ayrı teknik gelişme biçiminin bulunduğu söylenebilir. Birincisi sağlık koşullarında görülen gelişmedir. Salgın hastalıklara karşı oluşturulan mücadele araçları ve genel sağlık tekniğinde görülen gelişmelerse eskiden büyük bir çoğunluğu kronik ve çoğunlukla düzenli olduğu söylenebilecek, açlıktan etkilenen nüfusun tamamının gıda gereksiniminin karşılanmasına yol açmışlardır.

Nüfusta görülen bu artış çağımıza özgü temel olaylardan biri olup, kapitalizmin gelişmesini iki şekilde doğrudan etkilemiştir. Bir yandan göçü özendirmiş, diğer yandan da girişimcilikten alman zevkin artmasını sağlamıştır. Göçün yol açtığı sonuçlardan bir önceki bölümde söz etmiştim. Girişimcilikten zevk alma konusuna gelince, bunun kökeninde nüfus artışının bulunduğunu söylüyorum. Bunu şu gerekçelere dayandırıyorum: Nüfusta görülen hızlı artış kısa vadede ekonomik tansiyonun yükselmesine, dolayısıyla daha çok, olabildiğince çok üretim yapılmasına yol açmaktadır ki, bu da işleri yolunda giden ancak doğum oranı çok düşük olan bir nüfusu bekleyen stagnasyon tehlikesinin azalmasını sağlamaktadır. Gerçekten de zengin bir adamın erkek çocuklarının sayısı ne kadar çoksa bu çocukların yaşam karşısında o kadar aktif bir tutum içinde olabilecekleri söylenebilir. Birinci durumda sekiz-on çocuklu bir ailede tek mirastan her erkek çocuğa eşit pay düşeceğinden, yakınlarının sosyal düzeyine sahip olmak isteyenler daha büyük bir kişisel çaba harcayarak daha yoğun bir ekonomik yaşam sürdürmek zorunda kalacaklardır. Oysa servetin iki-üç çocuk arasında paylaştırıldığı bir ailede durum farklı olacaktır. Birinci aile çocuklarının başarılı olmaları için çaba gösterirken, ikinci aile onların işe yaramaz rantiyeler olmalarına yol açacaktır.

XIX. yüzyıldaki nüfus artışı ve kapitalist zihniyetin gelişmesi arasında öylesine koşut ve eşanlı örnekler vardır ki, ikisi arasmda bir neden sonuç ilişkisi kurmamızı engelleyebilecek hiçbir şey yoktur. Örneğin, kapitalizmin Fransa gibi bir ülkede yavaş gelişme nedenini nüfusun yavaş artışına bağlayabilir; buna karşın Almanya ve İngiltere gibi ülkelerin bir önceki yüzyılda kapitalist atılım yapmasına yol açan şeyin hızlı ve küçümsenemeyecek bir nüfus artışı olduğunu söyleyebiliriz.

XXVII. KAPİTALİZM ÖNCESİ MESLEKLER

Bu başlık altında işlenecek konu üstünde uzun uzadıya durmam gerekmeyecek, zira çok az insan, kapitalist zihniyetin, kapitalizm öncesi meslekler içinde doğup serpilip geliştiğini yadsımaya kalkışacaktır. Bu gelişme öncelikle doğrudan ekonomik çıkarlar ve gündelik alışkanlıklara bağlı olmakla birlikte, kapitalizm öncesi evrende (sözcüğün Nietzscheci anlamında) "kendinden hoşnut olmama" duygusunun da, kimi durumlarda, kapitalist zihniyete ait bazı özelliklerin oluşmasına önemli katkılarda bulunduğu söylenebilir.

Bu zihniyete ait ilk tohumlar sözcüğün en geniş anlamında ticaret alanında filizlenmiştir. Ticaret, insana, düşüncesini nicelikten yana yönlendirmek, dikkat ve ilgisini şeylerin niceliksel yanma çekmek gibi bir alışkanlık kazandırmıştır. Oysa kapitalizm öncesinde yaşamış olan üretici ister köylü, isterse zanaatkâr olsun her zaman için öncelikle nitelik kategorisine boyun eğmek durumunda kalmıştır çünkü bu kişi ürettiği tüketim nesnelerinin farklı niteliklere sahip olduklarını düşünürken; mal alıp satan tüccar başlangıç aşamasında bile konunun nitelik yanını önemsememiştir, zira kendisiyle alıp sattığı nesneler ya da mallar arasında herhangi bir organik bağ kuramamıştır. Köylü ya da zanaatkâr belli bir ölçüde ürettiği maldan kopamamakta, onda kendi ruhuna ait bir şeyler olduğunu düşünmekte ve bu şeye derin duygularla bağlanmaktadır. Oysa tüccarın, sattığı mala karşı tamamıyla yabancı ve ilgisiz olduğu söylenebilir. O, satın almış olduğu malın yetiştirme aşamasında gerektirdiği emek, çaba ve zahmeti görmezden gelmektedir. Tüccar satın aldığı malları bir değiş tokuş nesnesi olarak görmektedir. Bu da şeylere tamamıyla niceliksel bir pencereden baktığını göstermekte, dolayısıyla bizim iddiamızı doğrulamaktadır. Tüccar için bir değişim nesnesi demek bir ölçü demektir ve onu ilgilendiren tek şey de bu ölçüdür. O, malların değerini parayla ölçmekte ve bütün niceliklere parasal bir değer atfetmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda karşımıza çıkacak kapitalistler gibi, başlangıç aşamasındaki tüccar için de belirleyici unsur paradır ve tüccar tüm düşünce ve görüşlerini para aracılığıyla ifade edecektir. Tüccar işte bu yüzden saymak ve hesaplamak zorundadır. Daha önce göstermiş olduğumuz gibi başlangıç döneminde bu sayma ve hesaplama işi hiç kuşkusuz son derece

ilkel bir görünüme sahiptir. Ticaret hesap yapma yeteneğinin gelişmesini sağlayabilecek en elverişli çevre koşullarını oluşturabilecek alandı. Genel anlamda ticaretin insan zihnine niceliksel bir yön verdiği ne kadar doğruysa, değişik alanlarda yoğunlaşmasının, ekonomik insanın psişik örgütlenmesi üzerinde farklı bir etkiye sahip olduğu; ancak bu etkinin her zaman için kapitalizm doğrultusunda olduğu düşüncesi de o denli geçerlidir.

Anavatan sınırlarını aşmış olan her ticaret ilişkisi, başka bir deyişle yabancı ülkelere hitap eden her ticaret biçiminin, bir ölçüde, göçlerin yaratmış olduklarına benzer sonuçlar, yani vatan değiştirmeye yol açmış oldukları söylenebilir. Bu ticaret, insanları akılcı bir şekilde yaşamaya ve düşünmeye, yabancı örf ve âdetlere uymaya, kolaylıkla yer ve çevre değiştirmeye itmektedir. Yabancı ülkelerle yapılan ticaret yabancı dillerin bilinmesini neredeyse zorunlu kılarken aynı zamanda insanın, yaşamına akılcı bir yön vermesine neden olmaktadır. Merkezi anavatanında olmakla birlikte yabancı ülkelerde pek çok temsilciliğe sahip bir şirket düşünelim. Yabancı ülkelerde yaşamaya başlayan bu temsilciler, yaşantı ve davranışlarına yavaş yavaş akılcı bir yön vererek kendilerine talimat ve bilgi gönderen merkez çalışanlarının da bu alışkanlığı edinmelerini ve zaman zaman kendilerini ziyaret etmelerini sağlamışlardır. Ticaretin, özellikle pek çok dala ayrılıp her birinin ayrı bir ülkeye yerleşmiş olduğu aile üyelerini çok derinden etkileyerek geleneksel yaşantıya bir son vermiş olduğu söylenebilir. Vatan değişiminin neden olduğu şeylerin üzerine bir de bunların eklenmesi çok ağır sonuçlara yol açmıştır. Özellikle de değişik uzmanlıklara sahip pek çok Yahudi tüccar ailenin değişik ticari merkezlere dağılmış oldukları görülmektedir. Pek çok Hıristiyan ailenin de benzer bir süreçten geçmiş olduklarını biliyoruz. Örneğin, Alberti ailesi XV. yüzyıl başında İtalya, İngiltere, Flandr ülkesi, İspanya, Katalunya, Rodos, Berberistan ve Soria’ya (İspanya) yerleşmişti.

Dış ticaretin, kapitalist zihniyetin oluşum sürecinde oynadığı bir başka önemli rol de daha önce ticarette dürüstlük adı altında görmüş olduğumuz tamamıyla kapitalist bir erdemin insanlara kazandırılması ve geliştirilmesidir. Yine daha önce söylemiş olduğum gibi bu erdem belli bir ölçüde dinî öğretinin bir sonucudur. Oysa araştırmalarımız sırasında pek çok kez oldukça farklı özelliklere sahip nedenlerin kapitalist zihniyetin oluşum ve gelişimine katkıda bulunmuş olduklarını gördük. Ticarette dürüstlük ilkesinin oluşum sürecinde ticari çıkar anlayışının en az ahlâki

buyruklar kadar önemli bir yeri vardır. Olguların bilincinde olmakla birlikte, görüşleri ticaret çevreleri lehine görünen Gustave Freytag, tüccar: “yalnızca hizmetinde olanlara değil aynı zamanda yabancılara; yalnızca Hıristiyanlara değil aynı zamanda çok tanrılı inançlara sahip olanlara da içtenlikle güvenmelidir. İki taraf arasında yapılan sözleşmeden doğan bir yükümlülük ve kesinlikle uyulması gereken bir kural olan dürüstlük, büyük bir özveri gerektiren ve ticari gelişmenin bütün evrelerinde sahip olunması zorunlu bir niteliktir. Ticaret bize, ilişkiler ve ikili ticari anlaşmalarda dürüst ve namuslu olmanın çok büyük yarar ve avantajlar sağladığını öğretmiş ve bu hakikati kafamıza sokarak insanlar arası ilişkilere sağlıklı ve kalıcı bir özellik kazandırmıştır”[44] dediğinde doğru bir düşünceyi abartılı bir şekilde dile getirmiş olmaktadır.

Bunun abartılı bir ifade olduğu apaçık, zira ticarette dürüstlük ilkesinin, kapitalist dönemde bile, ne kadar yavaş bir şekilde yerli yerine oturmuş olduğunu daha önce görmüştük. Bu ifadenin doğru olan bir yanı varsa, o da, insanlar arası ilişkilerin, ikili ticari anlaşmaların insanı dürüst olmaya zorladığıdır. Bu anlaşmalar zaman içinde sıklaşıp süreklilik kazandıkça dürüstlük göstergelerinde giderek bir artış olduğu görülmektedir. Tüccar zaman içinde namuslu olmamanın kendi aleyhine olduğunu anlamaktadır, zira bunun neden olduğu örneğin müşteriyi yitirmek, kayba uğramış müşterinin şikâyetlerinin yol açtığı tartışmaların neden olduğu zaman kayıpları, vb. zararların müşteriyi aldatma yöntemiyle elde edilecek kazançtan daha büyük olduğunu görmektedir. Eğer ticaret ahlâkı diye bir şey oluştuysa ve XV. hattâ XVI. yüzyılda yaşamış olan uyanık baharat tüccarları dürüstlüğün en doğru politika” olduğunu ilân etmişlerse, bunun kökeninde tartışmasız bir şekilde kısmen de olsa yabancı ülkelerle yapılan ticaret aracılığıyla gerçek çıkarların nerede olduğunun anlaşılması vardır. Bu gerçeğin anlaşılmasıyla birlikte ahlâk uzmanları yukarıdaki deyişi baş tacı edip bir atasözüne dönüştürerek, uyulması gereken bir ahlâki yükümlülük haline getirmişlerdir.

Deniz ya da kara ticareti gibi değişik ticaret biçimleri farklı sonuçlara yol açmışlardır. Birincisi uzun süre maceracı bir girişim ve korsanlığa dayalı bir girişim özelliğine sahip olmuş ve tüccarların cesur ve gözü pek insanlar olmalarını zorunlu kılmıştır. Kara ticaretiyse tam tersine soğukkanlı, hesap kitap adamı olmayı, sakin ve yumuşak bir şekilde

müzakere etmeyi gerektirmiştir. Çıkarının akılcı bir hesap kitaba ve ustaca müzakere etmeye bağlı olduğunu bilen “büyük/ciddi” tüccar tipinin bu sonuncular içinden çıkmış olduğu görülmektedir. Floransalıları gerçek tüccarlara dönüştüren ve onları dönemlerinin en iyileri yapan şey (bu arada bu işe doğuştan yatkınlıklarını da unutmadan) karadan yaptıkları yün ticaretidir. Erkeklik ve gözünü budaktan sakınmama özelliklerinin ön plana çıktığı deniz ticaretine oranla kara ticaretinin burjuva erdemlerinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde yine çok daha önemli bir rol oynamış olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden XV. yüzyılda yazılmış olan *La sanda masserizia* gibi bir kitabın yün sanayii ve ticaretinin merkezi konumunda bulunan Floransa’dan başka bir yerde ortaya çıkabileceğini kabul edebilmem mümkün değildir. Floransalılar, İskoçlar ve Yahudilerin denizle bir ilişkileri yoktu. Doğaları gereği denizden uzaktaydılar. Bu özellik yüzünden temsil ettikleri tüccar tipi giderek yoğunlaşan kara ticareti sayesinde zamanla biçimlenip netleşmiştir ki, bunu da bir neden sonuç ilişkisi örneği olarak gösterebiliriz.

Ödünç para verme uygulaması kapitalist zihniyet tarihinde özel bir yere sahiptir. Yukarıda skolastik dönemin sonuna denk gelen kapitalizmin başlangıcında, bu okula mensup hareket ve dışadönük yaşamdan hoşlanan düşünürler ödünç para verme uygulamasını (haklı olarak) kapitalizmin baş düşmanı olarak görüyorlar ve ahlâki açıdan mahkûm ediyorlardı. Ancak bir başka açıdan bakıldığında ödünç para verme uygulamasının, kapitalizmin kimi yanlarının gelişmesinde çok önemli bir rol oynamış olduğunu yadsıyabilmek olanaksızdır. Olaya Floransalı Antonin’den farklı bir şekilde bakıldığında, başka bir çalışmamda göstermiş olduğum gibi, Hz. Süleyman döneminden beri yaptıkları en önemli işler arasında ödünç para verme uygulaması bulunan Yahudiler, bütün Orta Çağ boyunca neredeyse yalnızca bu işi yapmış olduklarından başlangıçtan itibaren kapitalizme kolaylıkla uyum sağlamışlardır. Konuyu bu bakış açısı doğrultusunda değerlendirmekte ısrar ediyor ve nitelik kategorisi üstüne oturan doğal ekonomi düzeninin her yere egemen olmayı sürdürdüğü bir dönemde, ödünç para verme uygulamasının, kapitalist zihniyetin gelişmesini sağlayan kaynaklardan biri olduğunu söylemeye devam ediyorum. Kapitalist zihniyetin oluşum sürecinde ödünç para verme uygulamasının neden mal ticaretinden daha yararlı olduğunu soranlaraysa şu yanıtı vermek istiyorum:

-Ödünç para verme uygulamasında nitelikle ilgili her şey saf dışı edilmekte ve ekonomik süreç yalnızca niceliksel unsurlar tarafından belirlenmektedir;

-Ödünç para verme uygulamasında belirleyici olan, işin sözleşmesel yanıdır. Karşılıklı hizmetlerle ilgili ticari anlaşmalar, gelecekle ve teslimatla ilgili verilen sözler ödünç para verme uygulamasının içeriğini oluşturmaktadırlar;

-Geçinme ilkesiyle ilgili bütün her şey ödünç para verme uygulamasının dışına itilmektedir;

-Ödünç para verme uygulamasında somut (“teknik”) olan ortadan kaybolmakta ve ekonomik eylem tamamıyla soyut bir görünüme bürünmektedir;

-Ödünç para verme uygulamasında, işin ekonomik yanı anlamını tamamen yitirmektedir, zira insan yalnızca ödünç para verme işiyle uğraştığında önce bedensel ve zihinsel anlamda her türlü aktif ve akla dayalı işi bir kenara bırakmaktadır. İşte bu yüzden ödünç para verme işinde anlamlı olan tek şey başarıdır;

-Yalnızca ödünç para verme işiyle ilgilenen insanlar hesap kitap yapma yeteneklerini müthiş bir şekilde geliştirme olanağına sahip olmaktadırlar. Adam bütün gününü ve yaşamını masa başında, elinde bir kalemle kâğıda sayılar yazarak geçirmektedir;

-Alnının teriyle para kazanmaktan başka bir kazanç biçimiyle ilk kez ödünç para uygulamasında karşılaşılmaktadır ama bu iş kendini ekonomik bir eylem şeklinde göstermektedir çünkü şiddete dayalı zorlayıcı yöntemlere başvurmadan başkalarını çalıştırma olasılığı sunmaktadır.

Antonin’in haklı olarak dediği gibi profesyonel ödünç para verme işinde "tefeci”: girişimcilik ruhu, cesaret ve risk alma gibi özelliklerden yoksundur. Ancak bir tefeci yanlışlıkla bu özelliklere sahip olduğu takdirde büyük çaplı bir kapitalist girişimci düzeyine yükselebilmektedir. Zira tamamıyla ticari olarak nitelendirilebilecek bir girişimin, daha önce görmüş olduğumuz gibi, ödünç para vermeyle çok yakın ilişkisi vardır çünkü böyle bir şirket bir yandan kapitalist (banka) temele sahip bir ticari işletmeye; öte yandansa kapitalist üretim (komandit) yapan bir şirkete dönüşebilir. Örneğin Floransa aynı zamanda hem yün tüccarlarının hem de bankerlerin yaşadığı bir kentti.

Ancak Floransa’nın nasıl olup da başlangıç aşamasında kapitalist zihniyetin başkentlerinden biri olduğunu anlamak istiyorsak, üstünde düşünmemiz gereken bir başka olgu vardır ki, o da, buranın tam bir loncalar ve lonca zihniyeti kenti olduğudur. Floransa loncaları XII. yüzyılda imparatorluk yandaşlan ve imparatorluk karşıtları arasındaki mücadele sonrasında tarihsel bir kaza olarak nitelendirilebilecek kent yönetimine katılma hakkına sahip olmuştu. “Zanaatkâr loncaları imparatorluğa destek olmanın karşılığını fazlasıyla ödetmişlerdi, zira *podesta* ve danışmanlarının ipleri gerçekte ilk kez politik iktidarı ele geçirmiş olan bu yeni toplumsal kesimlerin elindeydi.”[45] 1 193 yılından başlayarak kolektivitenin demokratik gelişmesinin önü açılmıştı.

Floransa tarihine ait bu özelliklerin, kapitalist zihniyetin Floransa’daki erken ancak belirgin gelişmesine katkıda bulunmuş olduklarını iddia ederek sanki bir çelişkiye düşmüş gibi görünebilirim, zira loncaların kapitalizmin ölümcül düşmanları olduklarını biliyoruz. Benim iddialarımda çelişik bir şey yoktur, zira kapitalist zihniyetin burjuva erdemleri tarafından oluşturulmuş en belirgin göstergeleri *(“sancta masserizia"*nın asıl filizlendiği yerler olan) lonca odalarında ortaya çıkmıştır. Lonca mensupları tutumlu, kanaatkâr, çalışkan ve dürüst olmadıkları takdirde bu kurum içinde kalamazlardı. Bunlar gerçekten de Hıristiyanlığa özgü erdemlerdir. Herhangi bir dış baskı altında kalmadan bu erdemlere sahip olmaya çalışmak sıkı bir disiplin örneği vermek, saygınlık kazanmak anlamına gelmekteydi. Ancak bu erdemlere sahip olmaya çalışan baharat tüccarı ya da yün kumaş üreticisinin başka bir seçeneğe sahip olmadığı da unutulmamalıdır çünkü içinde yaşamakta olduğu çevre öyle bir yapıya sahipti ki, kişi, borçlanarak ya da zamanını eğlenip, oynaşarak geçirmeye kalkıştığı takdirde günün birinde kendisini sokağın ortasında bulmasının kaçınılmaz olduğunu kısa bir süre içinde anlamaktadır. Bütün gözlemciler lonca mensuplarını iyi “burjuvalar” olmaya iten bir zorunluluk bulunduğu konusunda hemfikirdirler. En azından İngiliz ve İskoç kentleri hakkında elimizde açık seçik bir şekilde yazılmış tanıklıklar vardır.

Orta Çağ İngiltere’sini çok yakından tanıyan kadın bir yazar: “Reform ve Püriten ilkelerin toplumu etkilemesinden çok önce kentlere özgü neşeli günler, iş dünyasından kaynaklanan sıkıntılar yüzünden sona ermişti”[46] demektedir. Bir başka yazar İskoç kentleri hakkında aynı şeyleri

söylemektedir.[47] Bir meslek loncası, yaşamı köylülerden daha dar sınırlar içine hapsediyordu. Gerçek bir köylü küçük bir senyöre benzer, zira hem yaşar hem de yaşatır. Kentte yaşayan zanaatkâr ise duyarlığını yitirip çöken, giderek maddiyatçı bir varlık haline gelen, canlı bir “burjuva zihniyeti” örneğidir.

Burjuva zihniyetinin, kapitalist zihniyetin temel unsurlarından birine dönüşebilmesi, hiçbir şeyin kendilerini özgür bir yaşam sürdürmekten alıkoyamadığı, esnek bir düşünce yapısı ve bağımsız bir kişiliğe sahip insanların “ *industry* ve “*frugality"*yi en yüce ideal olarak benimseyebilmeleri için devreye başka güçlerin girmesi gerekiyordu. Bu güçlerden birinin ahlâk felsefecilerinin doktrinleri ve Kilise tarafından temsil edildiği söylenebilir. Bana göre bir başka güç de: “kendinde hoşnut olmama” duygusudur.

Uygarlaşma tarihimizde önemli bir rol oynamış ve Nietzsche’nin “kendinden hoşnut olmama” duygusu olarak dile getirdiği psişik süreç konusu üzerinde ısrarla durulmuştur. Nietzsche’ye göre sürü ahlâkının tersine ahlâkın ürettiği karşıt değerlerin dönüşüme uğrama nedeni insanın kendinden hoşnut olmamasıdır. Bence bu süreç de kapitalist zihniyeti çok etkilemiş ve küçük-burjuva davranış biçimine özgü ilkeler böyle bir etki aracılığıyla zorunlu bir baskı unsuruna dönüşüp genel geçer ve evrensel bir değere sahip özdeyişler olarak yüceltilmişlerdir. Böylelikle tamamıyla burjuvaziye ait “erdemler” herkes için geçerli kutsal ve tartışılmaz insani erdemlere dönüşmüşlerdir. Bunlar burjuva kökenli insanlar olup, çoğunlukla ait oldukları soylular topluluğundan dışlanmış kişilerdir. Senyörler ve yaşam biçimlerini kıskanan bu insanlar aslında senyörler gibi yaşamayı sevmekle birlikte, kişisel ya da kolektif nedenlerden dolayı bu yaşam biçiminin dışına itilmiş olduklarından, gittikleri her yerde insanı bu yaşam biçiminden daha çok günaha sokacak bir şey olmadığını vaaz ederek, tam bir Haçlı zihniyetiyle hareket etmişlerdir. Alberti ailesine ait kitapların tamamında bu duyguyu sezinleyebilmek mümkündür. Daha önce birçok kez yazarımızın dışlanmış olduğu “signori” çevresine karşı güttüğü gülünç ve çocuksu kini bol miktarda dile getirmiş olduğu bölümlerden örnekler sunmuştum. Başka metinlerden de çok sayıda örnek verebilirim. Bütün bu metinler senyörlere karşı çekilen bir söylevle bitmektedir. Burada onların günahlarından,

avcılıktan aldıkları zevkten, korumaları altında bulunan insanların törelerinden, vs. söz edilmekte ve metin namuslu “burjuvalara” özgü erdemlerin ahlâki açıdan göklere çıkartılmasıyla son bulmaktadır. Hiç kuşkusuz ekonomik çıkarlar, felsefeden etkilenmeler, iç dökme şeklindeki yakınmalar hep birlikte yaşama burjuva penceresinden bakılması ve tasarlanmasına katkıda bulunmuştur. Ancak Alberti’nin “signori”den her söz edişinde bol miktarda küfürbazca sözlere başvurması onlarla arasının bir türlü düzelmemiş olduğunu ve dürüst burjuva dünyasını oluştururken onlara karşı hissettiği duyguların en güçlü etkenler arasında yer aldıklarını göstermektedir.

Zaten kendinden hoşnut olmama duygusu her zaman burjuva ahlâkının en temel unsurlarından birini oluşturmuştur. Günümüzde bile erdemli “burjuva”, “üzüme koruk demeyi” sürdürerek kendini bu şekilde teselli etmeye çalışmaktadır.

Loncalarda salt bir zorunluluğun ürünü olan ancak bu zorunluluğu bir erdeme dönüştürmeyi bilen “burjuva” zihniyetinin temsilcileri kendi düşünce ve tasavvur etme biçimlerinin şu ya da bu şekilde saygın ve etkili bir konuma gelmesini sağlamışlardır. Sonunda bu tek geçerli ve herkesin kabullendiği evrensel bakış açısı haline gelmiştir. Özellikle Floransa’da olaylar bu şekilde olup bitmiştir. XV. yüzyılda tamamıyla burjuva zihniyetinin egemenliği altına girmiş olan bu kente karşın Venedik gibi kentlerin daha uzun bir süre senyörlük zihniyetinin etkisi altında kalmış oldukları görülmektedir.

XXVIII. KAPİTALİZMİN ÖZÜ

Uzun yıllar önce kapitalist ekonomi sorunuyla ilk kez ilgilendiğim ve sorunun merkezine yerleşmeye çalıştığımda, yani kapitalist gelişmeyi açıklayabilmek amacıyla işe kapitalist zihniyetle başladığımda pek çok kişi tarafından kınanmıştım. Diğerleri arasında “dualiste” (=“ikici”) bir açıklama anlayışına geri dönmüş olmakla ya da nedenle sonucu birbirine karıştırdığım için şeylerin düzenini tersine döndürmüş olmakla kınanmıştım. Bu iddiaya göre kapitalizm, kapitalist zihniyet tarafından üretilmiş bir şey değildir, tam tersine, kapitalist zihniyetin ortaya çıkmasını sağlayan şey kapitalizmdir. Özellikle Bay Simian benim düşüncelerimin ayrıntılı bir çözümlemesini yaparak makalesini şu sözcüklerle noktalamıştır: “Kapitalizmi doğuran şeyin kapitalist zihniyet olduğunu söylemek yerine kapitalist zihniyeti, kapitalizmin doğurmuş olduğunu söylemek daha doğru bir şey değil midir?[48]”

Bu soruyla ortaya atılan sorun son derece karmaşık bir görünüme sahiptir. Burada sorunun bizi ilgilendiren yanı: Kapitalist zihniyeti kapitalizmin doğurmuş olduğunu söylemek daha doğru bir şey değil midir tarafıdır.

Bu soru bizim açımızdan hayati bir öneme sahiptir. Bu soruya evet yanıtı verilebilseydi bundan önceki bölümleri boşuna yazmış olurduk. Öyleyse konuya biraz daha yakından bakalım.

Her şeyden önce: “Kapitalist zihniyet mi kapitalizmi doğurmuştur yoksa tersi mi doğrudur” sorusu açık seçik bir soru değildir çünkü kapitalizm ve kapitalist zihniyet arasında indirgenmesi olanaksız salt bir karşıtlık yoktur. Kapitalizm sözcüğüyle ifade etmeye çalıştığımız şey kapitalist ekonomi sistemiyse (onu başka bir şekilde tanımlayabilmek mümkün görünmüyor), bu durumda kapitalist zihniyetin kapitalizmin bir parçası olduğu ortadadır. Kapitalist zihniyetin mi kapitalizmi doğurduğu ya da tersinin mi doğru olduğu türünden bir soru sormak bana göre insan mı ruhu doğurmuştur yoksa ruh mu insanı doğurmuştur türünden bir soru sormakla eşdeğerli bir şeydir.

Bu soruyu açık seçik bir hale getirmek istiyorsak başka türlü formüle etmemiz gerekir. Sorulacak soru içinde kapitalist “zihniyet” kimi zaman

etkin, kimi zaman edilgin bir konuma sahip, özerk bir unsur olarak görülebilmelidir. Soruyu bu şekilde sorabilmek içinse kapitalist “zihniyetle” (bir bütün olarak) kapitalizmi karşı karşıya getirmek yerine, yukarıda sözünü etmiş olduğum kapitalist sistemi oluşturan ve hepsini “zihinsel” kategori içine yerleştirmenin olanaksız olduğu bütün unsurların bir araya gelmeleriyle oluşan “ana kütleyi karşılaştırmak daha doğru bir yaklaşım gibi görünmektedir. Zihinsel unsur, yani kapitalist girişimcilik ruhunun dışında kalan bütün unsurlar, yani örgütlenmeyle ilgili her şey; birbirlerine yabancı insanlar arasındaki ilişkiler; tüm somut, kurumsal yaratılar, fabrikalar, muhasebe sistemleri, ticari ilişkiler, borsa ve işleyiş biçimi, ücret sistemleri, VS.

Buna karşın zaman ve mekân içinde birbirinden kopuk olaylar göz önünde bulundurulduğunda yaşayan bir insanın sahip olduğu ve açık bir şekilde yaşamına geçirdiği kapitalist “zihniyetin özerk bir varlık gibi göründüğü ve gerçekten de “kapitalizme karşıt bir konumda bulunduğu söylenebilir. Önceki dönemlerden birine ait olan kapitalist zihniyetin günümüze ait kapitalist sistemle sanki bir ilişkisi yok gibidir; tıpkı kapitalist zihniyete sahip bir insanın çağdaşı olan “kapitalizme” karşı çıkması gibi. Bu zihniyet nedense tamamıyla özerk bir şey gibi algılanmaktadır.

Bu şekilde ele alındığında, kapitalist zihniyet (kuramsal olarak), kapitalizm tarafından temsil edilen bütün olaylara oranla bir neden ya da sonuç olarak kabul edilebilir. Hem biri hem diğeri olabilme şansı nedir? Başka bir deyişle kapitalist zihniyet mi kendisine uygun bir kapitalist örgütlenmenin oluşmasını sağlamıştır yoksa kapitalist örgütlenme mi kapitalist bir zihniyetin oluşmasına yol açmıştır? Bu şekilde sorulduğunda soru yanıtını içermektedir, zira örgütlenmeler insan ürünü olduğundan insan ve insana özgü zihniyet onlardan önce var olmak durumundadırlar. Ürün, üreticiden önce gelemez. Kapitalist bir örgütlenme kapitalist bir zihniyetin oluşumuna yol açamaz. Böyle bir şeyin mümkün olduğunu ileri sürecek olanlara bizim de: Kapitalist örgütlenmenin gerçekleşmesini sağlayan şey nedir sorusunu sorma hakkımız vardır. Bu soruya bizi pek de tatmin etmeyecek olan kapitalizm öncesi zihniyet yanıtı verilecektir, oysa kapitalizm öncesi bir zihniyet ancak kapitalizm öncesi ya da olsa olsa kapitalizmle benzerlikler gösteren bir örgütlenmeye yol açabilir.

Öte yandan kapitalizm, hiç kuşkusuz, kapitalist zihniyeti kendine özgü alanın dışında oluşturarak, örneğin, atölyesi kapitalist bir şirketin yanı başında bulunan zanaatkârı, bir anlamda, dolaylı bir şekilde etkileyerek onun aracılığıyla da yansıtabilir, zira bu komşuluk ilişkisi kapitalist zihniyet adlı kıvılcımın zanaatkarın ruhunu canlandırmasına ve bir önceki kuşak tarafından oluşturulmuş bulunan kapitalist örgütlenmenin etkisi altında kalmasına yol açabilir. Hattâ belli bir şirket bünyesindeki ekonomik özne, mesleğinin, kendi işlerinin gelişme biçiminin baskısı altında kalarak psişik yapısında kalıcı ya da geçici değişikliklere neden olabilir.

Kapitalizm ve kapitalist zihniyet ilişkileri, kapitalist zihniyeti üretebilecek bir kaynak olarak kapitalizm konusunda gerçekten neler söylenebilir?

Bir kez, kapitalizmin, kapitalist zihniyetin üretilmesini sağlayan *tek* kaynak olduğu düşüncesine karşı okuyucuyu uyarmak isterim. Bu düşünce tamamen yanlıştır. Öncesinde (embriyon halinde bile olsa) kapitalist bir zihniyet olmadan kapitalist bir örgütlenmeden söz edebilmek olanaksızdır. Yukarıdaki mantıksal açıklamalarımız bizi böyle bir sonuca götürmektedir. Yaratıcısız bir yaratıdan söz edilemez. Kapitalist zihniyetin kapitalizmden başka kaynakları olduğuna kuşku yoktur. Ben daha da ileri giderek kapitalizm oluştuktan sonra bile başka güçlerin kapitalist zihniyetin gelişmesine yardımcı olduklarını söyleyeceğim. Bu çalışma boyunca sanırım bu olgunun doğruluğunu gösterdim. Belki de kapitalist zihniyetin oluşmasına katkıda bulunmuş olduklarını gördüğümüz bütün ahlâki güçlerle toplumsal koşulların aslında (kapitalist) ekonomi koşullarının bir “sonucu” ya da “yansıması” olduğu gibi paradoksal bir görüşe geri dönmek isteniyor. Bugün itibariyle sahip olduğumuz bilgi zenginliği/birikimi ve psikolojik çözümlemelerimizin derinliği sayesinde artık çocuksu abartılar içeren (ya da anlamsız inatlarında ısrar edenlere ait) bu tür varsayımların saf dışı kaldıklarını düşünüyorum. Bu tarihsel bağlantılar düğümünü çözebilmek amacıyla on yıllar boyunca süren sabırlı bir çalışmayı bugün yarıda kesemeyiz.

Kapitalist zihniyetin oluşumunda kapitalizmin hiçbir rol oynamadığını söylemek gibi bir niyetimiz yok. Hiç kuşkusuz, kapitalizm, bu zihniyeti beslemiş önemli kaynaklardan biri olup gelişip ilerledikçe kapitalist zihniyet üzerindeki etkisi artmış ve günü geldiğindeyse diğerlerinden daha baskın bir rol oynamıştır.

Burada (daha önce kimsenin ciddi bir şekilde ilgilenmediği) kapitalizmin bizzat kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerindeki etkisinin ayrıntılı bir çözümlemesini sunuyoruz.

Kapitalizm gelişip ilerledikçe mal ya da hizmetlerin tersine kaybolup gitmeyen, zaman içinde bir kuşaktan diğerine aktarılan, biriken dolayısıyla bizi zenginleştiren deneyimlere sahip olmamızı sağlamıştır. Kimilerini bildiğimiz çok sayıdaki koşulun bir araya gelmesi sayesinde edinilmiş olan bu deneyimlerin hangi girişimler sonucunda kazanılmış olduğunu tespit ederek onları bir araya getirip koruma altına aldık ve somut bir miras olarak gelecek kuşakların hizmetine sunduk. İşte bu muazzam deneyim bütününden yararlanmış olanların ekonomik akılcılığı, olabilecek en üst düzeye çıkarmış oldukları görülmektedir. Oysa bir yandan kâr elde etme zorunluluğu, diğer yanda rekabet baskısı altında olan ekonomik özne kendinden önceki girişimci kuşakların birikmiş deneyimlerinden yararlanmak durumundadır çünkü sahip olduğu işletmeyi olabildiğince akılcı bir şekilde yönetmek zorundadır.

Ekonomik örgütlenmenin kusursuz denilebilecek bir düzeye ulaşmasında en büyük rolü kapitalizmin özünde var olan kendini kanıtlama, dayatma eğilimi oynamıştır. Burada, başka alanlarda da gözlemlenen özgün olaylardan biriyle karşı karşıya bulunduğumuz söylenebilir. İnsan elinden çıkmış bir sistemin, belli bir noktadan sonra bağımsız bir yaşam sürdürmeye ve tamamen özerk bir işleyiş biçimine sahip olmaya başladığı hattâ kimi zaman devreye girmeye çalışan insanın engelleme girişimlerini saf dışı bıraktığı gözlemlenmektedir.

Kapitalizm konusunda bizi ilgilendiren süreç şöyle yaşanmıştır.

Ekonomiye akılcı bir yön verme zorunluluğu hissedildikçe, bu gereksinimi karşılamaya yönelik araçların keşfi pek çok insan için ya özerk ya temel ya da ikincil bir uğraş alanı haline gelmekteydi. Ticaret eğitimi veren okullarımızda çalışan ve özel/kişisel ticaret ilkelerini öğreten profesörlerden hesap kitap düzeltmenlerine, her türlü otomatik makine üreticilerine kadar binlerce insanın hepsi günümüzde bütün çaba ve zekâlarını işlerin daha iyi bir şekilde gitmesini sağlayacak yöntemler keşfetmeye ve uygulamaya hasretmektedirler. Akılcı ekonominin gelişmesine katkıda bulunmalarını sağlamak amacıyla büyük şirketlerde çalışan memur ve işçiler primlerle ödüllendirilmektedir. Böylelikle işlerin yürüyüşü konusunda uygulanacak yöntemler için muazzam bir çaba

harcanmakta ve insanlar bu yönde ilerlemeye teşvik edilmektedirler. Bu alanda çalışmak isteyen insanlar için ekonomik akılcılık yaşamsal bir uğraş biçimi, tek amaç haline gelmektedir. Burada da teknik gelişme alanında gözlemlemiş olduğumuz olayın aynısıyla karşılaşmaktayız. Burada da artık amaç diye bir şey yoktur, insanın yaşamsal gereksinimi ve çıkarları bir kenara bırakılarak yalnızca sistem ön plana çıkartılmakta ve salt kusursuz olma adına kusursuz olunmaya çalışılmaktadır. Böylelikle günümüze özgü ekonomik akılcılık, içsel bir atılım doğrultusunda, ekonomik insanın müdahalesine bile gerek kalmadan her geçen gün kazandığı güç doğrultusunda gelişmekte ve yaygınlaşmaktadır.

Girişimci, özgün bir yaşantı sürdürebilme gücüne sahip olan bu sistemden, tıpkı bir müdür ya da bir işçiden yararlanır gibi mekanik bir şekilde hiç düşünmeden yararlanmaktadır. Hattâ bu işi tıpkı son model bir makine satın alırcasına çok doğal bir şekilde yaptığı bile söylenebilir. İşlerini yürütebilmek amacıyla en son ve en kusursuz yöntemleri neredeyse otomatik bir şekilde yaşama geçiren girişimcinin, aslında, mevcut sistemin yerini daha kusursuz olan bir başkası aldığında ekonomik akılcılığın zirvesindeki yerini korumak istediği takdirde bu yeni sistemi uygulaması yeterlidir. Sistem, görünmez bir ruh gibi, kapitalist girişim adlı kabuğun içine yerleşmiş olup sayma, defter tutma, hesaplama, ücretlerin miktarını belirleme, tasarruf etme, kaydetme, vs. işlerin yürütülmesini sağlamaktadır. Ekonomik özneye karşı gelerek birtakım isteklerde bulunmakta ve onu zorlamaktadır. Hiç duraksamadan her geçen gün büyüyüp daha bir kusursuzlaşmaktadır. O, kendine özgü bir yaşama sahiptir.

Bu sayede, yani bu zorlama gücü, nesnelleştirme, mekanikleşme ve otomatikleşme yeteneği sayesinde akılcılık, girişimcinin işlerini yürütme biçimi ve kapitalist zihniyetin son dönemlerdeki gelişme sürecini derinden etkilemiştir. Zira bu sayede girişimci yaşamsal bir yükümlülükten kurtulmaktadır. Bu olgu girişimcinin “hazır satılan” ekonomik akılcılığa başvurması ve bu yöntemi ücret ödediği insanlar sayesinde şirketinde yaşama geçirmesiyle çok belirgin bir hale gelmektedir. Ancak ekonomik akılcılığı şirketine bizzat soktuğu ve yürüttüğü durumlarda da işler aynı şekilde olup bitmektedir, zira bu akılcılığın yararlı ve etkili bir şey olduğu sonucuna kişisel bir düşünme süreci sonunda ulaşmamaktadır. Eskiden ekonomi insanının işlerini akılcı bir şekilde yürütebilmek amacıyla elinden geldiğince yararlanmaya çalıştığı zihinsel zindelik ve uyanıklık günümüzde

başka amaçlara hizmet etmektedir. Bu durumda tuhaf bir tersine çevrilme olayıyla karşı karşıya bulunduğumuz söylenebilir. Gelişmesinin son evresinde, akılcılığın, otomatik denilebilecek bir şekilde gelenekselciliğe dönüştüğü görülmektedir.

Modern ekonomi insanı belli bir noktaya kadar işlerini akılcı bir şekilde yürütme zahmetinden kurtulmuş olduğuna göre, bir girişimci olarak, bütün enerjisini temel amacın peşinden koşmaya, yani sahibi olduğu ticari ya da sınai işletmenin her geçen gün daha çok para kazanabilmesi için onu büyütüp geliştirmeye harcayabilir. Kapitalizmin gelişme sürecinde ortaya çıkan kimi koşulların, modern ekonomi insanının en belirgin ve temel özelliklerinden biri olarak sunduğumuz bu zihinsel uyanıklık, yani psişik, ruhsal (zira "ruh" olmadan "ekonomik bir yaşam" tasavvur edebilmek mümkün müdür?) örgütlenmenin bu konuda kendisine büyük kolaylık sağladığını gösterebiliriz.

Şeyler aslında şu şekilde olup bitmiştir:

Daha önce de görmüş olduğumuz gibi modern ekonomi insanının ruhu, kendini sürekli yeni girişimler ve yoğun bir çalışma düzeni içine iten, sonu gelmek bilmeyen bir büyüme özlemi tarafından etkilenmekte, bunalmaktadır. Bu sonsuz büyüme özleminin kökeninde kazanç arayışı bulunmakla birlikte asıl neden bu değildir. Ancak bu arayışın, kapitalist yapıyla olan bağları nedeniyle kendini nesnel bir güç gibi zorla dayattığı ve girişimcinin psişik yaşamını belirleyip yönlendirdiği görülmektedir. Bu durumu *kazanç arayışının nesnelleştirilmesi* şeklinde dile getirmiş ve bu nesnelleştirmenin, gelişmek isteyen her kapitalist ekonominin gereksinimlerin ötesine geçen bir çalışma anlayışına sahip olmasıyla mümkün olduğunu göstermiştim. Kişisel amacı ne olursa olsun, yani önceliği ister para kazanmaya isterse gücünü artırmaya versin ya da gücünü yalnızca topluma yararı olacak bir şekilde kullansın, girişimci her durumda sahip olduğu şirketi belli bir kazanç düzeyinde tutmak durumundadır.

Kapitalist etkinliğin bu şekilde zorla yönlendirilmesine sonsuzluk özlemi olarak adlandırdığımız psikolojik olasılık neden olmaktadır ki, bunun gerçekleşebilmesi ancak modern tekniğin gelişmesiyle mümkündür. Ancak belli sayıda koşul bir araya gelmeden tekniğin sonsuzluk özlemini yaşama geçirebilmesi olanaksızdır. Bu koşullardan biri de zenginliğin insanı daha zengin olmaya iten psikolojik bir yasa olduğudur.

Bizden beklenen görevlerin sayısı artıkça hareket yeteneğimiz ve arzumuzda da bir artış görülmesi (bu da doğal olarak asgari miktarda da olsa psişik bir enerjinin varlığını gerektiriyor) bizi ilgilendiren süreci etkileyen bir başka psikolojik yasadır. Kapitalizme övgüler düzen insanlar başlangıçtan itibaren bu durumun farkına varmışlardır. Zaten Alberti'ye işlerin büyümesiyle birlikte çalışma ve meslek aşkının arttığını söyleten şey de budur çünkü bu enerji kârların otomatik bir şekilde artmasına[49] yol açmaktadır.

Burada karşımıza bir nesnelleştirme sürecine benzeyen bir başka süreç çıkmaktadır. Şeylerin gücü sayesinde kazancını sonsuza değin arttırmaya zorlanan girişimci, koşulların dayatmasıyla yaptığı işe tüm zamanını ve enerjisini harcasa bile bu asla yeterli olmamaktadır. Modern insanın psişik yapısının çözümlemesi, işle ilgili kararların bir tür psişik zorlamaya boyun eğdiğini göstermiştir. Biz bu zorlamanın kaynağındaki nedenin izini tespit etmiş olup, bunun bir yandan teknik diğer yandan da ekonomik örgütlenmenin ürünü olduğunu söylüyoruz.

Modern tekniğin bilinen belirgin özelliklerinden biri de doğal sınırları, doğal ölçüleri tamamen dışlamasıdır. Girişimci, teknik buluşlardan kopmak istemediği takdirde (rekabet ve kârlarda görülen artış yasasının zorlamasıyla böyle bir şeyi arzulaması zaten söz konusu değildir) şirketinin üretim hacmini sonsuza dek büyütmekten başka seçeneğe sahip değildir. Modern tekniğe özgü yasalardan biri de her yeniliğin belli bir amaca hizmet eden üretim araçlarının artışına neden olmasıdır ki, bu da doğal olarak şirketin büyümesine yol açmaktadır. Elimizde örneğin, (kapladığı alan itibariyle) en büyüklerden biri olarak bildiğimiz Pittsburg çelik işletmeleri kurucusunun yazılı itirafı var. Bu kişi teknik gelişmelerin bir tür karşı konulması güç bir zorlamaya yol açarak, bir şirketi sonsuza dek büyüme konusunda nasıl bir dayatmayla karşı karşıya bıraktığından söz etmektedir:

Carnegie, *"her seferinde bu büyüyüşe bir son vermeyi umuyorduk* (daha önce de aktarmış olduğumuz bu sözler az önce söylemiş olduklarımızın ışığı altında daha anlamlı hale gelmektedir) *ancak yine her seferinde bir duraklama ya da yavaşlamanın şirket açısından bir gerileme anlamına geleceğini kabul etmek durumunda kalıyorduk. Birbirini izleyen gelişme ve buluşların hızına bakıldığında, bize düşen görevin daha önce başarmış*

olduklarımız kadar müthiş bir iş başarmak olduğunu anlıyorduk'[50] demektedir.

Teknik zorlamanın tanıdığı özgürlük marjı son derece kısıtlı olup, ekonomik zorlamanın baskısı altında ortadan kaybolmaktadır. Şu ya da bu şekilde, girişimci, koşulların zorlamasıyla sınır tanımayan bir büyüme özlemi duymaya doğru itilmektedir. Bu konuyu, "yoğunlaşma eğiliminin" (kırsal ekonomi dışında kalan) ekonomik yaşamın tüm alanlarını egemenliği altına almış olduğu günümüz dünyasına bakarak daha fazla uzatmaya gerek görmüyoruz. Ben yalnızca günümüzde çok karşılaşılan bu olgunun kökeninde de psikolojik nedenlerin bulunduğunu göstermeye çalıştım. Girişimcinin karşı karşıya kaldığı bu salt ekonomik zorlama, büyük bir Alman şirketinin gerçeği olduğu gibi yansıtmaya çalışan nadir dürüstlükteki sahibi tarafından çok etkileyici bir şekilde betimlenmiştir. Özyaşamöyküsü bol miktarda değerli bilgi ihtiva eden ve modern ekonomi insanının nasıl yetiştiğini gösteren büyük Alman kapitalizminin önemli isimlerinden Dr. Strousberg'den daha önce de söz etmiştim:

> *"Demiryolları inşaatı işine başladığımda tek amacım büyük bir toprak parçası alabilmek için yeterince para kazanmak ve iş dünyasından elimi eteğimi çekerek milletvekilliğine adaylığımı koyup, yaşamımı bir parlamenter olarak sürdürebilmekti. Bu arada koşullar beni demiryolu inşaatı işinde aktif bir rol oynamaya itti ve o andan itibaren yepyeni koşullarla boğuşmam gerekti. Bir demiryolu inşaatı hiç kuşkusuz uzun yıllar alıyor. Bu arada tek bir şirketin bu işten para kazanıp kazanamayacağını bilebilmek mümkün olmadığından, birçok şirketi aynı anda yürüterek kayıp-kazanç konusunda belli bir denge kurmak gerekiyor. Bir demir yolu inşa edebilmek için çok önemli bir teknik yatırımın yapılması gerekiyor. Küçük bir ek yatırımla pek çok şirketin yönetim, büro, teknik büro, muhasebe ve denetim hizmetlerinden ortaklaşa yararlanabilmesini sağlamak mümkün. Bu alanlarda çalışan insanlardan demiryolları inşaatı sonrasında da yararlanmak gerekmektedir, zira sizin için üretim yapan büyük şirketler ve yan hizmetleri verenlerle son kez hesaplaşabilmek ve kesin bir maliyet çıkarabilmek için bu zorunludur. Yönetici konumundaki teknisyenlerin işe devam etmeleri de*

zorunludur, zira onların yardımı olmadan pek çok sorunun yanıtını verebilmeniz mümkün değildir. Kısa bir süreliğine işe almış olduğunuz bir memurun gayret ve çalışkanlığına güvenmekte zorlanabilirsiniz. Bütün bu koşulların kendiliğinden denilebilecek bir şekilde göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Daha önce de öngörmüş olduğum gibi Berlin-Görlitz girişimi bana göre bir kayıpla sonuçlanacağı için önerilen yeni iş tekliflerini kabul etmiştim, zira bu şekilde davranmakla ülkeme çok önemli bir hizmette bulunacağımdan kesinlikle emindim. Bilindiği gibi genellikle iş işi kovalar. Büyük demiryolu inşaatında da durum böyledir. Bu inşaat işi sırtıma durmadan yeni yükler bindiriyordu. Bunların altından kalkabilmek için iş alanımın sınırlarını giderek büyütmek zorunda kalıyor ve ilk başta çizmiş olduğum rotamdan giderek uzaklaşıyordum. Sonunda çalışanların iyiliği için bütün zamanımı işlere hasretme kararını vererek yalnızca düşüncelerimi gerçekleştirmek amacıyla çalışmaya başladım."[51]

Daha önce de söylemiş olduğumuz gibi modern ekonomi insanı bir yandan işini sonsuza dek büyütme özlemi içindeyken bir yandan da olabildiğince küçültme özlemi duymaktadır. Şöyle ki: iş yoğunluğundaki artış nedeniyle en küçük zaman birimini bile değerlendirmeye çalışmakta ve daha önce betimlemiş olduğumuz günümüz ekonomik yaşantısına özgü ritmin çılgın boyutlara ulaşmasına yol açmaktadır.

Zamanı bu kadar değerli kılan ve ekonomik yaşama böylesine hızlı bir ritm kazandıran şeyin teknik olduğunu biliyoruz. Bugünlerde Vatikan'da telefonun, Türkiye'de telgrafın bu kadar yaygın bir şekilde kullanılması, İspanya'nın bir baştan bir başa demiryolları ağıyla kaplanması, Vatikan, Türkiye ve İspanya'daki yaşamın bu hızlı bir ritme boyun eğdiği anlamına gelemez. Zira teknik, bu yaşam ritmini ancak kapitalizmin şekillendirmiş olduğu insan ruhu aracılığıyla oluşturabilmiştir. Ekonomik özneyi durup dinlenmeden istemeye zorlayan odur. Tekniğin insanları zorlama konusunda başvurduğu yöntem, onun herkesçe bilinen olağanüstü dünyasına ait pek çok ürünün ortaya çıkmasını sağlamış olan paranın dolanımını, sermayenin dönüş hızını arttırma arzusu adlı gizemli güçtür. Eşit koşullarda kâr ve fiyat düzeylerindeki artış, sermayenin dolanım ve yenilenme hızına bağlıdır.

Sermaye ne kadar hızlı bir şekilde dönerse ürün o kadar ucuza mâl olmakta ve sonuç olarak kâr oranı o kadar yüksek olmaktadır.

Sermayelerin dolanım hızı makineler, ulaşım araçları ve alım satım kuruluşlarının gelişme hızına bağlıdır. Pek çok alanda karşılaşılan bu hız eğiliminin önümüze her gün ekonomik süreci birkaç saniyeliğine bile olsa kısaltmaya yönelik yeni yöntemlerle çıkan teknik tarafından kışkırtıldığı ve beslendiği görülmektedir. Tekniğin de desteğiyle yine kapitalizm, canı istemediği halde acele etmek zorunda kalan modern ekonomi insanının tinsel yaşam ritmini belirlemektedir.

Sonsuza dek büyüyecek bir iş hacmi arzulayan kapitalizm bu ritmi de belirlemeye çalışmaktadır. Girişimci kendi yaşamından bir dakika bile yitirmeden her geçen gün daha büyük bir iş hacmine sahip olmak istemektedir. Bu sonuncu gözlemle birlikte açıklamamızın son halkasını oluşturan modern insana özgü ruhsal süreçlerin açıklanmasını tamamlamış oluyoruz. Bununla birlikte bu konunun tamamıyla açıklanmış olduğu söylenemez.

Sağlıklı bir şekilde düşünebilen, aklı başında, çoğu kez üstün yetenek sahibi insanlar bir görev duygusu ya da düzeltilmesi gereken kötü bir durum nedeniyle değil de yalnızca kendi arzuları ve istekleriyle nasıl oluyor da yaşamlarını iş dünyasına hasrediyorlar ve kalben ve ruhen kendilerini yalnızca bu işlere adayabiliyorlar?

Bu bir bilmeceyi andıran olayı açıklayabilmek için koloni insanına özgü ruh durumunu betimlerken söylediklerimizi anımsatmak istiyorum. Bu ruhsal duruma egemen olan duygunun yalnızlık ve terk edilmişlik duygusu olduğu, bunun bir tür psikolojik zorlamayla insanda girişimcilik tutkusuna, iş dünyasına katılma arzusunun doğmasına yol açtığı söylenebilir. Ancak yukarıda da söylemiş olduğumuz gibi, dışsal koşullar sonucunda oluşan koloni insanına özgü bu ruhsal durumla uzun vadeli zorlamalara boyun eğmek durumunda kalan kapitalist girişimcide de karşılaşıldığı görülmektedir. Yaşamını tamamıyla işlerine adayan bir adam sonunda ruhsal açıdan giderek duygusuzlaşmaya mahkûmdur. Dolayısıyla bu kişinin çevresindeki her şeyin içi kurumaya, sararıp solmaya başlamakta, bütün değerler yok olmaya yüz tutmakta ve bu kişi çevresinde koloni insanınınkine benzer bir çevre yaratmaktadır. Bu girişimci için vatan yabancı bir toprak, bir tür sürgün yerine dönüşmektedir. Açıklanması olanaksız bir gizem perdesi gerisinde, doğa, sanat, edebiyat, Devlet, dostlar

ortadan kaybolmakta, girişimi bütün bunlarla uğraşacak “zaman” bulamamaktadır. Koloni insanı için aile yaşamı ruhunu dinlendirebileceği bir tür çöl ortasındaki vahaya benzerken; şirket sahibinin iş tutkusu içini yakıp tutuşturmakta ve sonuçta girişimcimizin o vaha da dahil olmak üzere çevresindeki her şeyi yıkıp yok etmesine neden olmaktadır.

Kendini büyük bir yalnızlığa mahkûm eden ve mevcut hiçbir değere önem vermeyen bu insanın hayatta kalmasını sağlayacak bir şey kalmamış gibidir. Oysa bu insan yaşamak *istemektedir*, zira yaşama dört elle sarılabilen biridir. Bu yüzden kendini yeni değerler yaratmaya zorlamakta ve bu değerleri içinden çıkmadığı iş dünyasından çekip almaktadır. Toprağın ayağının altından kayıp gitmesini engellemek ve son bir yaşama nedeninden yoksun kalmamak amacıyla kendisini yaptığı işin anlamlı ve değerli olduğuna inandırmaya çalışmak zorunda kalmaktadır. Doymak nedir bilmeyen bu adam tuhaf denilebilecek bir şekilde her gün içinde yaşadığı bu çölleşmiş evrende aniden yeni kaynaklar keşfetmekte, azla yetinmeyi öğrenmiş olduğu için de giderek daha büyük kâr oranlarına ulaşmış olmaktan, işlerinin giderek kusursuz ve büyüyen bir görünüm sunmasından zevk almaya başlamaktadır. Bir eksiklik duygusuna kapıldığı takdirde, bu eksiklik duygusu, tekniğin elde ettiği zaferlerin yol açtığı coşku ve teknik gelişmenin organik sonuçları olan çağımıza özgü şaşırtıcı ilerlemelerin esinlettiği gurur duygusuyla çabucak giderilmekte ve bu kişi zamanla yararlı işler yaptığını düşünerek, sonunda kendi kendine “herkesin başını ağrıtan çağının mesleğine” ilgi duyduğunu söylemektedir. Hiç kuşkusuz ekonomik etkinlik teknik fikirlerin gerçekleştirilmesine yarayan bir araçtır. Çağımıza egemen olan yasa niteliğindeki kurallara uygun bir şekilde bu çelişki de aynı yöntemle ortadan kaldırılmakta ve araca özgün bir değer atfedilerek yaşayan insanlık adlı nihai amaç tamamen unutulmaktadır. İçinden çıkılması neredeyse olanaksız bir ruhsal durum sonucunda günümüzde ulaşmış olduğumuz noktada, işlerin salt iş olarak yüceltilmesini doğal karşılarken; modern ekonomi insanı da bütün bu alt üst edilmiş değerleri gücünü gösterebilmek amacıyla keyfini çıkarta çıkarta kullanmaktadır.

Girişimciyi iş dünyası adlı bu girdaba itmiş olan şey püritanizm değildir. Bu sonucu kapitalizme borçluyuz. O da bu sonuca girişimciyi ahlâksız bir duruma düşmekten koruyan din duygusu adlı son engelin yitirilmesinden sonra ulaşabilmiştir. “İşlerinin” yaşamına anlam veren tek şey olabilmesi

için girişimcinin görev duygusuna sahip olmasına gerek yoktur çünkü zamanla çölde bile yeni değerler keşfedebileceğini öğrenmiş ve yaptığı işi çekici kılacak niteliklerle donatmayı bilmiştir.

Bu son biçimsel dönüşümle birlikte ekonomik yaşam ahlâki açıdan en çelişkili aşamasına ulaşmıştır. Girişimci artık reddedemeyeceği şeyleri istemekle yetinmeyerek o andan itibaren derin bir sevgiyle bağlı olduğu şirketinin üstüne titremeye ve ona şefkat göstermeye başlamıştır. Bu yeni duygunun da etkisiyle, sürecin, baştan çıkardığı ekonomi insanını ruhsal açıdan tüm gücünü harcayıp kendi kendini aşmaya iterek hızla ve güçlü bir şekilde yaygınlaştığı görülmektedir.

Böylelikle modern ekonomi insanına özgü karanlıkta kalmış olan ruhsal evreni yeterince aydınlatmış ve onu sarıp sarmalayan her türlü gizemi açıklamış olduğumu düşünüyorum.

XXIX. SONUÇ

Geçmişe Yönelik Kısa Bir Değerlendirme ve Geleceğe Yönelik Öngörü Denemesi

Bu kitabı baştan sona sabırla okuma zahmetine katlanmış olan okuyucunun canını sıkmış olabilirim. Çalışmanın sunduğu pek çok yeni malzeme, bunları değerlendirme ve çözümleme konusunda başvurduğu yeni bakış açıları, bunlar hakkında üretilen çok sayıda soru ve verilmeye çalışılan yanıtlar kısaca bütün bunlar pek çok okuyucunun canını sıkarak tedirgin ya da rahatsız etmiş olabilir. Bilimsel sorunları incelerken biz de tam, pek çok olayı tek bir formülle ifade edebileceğimizi sandığımız bir sırada toprağın ayağımızın altından kayıp gittiği gibi bir izlenime kapılarak her zaman tedirgin oluyoruz. Bu nedenle de boyumuzu aşan malzemenin içinde boğulup gideceğimizi düşündüğümüz bir sırada karşımıza bizi bir seçim yapmaya zorlayan; sağlam zemine sahip bir adacığa sığınmak ya da yüzmeyi öğrenmek gibi iki olasılığın çıktığını görüyoruz.

Bu kitap hiç kuşkusuz bugüne kadar kapitalist zihniyetin doğasını ve gelişmesini açıklamaya çalışan pek çok kalıplaşmış düşünceyi yerle bir etmiştir. Bu arada sosyalist literatürde "burjuvayla" ilgili bölümleri dolduran klişelerden söz etmeyi gereksiz bulmaktayım. Bu çalışma aynı zamanda Max Weber'in çok zekice varsayımlarına bile bir yaşam hakkı tanımamaktadır. Dayanıksızlığını göstermiş olduğum formüllerin yerine yenilerini üretmediğim için de pek çok kişi kitabı okuyup bitirdiğinde bir tatminsizlik duygusuna kapılabilir.

Böyle bir duyguya kapılmak önünüze konulmuş olan değerlerin yadsınmasını gerektirir mi? Zeki bir adam bir gün iyi bir kitabın tek bir tümceyle özetlenebileceğini söylemişti. Eğer bu doğruysa benim kitabım iyi kitaplar kategorisine sokulamaz, tek tümcede ısrar edildiği takdirde şöyle bir şey söylememizde umarım bir sakınca yoktur: Kapitalist zihniyet sorununun doğası ve kökenleri olağanüstü bir şekilde karışık olup, bugüne kadar sanılandan ve sandığımdan çok daha karmaşık bir şeydir.

Araştırmalarımın, beni, ele almış olduğum konunun henüz çözülememiş taraflarını göstermek gibi tek bir sonuca doğru yönlendirdiğini kabul

etmekle birlikte, bu konuda kuşkuya düşen ve ulaşılan sonuçla tatmin olmayan okuyucuları da bu duygudan kurtarmaya çalışacağım. Bu işi, onlara basit ve kullanışlı bir formül sunarak, yani daha sonra herhangi bir araştırma yapmalarına gerek bırakmayacak şekilde değil, bir araya getirmiş olduğum malzeme bolluğu içinde kendilerine bir yön çizmelerini sağlayacak bir tür harita sunarak yapacağım.

Okuyucuda bir hoşnutsuzluk duygusuna yol açabilecek şey hiç kuşkusuz kapitalist zihniyet açıklamasını yaparken ileri sürmüş olduğum nedenlerdir. Daha önceki çalışmalarım konusunda uzman eleştirmenler de beni aynı konuda eleştirerek, tarihsel bir olgunun ortaya çıkmasına katkıda bulunmuş olan pek çok nedenin sıralanmasıyla yetinmek yerine bunların hiyerarşik konumlarını belirlemek, birbirleriyle olan bağımlılık ve boyun eğme ilişkilerini ortaya koymamın daha doğru bir şey olacağını söylemişlerdi.

Sahip olduğumuz güncel bilgi birikiminden yola çıkarak bizi ilgilendiren konunun kökeninde bulunan nedenleri tek bir *causa causansa* (temel nedene) bağlamaya çalışmanın boşuna çaba harcamak olacağını söyleyebilirim. Tarihi, materyalist bir bakış açısından olacağını söyleyebilirim. Tarihi, materyalist bir bakış açısından (bu konuda hiçbir öden vermeden) ele almaktan yana olanlar da zaten böyle yapmışlar ancak daha önce olgulara dayanarak göstermiş olduğum gibi başarısız olmuşlardır. Ekonomik nedenlere dayalı bir açıklamaya bir başka evrensel açıklamayla karşı çıkmak benim yapabileceğim türden bir iş değil çünkü nedenleri hiyerarşik bir şekilde sınıflandırmak için tarihsel oluşumun bütününü temsil edecek belirleyici durum ve koşulları bir tablo üzerinde bir araya getirmem gerekiyor ki, bu tablo üzerinde kimi nedenleri hiyerarşik bir şekilde sıralayabilmek mümkün görünmekle birlikte, kendilerinden önce ya da sonra gelenlerle belirgin bir bağları olmayan yan nedenler de aynı tablo üzerinde yer almak durumundadır. Bu son nedenlerin bir “kaza sonucu” ortaya çıkan olaylar bölümüne ait olmakla birlikte nihai sonuca ulaşma konusundaki etkilerinin en az “zorunlu” olaylar kadar önemli oldukları söylenebilir.

Bu şekilde ele alındığında burjuvanın doğası ve gelişimi konusunda şöyle bir manzarayla karşılaşılmaktadır.

Bütün bu gelişmenin temelinde Roma İmparatorluğu’nun çökmesinden sonra ortaya çıkan halkların bulunduğu ve bunların Avrupa tarihini

şekillendirmiş olduklarını hepimiz bildiğimizden, bu gelişmenin tüm özelliklerini belirlediğini de koşulsuz bir şekilde kabul etmek durumundayız. Bu halklar başlangıçtan, yani tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren dayanılması güç eğilimlere yol açan çok belirgin iki özelliğe sahiptirler: altın aşkı ve girişimcilik ruhu. Bu iki özelliğin uzun vadede birbirleri içinde eridikleri görülmektedir. Bu kaynaşma her ülkede ekonomik ya da başka özelliğe sahip güçlü örgütlenmelere yol açmıştır ancak her şeyden önce modern Devlet ve onunla birlikte kapitalist zihniyetin gelişmesine çok büyük bir katkıda bulunmuş bir unsur varsa o da Avrupa'ya özgü etnik ruhun temel özellikleri arasında yer alan güçlü bir dinî gereksinimin sonucu olan sapkın inançtır.

Bu eğilimler Avrupa toplumlarını dışa yönelik fetih ve girişimlerde bulunmaya itmiştir. Böylelikle altın aşkı ve girişimcilik anlayışlarını yüceltmelerini sağlayacak çok zengin değerli maden yatakları keşfetmişlerdir. Kurmuş oldukları koloniler zamanla kapitalizmin tohumlarının atıldığı fidanlıklara dönüşmüşlerdir.

Başlangıçta senyörlerin tekelinde bulunan ve bu yüzden büyük bir şiddet içeren girişimcilik anlayışının zamanla daha geniş kitleleri et-kişi altına almakla birlikte, şiddetten tiksinen bu insanların çok daha yumuşak yöntemlerle para kazanabileceklerini görmüş oldukları söylenebilir. Bu dönüşüme, bu girişimcilik anlayışını yumuşatma sürecine en büyük katkıda bulunmuş olan şeyin Avrupa toplumlarına özgü belli bir zihniyet olduğu ve bunun da düzen ve tasarruf aşkı ile tedbirli ve hesaplı olma gibi özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

Bizim burjuva alışkanlıkları ve nitelikleri dediğimiz ve yumuşak yöntemler üzerine oturan bu sonuncu girişim çeşidinin zaman içinde halklar arasında kök salmaya başlayarak, diğerlerine oranla, kimilerinde çok daha hızlı ve geniş bir alana yayılmış oldukları görülmektedir. Örneğin Etrüskler, Frisonlar ve Yahudilerde kapitalist girişimcinin ruhsal yapısı burjuvalaşma anlamında bir dönüşüme uğradıkça bu girişim biçiminin etkisinin de arttığı görülmektedir.

Başlangıçtakilere koşut bir şekilde sonunda akıntılar bir yerde buluşmakta ve belli bir andan itibaren kapitalist girişimci aynı zamanda hem kahraman hem tüccar hem de burjuva kimliklerine sahip olmaktadır. Ancak akıntının daha sonraki aşamasında kişi, kahraman kimliğini terk ederek diğer ikisini muhafaza etmektedir. Bu kahramanlık unsurunun saf

dışı bırakılma sürecine çok farklı nedenlerin katkıda bulunmuş oldukları söylenebilir. Örneğin profesyonel orduların gelişmesi, ahlâki ve özellikle de dinî güçlerin otoritesi ki, bu otoritenin özellikle barışsever burjuva niteliklerine sahip insanlar üzerinde çok etkili olduğu söylenebilir. Son olarak tüccar ve burjuva unsurun egemen olmasını sağlayan kan alışverişini de unutmamak gerekir. Özetle kahramanlık birkaç kişiye özgü bir ayrıcalık görünümüne büründükçe, kitlelerin yetenekleri üzerine oturan bir kurumun da giderek yaygınlaştığı ve güçlendiği görülmektedir.

Kapitalist zihniyetin gelişmesini iki döneme bölebiliriz: Birincisi XV. yüzyılın sonuna kadar uzanırken; İkincisi o dönemden başlayarak günümüze kadar süregelmiştir. Birinci dönemde kapitalizm henüz yeni doğarken kapitalist zihniyetin töreler ve ahlâk, öncelikle de Hıristiyan ahlâkının öğretileri ve talimatlarının egemenliği altında bulunduğu görülmektedir. XIX. yüzyılın sonundan itibaren her türlü engelleme ve kısıtlamadan kurtulmuş olduğu söylenebilir.

Kazancı hedefleyen kapitalist girişimi sonsuz bir birikim ve sınırsız bir zenginlik eğiliminden ayrı düşünebilmek olanaksızdır. Bu eğilimin ortaya çıkmasına şu koşulların yaratılmasıyla destek olunduğu görülmektedir:

1.Romano-Germen bir düşünce yapısının ürünü olan doğa bilimi modern tekniğin ortaya çıkmasını sağlamıştır;

2.Borsa, Yahudi düşüncesinin bir ürünüdür. Modern teknik ve modern borsanın bir araya gelmesiyle kazanç peşinde koşan kapitalizmin belirgin bir özelliği haline gelen sınır tanımama eğiliminin üretilmesine yol açan dışsal biçimler oluşmuştur;

Bu özgürleşme sürecine en güçlü destek şuralardan gelmiştir:

3.XVII. yüzyıldan itibaren Yahudilerin Avrupa'daki ekonomik yaşamı etkilemeye başladığı, sahip oldukları kendiliğinden denilebilecek sınırsız kazanç eğilimlerininse dinsel öğretileri tarafından büyük ölçüde desteklediği görülmektedir. Modern kapitalizmin oluşma sürecinde Yahudiler bir katalizör görevi yapmışlardır;

4.Başlangıçta kapitalist zihniyete âdetler ve ahlâk konusunda dayatılan kısıtlamalarda görülen gevşeme Hıristiyan halklarda da dinî duyguların gevşemesine yol açmıştır;

5.Göç eden ya da sürülen ekonomik öznelerin en çalışkan ve yetenekli olanları yabancı bir ülkeye yerleştikten sonra birbirlerine karşı artık hiçbir

yükümlülük bağıyla bağlı ve ahlaki kurallara uymak zorunda olmadıklarını düşünmeye başlamışlardır.

Kapitalizm işte bu şekilde büyümüş, yaygınlaşmış ve gelişmiştir.

Zincirlerinden boşalan bu dev, yolu üzerinde ilerlemesine karşı çıkan bütün engelleri yıkıp dümdüz ederek ülkeden ülkeye yayılmaktadır.

Bizi nasıl bir gelecek bekliyor sorusunaysa şöyle yanıt verebiliriz.

Kapitalizm adlı bu devin doğa ve insanları yok ettiğini düşünenler günün birinde onun denetim altına alınabileceğini ve yıkıp geçmiş olduğu duvarların gerisine itilebileceğini ummaktadırlar. Bu sonuca ulaşabilmek içinse insanların ahlâki açıdan ikna edilmelerinin yeterli olabileceği sanılmaktadır. Bana göre bunlar acınası türden girişimlerdir. Bu dev, gücünden bir şey yitirmediği sürece yapılabilecek tek şey insanların yaşamlarını ve sahip olduklarını koruyabilecek türden önlemler almaktır. İşçileri, yuvaları, vs. koruyabilecek itfaiye pompasına benzeyen türden koruyucu yasalar çıkartılarak bunlar, iyi örgütlenmiş ve düzgün insanlardan oluşan bir personele emanet edilebilir. Böylelikle uygarlık sınırlarımız içindeki huzur dolu yuvalara sıçrayan ateş parçalarını söndürebilmek mümkün olabilir.

Bu dev gücünü sonsuza dek koruyabilecek midir? Günün birinde koşmaktan yorulmayacak mıdır? Bana göre er ya da geç bir gün yorulacaktır. Kanımca kapitalist zihniyet kendi yıkılış ve ölümüne yol açacak tohumu da bünyesinde taşımaktadır. Daha önce birçok kez kapitalist zihniyetin gerilemesine tanık olmuştuk. Örneğin, XVI. yüzyılda Almanya ve İtalya, XVIII. yüzyılda Hollanda ve Fransa, XIX. yüzyıl (ve günümüzde) İngiltere'de. Bu gerilemenin kökeninde başka ne gibi koşullar bulunursa bulunsun, en önemli rol hiç kuşkusuz, geçmişte olduğu gibi gelecekte de etkisini gösterecek olan kapitalist zihniyetin özünde bulunan bir eğilim tarafından oynanacaktır. Bir rantiye yaşantısı içine gömülmek ya da senyörvari davranışların benimsenmesi kapitalist zihniyetin ayakta kalmasını sağlayan girişimcilik ruhunu her zaman öldürmüştür. Zenginleştikçe yağ bağlayan burjuva, elde ettiği gelirden bir rantiye gibi yararlanmaya, yani lüks bir yaşantı sürdürmeye ve bir soylu gibi kırda yaşaması gerektiğini düşünmeye başlamaktadır. Geçmişte işe yaradığını gördüğümüz bütün güçlerin tamamen etkisiz hale gelmeleri ve modern kapitalizmin bunlar olmadan düşünülebilmesi oldukça tuhaf olacaktır.

Günümüzde kapitalist zihniyeti tehdit eden bir başka tehlike de şirketlerde giderek büyüyen bürokrasidir.

Kapitalist zihniyetten rantiyede kalmış olanları da bürokrasi alıp götürmektedir. Zira bürokratik bir örgütlenmenin yanısıra ekonomik akılcılık ve girişimcilik anlayışının mekanikleşmesi üzerine oturan devasa bir sanayide kapitalist zihniyete ayrılacak fazla bir yer kalmamaktadır.

Bugün sahip olduğu canlılığı yitirdiği gün kapitalist zihniyetin başına neler gelebileceği bizi ilgilendirmiyor. Görme yetisini kaybeden dev belki de demokratik bir uygarlığı sırtında taşımaya mahkûm edilecektir. Belki de tanrıların çöktüğü bir dönemde *[altının yeniden Ren nehrine atılmasına**] yeniden ilkel doğaya dönüşe tanık olacağız.

Kim bilebilir ki?

Birinci Kitap Notları:

1 Bkz. S. Thomas, *Somme*,Ha, Hac, qu. 50 art. 3.

2 A.g.y. qu. 118, art. 1.

3 Bkz. benim *Luxus und Kapitalismus* başlıklı çalışmam, s. 102 ve sonrası, bu tür bir senyörvari yaşantı...

4 Alberti, *Della Famiglia*, s. 265.

5 Willy Boehm, *Friedrich Reisers Reformation des K Sigismund*, s. 218, bkz. s. 45 ve sonrası.

6 Kentgen, *Aemter und Zünfte*, s. 84.

7 H. Poetz, *Volkswissenschaftliche Studien*, 186 ve izleyen sayfalar.

8 A. Vierkardt, *Die Stetigkeit im Kulturwandel*, s. 103 ve sonrası, A.g.y. s. 120 ve sonrası.

9 F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, 2. Baskı, 1922, s. 112 ve sonrası.

10 A. Vierkandt, a.g.y. s. 105.

11 *Edda* (İskandinavya mitolojisine ait) şarkılarından biri (ç.n.).

12 H. V. Wolzogen, *Einleitung zur Edda*, Reclam-Ausgabe, s. 280 ve devamı.

13 Gustav Freytag, *Bilder aus der deutschen Vergangenheit, 1*, s. 185 ve devamı.

14 Davilliers, *L'orfevrerie et les arts decoratifs en Espagne*, cite par Baudrillard, *Histoire du luxe, IV*, s. 217.

15 *Della famiglia*, s. 263.

16 Michael, *Geschichte des deutschen* Volkes'de, 1, s. 139 ve devamında para tutkusuyla ilgili birçok şiir aktarıyor.

17 A.g.y. s. 142 ve devamı.

18 Aktaran, Al. V. Humboldt, *Examen critique de I'histoire de la geographie du nouveau continent* (1838), II, s. 40.

19 *Della famiglia*, s. 137.

20 W. Arnold tarafından *Bibliothek des literar. Vereins zu Stuttgart*'ta (1857) yayımlanmıştır. XLIII, 101.

21 Uhland, *Alte hoch und niederdeutsche Volkslieder*, 1, 339.

22 H. Kopp, *Die Alchemie*, (1886), 1 1, 12.

23 Pantalcon’un *Examen alchemiston*'undan alınmış bir bölümün çevirisi. Kopp, a.g.y. I, 39.

24 Paracelse, bak. Kopp, a.g.y. I, 39.

25 H. von Sbrik, *Exporthandel Oesterreichs* (1907), s. 113.

26 Ranke, *Fürsten und Völker von Südeuropa* (1857), 13, 410.

27 Ch. Normand, *La Bourgeoisie française au XVII. Siecle*, s. 185 ve sonrası.

28 Bkz. Merlier, *Tableau de Paris*, I, s. 222.

29 Defoe, *On Projects*

30 Fransızca “tüccar” (negociant) ve “müzakereci” (negociateur) sözcükleri çeşitli etkinlik biçimleri arasında belli bir akrabalık ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Ticari bir iş “müzakere edilir”, tıpkı ticari bir anlaşma, bir barış anlaşması ya da bir ittifak anlaşmasının müzakere edilmesi gibi.

31 J. Burckhardt, *Kultur der Renasisance in Italien*, I 3, 23.

32 Clausewitz, *De la guerre*, Kitap I, Blm. III.

33 Burada büyük toprak mülkiyeti konusunda bazı noktalarla ilgili tartışmaları göz önünde bulundurmuyoruz. Özellikle de köylüye ait mülkiyet ve bunun hukukun gelişmesindeki rolünden, vs. söz etmiyoruz.

34 Burckhardt, a.g.y. s. 15-16.

35 Lastig, *Beitrage zur Geschichte des Handelsrechts*, “Zeitschr. F. Gesamte Handelsrecht”, XXII, s. 152 ve devamı.

36 C. Sander, aktaran Ehrenberg, *Zeitalter der Fugger*, 1, s. 212-213.

37 Şirket ortakları arasındaki ticaret erbabı çok az sayıdaydı. P. Kaeppolin, *La compagnie des Indes Orientales* (1908), s. 6.

38 Kimi örnekler bize bir işe sermaye yatıran kişilerin ne kadar etkili olduklarını gösteriyor olabilir. Ancak bu insanlar bizi sermayedar olarak değil yaratıcı düşüncelere sahip girişimciler olarak ilgilendirmektedirler.

39 Bkz. Ed. Heyck, *Genna und Seine Morium*, s. 182 ve sonraki sayfalar.

40 W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, (1879), I, s. 255.

41 H. Pigeonneau, *Histoire du commerce de France*, II, s. 170.

42 Eugene Sue tarafından *l’Histoire de la Marine Française*'de yayımlanmıştır, IV., Kitap VII, Blm I ve II.

43 Çok önemli temel bir kaynak, *Histoire des Aventuriers*... O.O. Dexmelin

44 Fronde, *History of Engiand*, s. 451 olduklarını yazmaktadır. XVII. yüzyılda korsanı olmayan eyalet bulmak neredeyse olanaksız gibidir.

45 Bkz. H. R. Fox Bourne, *English Merchants*, 1886.

46 Pigeonneau, a.g.y II, s. 170.

47 Heyd, a.g.y. II, s. 276.

48 Postlethwayt, *Diction of commerce*, I, s. 241.

49 Bkz. Ör. J. P. J. Dubois'nın çalışması, *Vu des gouverneurs generaux*... (1763).

50 E. Laspeyres, *Geschichte der volkwirtschaftIichen Anschaungen der Niederlander,* s. 60.

51 P. Mischler, *Das deutsche Eisenhuttengewerbe,* I, s. 201 ve devamı.

52 Jars, *Voyages metallurgiques,* I, s. 190 ve devamı.

53 G. Martin, *La grande Industrie sans Louis XV,* s. 115 ve devamı.

54 A.g.y., s. 110.

55 A.g.y., s. 214 ve devamı.

56 A.g.y., s. 115 ve devamı.

57 G. Martin, *Louis XIV,* s. 318.

58 St. Worms, Schwazer, *Bergbau,* s. 37.

59 Beck, *Geschichte des Eisens,* II, s. 620 ve devamı.

60 W. J. Ashley, *Woollen Industry,* s. 80.

61 Martin, *Louis XV (1900),* s. 199.

62 Fransa konusunda bkz. P. Boissonade, *Organisation du travail en Poitou,* I, s. 120.

63 Th. Vogelstein, *Organisationsformen der Eisenindustrie und Textilindustrie in England und Amerika*, s. 91.

64 Bkz. Levasseur, *Histoire de l'Industrie*, I, s. 246 ve devamı.

65 Anderson, *Origin of Commerce,* 111, s. 91 ve devamı.

66 Bkz. Heyd, a.g.y.

67 Bkz. Heyd, a.g.y

68 *Fragments anglais* (1818) IV, başlıklı çalışmasında Henri Heine'den Londra'yı İngilizce olarak betimleyen bölümün Almancaya çevirisi.

69 Bkz. Schmoller, *Geschichte der deutschen Kleingewerbe,* s. 580 ve devamı.

70 *Della Famiglia*, s. 245.

71 in Marcotti, *Un mercanto fiorentino*, s. 106.
72 A.g.y. s. 150-154.
73 a.g.y., s. 198, 199.
74 a.g.y., s. 163.
75 a.g.y. s. 166.
76 a.g.y. s. 45.
77 a.g.y. s. 121.
78 a.g.y. s. 200.
79 a.g.y. s. 165 ve devamı.
80 a.g.y. s. 137.
81 Bkz. D. 5. Merejkowski, *Leonardo da Vinci.*
82 Jacques Savary, *Le Parfait Negociant*, 4. Baskı (1697), 1. s. 31.
83 *The complete English Tradesman*, 5. basım, 1745.
84 In. Edit. A. H. Smith, *B. Franklin'in Toplu Eserleri*, II, s. 370 ve devamı.
85 *The Economy of Human Life*, 1785, s. 413.
86 *Le Negodan t Patriote*, (1779), s. 13.
87 *Delta famiglia*, s. 133, 134.
88 a.g.y. s. 139 ve devamı.
89 B. Franklin, *Memoirs*...(1833), I, s. 103.
90 Bir sopanın uzunlamasına ikiye bölünerek bir tarafın satıcıya, bir tarafın alıcıya ayrıldığı ve satılan her malın bir araya getirilmiş iki parçanın üstüne her seferinde tek bir çizgi çekilerek hesaplandığı sistem.
91 *Della famiglia*, s. 191-192.
92 *Memoirs*, 1, s. 150.
93 J. Burckhardt, *Kultur* 13, s. 78.
94 Kaynaklar konusunda, bakınız Burckhardt, a.g.y., s. 167 ve devamı.
95 Semper, *Monarchie Espagnole*, II, s. 50.
96 Ranke, *Fursten and Volker von Südeuropa* (1857), 13, s. 444 ve devamı.
97 *Denemeler*; I, XXX.
98 *Melanges Colbert*, 119, s.273, chez Krappelin, *La Compagnie des Indes Orientales*(1908), s. 4.
99 Günümüzde de bir "Bilimsel Dernek" ya da "Doğu İncelemeleri Topluluğu" kurmak amacıyla zengin insanlardan maddi yardım talep edildiğinde aynı durumla karşılaşılmaktadır.

100 Laffemas, *Traite du commerce de la vie du loyal marchand* (1606).
101 *L'Esprit des lois.*
102 Aktaran Buckle, *Geschichte der Civilisation in England* (1868), 112, s. 293.
103 V. Schulze-Gavernitz, *Britischer İmperialismus und englischer Freihandel*, 1906, s. 362.
104 *Della famiglia*, s. 49.
105 *The Economy of Human Life*, 1785.
106 Dr. Bergh, *Die kunst reich zu vverden* (1838), Franklinci düşünceden esinlenilerek yazılmış kitapçık.
107 a.g.k.
108 *Delta famiglia*, s. 165.
109 Aktaran Justin Godard, *L'ouvrier en soie* (1989), I, s. 38-39.
110 Aktaran Fox Bourne, *English Merchants*, s. 394.
111 *Die Juden...*, s. 132 ve devamı.
112 *Complet English Tradesman*, 5. baskı, 11, s. 151 ve devamı.
113 J. Child, *A New Discourse of Trade,* 5. baskı, 2, s. 159.
114 *Narrische Weisheit(* 1686), s. 15.
115 Bkz. *Esprit des Lois,* kitap XXIII. Blm 15.
116 W. Rathenau, *Reflexionen* (1908), s. 81.
117 a.g.y. s. 82.
118 *Rep. of Ind. Comm.* (1900), s. 795.
119 L. Lolles, *Eine Wirtschaftliche Persönlichkeit,* “Der Tag”, 1909, No 215.
120 Raibenau, *op. cit.* s. 90

İkinci Kitap Notları:

1 Ludwig Feuchtwagner, “*Schmollers Jahrbuch*”tan (1913), XXXVII, s. 961.

2 Rathenau, *op.cit.*, s. 92.

3 *Brutus*, 257.

4 *Economique*.

5 *De re rustica*, Livre XI, c. I.

6 Müller-Deecke, *Die Etrusker, 2.* ed. (1877), II, s. 325.

7 Davidsohn, *Geschichte von Florenz*, I, s. 39 ve devamı.

8 Max Weber, *Römische Agrargeschichte* (1891), s. 225-226.

9 Metinde Katolik dini (religion Catholique) olarak geçiyor (ç.n.).

10 *Della Famiglia*, s. 54.

11 A.g.y., s. 122 ve devamı.

12 O. Hartwig, *Quellen utıd Forschungen zur alteren Geschichte von Florenz* (1875), I, s. 93.

13 Charles de Ribbe, *Les familles et la societe en France avant la Revolution*, 2. Baskı, Paris 1874.

14 *Die Juden*, s. 226 ve devamı.

15 *Della famiglia*, s. 134.

16 *Somme Theol*., II a, II ae, qu. 49e, 53, 123 ve devamı.

17 *Summa moralis*, II, 9.

18 Baxter, *Christ Direc.*, I, s. 237, 245.

19 A.g.y I, s. 229.

20 *Le negociant patriote*, s. 240 ve devamı.

21 Aziz Thomas, *Somme Theol*, IIa, II ae, qu. 134 al.

22 A.g.y., qu. 135 al.

23 Baxter, *Christ. Direct.*, IV. s. 104.,

24 Eski Filistin’de “yabancı” sözcüğü daha sonra diaspora döneminde kazanmış olduğu anlamdan bambaşka bir anlama sahipti. *Ger* ve *Goi* birbirlerinden tamamen farklı anlamlara sahip nosyonlardır.

25 Max Weber, *Protestantische Ethik...*, “Archiv”, XXV, s. 35.

26 *Kriege und Kapitalismus* (1913), s. 7 ve devamı.

27 Hattâ bunun pek de önemli sayılamayacak bir ölçüde olduğunu söyleyebilirim, zira sözünü etmiş olduğum olayın cereyan ettiği dönemde girişimcilik ruhu Devlet desteğinden vazgeçebilecek kadar güçlenmişti. Tam tersine onun Devleti yön değiştirmeye zorladığı söylenebilir.

28 Bu durumu *Deutsche Volkswirtschaft im XIX. Jahrhundert,* 3. bas. 1913, s. 118 ve devamında incelemeye çalışmıştım.

29 a.g.y.

30 J. Burckhardt, *Kultur der Renaissance in Italien,* 1, s. 69.

31 *Several Essays in Polit. Arithm.* (1699), s. 185 ve devamı.

32 *Etat de la France...* 6 vol., 173 7.

33 Broglio d'Ajano, *Die Venetianer Seidenindustrie* (1895), s. 24.

34 Sieveking, *Genueser Seidenindustrie,* "Schmollers Jahrbuch"da, XXI, s. 102 ve devamı.

35 Th. Geering, *Basels Industrie,* s. 471.

36 Weiss, *Histoire des refugies,* I, s. 104.

37 Bkz. Weiss, *op.cit.*

38 Bayie, *Dicti. Historigue et critigue,* Art. Kuchlin.

39 Cunningham, *Alien Immigrants to England,* s. 469.

40 (Aktaran) Fr. Ratzel, *Ver. Staaten,* II, s. 579.

41 *Mem. De Colbert au Roi* (1670), *Lettres,* Ed. Clement, C. VII, s. 233.

42 K. Habler, *Die Fuggersche Handlung,* s. 56.

43 Vierkandt, *Sietigkeit in Kulturwandel,* s. 109.

44 G. Freytag, *Bilder...,* II, s. 228.

45 Davidsohn, *op.cit.,* 1, s. 601 ve devamı.

46 Mrs. Rich. Gren, *Town Life in the XVth Century* (1894), 1, s. 151; II, s. 156.

47 P. Hume Brown, *Scotland in the time of Queen Mary,* (1909), s. 163.

48 "Annee Sociologique" VI, s. 483.

49 *Della Famiglia,* s. 137.

50 *Autobiographie.*

51 *Dr Strousberg und sein Wirken von ihm selbest gescbildert* (1876), s. 396 ve devamı.

* Bu, eski İskandinavyalı ozanların şiirlerinde altının Ren nehri sularından alınıp ayrıştırılamaması sözleriyle dile getirip simgeledikleri ilkel doğayla ilgili bir deyimdir. Bu öğretiye göre sonsuz aydınlığı

simgeleyen, dünyanın ruhu olarak nitelendirilen altının ağırlık merkezi, egoizm aracılığıyla yerinden oynatıldığında, yani altın bulunduğu yerden alındığında bu altına sırayla sahip olanların başına gelen kötülüklerin son bulması için altının yeniden Ren nehrine atılması ve böylelikle işlenen *ilk* suçun bağışlanması mümkün olmaktadır (ç.n.).